CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لِکھتاں پیاردیاں

تحقیقی تہ تنقیدی مقالے (پہاڑی)

عبدالرشید قریشی

ناشر: جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لِکھتاں پیار دیاں

تحقیقی تہ تنقیدی مقالے (پہاڑی)

عبدالرشید قریشی

ناشر: جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

© جُملہ حقوق مصنف دے ناں محفوظ ہین۔

ناشر:

جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ

کتاب داناں: لِکھتاں پیار دیاں

نوعیت: مُقالے (تحققی تہ تنقیدی) پہاڑی

تزئین وترتیب: نعیم کرناہی، سجاد احمد قریشی

سنِ اشاعت: ۲۰۱۴ء

کمپوزنگ: گورمیت سنگھ، موبائیل: (9906963854)

سرورق: بشیر احمد بصیر

تعداد: پنج سو (۵۰۰)

قیمت: ۳۵۰ روپے (عام ایڈیشن)

۴۵۰ روپے (لائبریری ایڈیشن)

مطبع: کاف پرنٹرس، سرینگر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

فہرست مضامین

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کتاب ناں لائی ھے

اِنہاں قریشی پھراواں:

مرحوم نور احمد قریشی

مرحوم محمد عالم قریشی

میاں کریم اللہ قریشی

محمد نور اللہ قریشی

جیہڑے نہ کسے کو پُھلے نہ پُھلسن۔

مصنف

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

Kafeel-ur-Rehman
(Hon'ble Cabinet Minister)
Vice-Chairman
State Advisory Board for Development of
Phari Speaking People J&K

پیغام

عبدالرشید قریشی ہک انجمن، ہک تحریک ہور ہک ادارے داناں ہے۔ دنیا دے اندر ہر شخص بچ کوئی نہ کوئی خاص خوبی ضرور ہوندی ہے جس وجہ نال اوہ سماج بچ اپنی شناخت قائم کردا ہے مگر اس کائنات بچ مُچ کہٹ لوک اجیے ہوندے ہین جیہڑے ہمہ وقت بچ ساریاں خوبیاں دے مالک ہوون۔

صاحبِ موصوف ہمہ وقت ہک نامور گائیکار، بے مثال موسیقار، عظیم فنکار تہ قد آور ادیب ہین۔ بلکہ ایہہ آکھنا غلط نہ ہوسی کہ انہاں تمام خوبیاں تھیں بھرپور شخص دا دوناں عبدالرشید قریشی ہے۔ میں سمجھداں ہاں کہ کدے ہک نیچھ پہاڑی، مخلص تہ نکھریا دا انسان، مدبّر ماہر تعلیم، طنز و مزاج دا سرچشمہ، بے لوث تہ لالچ ہور ہوس تھیں پاک، قناعت پسند ہور بے نفس کوئی انسان اج دی دنیا بچ تھونڈنا ہووے تہ ہک وار عبدالرشید قریشی کو ضرور ملنا چاہیدا۔

پہاڑی مشاورتی بورڈ چونکہ پہاڑی قوم دی ترقی ہور پہاڑی زبان و ادب دی ترویج واسطے کم کرر ہیا ہے ہور اس زبان دیاں ادیباں دیاں چنام کتاباں شائع کرنا بھی اس بورڈ دے فرضِ منصبی بچ شامل ہے۔ ''لکھتاں پیار دیاں'' عبدالرشید قریشی ہوراں دے تحقیقی تہ تنقیدی مقالیاں دا مجموعہ ہے۔ میں خوشی تہ مسرت نال اپنی پہاڑی قوم کو ایہہ پیغام

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دیندا ہاں کہ ایہہ کتاب پہاڑی زبان وادب دے کوٹھار بچ باہدا کیتے والی کتاب ہور نویں نسل واسطے نقشِ پا بھی ہے۔ اس مجموعے بچ پہاڑی قوم دی تواریخ وجغرافیہ دے نال نال اس قوم دے خدوخال تہ قد کاٹھ بھی سیر حاصل تبصرہ کیتا گیا دا ہے۔ پہاڑی شاعری، پہاڑی ڈرامہ تہ پہاڑی موسیقی اُتے بھی قلمی کھوڑے دوڑائے گئے دے ہین۔ پہاڑی لوک ورثے دی سام سمہال تہ درس وتدریس بچ ماٗ بولی دی اہمیت تے بھی زور دتا گیا دا ہے۔ امید ہے کہ قارئین حضرات اس کو پسند بھی کرسن ہور اس تھیں فائدہ بھی چاے دی کوشش کرسن۔ پہاڑی زبان دے لکھاریاں واسطے اِتھا ایہہ آکھنا ضروری ہے کہ اس مجموعے جئے ہور کئی مجموعے چھاپن واسطے پہاڑی مشاورتی بورڈ پلکاں بچھائے تُسد امنتظر ہے۔

کفیل الرحمٰن (کابینہ وزیر)

وائس چیئرمین

پہاڑی مشاورتی بورڈ تہ ترقیاتی بورڈ جموں

بتاریخ یکم مارچ ۲۰۱۴ء

جموں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پیش لفظ

میں نویں جماعت دا طالب علم آساں۔ سجری سجری بلوغت دے تیہاڑے آسے۔ علاقہ کرناہ بچ صرف ہک ہائی سکول آسا۔ اِس کنڈی کرناہ ہائی سکوی دے صدر المدارس ریاست دے مشہور ماہرِ تعلیم پنڈت ترلوکی ناتھ ٹیکو صاحب آسے۔ علاقے دے مشہور، ذہین، قابل، محنتی تہ چنام اساتذہ کرام اس سکول دی تعلمی سرگرمیاں دی پیش رفت واسطے کہٹھے کیتے گئے دے آسے۔ ہک دن اچانک سکولی طلباء ہک دوئے نال گوشے کرن لگے۔ افواہ چل پئی کہ علاقے دے عظیم فنکار، گائیکار، موسیقار تہ ادیب عبدالرشید قریشی اپنی تعلیم مکمل کر کا کالج دیاں حسین وادیاں کو الوادع آکھدیاں ہواں بحیثیت مدرس عارضی طور اسدے سکول بچ تعینات ہوئے ہین۔ دوئے تیہاڑے حسبِ دستور غلام قادر چپراسی سن چار بجے چھٹی دی گھنٹی بجائی۔ تمام طلباء و طالبات سکول گیٹ توں باہر ہو گئے مگر نویں جماعت دے کجھ طلبا اسیں ذرا دیر نال نِکلیاں۔ ہیڈ ماسٹر آفس کولوں گزر کا اساں کو ہار مونیم دی سُریلی دُھن سنائی دِتی تہ اسیں کھل رہیاں۔ دُھن دے نال نال سُریلی آواز بچ ہک فلمی گیت شروع ہویا۔

یہاں بدلہ وفا کا بے وفائی کے سوا کیا ہے
محبت کر کے بھی دیکھا محبت میں بھی دھوکا ہے

اساں ہک دوسنگیاں اُکڑ کا طاق بچوں چھاتھی ماری۔ صدر المدرس اپنی کُرسی اُتا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

برجمان تہ سکول دے سارے اساتذہ کرام کرسیاں اُتا بیٹھے دے ہور ہک اُوپراجئیا شخص ایہہ فلمی گیت گا رہیا آسا۔ ہولیاں ہولیاں آواز اُچی ہوندی گئی ہور سکول دی ساری فضا اس سُریلی تہ خوبصورت آواز نال گونجن لگی۔ اس گیت توں بعد غزل شروع ہوگئی جس دے بول آسے۔

بجھی ہوئی شمع کا دھواں ہوں اور اپنے مرکز کو جا رہا ہوں

یہ دل کی دنیا تو لُٹ چکی ہے اب اپنی دُنیا لٹا رہا ہوں

اسیں ٹُہک کا سُندے رہیاں۔ چھٹی توں بعد سکول بچ خاموشی تہ سناٹا آسا۔ ہور غزل دی خوبصورت لے سن اس خاموشی کو ہک بے ناں جئی خلش دے کا اساں تا عجیب جئی کیفیت طاری کر چھوڑی۔ غزل مُکی تہ سارا سناٹا صدر المدرس دی سربراہی بچ آفس تھیں باہر نکلیا۔ اسیں کھسکن لگیاں مگر ہیڈ ماسٹر دی نظر پے گئی۔ انہاں واز ماری تہ کھل رہیاں۔ انہاں کول ٹا ہک کا آکھیا کہ عبدالرشید قریشی تہ عبدالحمید قریشی ایہہ دُوے تُسدے نویں استاد آئے دے ہین۔ اندی فی الحال عارضی تقرری ہوئی دی ہے۔ کل توں ایہہ تُسدی کلاس کہنسن۔

عبدالرشید قریشی ہوراں دے رُوبرو ایہہ ماہڑی پہلی ملاقات آسی۔ اس توں پہلیاں اُنہاں نال غایبانہ تعارف ایہہ آسا کہ ریڈیو کشمیر توں گوجری پروگرام بچ اُندیاں غزلاں تہ گیت ہور لوک گیت سُندے آسیاں۔ اس دور بچ پہاڑی زبان وادب دا کوئی تعارف نہ آسا۔ اس واسطے لوک گوجری پروگرام کو ہی اپنا پروگرام سمجھدے آسے ہور سارا علاقہ جوش تہ جذبے نال ایہہ پروگرام سُندا آسا۔ اس پروگرام دی وجہ نال عبدالرشید قریشی داناں ہر خاص وعام دی زبان اُتار ہندا آسا مکو ذاتی طور اُندیاں گیتاں کو سُن کا اُنہاں نال غایبانہ پیار ہوگیا اسا۔ مگر پہلی واراج میں انہاں کو رج کا دِکھیا، میانہ قد، سیاہ کالے سٹائلش

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بال، چہرے اُتا خوبصورت تہ خوشنما مسکراہٹ، تلوار نما پتلی جئی مُچھ، سڈول جُثہ، خوبصورت سفید بُرشٹ تہ بل باٹم پتلون بچ مُلبوس ہک نویں نرالے سٹائل نال قدم چیندا تہ رکھدا ایہہ شخص عبدالرشید قریشی آسا۔

میں جتھا اُندی بے مثال اُستادی دِکھی اُتھا کلچرل کلب کرناہ دے بینر تلہ اُندی سرپرستی بچ فن، موسیقی تہ ادب دیاں منزلاں بھی طے کیتیاں ہور زندگی دے حسین تر ہی سال اُنہاں نال گزارے۔ ماہڑی تہ گل ہی ایہہ وادی دے پہاڑی خطیاں بچ پہاڑی لوکاں جتھا اُندے لوک گیت کونجڑی، مائیا، ٹہول، ڈوریا تہ سیف الملوک کوسُن کا اُتھروں کیرے اُتھا ڈرامے دے سٹیج اُتا اُنہاں کوضعیف العمر بُڈھے کریمے دے روپ بچ وی دِکھ کا انگلیاں چپیاں۔ جتھا اُندیاں پہاڑی غزلاں تہ گیت پچھلے تر ہی سالاں تھیں ہر خاص و عام سن گنگنائے اُتھا ڈرامے دے سٹیج اُتا ہک لوفر کالجیٹ دے روپ بچ ایہہ بولدیاں بھی دِکھیا کہ بالو پانیاں کوگئی ہوئی ہے۔ مِلن نیہہ دیندے اللدوس ڈاہڈیاں دے پیئی ہوئی ہے۔ سٹیج اُتا جتھا ہک فوجی دا بے مثال روپ اُندی شناخت بن گیا اُتھا ہک ڈرامے بچ ہکیں بیاؤ گدرے دے روپ بچ اُندا ایہہ ڈائیلاگ بھی صدیاں تکر لوکاں دی زبان اُتار ہسی کہ ابّا رنو بغیر اللہ کُتے کو بھی نہ رکھے“۔

اج مکو اس گل دا فخر حاصل ہور ہیا ہے کہ میں اپنے اُستاد ہور پہاڑی زبان وادب دے مشہور فنکار، موسیقار، گائیکار، ادیب دی کتاب ”لکھتاں پیار دیاں“ دا پیش لفظ لکھ رہیاں ہاں۔ عبدالرشید قریشی ہوراں دی ایہہ کتاب تحقیقی تہ تنقیدی مقالیاں دا خوبصورت مجموعہ ہے۔ اس کتاب بچ پہاڑی زبان وادب دے حوالے نال مختلف موضوعات اُتا مضمون لکھے گئے دے ہین۔ اُنہاں پہاڑی ڈرامہ تہ پہاڑی تھیٹر دا کامیاب منظر تہ پس منظر پیش کیتا دا ہے ہور پہاڑی شاعری بچ عصری آگہی اُتا سیر حاصل بحث بھی کیتی دی ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

۔ درس وتدریس بچ ماں بولی دی اہمیت اُتا بھی مکمل جائزہ کہدا ادا ہے ہور پہاڑی ادبی تہ ثقافتی تحریک بچ پہاڑی موسیقی دا حصہ دے موضوع اُتا خوبصورت تہ طویل مقالہ بھی لکھیا گیا دا ہے۔ پہاڑی شعبے دے ثقافتی سفر نال نال پہاڑی لوک ورثے دی سام سمہال جئے مضموناں سن بھی اِس کتاب کو پیار دیاں لکھتاں نال سجایا دا ہے۔

میں سمجھدا ہاں کہ ماہڑے جئے انسان واسطے اس کتاب اُتا تبصرہ کرنا دینہ کو دہلی دی لُو دسے دے برابر ہے۔ لیکن عام لوکاں، پہاڑی لوک ادب دے ادیباں تہ طالب علماں واسطے تعارف دے طور اُتا میں اتنا آکھنا اپنا فرض سمجھدا ہاں کہ عبدالرشید قریشی جئے چھنڈے پر چھنڈے دے ادیب تہ اُندی کتاب جیاں کتاباں کسے قوم کو نصیب نال ہی میسر ہوسکدیاں ہین۔ کوئی بھی قوم صدیاں بعد اجیے ادیب، گائیکار، موسیقار تہ فنکار پیدا کردی ہے۔ اس کتاب کو پڑھنے توں بعد حوصلے ہور بڑی اُمید نال میں ایہہ گل آکھ سکدا ں ہاں کہ ایہہ کتاب واقعی پیار دیاں لکھتاں نال پھری دی ہے۔ ہور آن والیاں پہاڑی نسلاں واسطے مشعلِ راہ بھی ہے۔ مکو ایہہ بھی اُمید ہے کہ اس کتاب نال پہاڑی زبان و ادب دی کوچھی بچ چھٹاں پہر اضافہ ہوسی ہور پہاڑی زبان دیاں نویاں نسلاں اس تحقیقی تہ تنقیدی کم تھیں فیضیاب ہوسن۔ گل دوروں شروع ہو کا لمّی ہوگئی مگر کتاب دے حوالے سنگ میں آخیر اُتا ایہہ دُعا کیتیو نہ ٹلساں کہ۔

ہون فیض ہزاراں تائیں ہر پہکھا پھل کھاوے

میر حیدر ندیمؔ
پرائیوٹ سیکریٹری وائس چیرمین
جموں وکشمیر پہاڑی ایڈوائزری بورڈ جموں

۱۲/مارچ ۲۰۱۴ء
نکولین تالب تلو جموں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اپنی گل

پہاڑی کون ہے؟ نہ صرف پہاڑاں بچ رہن والا، بلکہ پہاڑی زبان بولن والا۔ پہاڑی تہذیب وتمدّن تہ لوک ورثے دا نگہبان تہ رکھوالا جس دا اپنا گیت سنگیت ہے۔ جس دے سوز تہ ساز بچ ندی نالیاں دا شور زکار تہ ماہلیاں دے پُھلاں دی خوشبو رچی بسی دی ہے۔ جس دے ننگے پیر ہرے بھرے سبزہ زاراں تھیں مانوس ہُون۔ جیہڑا اپنی پہاڑی زبان دیاں بلند روایتاں دا امین ہووے۔ جس دے خمیر بچ اپنی مائ بولی دی غیرت تہ عزت کُٹ کُٹ کا پھری دی ہووے۔ جیہڑا اپنی آن بان واسطے پہاڑاں نال بلا وجہ سر ٹکرا کا پاش پاش کرن دے بجائے پہاڑاں نال ٹکران دی قوت تہ جگرا رکھدا ہوئے۔ بہادر، جفاکش، غیرتمند، مضبوط تہ بلند ارادیاں دا مالک ہووے۔ تہ سب تھیں اُچی گل ایہہ کہ اوہ اپنے تہ بگانیاں دے سامنے پہاڑی زبان بچ گل کرن تھیں شرمسار نہ ہوئے۔ ڈوہنگیاں نِکیاں تہ اُچیاں کیراں، مرغزاراں تہ سبزہ زاراں دے درمیان بگنے والے کٹھیاں تہ کسیاں دے ٹھنڈے پانیاں بچ لذّت محسوس ہوئے۔

مکو فخر ہے کہ میں پہاڑی قوم دا ہک فرد ہاں۔ پہاڑی زبان بولدا ہاں تہ اپنے مائ بولی (پہاڑی) دا وفادار تہ خدمت گار ہاں۔ میں پہاڑی دے فروغ واسطے ہک جفاکش مزدور دی حیثیت بچ کم کرن بچ فخر تہ اطمینان محسوس کردا ہاں۔ میں اُس عظیم پہاڑی شخصیت دا نکا پُہرا ہاں جس پہاڑی زبان بولن والے لوکاں دیاں دروازیاں تے دستک دے کا اُنہاں کو خوابِ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

غفلت بچوں جگایا۔ جس داتلیاں داماس گلیاں بچ رہیا۔ جس سُن اپنے نفس تے پتھر بدھے مگر اپنا سفر جاری رکھیا۔ اپنے ہمسفر رفیقاں کو جیہڑے پہاڑی لوکاں کو جگائے واسطے بُو ہے بُو ہے فر دے آسے کدے حتی الامکان تکلیف نیہہ پہنچائی بلکہ پہاڑی زبان دے خیر خواہاں کولوں اس سفر دی آسائش واسطے چندہ بھی جمع کیتا جس بچ مشتاق بخاری ہوراں دے دس روپے بھی شامل ہین۔ اس ابتدائی قافلے دی اوہ عظیم ہستی مرحوم نور احمد نورؔ آسا جیہڑا ہندوستانی فوج دا ہک چاک وچوبند سپاہی آسا۔ جس دے وجود بچ بجلی دی لہر دوڑ دی آسی۔ اوہ انقلاب پسند طبیعت دا مالک آسا جس اپنی پوری زندگی پہاڑی زبان تہ لوکاں واسطے وقف کر چھوڑی دی آسی۔ اپنی موت تھیں اُدھا گھنٹہ پہلیاں اُنہاں سُن اپنے بیٹے کو حکم دِتا کہ مُکو شائد علاج واسطے سرینگر روانہ کیتا گیسی۔ تُوں دوڑ کا جُل ہور ماہڑے بریف کیس بچوں پہاڑی زبان دی اوہ فائل کہن آ جس بچ مختلف قرار داداں مطالبات دی صورت بچ ہین۔ اللہ، اللہ ایہہ جذبہ تہ ایہہ جنون تہ ایہہ دیوانگی میں کسے پہاڑی زبان بولن والے شخص بچ نیہہ دِکھی تہ نہ ہی اساں دے درمیان کوئی ایسا شخص موجود ہے۔

پوری ریاست جموں و کشمیر دے پہاڑی بولن والے افراد اج کُجھ الگ پچھان ہور شناخت کہن کا نہ صرف ریاست یا ملک بلکہ برصغیر بچ بولن گین والیاں زباناں دی قطار بچ شامل ہو گئے۔ ہراوّل دستے دے اوہ جیالے تہ جاں باز مسافر جنہاں ایہہ مُنڈھلا قدم چایا، اوہ پہاڑی زبان دی شناخت دا حصہ بن گئے تہ جنہاں لوکاں سُن انہاں دی گل کو سمجھیا ہور پہاڑی تحریک دے کارواں بچ شامل ہوئے اوہ مبارک بادی دے مستحق ہین تہ جیہڑے وقت کڈھ کا اس جتھے بچ شامل نیہہ ہو سکے البتہ سُخنے درمے مالی معاونت کیتی اوہ بھی ویلے دے قدر داناں بچ شامل ہین۔ پہاڑی زبان دی تحریک دی مضبوطی تہ وسعت بچ جنہاں نمایاں رول ادا کیتا اوہ اساں دے لکھاری یا قلم کار حضرات ہین جنہاں دے قلم سُن پہاڑی زبان دے ادبی، ثقافتی تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تمدنی ورثے کو پھلور پھلور کا باندے آندا۔ اِنہاں پہاڑی زبان دے ادیباں، قلمکاراں تہ فنکاراں کو یکجا کر کے تہ ہک نمایاں پلیٹ فارم مہیا کرنے بچ ریاستی کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دی خدمات قابلِ تحسین تہ قابلِ ستائش ہین۔ اصل گل ایہہ ہے کہ پہاڑی شعبے دے ارکان سُن اپنے آپ کو اکیڈیمی دے ملازم کھٹ تہ قوم دے ذمہ دار افراد زیادہ تصور کیتا۔ کریم اللہ قریشی تھیں کہن کا امتیاز خان تک جتنے بھی چھوٹے بڑے پہاڑی شعبے نال وابستہ رہے اُنہاں اپنے آپ کو پہاڑی ادب وثقافت دا امین تہ ضامن سمجھیا۔ پہاڑی ادبی ورثے دی سام سمبھال دے نال نال پہاڑی زبان دے قلمکاراں دی صلاحیتاں کو بروئے کار آننے واسطے ہک لائحہ عمل مرتب کیتا۔ پہاڑی زبان دے لِکھاریاں کو مختلف اصنافِ سخن بچ طبع آزمائی واسطے دعوت دِتی گئی تہ پہاڑی سکیشن دی طرفوں مختلف مقامات تے محفل مشاعرہ، محفل افسانہ، محفل مقالہ ہور محفلِ موسیقی دا انعقاد کیتا گیا جس دے نتیجے دے طور تے اج پہاڑی زبان دی ادبی دُنیا بچ سوواں دی تعداد بچ شعراء کرام، افسانہ نگار، مقالہ نگار تہ گلوکار وجود بچ آ گئے۔

راقم بُنیادی طور تے ہک گلوکار ضرور آسا مگر محکمہ تعلیم بچ ہک اُستاد دی حیثیت نال ادبی سرگرمیاں نال وابستہ رہیاں۔ راقم ۱۹۶۶ء بچ پنجابی ساہتہ سبھا نال منسلک رہیاں جتھا کئی پنجابی پروگراماں بچ بحیثیت گلوکار شرکت کیتی۔ پروفیسر سیوا سنگھ جیسے اعلیٰ پائے دے ادیباں دی سنگت بچ ماہڑے اندر کجھ لکھنے دا جذبہ پیدا ہوندا گیا۔ فلم بینی، رسالے تہ اخباراں ہور قسم قسم دے ادبی، سماجی، جاسوسی تہ دوئے اصلاحی ناول پڑھنا دا اس قدر شوق آسا کہ مطالعے دی بغیر ماہڑی نیند حرام آسی۔ میں سمجھداہاں کہ اگر کجھ زیادہ پلے نیہہ پیا تاہم زبان دانی دے حوالے نال تحریر دا سر اپیر جوڑنا دا ہک تصور ہور ہک انداز ضرور ہتھ لگا۔ جموں وکشمیر اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دے کرم فرماواں سُن ابتدائی مرحلیاں بچ منعقد کیتے جان والے پروگراماں بچ مکو گلوکاری دے نال نال شاعری دے طور تے بھی شمولیت دی دعوت دِتی۔ اُنہاں کو شاید ایہہ لگا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کہ جیہڑا شخص مختلف شعراء بالخصوص اُردو زبان دے مشہور شعراء دا کلام صحیح لب و لہجے نچ ادا کر سکتا ہے اُوہ ضرور شعری انداز اختیار کر کا لفظاں دے جوڑ توڑ ہور ردّ بدل کر کا موزوں شعر ترتیب دے سکتا ہے۔ اس نچ شک نیہہ کہ گائیکی نال منسلک شخص واسطے شعرا گلنا کوئی مشکل گل نیہہ۔ گائیک شعر دے بحر، وزن، ردیف تہ قافیہ جیسی اصطلاحات تھیں شعوری ہور غیر شعوری دوہئی طراں نال واقفیت رکھدا ہے۔ فرق صرف تخیّل دا ہوندا ہے۔ ہِک الہامی شاعر دے تخیل نچ یکسوئی ہوندی ہے جد کہ دیگراں دا تخیّل شعراں دی قید و بند تھیں آزاد ہوندا ہے ہور اُنہاں کو اپنے تخیّل دی مہار یا لگام تحت ضرورت یا وقت ضرورت موڑ کا بے کار ربط شعراں دے حوالے کرنی پیندی ہے۔ بے ترتیب غیر موزوں مصرعے تہ شعر وجود نچ آن کے ہک واری ہور مغز ماری کر کے اِنہاں مصرعیاں تہ شعراں کو شعری قواعد و ضوابط دے دائرے نچ آن کے کسے بھی محفل مشاعرہ دی زینت بنایا جُلدا ہے۔ میں بھی اِسی قسم دا شاعر بن گیاں۔ کُجھ غزلاں کُجھ نظماں کٹ چھانٹ دے بعد ترتیب دِتیاں شعراں دے روابط کو بحال تہ برقرار رکھن واسطے غیر مربوط مصرعیاں کو اپنی علمیت دے لحاظ نال موزوں جگہ دے کا اپنی غزلاں یا نظماں کو اس قابل بنایا کہ اوہ سمع خراشی تھیں نچ گئیاں تہ وقتی طور تے سامعین دیاں تالیاں تہ داد بٹور کہدی۔ ویسے قارئین حضرات تُسیں یقین کرو کہ شاعری دے حوالے نال اگر ماہڑا اِسر فخر نال اُچا نیہہ ہویا مگر میں نیواں بھی نیہہ ہون دِتا۔ شاعری دے مدان نچ جد کدے بھی مُکو بحیثیت شاعر کسے بھی مقام تے پہاڑی یا اُردو مشاعرے واسطے مدعو کیتا تہ میں نہ صرف پہاڑی شعبے بلکہ پہاڑی سامعین دیاں اُمیداں تے کھرا اُتریاں۔ میں شاعری کو بٹہ نیہہ لگن دِتا۔

جتھا تکر ماہڑی مضمون نگاری یا مقالہ نگاری دا تعلق ہے، میں حتیٰ الامکان تہ حتیٰ المقدور کوشش کیتی کہ ماہڑے مقالے نہ صرف جاذبِ نظر ہون بلکہ جاذبِ ذہن بھی ہون۔ ایہہ تہ صاف ظاہر ہے کہ پہاڑی زبان دے ادب دا سفر اتنا لمّاں نیہہ۔ پچھلے پنتری چھتری

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سالاں دے اس سفر دے دوران میں ادیباں تہ شاعراں دے ہمرکاب رہیاں ۔ میں اکثر لکھاریاں دیاں تحریراں دا مطالبہ بھی کردار ہیاں تہ مُنہ مانہہ ہوکا اُن دے مضامین تہ شاعری کو اُنہاں ہی دی زبان تھیں سُنیا بھی ہے۔ گُجھ لکھن دی تھرٹک تہ مکو طالب علمی دے زمانے تھیں آسی مگر میں اپنا بیشتر وقت پہاڑی ڈرامیاں تہ پہاڑی موسیقی دے پیش کرن بچ صرف کیتا لیکن ہک خلش دِل بچ پلدی رہی کہ میں پہاڑی زبان دی شناخت تہ ترقی واسطے شروع کیتی گئی تحریک دے بانی ممبراں بچو ہک ہاں تہ تحریک دے آغاز تھیں کہن کا اِس وقت تک جیہڑی تاریخ مرتب ہونی چاہیدی آسی، اُس کو کئی لکھاری حضرات اں سُن توڑ مروڑ کا اپنیاں تحریراں بچ پیش کیتا ۔ مثلاً پہاڑی موسیقی ہور پہاڑی ڈرامیاں دے حوالے نال گل کراں تہ تاں میں پہلا پہاڑی ہاں جس سُن سب تھیں پہلاں سال ۷۳-۱۹۷۲ء بچ ہکی کلب دی بُنیاد رکھی جس دا ناں ''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' پہاڑی زبان دی منظم تحریک دے وجود بچ اینا تھیں دو تہائی سال قبل ہی تکنیکی اعتبار نال پہاڑی زبان دی شناخت و ترقی واسطے مصروفِ عمل آسا۔ اپنے ہک قابلِ فخر پہاڑی لکھاری راجہ شجاعت علی خان ہوراں اپنے ہکی مقالے بچ تحریر کیتا دا ہے کہ تحریک دا آغاز پہلیاں ہویا تہ ''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' دی تشکیل بعد بچ ہوئی ۔ ماہڑیاں بیشتر مقالیاں بچ ماہڑا ہک نقطۂ نظر قارئین کرام کو ایہہ پڑھنا کو ملسی کہ پہاڑی زبان دی ماضی بعید بچ کے تاریخ آسی، کے واقعات گزرے ایہہ زیرِ تحقیق عمل ہے مگر موجودہ پینتری چھتری سالاں دی تحریک کو بمہربانی مسخ کرنا ہور اپنے اپنے نقطۂ نظر نال پیش کرنا دی کوشش نہ کیتی جلے ۔ کیہاں کہ ہجاں اوہ لوک بذاتِ خود موجود ہین جنھاں ۷۰-۱۹۶۹ء دے دوران پہاڑی زبان دی شناخت دے حوالے نال اپنیاں سوچاں کو زبان بخشی ہور اس وقت بھی نو آمدہ حضرات دے مقابلے بچ زیادہ تھیں زیادہ مصروف عمل ہین ۔ اپنی شہرت و ناموری واسطے سابقہ مخلص خدمتگاراں دی خدمات تے چھاپہ مارکا اپنے ناں منتقل کرنا حق تلفی تہ استحصال کرنا دے مترادف ہے۔ مکو اُمید ہے کہ ہر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لکھاری حقیقت پسندی نال کم کہن کا پہاڑی زبان وادب دی تاریخ مرتب کرنا بچ اپنا حصہ ادا کرے۔ کیا نکہ ہر قلمکار دے قلم تھیں نکلی دی تحریر آئندہ نسلاں واسطے تاریخ ہے تاں جُل کا اس تاریخ کو مستند آکھیا گیندا ہے۔ ہر لکھاری پہر اؤ کو چاہیدا کہ اوہ دوران تحریر خود غرضی، جانبداری، یکطرفہ جھکاؤ تہ نام نہاد شہرت تھیں پرہیز کرے۔

ماہڑے مقالیاں دا مجموعہ تُساں دے سامنے ہے۔ اس مجموعے کو کتابی شکل دینا بچ اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دا خصوصی دست تعاون حاصل ہے۔ باالخصوص اسسٹنٹ ایڈیٹر محمد ایوب میر نعیم تہ ہر دلعزیز چیف ایڈیٹر ڈاکٹر فاروق انوار مرزا ہوراں دا انتہائی مشکور ہاں جنہاں سُن باہمی مشورے نال مقالات دے اس مجموعے دا بڑا سوہنا تہ پہاراجیا ناں تجویز کیتا یعنی "لِکھتاں پیاردیاں"۔

اِنہاں پیاردیاں لِکھتاں بچ کوئی مقالے تحقیقی نوعیت دے ہین تہ کُجھ مقالے تخلیقی۔ جتھا تِکر تحقیقی مقالیات دا تعلق ہے اِنہاں دی ترتیب تہ تزین واسطے مکو چند کتاباں کھنگالنیاں پیا۔ میں پہاڑی شیرازیاں دا مطالعہ کیتا تہ کئی محنتی پہاڑی لکھاریاں دے مقالیات دا حوالہ دے کا اپنی تحریر کو مکمل کیتا۔ اُنہاں بچ درج کیتے گئے کسے بھی حوالے نال ٹھوس ثبوت ماہڑی ذاتی محنت دا نتیجہ ہیہہ ہوسکتا۔ ایہہ سہرا یا صلہ اُنہاں پہاڑی قلمکاراں دے حق بچ گیندا ہے۔ جنہاں پہاڑی زبان وادب دے نایاب تہ گم گشتہ حالات واقعات واسناد کو پھلور کا باندے آندا۔ میں اپنے پہاڑی زبان وادب دے لکھاریاں کو خاص طور تہ قارئین کو عام طور تے ایہہ سوال پُچھاں کہ پہاڑی زبان دا جیہڑا طویل خاموش دور ۱۹۷۰ء تک رہیا اُس دے فوراً بعد ریاست جموں وکشمیر دے پہاڑی بولن تہ سمجھن والے خطیاں بچ کیہڑا کلام نثری یا منظوم انداز بچ پیش کیتا گیا جس دے اثر نال پہاڑی زبان بولن والے مرد وخواتین دا تیہان پہاڑی زبان دی ترویج وترقی دار مُڑیا؟ جواباً میں خود ہی عرض کراں کہ جس وقت ۱۹۷۳ء بچ پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دا قیام عمل

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بچ آیا اُس وقت نہ ہی ریڈیو کشمیر سرینگر نہ ہی ریاستی کلچرل اکیڈیمی بچ پہاڑی شعبیاں دا وجود
آسا۔ نہ کوئی نثر نگار آسا نہ کوئی جدید شاعر وجود بچ آیا دا آسا۔ ایہہ صرف پہاڑی کلچرل کلب
کرناہ دے فنکاراں تہ گلوکاراں دے روایتی پہاڑی گیت آسے جیہڑے کیسٹاں دے ذریعے
مختلف پہاڑی خِطیاں تک پُہچے ہور پہاڑی دے سُتے دے احساسات کو جگا لیا۔
ماہڑے مقالیاں دے اس مجموعے بچ ماہڑے تخلیقی مقالے بھی موجود ہین جنہاں کو
پڑھ کا قارئین کرام دے سامنے تحصیل کرناہ دی ہک واضح تصویر تصور بچ ایسی بالخصوص جنہاں
لوکاں کرناہ دا صرف ناں سُنیاں دا ہے پر اس تہرتی دے تاریخی جغرافیے تھیں واقف نیہہ۔ خدا
کرے، ماہڑا ایہہ مجموعہ "لِکھتاں پیار دیاں" پہاڑی قارئین کرام دیاں نظراں بچ ہک جائز
مقام حاصل کرے۔ تنقید تحریر بچ جان پیدا کردی ہے۔ میں نقاد حضرات دی ناقدانہ آراء تہ
مخلصانہ مشوریاں دا بھی منتظر رہساں۔

آخر تے میں آکھساں کہ جنہاں لوکاں پہاڑی زبان دی تحریک دا آغاز کیتا ہور اُس
وقت اپنی قیمتی تحریراں ناں پہاڑی زبان دے ادب کو نکھاریا، سنواریا تہ باہدہ کیتا اُوہ سارے
قابل قدر حضرات مبارکباد دے مستحق ہین۔ تُسدی رائے تہ مشورے دا اڈیکوان۔

مصنف

عبدالرشید قریشی (کرناہ)

یکم جنوری ۲۰۱۴ء

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اظہار تشکر

ماہڑی ایہہ کتاب بعنون "لِکھتاں پیار دیاں" جموں و کشمیر پہاڑی مشاورتی تہ ترقیاتی بورڈ دی کلی مالی تعاون نال اشاعت پذیر ہوئی ہے۔ کتاب چھاپن واسطے دل دیاں ڈونہگائیاں نال بورڈ دا مشکور ہاں۔ مصنف

نوٹ: میں تحریری طور تے ایہہ بھی قلمبند کرداہاں جے ماہڑی کتاب بچ کوئی بھی اہجیا قابل اعتراض مواد شامل نیہہ جس نال کسے مذہب، فرقے، طبقے یا زبان بولن والے لوکاں دے جذبات مجروح ہون)۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

درس وتدریس بچ ما بولی دی اہمیت

ہک جائیزہ

بچیاں دی صحیح تعلیم وتربیت ہک لازمی دینی فریضہ ہے۔ ہرانسان کو اس فرض دی ادائیگی والے پاسے پوری فکر ہور توجہ دینی ضروری ہے۔ اگرچہ اس ذمہ داری بچ والدین ہور اُستاد دوئے نال نال پورا معاشرہ شامل ہے، مگر براہ راست ذمہ داری والدین ہور اُستاداں تے پیندی ہے۔ اَج کل دے حالات بچ خاص طور تے بچیاں دی تعلیم وتربیت دی طرف غیر معمولی توجہ دینا ضروری ہے ورنہ معمولی جئی غفلت یا لاپرواہی دا خطرناک نتیجہ سامنے آسکدا اہے۔

ما بولی دی اہمیت ہور افادیت تھیں کسے کو انکار نیہہ۔ بچہ سب تھیں پہلیاں جس صوتی نظام تھیں واقف ہوندا ہے اوہ اُس دی ما بولی ہوندی ہے۔ ابتدائی عمر دے تقریباً پنج سال بچے دی ذہنی تربیت، جسمانی ہور روحانی تربیت بچ بچے دی ماؤ دا اہم رول ہوندا ہے۔ اس دوران ماؤ دی چھولی ہور کہر یلو ماحول بچ بچہ جو کُجھ سکھدا ہے اُس دی چھاپ ساری زندگی رہندی ہے۔ اِسی واسطے اس مرحلے کو بنیادی حیثیت حاصل ہے۔ کھانا پینا، اُٹھنا بہنا، چلنا پھرنا، مِلنا جُلنا تہ بول چال وغیرہ بچے اسی عمر بچ سِکھدے ہین۔ محبت، نفرت، خوف بے خوفی، آزادی یا پابندی، ہمدردی، تعاون، ایثار، سردگی گرمی، سختی نرمی ہور دُکھ سُکھ وغیرہ دا تجربہ ہور احساس اسی مرحلے بچ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پیدا ہوندا ہے۔

جسمانی لحاظ نال وی ایہہ مرحلہ یا دور بڑا اہم ہوندا ہے۔ بچے دی عمر دے ابتدائی دو سال بچ کجھ جسمانی خامیاں وی پیدا ہوسکدیاں ہین۔ خاص طور تے دِکھنے، سُننے ہور بولنے وغیرہ دیاں طاقتاں بچ پیدا ہون والے مختلف نقص نہ صرف بچے دے جسم کو متاثر کردے ہین بلکہ ذہنی ترقی تے وی بُرا اثر پیدا کردے ہین۔ ایہہ مرحلہ خصوصی توجہ دا مستحق ہے۔ مادری زبان کو دوران درس وتدریس غیر معمولی اہمیت اس واسطے حاصل ہے کہ مادری زبان مأ بولی اپنی گل سمجھینے ہور دُوّے دی گل سمجھنے دا فطری ہور موثر ترین ذریعہ ہے۔ مأ بولی دے اندر موجود محاورے، اکھان، خیالات وجذبات، شعور ہور ادبی کلمات گلاں وغیرہ تھیں بچے کافی حد تک مانوس ہور واقف ہوگیندے ہیں۔ جیہڑا لگاؤ ہور پیار ہکی بچے کو اپنی مادری زبان ہور اس دے ادب نال ہوندا ہے اوہ کسے دوئی زبان نال نیہہ ہوندا۔

درس وتدریس دے دوران مأ بولی دا استعمال بچے واسطے بڑی آسانیاں ہور لطافتاں مہیا کردا ہے۔ شرط ایہہ ہے کہ درس وتدریس دی ہک منزلِ مقصود موجود ہووے۔ ہور ایہہ منزلِ مقصود صرف تخلیقی صلاحیتاں مثلاً ذہانت (Intelligence) ہور اعلیٰ معیار یعنی Execellence ہونی چاہیدی ہے۔ ایہہ صفات بچے دے اندر پہلیاں ہی موجود ہوندیاں ہین صرف انہاں کو اُجاگر کرنے دے ذرائع تلاش کرنے ضروری ہین۔ تخلیقی صلاحیت انسانی زندگی دا انمول خزانہ ہے ہور تمام کامیابیاں پچھا ایہی کارفرما ہوندیاں ہین، ایہہ خدائی عطیہ یا تحفہ ہوندیاں ہین۔

مأ بولی دے ناقص، بے ربط، بے جا ہور غیر مناسب استعمال تھیں ماؤاں ہور کہر دے دوئے افراد کو ہمیشہ پرہیز کرنی چاہیدی ہے۔ کیئاں کہ زیر پرورش ہور زیر تربیت بچہ اپنے بُزرگاں کو اپنا اُستاد من کے اُن دی تقلید کردا ہے۔ روایتی درس وتدریس بچ مأ بولی دا جیہڑا کردار

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے اُس تھیں زیادہ غیر روایتی بچ نظر ایندا ہے۔ ماٗ دی جھول ہور کھر دا ماحول بچے دے بنیادی تربیتی مدرسے تسلیم کیتے گئے دے ہین۔ درس وتدریس دے بارے ماہرینِ تعلیم سن اول نمبر تے والدین، دوّے نمبر تے اُستاداں کو ذمہ دار قرار دِتا ہے۔ اگر والدین اپنی ذمہ داری تھیں دستبردار ہوگیندے ہیں یا غفلت ہور لاپرواہی دا مظاہر کردے ہین، تاں فِر بچے دی تعلیم و تربیت دا سارا پہار اُستاد دے موہنڈیاں تے پیندا ہے جیہڑا بغیر والدیناں دے تعاون دے ممکن نیہہ۔ اساں کو بحیثیت والدین اِس گل دا پورا خیال رکھنا چاہیدا ہے کہ بچے دی درس و تدریس ہور دویاں سرگرمیاں تے نیکی، شرافت، تہذیب، شائستگی ہور انسانیت دی چھاپ یا رنگ چڑھنا چاہیدا ہے۔ اِنہاں انسانی قدراں تھیں محروم تعلیمی نظام جیہڑا ہوسی اوہ معاشرے کو بڑی تیزی نال خاک بچ ملا چھوڑدا ہے۔

اللہ تعالٰی ہر چیز کو بہترین صورت بچ تخلیق کردا ہے مگر انسان دیاں ہتھاں بچ آکے اوہ زوال پذیر ہوگیندی ہے۔ دُنیا دے اندر ہزاراں لکھاں زباناں ہور بُولیاں بولے گیندیاں ہین۔ کُجھ ہک بڑیاں زباناں کو تعلیم دا ذریعہ میڈیم مقرر کیتا گیا تاں جے اوہ ذریعہ روزگار وی بن سکن۔ ایہہ بڑیاں زباناں دُنیا دے مُلکاں دے درمیان سماجی ہور اقتصادی زندگی بچ نمایاں کردار ادا کردیاں ہین۔ ایہہ وی محسوس ہوندا ہے کہ اسدے لسانی یکجہتی دے معاملات وسیع ہور کُھلے تہذیبی یکجہتی دے معاملات نال جُڑے دے ہوندے ہین۔

ماٗ بولی اسدی گل بات یا دوئی معمولی ضرورتاں کو تہ پورا کرسکدی ہے مگر ادبی یا علمی کماں واسطے ایہہ کارآمد ثابت نیہہ ہوسکدی۔ درس وتدریس بچ ابتدائی مرحلے دے دوران ماٗ بولی بلاشُبہ کارآمد ہوسکدی ہے مگر اگا جُل کا اعلیٰ درجات بچ ایہہ اساں کو یا اسدے طالب علماں کو بڑے بڑے فلسفیاں، تاریخ داناں، سیاستداناں، ہور سائنس داناں دے اظہارِ خیال بچ کوئی مدد نیہہ کرسکدی۔ انہاں اعلیٰ یا اُچے پائے دی شخصیتاں کو سمجھنے واسطے مشینی یا سائنسی دور

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بچ ماں بولی دا سہارا ایہہ ۔کہدیا جُل سکدا۔ تعلیم و تربیت دے دوران ابتدائی مرحلے دے درس و تدریس دے عمل بچ ماں بولی دا کردار اتنا لازمی ہے جتنا کہ خود ہک مدرس یا معلّم دا وجود۔ پہلیاں وی بیان کیتا گیا دا ہے کہ دوران تدریس ماں بولی دے استعمال بچ بڑا احتیاط ہور پرہیز دی ضرورت پیندی ہے، خاص طور تے اُنہاں لوکاں واسطے جیہڑے بچے یا معصوم طالب علم دے آساں پاساں ہک ماحول ترتیب دیندے ہین، انہاں بچ بچے دے کہر دے افراد، والدین ہور اُستاد شامل ہین۔ بچے دی عمر دا ایہہ اوہ دور ہوندا ہے جس بچ بچہ انتہائی توجہ نال دویاں بُزرگاں دی گل کو اپنے ذہن دے خالی خانے بچ محفوظ رکھدا ہے۔

معلّم یا اُستاد درس و تدریس دے دوران ماں بولی کو ہک اہم آلہ تصور کردا ہے۔ معلّم دی زبان بچیاں دی تعلیم و تربیت دے دوران انتہائی صاف سادہ ہور عام فہم ہونی چاہیدی ہے۔ ماں بولی دے استعمال دے ذریعے بلا کسی رکاوٹ دے ہک اُستاد اپنی گل طلبا تکر پُہچا سکدا ہے ہور اپنے خیالات تہ جذبات منتقل کر سکدا ہے۔ دوّے پاسے طلبا ارادی یا غیر ارادی طور تے اُستاد دی زبان دی تقلید کردے ہین۔ لہٰذا اُستاد دی زبان نہایت شُستہ، صحیح ہور لہجہ شیرین یا مِٹھا ہووے۔ مُشکل ہور بناوٹی الفاظ دا استعمال ناقص ہے۔ کہٹ تھیں کہٹ الفاظ بچ اپنا مقصد ہور مدعا بیان کرنا چاہیدا ہے، جُملے نِکے نِکے ہور مختصر ہون۔ مطلب پوری طراں واضح ہوئے۔ طویل ہور لمّے لمّے جملے بچے دی سمجھ تھیں باہر ہوندے ہین۔ غلط زبان ہور ناشائستہ کلام تھیں اُستاد کو خود وی بچنا چاہیدا ہے ہور طلبا دیاں کوتاہیاں داوی بروقت ازالہ ہور اصلاح کرنی چاہیدی ہے۔ اپنے آزادانہ ماحول بچ بچیاں کو گھل مل کا جیہڑا وقت گزارن دا موقعہ ملدا ہے اُس دے دوران بچے اکثر غیر شعوری طور تے کدے کدے نہ بلکہ اکثر ناشائستہ ہور واہیات قسم دے الفاظ ہور جُملے بولدے ہین۔ اگر بچیاں یا طالب علماں کو اُستاد بروقت نہ روکسی ٹوکسی تہ ایہی ناشائستہ زبان کل بچہ یا طالب علم اگا جُل کا اپنی تقریر ہور تحریر دوّاں بچ استعمال کر سکدا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جماعت دے اندرابتدائی مرحلے

درس وتدریس دے عمل دے دوران اُستاد کو کلاس یا جماعت دے اندر ابتدائی مرحلے
بچ بچے کو ذہنی طور تے بیدار کرن یا تیار کرن واسطے جیہڑا پہلا قدم چینا ہے اُس کو تمہید وی
آکھدے ہین۔ مناسب تمہید ضروری ہوندی ہے، اس دا مقصد اصل بچ بچیاں دے ذہن کو
پڑھن واسطے تیار کرنا ہوندا ہے۔ تمہید مختصر مگر جاندار ہووے، تاں جے وقت زیادہ نہ لگے ہور
بچیاں دا تجس بدھ جُلے، اُن دا ذہن پوری طراں آمادہ ہو جُلے، اِس واسطے ہک مختصر جئی کہانی اہم
رول ادا کرسکدی ہے۔ اس ساری اکائی دی تکمیل واسطے بچے دی ماً بولی دا سہارا انتہائی لازمی
ہے جس تھیں اوہ مانوس ہے ہور اِس قدر مانوس ہے کہ ماً بولی دے بغیر کوئی دوئی بولی تھیں اُس
دے گن آشنائیہ ہوندے۔ اس دوران معلّم یا مدرس کو خود ہک نمونہ بن کے سامنے آنا چاہیدا
ہے۔ معلّم ہک دردمند، احساس ہور خیر پسند دل رکھدا ہووے۔ بچیاں کو ماً بولی دے استعمال
نال متاثر کرنے دی صلاحیت رکھدا ہووے، چنگے مندے بچ فرق کرنا جان دا ہووے، اوہ
اپنے طالب علماں دی پسند ہور ناپسند تھیں واقف ہووے۔

بچیاں کو ذہنی طور آمادہ کیتے واسطے بچے دی ماً بولی بچ کہانی دے طریقہ بیان کو دلچسپ
بنانے بچ اُستاد کو مہارت ہونی چاہیدی ہے۔ کہانی زبانی سنانی چاہیدی ہے نہ کہ پڑھ کا۔ آواز
بچ اُتار چڑھاؤ پیدا کرے۔ اندازِ بیان خوشگوار تہ لہجہ فطری ہووے۔ حرکات تھیں جوش جذبے
دا اظہار کرے، خود وی کہانی دا مزہ کہنے ہور بچیاں کو وی لُطف اندوز کرے۔

مختلف ادوار بچ مختلف ماہرین تعلیم سن طلبا دی درس وتدریس کو کامیاب بنانے واسطے
کئیں طراں دے تعلیم وتربیت دے طریقے وضع کیتے۔ مثلاً کنڈرگارٹن 1837ء دا رائج کردہ
طریقہ تعلیم، مانٹیسوری طریقہ تعلیم دے علاوہ مہاتما گاندھی دی (بسیک) واردھا اسکیم، ڈالٹن
پلان ہور اسی طراں دیاں کئیں تعلیمی سکیماں سامنے آندیاں گئیاں تا کہ بچیاں دی تعلیم وتربیت
جدید ہور مناسب مگر کامیاب طریقے نال کیتے جُلے۔ انہاں ساریاں تعلیمی سکیماں، خاص طور

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تے مہاتما گاندھی دی واردھا (بسیک) سکیم بچ اس گل تے بہت زوردتا گیا اہے کہ ابتدائی دور بچ بلکہ ثانوی دور بچ وی بچیاں دی درس وتدریس مادری زبان بچ کیتی جُلبے۔ مادری زبان بچے دی اپنی زبان ہوندی ہے۔ ایہہ بچے واسطے عام فہم ہوندی ہے۔ ایہہ بچے دی ذہنی آمادگی اور اظہارِ خیال دا موثر ذریعہ ہوندی ہے۔ بچہ اسی زبان بچ سوچ سکدا اہے۔ اسی زبان دے حوالے نال خوابیدہ ہوندا اہے ہور بیدار ہوندا اہے۔ اپنی مائ بولی دا امر ہور نہی تھیں واقف ہوندا اہے۔ اپنی مائ بولی دی ڈانٹ ڈپٹ یا لارڈ پیار دے مخصوص الفاظ کو تسلیم کردا اہے۔ لہٰذا تقریباً تمام تعلیمی اسکیماں سن اِس گل تے بڑا زور دتا ہے تاں جے بچے دی بنیادی تعلیم وتربیت واسطے جیہڑا درس وتدریس دا عمل شروع کیتا جُلبے اوہ صرف ہور صرف بچے دی مائ بولی دے سہارے شروع کیتا جُلبے۔

مگر! دورِ جدید دا تقاضہ ایہہ ہے کہ زندگی دے ہر شعبے بچ بڑی تیزی نال تبدیلی آرہی ہے۔ اَج دے والدین داوی رجحان ایہی ہے کہ بچہ ماؤ دے پیٹ تو باہر ایندیاں ہی فرفر انگریزی بولن لگ جُلبے۔ لہٰذا تیزی نال بدلدے حالات دی وجہ نال تعلیم دا شعبہ وی کافی متاثر ہوگیا دا ہے۔ خصوصاً درس وتدریس دیاں طریقیاں بچ وی واضح انقلاب آگیا دا ہے۔ موجودہ دور دی ٹیکنالوجی سن اُستاد ہور طالب علم دے رول کو بدل چھوڑیا دا ہے۔ اَج طالب علم کول کمپیوٹر جیہا آلہ موجود ہے۔ جسدے ذریعے اوہ علمی استفادہ کرسکدا اہے۔ انٹرنیٹ جیئے وسائل موجود ہین۔ اَج دے جدید ٹیکنالوجی دے دور بچ تمام نصاب تعلیم کو ہزاراں نیہہ بلکہ لکھاں تہ کروڑاں آڈیو تہ ویڈیو کیسٹاں بچ بھر کے درس وتدریس دے عمل کو موثر بنا دتا مگر فر وی مائ بولی دی اہمیت بچے دی بنیادی تربیت واسطے لازمی ہے اس دے بغیر بچہ اپنے آپ کو اپنے ماحول نال متعارف نیہہ کرا سکدا۔

☆☆☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی لوک ورثے دی سام سمہال

تازہ خواہی داشتن گرداغ ہائے سینہ را
گاہے گاہے باز خواں ایں قصہِ پارینہ را

کِسے وی قوم دے لوک ورثے دی عُمر دا اندازہ اُس قوم دی تاریخ تھیں آسانی نال لایا جُل سکدا اے۔ پہاڑی قوم دی تاریخ حالاں تحقیقی مراحل تھیں گزر رہی ہے۔ ریاستی کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شُعبے دے مختلف اَدوارتوں ہولے ہولے پردہ سُرک رہیا ہے۔ اَج توڑیں تحقیق کرن والے پہاڑی دانشوراں سُن پہاڑی زبان دے ماضی دے ڈوہنگے سمندر نچ ڈُبکیاں مار کے جو کُجھ پہاڑی قوم دے سامنے رکھیا اوہ اسدے تصور تھیں اگرچہ زیادہ ہے مگر حالاں وی اس کو ''آٹے نچ لُون'' دے برابر وی نیہہ سمجھیا جُل سکدا۔ کیئاں کہ کھوج تہ تلاش دا کم کدے پورا نیہہ ہوسکدا۔ پہاڑی قوم دا ہر فرد اُنہاں محققین حضرات دا شکر گزار ہے جیہڑے ہر واری تاریخ دے خستہ حال ورقیاں کو کھنگال کے سُچے موتی چُن کے اُنہاں کو تر و تازہ کر کے اپنی پہاڑی قوم دی چھولی پہرنے دا فرض ادا کر رہے ہین۔ ایہہ ہر کسے دے بس دا روگ نیہہ۔ پہاڑی قوم دے بارے ایہہ آکھنا بے جا نہ ہوسی کہ

صدیوں رہا ہے دُشمن دورِ زماں ہمارا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی قوم تہ زبان ہمیشہ استحصال دا شکار رہی ہے۔ پہاڑی لوکاں دا بسیرا کسے مخصوص جگہ تو ڑیں ہی محدود نیہہ بلکہ مختلف، کھنڈی پھٹی دیاں بستیاں بچ آباد ہین۔ ایہہ لوک دتھاوی ہین، اقلیت بچ ہین۔ ہور اِن دے گردونواح بچ دویاں زباناں بولن والے اکثریتی فرقے دے لوک آباد ہین۔ اجہی صورت بچ انہاں پہاڑی لوکاں دی تہذیب، تمدن وثقافت اُتا دُوّیاں زباناں دا رنگ غالب ایندا گیا۔ بودوباش، طرز معاشرت، رہن سہن بلکہ پورا طرز زندگی متاثر ہوئے بغیر نیہہ رہ سکیا۔ ایہہ آکھنا زیادہ مناسب ہوسی کہ پہاڑی لوک غیرت مند، جیالے، کٹھن مشقت کرن والے ہور نا دے باوجود دویاں فرقیاں دے سامنے احساس کمتری دا شکار رہے۔ اسی واسطے ہِک طویل عرصے تونی پہاڑی لوک دوّے فرقیاں دے درمیان اپنا راہ تلاش کرن تھیں قاصر ہے۔ اپنے لوک ورثے کو سمہالنا تہ دور ایہہ اپنی زبان دی وی مکمل حفاظت کرنے تھیں محروم رہے۔ جیہڑی قوم اپنی روایات کو بُھل جُلے، اپنی زبان، اپنے لوک ورثے، ہور اپنی ثقافت تہ تہذیب کو فراموش کر چھوڑے اوہ قوم کدے وی اپنی شناخت نیہہ کرال سکدی ہور اوہ دویاں زباناں دے نرغے بچ آ کا اپنا وجود ختم کر چُھڑدی ہے۔

پہاڑی لوکاں کو گمنامی دے ہنیرے بچوں کڈھن واسطے کاتب تقدیر سُن ہک طویل ہور خاموش وقفے دے بعد چند ایسے نوجواناں کو پیدا کیتا جیہڑے پہاڑی قوم دے دردمند آسے۔ انہاں جذباتی نوجواناں سُن اپنے قلم دی تحریر ہور زبان دی تاثیر نال پہاڑی قوم دے ماضی اُتوں پردہ چا کا پہاڑی قوم کو اُس دی اصلیت ہور حقیقت تھیں واقف کیتا۔ اَج پوری پہاڑی قوم اِس گل کو تسلیم کردی ہے کہ پہاڑی قوم دی اپنی ہک انفرادیت ہے۔ اپنا ہک ادبی ذخیرہ ہے، اپنی ثقافت، اپنا تمدن ہور اپنا بیش قیمت لوک ورثہ ہے جیہڑا کسی صورت بچ دوّیاں زباناں یا قوماں دے ورثے تو کہٹ نیہہ۔ اسدا پہاڑی لوک ودوّیاں قوماں دے ورثے دے سامنے باعث شرم نیہہ بلکہ باعث فخر ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی یا پوٹھوہاری زبان دے رشتے بچ بدھے تہ پروئے دے لوک اں دے مذہب دے الگ الگ علاقیاں بچ بود و باش رکھنے والے پہاڑی لوکاں بچ ہندو، مسلمان تہ سکھ وی شامل ہین۔ انہاں ساریاں دیاں زبان پہاڑی ہون دی وجہ نال رسم ورواج، برت برتاؤ، رہن سہن، پہناوا، طرزِ تعمیر وغیرہ ہک جیسے ہین، البتہ مذہبی رسومات الگ ہین۔ قدیم زمانے تھیں بیرونی حملہ آوراں دے خوف نال مُچ سارے سکھ، ہندو ہور مسلمان ہجرت کرکا میداناں، جنگلاں تہ پہاڑاں دا رُک کردے رہے۔ اس وقت ریاست جموں وکشمیر دے پہاڑی زبان بولن والے علاقیاں بچ سکھ ہور کھتری خالص پہاڑی بولدے ہین۔ ایہہ سب لوک پاکستانی زیرِ انتظام کشمیر تہ ضلع ہزارہ (مانسہرہ ہور ایبٹ آباد) تھیں ہجرت کرکا آئے دے ہین انہاں علاقیاں بچ پوٹھوہاری زبان بولی گیندی ہے۔ بڑی خوشی دا مقام ہے کہ ایہہ لوگ اپنی ماں بولی نال اِتنا پیار کردے ہین کہ اس دے اندر کسے ملاوٹ کو پسند نیہہ کردے۔

پہاڑی لوکاں دی تہذیب تہ ثقافت سانجھی ہے، خواہ اوہ کسے وی ذات یا مذہب نال تعلق رکھدے ہون۔ ہر زبان دے بولن والے لوک فی زمانہ اپنے پچھا پچھے تہ بُرے نقوش تہ دستور چھوڑ گیندی ہے۔ جنہاں کو اسیں لوک ورثے داناں دیندے ہاں۔ تاریخ گواہ ہے کہ قوماں دے عروج وزوال نال اُندا لوک ورثہ وی متاثر ہوئے بغیر نیہہ رہ سکیا۔

پہاڑی لوک ورثہ پہاڑی قوم دا آئینہ دار ہے۔ پہاڑی لوکاں دی تاریخ ہک ترتیب دے دور تھیں گزر رہی ہے۔ لازم ہے کہ پہاڑی لوک ورثہ ہی پہاڑی قوم دی تاریخ مرتب کرنے بچ مددگار ثابت ہوسکدا اہے۔ فی الحال اسیں پہاڑی لوک ورثے دی عمر دا تعین کرنے تھیں اس واسطے قاصر ہاں کہ پہاڑی قوم دے اوہ دانشور جنہاں سُن پہاڑی زبان دی تحقیق تہ کھوج دا بیڑا چایا دا ہے، اپنا مدلل تہ اٹل فیصلہ نہ سناسن کہ پہاڑی قوم دی بُنیاد کتھوں پئی ہور پہاڑی زبان کدوں ہور کس طراں معرض وجود بچ آئی۔ حالاں کہ اسیں صرف اُنہاں گلاں اُتا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اعتبار کرر ہے ہاں جیہڑ یاں نسل بہ نسل تہ سینہ بہ سینہ منتقل ہوندیاں آیاں۔

پہاڑی ادیب تحقیق دے مدان بچ قدم قدم اگابدھ رہے ہین ہور قوم دے ماضی کو کھنگالنے دی پوری کوشش کر ہے ہین۔ اوہ وقت دُور نیہہ جد پہاڑی قوم اپنے اصلی وطن ہور زبان دی حقیقت تھیں آگاہ ہوگیسی۔ پر افسوس اِس گل دا ہے کہ پہاڑی قوم ہک طویل عرصے توڑیں بے حسی تہ بے بسی دا شکار بن کے اپنے لوک ورثے دی حفاظت تہ ترویج دی طرفوں لا پرواہ رہی ہے۔ جس دا خمیازہ اَج بُگتنا پے گیا کہ دوییاں قوماں پہاڑی لوک ورثے تہ قابض ہو رہیاں ہین۔

پہاڑی لوک دُنیا دے جس خطے بچ وی ہون اُنہاں دا طرز زندگی مثلاً کھینا پینا، کھیتی باڑی، مال مویشی پالنا، لباس، لوک گیت، طنز و مزاح، لوک کہانیاں، سماجی نقشہ تہ دوے رسم و رواج مشترک ہین۔ ایہہ پہاڑی قوم دیاں داخلی تہ خاری قدراں پہاڑی لوک ورثے نال جُری دیاں ہین۔ جدید سائنسی دور دا تقاضہ ایہہ ہے کہ وقت دے نال موہنڈھا جوڑ کے اَگے نکلو۔ ایہہ مشینی دور وی ہے مگر اس دا ایہہ مطلب نیہہ کہ سائنس دے خلائی مشن کو ذہن بچ رَچا بَسا کے زمین اُتا پین والے قدماں بچ لغزش آجُلے یا فر مشینی کم کو دکھدیاں ہویاں انسان اپنی محنت و مشقت تھیں دستبردار ہو جُلے۔ ایہہ کم ہمتی تہ مایوسی دی نشانی ہے۔ اَج دے دور بچ اپنی انفرادیت ہور شناخت کو قائم رکھے واسطے لوک ورثہ بڑی اہمیت دا حامل ہے۔ ذرا ماضی دے طریقہ تعلیم تہ ہک نظر ماراں۔

ہک زمانہ آسا کہ پہاڑی علاقیاں بچ نِکی عمر دے بچے تہ بچیاں دی تعلیم واسطے صباحی درسگاہواں قائم ہویاں۔ ایہہ اَج دے دور نالوں کوئی الگ قسم دے سکول نہ آسے بلکہ گراں دیاں مسجداں نال منسلک کسی کمرے بچ درس و تدریس دا کم کیتا جُلدا آسا۔ جتھا توڑیں مدرس دا تعلق آسا، اوہ کوئی سند یافتہ شخص نیہہ بلکہ اُس گراں دا مولوی یا امام ہوندا آسا جس دے ذمے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

صبح دے وقت گراں دیاں بچے تہ بچیاں کو پڑھالنا ہوندا آسا۔ ایہہ کم اوہ صاحب بغیر کسے
اُجرت یا معاوضے دے کردا آسا۔ اس دوران تعلیم دا آغاز عربی قاعدے تھیں ہوندا آسا۔ فر
ناظرہ قرآن ہور اُس دے نال نماز دا سبق ہور چند دیگر نِکیاں نِکیاں منظوم پہاڑی کتاباں وی
پڑھالی جُلدیاں آسیاں۔ انہاں کتاباں بچ عقیدت واحترام دے درس تو علاوہ نِکے نِکے دینی
مسائل وی شامل ہوندے آسے۔
بُنیادی ارکان نماز دے علاوہ قرآن پاک دیاں سورتاں تہ صراط مستقیم دے تعین واسطے
چند اہم حدیثاں وی منظوم شکل بچ شامل ہوندیاں آسیاں۔ انہاں ہندکو زبان یا پہاڑی زبان بچ
لکھیاں گیاں کتاباں بچ پکی روٹی، روشن دِل، نور نامہ، احوال الآخرت، قصص الانبیاء، اکرام
محمدی، نجات المومنین، گلزار یوسف ہور کئیں دوّیاں کتاباں شامل ہین۔ انہاں کتاباں دے
اندر دینی قصے کہانیاں، جنگ نامے ہور تاریخی واقعات وی شامل آسے۔ سب توں بڑی گل
ایہہ آسی کہ ایہہ کتاباں درس اخلاق دا منبع آسیاں جیہڑیاں انسانی زندگی کو ابتداء تھیں ہی
سنوارنے تہ سدھارنے دا کم کردیاں آسیاں۔ انہاں کتاباں دے مطالعے نال پہاڑی لوکاں
دی روزمرہ زندگی اُتا خاطر خواہ اثر پیندا آسا۔ ایہہ کتاباں اگرچہ نایاب نیہہ ہویاں، تاہم انہاں
دے مطالعے کو موجودہ دور دا نوجوان غیر ضروری سمجھ کا اپنے لوک ورثے تھیں ضرور محروم ہو گیا دا
ہے۔ ایہہ آکھنا زیادہ مناسب ہوسی کہ سائنس ہور کمپیوٹر ٹیکنالوجی دے دور دا انسان اپنے نسل
درنسل یا سینہ بہ سینہ چلے آئے لوک ادب تھیں قطعی ناواقف ہور لاپرواہ ہو گیا دا ہے۔

انہاں پہاڑی زبان بچ لکھی گیاں کتاباں تو پتہ چلدا ہے کہ ہزاراں سال پہلاں وی
پہاڑی زبان نہ صرف موجود آسی بلکہ مکمل آسی۔ جیہڑا معیار شعر وسخن دی مناسبت نال
انہاں پہاڑی کتاباں بچ ملدا ہے۔ اوہ اَج پہاڑی قوم دے اہل علم و دانش ہور شعراء مثلاً
بجھارتاں، لوک کہانیاں، اکھان تہ لوک گیتاں دی اہمیت تھیں انکار نیہہ کیتا جُل سکدا اکیئاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کہ ایہہ اَسدا لوک ورثہ ہین ۔ انہاں بچ پہاڑی زبان دی تاریخ محفوظ ہے ۔ ایہہ بیش بہار سرمایہ صدیاں تھیں لوکاں دے دلاں بچ محفوظ ہے۔

انسانی سماج آہستہ آہستہ بدھ رہیا ہے۔ اس دے اندر متوقع ہور غیر متوقع طور تبدیلیاں رونما ہو رہیاں ہین ۔ پہاڑی تہذیبی تہ ثقافتی سرمایہ وی انہاں تبدیلیاں دا شکار ہو رہیا ہے ۔ پہاڑی لوک ورثہ پہاڑی قوم دی تہذیب وتمدن وثقافت دے اندر موجود قومی جذبیاں تہ رجاناں دی عکاسی کردا ہے۔ ایہہ لوک ورثے صرف عقل ودانش نال ہی مالا مال نیہہ بلکہ انہاں دے اندر کئیں طراں دیاں بے ہودگیاں تہ حماقتاں وی موجود ہوندیاں ہین ۔ اسی واسطے وقت دی ضرورت ہے کہ لوک ورثے دے اندر موجود ہوشمندی ہور دانائی دیاں گلاں دا ہی انتخاب کیتا جُلے تا کہ لوک ورثے دا ادبی معیار بلند رہوے ہور قوم دی درست تاریخ مرتب کیتی جُل سکے۔

ریاستی کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دی اَج تک دی کارکردگی کو پہاڑی قوم فخر دیاں نظراں نال دکھ رہی ہے۔ کیئاں جے شعبے دے ملازمین ہور معاونین سن مختصر عرصے دے اندر اپنے پہاڑی ادبی تہ ثقافتی سرمائے کو گُٹھاں بچوں پھلور کا کڈھیا ہور اُس کو تازگی بخش کا پہاڑی قوم دی جھولی بچ پہر چھوڑ ۔ پہاڑی شعبے دے ذمہ داراں اس گل واسطے مبارک بادی دے مستحق ہین کہ اُنہاں سُن دمہ کڈے یا ساہ پھنڈے بغیر معجزاتی طور اُتا پہاڑی ادیباں تہ شاعراں دی ہک بڑی تعداد کو سخنے ہور درِمے مدد کر کا شعبے دے تعاون واسطے قائل کیتا ۔ پہاڑی روایات ، رسم ورواج ، رہن سہن ، لوک ادب بچ بجھارتاں اکھان ، لوک گیتاں تہ قصے وغیرہ پہاڑی دی اپنی ہمت وغیرت واسطے جنگ وجدل تے مبنی کتاباں ، پہاڑی لوکاں دے سماجی تہ مذہبی پاسیاں تے مبنی حالات وواقعات کو جدید طرز تحریر نال سجا کا پہاڑی تہذیب دیاں نویاں گُٹھاں توں پردہ لہاڑیا۔ ایہہ صرف پہاڑی شعبے دے ارکان دی ہی ذمہ داری نیہہ بلکہ تمام پہاڑی زبان دے لکھاریاں دا فرض بن دا ہے کہ اوہ اپنی قومی تاریخ مرتب کرنے دی فکر بچ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی لوک ورثے نال منسلک تمام واقعات ہور معلومات تے قلم چاون ۔ پہاڑی تہذیب دی نمائندگی کرنا ہور اپنی تحقیقی مواد اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے کو پہنچ کا اپنے آپ کو قوم دا امانت دار ثابت کرنا۔ پہاڑی لوک ورثے دا بہترین سمہالہ صرف پہاڑی لکھاریاں دا قلم کرسکدا اہے بشرطیکہ اوہ قومی جذبے تھیں سرشار ہووے۔

☆☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی شاعری بچ عصری آگہی

ہک جائزہ

دنیا دیاں قوماں دے عروج ہور زوال بچ زبان دا عمل دخل ہک حقیقت ہے۔ زندہ قوماں دا وجود اُندی زبان نال وابستہ ہوندا ہے دنیا دی تاریخ اس گل دی گواہ ہے کہ جدوں وی کسے قوم تے زوّال آیا پہلیاں اُسدے ثقافتی ورثے کو ملیا میٹ کیتا گیا۔ ماٗ بولی دے وجود نال قوم زندہ ہوندی ہے ورنہ بقول سعدیؔ ''کہ بے علم ناتوان خدارا شناخت'' ماٗ بولی دے بغیر قوم دی شناخت نیہہ ہوسکدی۔ مبارک ہے اوہ قوم جس اپنی ارتقاء واسطے بلا تامل ماٗ بولی دا سہارا کہدا ۔اپنی ماٗ بولی دی خدمت کر کے قوم اپنی انفرادیت قائم کرسکدی ہے ہور ہک اکائی دے طور اُتے دویاں زباناں دی قطار بچ جگہ حاصل کرسکدی ہے۔

پچھلے پنجاہ سالاں بچ جتھا دوئیاں زباناں سُن ترقی دیاں مختلف منزلاں طے کیتیاں اُتھا پہاڑی زبان سُن وی اپنا وجود چھنڈیا، سر چایا ایجیے نازک ہور مشکل حالات تھیں بحفاظت اپنے آپ کو کڈھ کا اپنی منزل دی طرف قدم ٹورے۔ پہاڑی زبان دے ادب وفن ہور ثقافت دے کئی سالاں ٹھکے دے چہرے توں قلم کاراں سُن پلا چایا، محنت کیتی، اکھیاں ساڑیاں تہ پہاڑی سماج دا نقشہ بدل کا رکھ دِتا۔اَج اسدے سامنے پہاڑی ادب دی خدمت واسطے رستے متعین ہور راہواں سہل ہوگیاں۔ سماج دا ادب نال گہرا تعلق ہے ادب دی خدمت بچ سماج دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

خدمت پوشیدہ ہے۔

جغرافیائی ماحول دے مطابق لوک ادب دی نشونما ہوندی رہئی پہاڑی زبان جنہاں علاقیاں بچ بولی گیندی ہے اُن دا جغرافیہ وی نرالا ہے۔ اُچے اُچے پہاڑ، برفیلی چوٹیاں، نیلے نیلے کھنے جنگل سبز جڑی بوٹیاں نال معمور تہ خوشبودار ماہلیاں، ٹھنڈے پانیاں دے صاف چمکیلے چشمے، وادیاں دی طرف بگنے والے ندی نالیاں دا شور وغیرہ پہاڑی ادب تے اثر انداز ہوندے ہین۔ جیہڑا آدمی جس ماحول بچ زندگی گزاردا ہے۔ اُسدیاں سوچاں وی اُسی دے مطابق ہوندیاں ہین۔

پہاڑی زبان قدرتی نظاریاں دی چھولی بچ پروان چڑھی......درویش خدا والی مستی بچ ڈب کا اپنے ذہن دا آزادی نال استعمال کردے ہور اپنے مشاہداتی نظریئے دا اظہار کرن واسطے شاعری کو سہارا بنید ے۔ اسد الوک ادب ایسی ہی شاعری دا مرہون منت ہے۔ مقالے دا عنوان ''پہاڑی شاعری بچ عصری آگہی'' ہے مراد ایہہ کہ اسدی پہاڑی زبان دی شاعری سُن اپنے آس پاس دیاں بولیاں تھیں کے اثر کہدا۔ کتنا حاصل کیتا ہور کتنا دِتا۔ فی زمانہ پہاڑی شاعری سُن عوامی جذبات کو کس حد تک اُبھاریا یا اُکسایا۔ علاوہ اِسدے مختلف سیاسی، سماجی ،اقتصادی ہور تعلیمی میدان بچ پہاڑی لوکاں کو کس حد تک روشناس کرالیا۔ روائتی لوک ادب سماجی شعور دی بیداری دا اِک اہم ذریعہ ہے تہ پہاڑی شاعری لوک ادب دی روح رواں ہے۔

پہاڑی شاعری دی عمر کوئی زیادہ لمی نیہہ۔ بس ایہوئی کوئی ڈیڑھ سو سال تک پہنچدی ہے۔ اِس بچ جدید شاعری کوئی دو دہائیاں تک کھلری دی ہے۔ قدیم پہاڑی شاعری تہ جدید پہاڑی شاعری دے درمیان بہت بڑا وقفہ انتہائی خاموشی نال گزر گیا۔ ایہہ اِک بڑا سانحہ ہور ذرائع شعر و شاعری ہور نثر نہ صرف فراموش کیتے گئے بلکہ پہاڑی زبان اُتے دوئیاں علاقیائی زباناں اُتا کشمیری تہ پنجابی سوار ہون لگیاں۔ پہاڑی زبان اُتا کشمیری تہ پنجابی دا غلبہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہون لگا مگر فوراً ہی چند مخلص ہور محبان زبان سُن پہاڑی زبان دی لگام اپنے ہتھ بچ کھدی تن من دھن دی بازی لاکا اپنی پہاڑی زبان کو دوئیاں زباناں دی گرفت بچوں باہر کڈھ کا سہارا دِتا۔ پاکستان دے زیرِ انتظام کشمیر بچ پہاڑی لوک ادب اُتے ہولیاں مگر لگاتار رفتار نال کم جاری رہیا۔ اِدھر پہاڑی علاقیاں دے بسنیکاں بچوں وی چند لوک اس خاموش مگر طویل وقفے دے دوران پہاڑی روائتی شاعری دے گیٹے کدے کدے چھتاں تے ماردے رہیے۔ ایہاں جیئیاں ہک چوکیدار رات دے انہیرے بچ ''خبردار، جاگدے رہوُ دی صدا دیندا رہندا ہے حقیقت ایہہ ہے کہ انہاں بچادیاں لوکاں دا قوم اُتے ہک بہت بڑا احسان ہے۔جہاں پہاڑی لوک ادب دے قدیم ہور جدید دور دے درمیان دے فاصلے کو مزید طویل نیہہ ہون دِتا۔ اِتھاوی ایہہ گل صادق ثابت ہوندی ہے کہ اِتھاوی پہاڑی شاعری سُن فر ہک وار اسدا رُخ لوک ادب دی خدمت پاسے موڑیا۔

پہاڑی لوک ادب بچ لوگ گیتاں دا بے پناہ سرمایہ موجود ہے۔ایہہ لوک گیت اساں پہاڑی دے ماضی دا مکمل سیاسی سماجی تہ ثقافتی تاریخ ہین۔لوک گیتاں دے صاف تہ شفاف شیشے بچ اج وی اسیں ماضی دی تصویر دِکھ سکدے ہاں''

اَج وی اساں دے آباواجداد دی زندگی دی جیندی جاگدی تصویر لوکاں دے وسیع سینے بچ موجود ہے۔

پہاڑی شعری ادب سُن اپنے مختصر سفر بچ کُجھ اہم منزلاں طے کیتاں ہین تقریباً ہک صدی پہلیاں دی مشہور زمانہ، شہرۂ آفاق پہاڑی زبان بچ منظوم کتاب ''سیف الملوک'' پہاڑی شاعری دی بہترین مثنوی ہے۔ایہہ لامثال نمونہ میاں محمد بخش ہوراں دی تصنیف ہے۔اسدے علاوہ دلپذیر دی تفسیر یوسف تہ مولوی ہدایت اللہ دی گلزار یوسف پہاڑی شاعری دے اوہ سدا بہار گلستان ہین جہاں بچ وار و وار پھل چُنن دا جی کردا ہے۔ایہہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عاشقانہ تہ عارفانہ مزاج دی شاعری ہے جس دا ہر ہِک لفظ احترام تہ عقیدت نچ ڈبیا دا ہے۔ ہر لفظ ڈوہنگے سمندر دا نایاب موتی ہے۔ شاعر دے فلسفے دی گہرائی تک عقل دی رسائی ممکن نیہہ کلام نچ پاکیزگی تہ خیر و برکت دا احساس ٹھاٹھاں ماردا ہے۔ مثلاً۔

رحمت دا مہینہ پا خدایا باغ سُکا کر ہریا

بوٹا آس اُمید میری دا کردے میوے بھریا

ایہی بزرگ شاعر انسان دی مادہ پرست تہ مغرور طبعیت اُتے روک لیندے ہوئے دنیا دی بے مروتی تہ بے ثباتی دا ذکر اس طراں کردے ہین۔

دانشمندی دا کم نائیں دنیا تے دِل لانا

اِس بوہٹی لکھ خاوند کیتے جو کیتا سو کھانا

بس چھڈی ایہہ بچے کھانی سوہی سگھڑ سیانا

ایسی دائن نال محمدؐ کا ہنوں عقد نبھانا

میاں صاحب اگا جُل کا اِنسان دی خوش گمانی، ناعاقبت اندیشی ہور دُنیا دی بے وفائی دا منظر اس طراں پیش کردے ہین کہ واقعی صحیح معنیاں نچ انسان اپنے وجود کو ہِک بے کارشے تصوّر کردا ہے۔

۔ مان نہ کریئے روپ کہنے دا وارث کون حُسن دا

سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں سدا نہ پُھل چمن دا

۔ سدا نہ لاٹ چراغاں والی سدا نہ سوز پتنگاں

سدا نہ ہتھ مہندی رتے سدا نہ چھنکن بنگاں

شعر و شاعری دی اہمیت فی زمانہ کے رہئی ہے اس کو کِسے وضاحت دی لوڑ نیہہ محسوس ہوندی۔ نثر دے مقابلے نچ شعر نچ آکھی دی گل زیادہ اثر رکھدی ہے مثلاً رشید قمرؔ دا ایہہ شعر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

موجودہ صورت حال نال کتنی مطابقت رکھدا ہے۔

جنگلاں نے ڈاکواں تھیں جیہڑا شخص بچ گیا
لٹیاں شرافتاں نے اوہ کھلے بزار بچ

قدیم پہاڑی شاعری، جیہڑی اپنے دور بچ انسانی جذبات خیالات دے تمام تر تقاضیاں کو پورا کردی آسی اَج وی اُسی اندازِ فکر بچ باقی ہے۔ جیہڑی لذت یا سرور ولطف ومستی اُس ویلے آسا اوہ اج وی بدرجہ اُتم موجود ہے۔ بلکہ نویں شعراء حضرات جنہاں کو اسیں جدید شاعری دی روح رواں آکھساں اوہ خود وی حیران ہین کہ اِنہاں قدیم کتاباں دی شاعری کوئی اَسمانی کلام ہے یا انسانی۔ قدیم شاعری ہی جدید شاعری دی بُنیاد بنی۔ ہور اتنے بڑے بڑے دیوان ہور مجموعے اَج وی اُسی آب وتاب نال زندہ ہور مقبول عام ہین۔ انسان دے تمام تر تفکرات ہور سوچاں مثلاً دُکھ سُکھ، ہجر تہ وصال، پیار ومحبت، پندہ نصائح زہد وریاضت ماحول دی منظر کشی ہور وطن پرستی قدیم شاعری دی دین ہے۔ مثلاً۔

کی گل آکھ سُناواں سجناں درد فراق سِتم دی
آیا حرف زبان تے جس دم پھٹ گئی چھبھ قلم دی
چٹا کاغذ داغی ہویا پھری سیاہی غم دی
دُکھاں کیتا زور محمدؐ نیہہ خبر اس دم دی

پہاڑی شاعری دا دور طویل ہوئے یا مختصر ہر دو حالتاں بچ پہاڑی لوک ادب دے ورثے دی نہ صرف حفاظت کیتی ہے بلکہ عوام الناس کو بالعموم ہور پہاڑی شعراء کو بالخصوص نویں نویں طرز فکر وخیال تھیں روشناس کیتا۔ جتنی پہاڑی لوک ادب دی خدمت شاعری دے ذریعے ہوئی اُتنی نثر دے ذریعے نیہہ ہو سکی۔ حقیقی معنیاں بچ پہاڑی لوک ادب روائتی شاعری دی دین ہے ایہہ گل منے دی ہے جے شاعری روح دی آواز یا پکار داناں ہے۔ دِلی جذبات دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بے ساختہ اظہار ہے ہور طرزِ گفتگو دا بہترین ہور موئثر فن ہے۔

انسانی ذہن بچ پہاڑی شاعری سُن حکمت، معرفت، اخلاق، عشق حقیقی چنگیاں مندیاں صفتاں، نفسیاتی پہلوواں ہجر تہ وصال دُکھ درد دے چھپے دے تاثرات کو ہوا دِتی، اُکسایا، اُبھاریا تہ نہ صرف شعراء حضرات واسطے بلکہ نثر نگاراں واسطے وی خدمتِ ادب و خلق دے رستے ہموار تہ سہل بنا دِتے۔ ایہہ گل اساں پہاڑی لوکاں کو بسر و چشم قبول کرنی تہ دِلوں منی چاہیدی ہے کہ پہاڑی زبان دے قدیم شعرائے کرام مثلاً میاں محمد بخشؒ، میاں محمد بوٹا، دلپذیر، مولوی ہدائت اللہؒ، بابا جی لاوریؒ، سائیں فقر الدین جیسے بزرگاں دے علاوہ، عارفانہ ہور فلسفانہ قسم دے کلام سُن غفلت بچ ڈُبے تہ شیطانی رنگا بچ رنگے ہزاراں جاہل تہ ان پڑھ آدمیاں کو انسانیت دی معراج بخشی ہور مسلمان بنان دے نال نال مومن وی بنا دِتا۔ میاں محمد بخشؒ دا کُھگی دا واقعہ جیہڑا اُنہاں مختصر منظوم قصے دے طور تے لِکھیا، کو پڑھ ہور سُن کا کیہڑا بد بخت خدادی خدائی یا اُس دی وحدانیت ہور عظمت تھیں انکار کرسی۔

مارن والے موئے محمدؐ قدرت رب دی ہوئی

کیا اسیں ایہہ انمول موتی چُننے تھیں انکار کرساں جیہڑے پہاڑی شاعری دے سمندر بچوں کڈھ کے کنارے تے ڈھیر کیتے دے ہین ہور جیہڑے اسدیاں اپنے والیاں نسلاں واسطے قیمتی خزانے دی حیثیت رکھدے ہین۔

ڈھا دے مندر، ڈھا دے مسجد، ڈھا جو کُجھ ڈھینا

پر کسے دا دل نہ ڈھاویں، رب دِلاں بچ رہندا

☆

نیچاں دی آشنائی کولوں فیض کسے نہہ پایا

کِکر تے انگور چڑھا، ہر گُچھا زخمایا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

☆

ڈکھیئے دی گل سُکھیے اگے نیہہ مناسب کرنی
مِٹھی کھیر پکا محمدؐ کُتے اگے تہرنی

پہاڑی شاعری (قدیم وجدید) سُن اِنسانی ذہناں بچ وطن دی حُب دا جذبہ وی بیدار کیتا۔ آکھدے ہین جے چڑی کو کنڈے اُتے سُکھ ہوندا ہے۔ لہٰذا ہر انسان دے اندر دیس یا وطن دی محبت دا جذبہ سُلگدا رہندا ہے۔

اپنے ملک دیاں جنگلاں اندر پتر چُن چُن کھایئے
غیر ملک دیاں باغاں اندر میوے لین نہ جایئے

ڈاکٹر رفیق انجم ہک ہونہار پُختہ ذہن تہ تجربہ کار جدید شاعر ہین۔ اُندی شاعری بچ انسانی اقدار پوشیدہ ہین۔ غیرت دا مادہ ہر شعر بچوں چوندا ہے۔ انسانی قدر و قیمت دا اندازہ یا مُل ہیرے موتی نیہہ بلکہ مِٹھی ہور شریں زبان نال ہی اِنسان خرید یا جُل سکدا ہے۔ انہاں دی شاعری بچ نیک مشورہ وی ہے تہ تنبیہہ وی ہے۔ ذرا ٹٹولو کہ اساں کو انہاں شعراں بچوں کے تھہیندا ہے۔

میرا مُل نیہہ ہیرے موتی. اُلفت دے دو مِٹھے بول
کون کسے دا دردی ہے اَج ایوں کہُر دے پہیت نہ کھول
ہوراں کی وی ہین زباناں اِتنا وی نہ اُچا بول
ایہہ جندڑی نیہہ تھو کھے جوگی انجم کی نہ اِتنا رول

ذرا تیہان دیو، رشید قمرؔ دے ایہہ شعر عصرِ حاضر کو کے پیغام دے رہے نے ہور موجودہ صورت حال دی عکاسی، کسطراں کردے ہین۔

میں موسم کی موڑن جُلیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آساں ماہڑے کہر دیئی جاوٗ

لہوُے بچ نہ کونجاں بہن

فِر پانی نے سِر دیئی جاوٗ

شیخ ظہورالدین اسدے منجھے دے اُچی پرواز والے شاعر ہین دے ایہہ شعرؑ پہاڑی لوکاں واسطے ہک نذرانے تو کہٹ نیہہ بلکہ میں تہ آکھساں کہ ایہہ قیمتی شعر بے غیرتاں واسطے ہک تازیانہ ہین۔

☆......خون جیہڑا گرما سی گا کنڈ کدے نہ کھاسی گا

☆......کپسی فصلاں اوہی پہلاں جیہڑا جیٹھے راہسی گا

☆......وقت' نی قدر و قیمت سمجھو لنگھیا ہتھ نہ آسی گا

☆......ذہن تھیں لاغر، لِنگوں کوڑہ کے کپسی کے کھاسی گا

پہاڑی شاعری دی حالت ہُن کھنڈی پھٹی نیہہ رہئی۔ بلکہ پہاڑی زبان دے خدمتگاراں سُن کھنڈے ہوئے ہوردوئیاں زباناں دے ملبے تلادبے ہوئے شعراں کوکافی حدتک یکجا کیتا ہے۔جموں وکشمیر کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے بچ اج کم کرن والیاں یا اَج تک منسلک رہن والے تمام افراد مبارک دے مستحق ہین کہ اوہ اپنے فرائض تھیں نجوبی آگاہ وی ہین ہور دِلی لگاؤ ہورانصاف نال کم کردے ہین۔ اگر بروقت پہاڑی شعراٗ، ادیب ہور فنکار زبان دی خدمت بچ نہ لگدے تاں اسدے بیشتر پہاڑی ورثہ سر کا کرن والیاں دے ہتھ لگ گیند اجیئیاں ماضی قریب بچ وی ہویا۔

☆☆☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

''پہاڑی ڈرامہ''

(منظر، پس منظر)

پہاڑی زبان دا وجود اگر چہ کئی ہزار سال پُرانا ہے مگر وقت دے بدلاؤ سُن اس کو کھنڈیار کار کھ چھوڑیا۔ گندھارا تہذیب دی ایہہ زبان جیہڑی ''ہندکو'' دے ناں نال مشہور آسی گمنامی دے نہیرے بچ ڈب گئی ۔ وقت دے پَرت کھینا دے نال نال ایہہ زبان مختلف علاقیاں بچ مختلف ناں نال سامنے ایندی رہئی۔ مثلاً گرے 'ہندکو' گرے 'پراکرت' کدے 'شاردالپی' کدے 'پوٹھوہاری' ہور اَج پہاڑی دے ناں نال برصغیر دیاں بیشتر علاقیاں بچ بولے جُلدی ہے۔ ایہہ انہاں جانکاراں دی محنت، مشقت ہور لگن دا کمال ہے. جنہاں سُن کافی کھوج ہور تحقیق تھیں کم کہن کا پہاڑی زبان کونویں طراں دریافت کرکا اسدے ثقافتی تہ ادبی سرمائے دی شیرازہ بندی کیتی۔

پہاڑی زبان ریاست جموں و کشمیر دے چار بڑیاں علاقیاں بچ بولے جُلدی ہے۔ جنہاں بچ ''کرناہ، کیرن، اوڑی تہ راجوری'' ہور پونچھ شامل ہین ۔ اسدے علاوہ ضلع کپواڑہ دے کئی گراں مثلاً چوکی بل، تمینہ، بوڑھا نمبل، ہفرڈہ، میلیال، کاچھامہ، آورہ، کیرن بچ جمعہ گنڈھ، لولاب، مچھل، راجواڑ ہور ماور وغیرہ بچ پہاڑی زبان بولنے والیاں دی ہک بڑی تعداد

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ضلع بارہمولہ بچ رفیع آباد تہ لڑی ڈورہ دے علاوہ کئی دوے (دور دراز) دے گراں موجود ہے۔ ضلع گاندربل بچ لار تہ سرینگر بچ داراہارون، مولناڑ بچ بھی پہاڑی زبان بولے گیندی ہے۔ ضلع بانڈی پورہ دی بیشتر آبادی پہاڑی زبان بولنے والیاں تے مشتمل ہے۔ ضلع دے علاوہ ضلع بانڈی پورہ دی بیشتر آبادی پہاڑی زبان بولنے والیاں تے مشتمل ہے۔ ضلع اننت ناگ بچ خالص پہاڑی زبان بولے والیاں دے کئی گراں موجود ہین۔ جنہاں بچ یاری پورہ، شانگس، اندورہ، براہ، ہاپت ناڑ اڑحال کوکرناگ تہ بانہال دے اردے پردے پہاڑی بستیاں قابلِ ذکر ہین۔

صوبہ جموں ہور صوبہ کشمیر بچ پہاڑی زبان بولے والیاں دیاں کئی کھنڈی پھٹی دیاں بستیاں موجود ہین۔ اَج تھیں تقریباً اٹھتری سال پہلاں پہاڑی زبان بولے والیاں کو کھٹھا کیتے، پہاڑی زبان دے ادبی تہ ثقافتی ورثے کو محفوظ کیتے واسطے ہور پہاڑی زبان دی شناخت واسطے ہک تحریک دا آغاز ہویا۔ اس تحریک کو منظم کیتے واسطے "پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفئیر فورم" ناں دی ہک تنظیم دا قیام عمل بچ لایا گیا۔ جس دی وساطت نال ہک لمی جدوجہد دے بعد پہاڑی زبان دی نشریات واسطے ریڈیو کشمیر سرینگر سُن ۱۵ منٹ دا تھوڑا جیا وقت دِتا جیہڑا بدھدیاں بدھدیاں اج ادھے گھنٹے دی مختصر نشریات تکر محدود کر دتا گیا اہے۔ اس جماعت دی انتھک محنت نال ریاستی کلچرل اکیڈیمی بچ پہاڑی سیکشن دی ۱۹۷۸ء بچ بنیاد پئی، ہور منزل تک پہچے واسطے ایسا پڑاؤ پہاڑی قوم کو نصیب ہویا جتھوں واقعی منزل دا یقین بڑی آسانی نال کیتا جُل سکدا اہے۔ ریاستی کلچرل اکیڈیمی بچ پہاڑی شعبہ کھلنے دے بعد پہاڑی زبان بولے والیاں کو پہاڑی زبان بچ سارے اصناف سخن بچ طبع آزمائی دا ہک چنگا موقعہ ہتھ آ گیا۔ اَج پہاڑی شعبے کول پہاڑی شعراء، ادباء، ہور فن موسیقی تہ فن ڈرامیاں نال تعلق رکھنے والیاں دی ہک لمی فہرست موجود ہے۔ اَج پہاڑی زبان بولے والے چاہے ریاست دے کسی بھی کونے بچ ہون، زبان وادب و ثقافت دے معاملے بچ اپنے آپا کو کافی طاقتور محسوس کردے ہین۔ ہُن

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی طبقے دے لوک دوئے طبقیاں دے تعلق رکھنے والیاں لوکاں دے نال نال اپنی انفرادی پہچان دے سائے بچ اپنے مطالبات منانے سماجی نابرابری دے خلاف آواز بلند کیتے تہ اپنے حقوق دے تحفظ واسطے قدم قدم اگا بدھ رہیے ہین۔

اللہ تعالیٰ سُن انسان کو سمجھے دی طاقت ہور سُنے دی طاقت عطا کر کے عقل تھیں مالا مال کر کا اشرف المخلوقات بنا چھوڑیا۔ مختلف بولیاں تہ زباناں تھیں روشناس کیتا۔ تاں گچھ کا انسان اپنے احساسات، جذبات، خیالات ہور تصورات کو دویاں تک پہچائے دے قابل ہویا۔ اگر زبان کو اظہار خیال دا ذریعہ نہ بنایا دا ہوندا تاں انسان دا سینہ، دماغ ہور دل احساسات ہور جذبات دے دماں نال پھٹ گیندا۔

پہاڑی زبان دے اندر بھی اوہی اصناف سخن دا چلن ہے۔ جیہڑیاں دویاں نکیاں بڑیاں زباناں بچ اجاگر ہین، مثلاً نثر نگاری بچ مقالے یا مضامین، روایتی قصے کہانیاں ہور مقالہ نگاری بچ انشائیے تہ ڈرامے شامل ہین، دوئے پاسے رنگا رنگ شاعری بچ غزلاں، نظماں، قصیدے تہ مرثیے وغیرہ کو اظہار خیال دا ذریعہ بنایا گیا دا ہے۔

اُدھر کیئاں لوکاں دے کھٹھے رہنے ہور بسنے تھیں ہک ماحول پیدا ہوندا ہے، جس دے اندر غریبی دے ماریاں دے نال نال بچا والا طبقہ دولت مند بھی پروان چڑھدا ہے۔ ہر دو طراں دے مد مقابل صفتاں مثلاً چھوٹھ تہ سچ، نیکی ہور بدی، بُرائی تہ اچھائی، چنگے ہور مندے، رسم و رواج تہ بدعتاں، شائستہ تہ غیر شائستہ، امن تہ فساد ہک ہی ویلے جڑ کا ہک ماحول ترتیب دیندے ہین۔ اتھے ہی ماحول بچ پلے بڑھے والے لوک جنہاں دی سوچ تعمیری ہوندی ہے، اوہ اپنے آس پاس دے ماحول کو ہر برائی تھیں پاک کیتے واسطے، تہ کُجھاں لوکاں کو سدھے راہ تے آندے واسطے اُندی بُری سوچ کو بدلے واسطے ہور سماجی نابرابریاں کو دور کیتے واسطے مختلف طریقیاں نال کم کہندے ہین۔ مثلاً قلم کار اپنے قلم تھیں، عالم اپنے علم تھیں، شاعر اپنی شاعری

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تھیں ہور فنکار اپنے فن دا استعمال کر کا ماحول دے اندر بہتری پیدا کیتے دی کوشش کردا ہے۔

ڈراما کسی خاص زبان دی پیداوار نیہہ ہوندا بلکہ ماحول دی پیداوار ہوندا ہے۔ ڈراما سماج دا شیشہ ہوندا ہے سماج کو سدھارنے واسطے، ماحول بچ پیدا ہونے والیاں بُرایاں تے تاولیا قابو بائے واسطے جتنے بھی حربے استعمال بچ آندے گئے دے ہین انہاں بچ سب تھیں زیادہ اثر کیتے والا طریقہ ڈراما ہے، جس دا تعلق براہ راست سماج دیاں دویاں طبقیاں نال ہوندا ہے۔ جتھاں بچ پڑھے لکھے لوکاں دے علاوہ انپڑھ بھی برابر حصے بچ شامل ہوندے ہین۔ ڈرامے دے اندر دا فنکار یا اداکار تحریر و تقریر نال تعلق رکھنے والے حضرات تھیں بچ اگا دی چیز ہوندا ہے۔ سماج دا ہر فرد فنکار دی فنکاری ہور اداکار دی اداکاری دا اثر قبول کردا ہے۔ فنکار یا ڈرامہ نگار اپنے ڈرامے بچ سماج دے ہر طبقہ فکر دے لوکاں دی عکاسی کردا ہے۔ اوہ اپنی اداکاری تھیں بغیر ڈرے جھکے دے اپنی فنکارانہ صلاحیتاں تھیں سماج دے اندر پلے والیاں بُرایاں دی ٹھیک نشاندہی کر کا انِدے بدترین انجام تھیں لوکاں کو خبر کردا ہے۔ اصلی معنیاں بچ ڈرامے جئی صنف کو پیدا کیتے والیاں گلاں ہی تہ ہین جیہڑیاں سماج واسطے چھُرے دا کم کردیاں ہین۔ مثلاً اقتدار والیاں لوکاں دی اپنی عوام تا جیہڑے ستم، ظلم و جبر، غنڈہ گردی دے ذریعے ہونے والیاں زیادتیاں، یتیماں ہور غریباں دے حقوق دی پامالی، سماجی نابرابری ہور ناانصافی۔

سماج دیاں دویاں طبقیاں دی طراں پہاڑی طبقے بچ بھی سماجی خامیاں تہ کمزوریاں دی کوئی کمی نیہہ۔ اُسدے اتھا بھی اوہی سارا کجھ ہوندا چلا آرہیا ہے جس دا شکار دویاں قوماں ہوندیاں ہین، فرق صرف اتنا ہے کہ اسدا یعنی پہاڑی زبان بولے والیاں دا احساس محرومی ذرا چر کا جاگیا، تاہم "دیر آید درست آید"۔

پہاڑی زبان بچ بھی ڈرامے دی شروعات یا آغاز دے پچھا اوہی عناصر کارفرما رہے ہین جیہڑے دویاں زباناں واسطے رہے ہین، البتہ پہاڑی بچ ڈراما پیش کیتے دا اِک بڑا مقصد

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہہ رہیا ہے کہ ڈرامے دے ذریعے پہاڑی زبان بولے والیاں کوکسی خاص پلیٹ فارم تے وقتاً فوقتاً کٹھا کر کے اُندے سامنے اُندی پہاڑی زبان دی افادیت کواجاگر کیتا جُل سکے، اُندے سُتے دے احساس کوڈرامے دے ذریعے جھنجھوڑ کا جگالیا جلے، اُنہاں کوایہہ باور کرالیا جُلے کہ پہاڑی زبان اپنا ہک اُچا مقام ہے۔اس زبان دااپنا ادبی ہور ثقافتی ورثہ موجود ہے جس کونہ صرف سمہالنے دی ضرورت ہے بلکہ اس کونویں طراں ترتیب دے کا ہر خاص وعام تک پہچانا لازمی ہے۔ تلفظ دے لحاظ نال زبان دی اصلیت کوباہر دی آلودگی تھیں پاک رکھیا جُل سکے۔اس سلسلے بچ پہاڑی بولنے والیاں دے طبقے بچ جیہڑا پہلا ڈرامیٹک کلب وجود بچ آیا اوہ ہے ''پہاڑی ڈرامیٹک کلب کرناہ''،جیہڑا اج ''پہاڑی کلچرل کلب'' دے ناں نال مشہور ہے۔

ایہہ کلب 1973ء بچ تشکیل دتے گیا،اس کلب سُن پہلے سال اردو زبان بچ دو ترے ڈرامے عوام دے سامنے پیش کیتے جیہڑے بے حد مشہور ہوئے۔سال 1975ء بچ ضرورت محسوس کیتے گئی کہ پہاڑی قوم کو جگالے واسطے تہ پہاڑی زبان کومقبول عام کیتے ہور پہاڑی طبقے کو انہاں نال ہونے والیاں سماجی نابرابریاں تہ ناانصافیاں تھیں اگاہ کیتے واسطے ''پہاڑی زبان'' بچ ہی ڈرامے اسٹیج کیتے جُلن۔

شروع بچ ''رنگارنگ تمدنی پروگرام'' دے ناں نال نکے نکے ناٹک تہ لوک گیتاں تھیں ایہہ پروگرام مچ کامیاب رہیا۔دراصل ایہہ ہک تعارفی سلسلہ آسا جیہڑا کجھاں مہیناں تکر لگاتار چلدا رہیا۔لوکاں دی دلچسپی کودکھ کا دو گھنٹے دا ہک ڈرامہ ''کریما'' تیار کیتا گیا، جسدا مرکزی خیال سماجی نابراری تے مبنی آسا،یعنی ہکی ہی خطہ ارض تے رہنے والیاں دواں طبقیاں یعنی گوجر تہ پہاڑی دے درمیان سرکاری سطح تے اسکولی بچیاں دے وظیفے کوکہن کا امتیاز برتے جُلن لگا، گوجر طبقے نال تعلق رکھنے والیاں طلباء کوسرکاری وظیفے نال نوازدی آسی جب کہ پہاڑی طبقے نال تعلق رکھے والیاں طلباء کواس تھیں محروم کردتا گیادا آسا۔ڈراما کریمہ دی پیش

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کش پہاڑی طبقے بچ ہک انقلاب دا پیش خیمہ ثابت ہوئی ۔ آناً فاناً لوکاں دے مغزاں بچ دھماکے ہون لگے۔ پہاڑی زبان بولے والے ہر طبقے دے ہر عام تہ خاص سُن ریاست دے طول وعرض بچ پھیلے دے پہاڑی گراواں تہ بستیاں بچ پیش کرکا لوکاں کو اُنڈی محرورمی تھیں آگاہ کیتا ۔ اتھا تک کہ سرینگر دے مشہور ڈراما حال ''ٹیگور ہال'' بچ مشہوری دے بعد کم از کم ایہہ ڈرامہ ترے واری پیش کیتے گیا۔ جتھا پہاڑی زبان بولے والیاں دی چنگی پھیڑ موجود آسی ۔ سرکاری وزیراں دے علاوہ پہاڑی زبان بولے والیاں دے نمائندیاں دی بھی خاصی تعداد موجود ہوندی آسی ۔ الغرض اسی انقلابی شہرت یافتہ ڈرامے کریمہ'' دی وساطت نال سرکار کو پہاڑی طبقے نال تعلق رکھنے والیاں طالب علماں کو وظیفہ دِتے تے مجبور کرچھوڑیا۔

پہاڑی ڈرامے دی سماج دے اندر کوئی معتبر (خاص) تاریخ موجود یہہ تہ نہ ہی موجودہ ڈرامیاں دی عمر لمی ہے۔ تقریباً 35/سال پہلاں تحصیل کرناہ تھیں پہاڑی ڈرامیاں دی شروعات ہوئی دی ہے۔ اس 35/سالہ مدت بچ ''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' دی طرف تھیں ریاست دے مختلف پہاڑی زبان بولے والیاں علاقیاں بچ کئی درجن پہاڑی ڈرامے پیش کرکا پہاڑی طبقے دیاں لوکاں کو اُنڈے فرائض تھیں آگاہ کیتا۔ اُنڈیاں جذباتاں کو جگالیا۔ انہاں بچ ذوق یقین پیدا کیتا۔ اپنی پہاڑی زبان دی ممتادی تہائی دے کا اس دی خدمت تہ حفاظت واسطے تیار کیتے۔

پہاڑی ڈرامیاں دی فہرست اگر چہ بچ لمی ہے ، فر بھی کُجھ مشہور تہ موثر ترین ڈرامیاں دے ناں نقل کرنے مناسب سمجھداں ۔ (۱) بیمیں صدیں (۲) کریمہ (۳) دوستی تہ ایمان (۴) بے خصمی بوری (۵) الخان (۷) کہر کہر دی کہانی (۸) بکھیڑا (۹) من حرامی حُجتاں دے ڈھیر (۱) اندھیر نگری (۱۱) جوڑ تور (۱۲) ادھلکے خاب (۱۳) راجے دی بہک (۱۴) پھکم ہویا یاراں دا کم ہویا (۱۵) جانی دشمن (۱۶) جیندا (۱۷) شرطیہ طلاق وغیرہ۔

ہر ڈرامے دا مرکزی خیال کُنّی کُنّی ہے۔ مثلاً ''بیمیں صدیں'' بچ ہک سماجی برائی کو اجاگر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کیتے گیا دا ہے۔ پے تہ پُتر دوئی بیاہ دے خواہشمند ہوندے ہین۔ پے رنڈا ہے مگر صحت یاب ہے ،پتر جوان ہے، کہُر انج گُڑی ناں دی کوئی چیز ہے ہی نیہہ ،دوئی ایہہ آکھدے ہین کہ گُڑی دے بغیر کہُر مندا لگدا ہے مگر پے آکھدا کہ کہُر جیہڑی گُڑی ایسی اوہ گدرے دی ماؤ دا درجہ رکھے۔ پتر آکھدا ہے کہ پہلاں نونہہ آوے۔ اُدھر دوئی ہِکی گدری نال اکھ مچولی کھیڈدے ہین۔ الغرض پے پیسے والا ہے پُتر نکماں۔ گدری دا پے غریب تہ پیسے دا خواہشمند ہوندا ہے، اوہ گدری دی مرضی دے خلاف اُسدا بیاہ بُڈھے نال کرال چھوڑدا ہے۔ گدر ایہہ دکھ کا خودکشی کر کہندا ہے۔

''بے خصمی بوری'' ....ہِکی نقلی پیر دی کہانی تے مبنی ہے جیہڑا تعویز دے کا سماج دیاں سادیاں لوکاں (گُڑیاں جنیاں) کولُٹ دا ہے بلکہ جن لواڑے دے پہانے جوان گدریاں دی عزت نال بھی کھیڈ دا ہے، آخر پکڑے گیندا ہے ہور قتل کر کا ہِکی بوری بِچ بائے گیندا ہے۔

''بکھیڑا'' .... نشے دی حالت بِچ ڈبے دے ہِکی نوجوان دی موت تے گچھ کا ایہہ کہانی ختم ہوندی ہے۔ ہور اسدا پہر اسدی لاش چائیدی بردیاں بارشاں روندا ہے تہ نوجوان کو نشے تھیں دور رہنے دی تلقین کردا ہے۔

''جوڑتوڑ'' ....سیاسی رشہ کشی تلے مبنی ہِک ڈراما ہے جس بِچ ایہہ دسے گیا دا ہے کہ کس طراں سیاسی نمائندے ہور سیاسی کارندے لوکاں کو جھانسا دے کا اپنے حق بِچ کردے ہین۔

''ادھورے (ادھلکے خاب)'' ....ہِک ایہے نوجوان دی کہانی ہے جسدے ماؤ پیو سُن انتہائی غربت بِچ اپنی تھوڑی جئی زمین بیچ کا اس کوڈاکٹر بنایا، جس ویلے پے بیمار ہو کا علاج واسطے پتر اکول شہر پہچدا ہے تہ پُتر اس نال ملنے تھیں انکار کر چھوڑدا ہے۔

غرض اسطراں دے درجناں ڈرامے وار وار ہزاراں لوکاں دے سامنے پیش کیتے گئے جنھاں کو نہ ہی پسند کیتے گیا بلکہ سماج دیاں برائیاں کو بالکل ہی ختم کیتے دا ذریعہ منے گیا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی ڈرامے دا شروعاتی دور کافی مشکل آسیا کیانکہ ڈرامے تہ بہر حال پیش کیتے گیندے آسے مگر لکھے بغیر۔ کجھ تجربہ کار فنکاراں اداکاراں دا آپسی تبادلہ خیال دے تحت ہک کہانی کھہڑ کہندے آسے۔ اس کہانی دے اندر پلاٹ دے علاوہ کجھ بھی تہ نہ ہوندا آسا۔ ڈرامے دی صورت بچ ہر کردار اپنے اپنے مکالمیاں دی ذمہ داری خوب بنھیدا آسا۔ نتیجہ صاف ظاہر ہے کہ اکثر فنکار قید و بند تھیں آزاد غیر ضروری ڈائیلاگ بول گیندے آسے۔ زور دار ہور بچھے ڈائیلاگ بولے تھیں محروم آسے یا تہ اوہ سرے تھیں ہی ڈائیلاگ پُہل گیندے آسے یا لڑکھڑینا شروع کر چھوڑ دے آسے۔ روایتی ناٹکاں دی طراں من پسند ڈائیلاگ بول کا ڈرامے دے فن کو داغدار کر چھوڑ دے آسے کئی واری بغیر لکھے دے ڈرامیاں دے دوران ایجے غلط بول منھواں تھیں نکل گیندے آسے، جن دے بدلے کئی وار پولیس دی کاروائی دا سامنا کرنا پیا دا ہے۔

روائتی ناٹکاں بھی دوئیاں زباناں دی طراں پہاڑی زبان بچ بھی ہک سلسلہ نسل در نسل چلدا آیا ہے۔ ایہہ ناٹک غیر سنجیدہ قسم دے ہوندے آسے۔ انہاں بچ طنز و مزاح دے علاوہ چند کرداراں دا ذاتی شغل تہ دل لگی دا سامنا ہوندا آسانہ کہ سماج دی فلاح، دو چار پنج کردار من گھڑت خیالات کو ایکٹنگ دا جامہ لوال کا آپسی دل لگی دا سامان کردے آسے چاہے دوّا کوئی دکھے یا نہ دکھے۔ اگرچہ اس بچ بھی بھرپور ظرافت دا مظاہرہ کیتا جُلدا آسا مگر زیادہ تر اس کو ہنسی مذاق ہور طنز و مزاح نال تعبیر کیتے گیندا آسا۔ اس بچ کسی سنجیدہ یا تجربہ کار فنکار دی ضرورت محسوس نہ کیتے گیندی آسی نہ تہ وقت دی کوئی قید نہ جگہ یا ڈائیلاگ دی پابندی ہور نہ ہی کرداراں دی تعداد دا تعین۔ ہولیاں ہولیاں لوک ناٹک سُن روائتی ناٹک کو کنڈی پچھا سٹ چھوڑیا۔ لوک ناٹکاں دا سلسلہ محدود دائرے تو لنگ کا عوامی حلقیاں بچ فرن لگا ہور عام آدمی اس تھیں متعارف ہون لگا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی زبان بچ ڈرامیاں واسطے مکالمہ نگاری دا کم خاصا عرصہ گزرنے دے بعد شروع کیتے گیا۔ خود ساختہ ڈرامیاں دے فنکاراں کو حد دے اندر بچھے مقالمے بولے واسطے ڈرامے کو تحریری شکل دینی لازمی بن گئی ہور اسطراں تحریر شدہ ڈرامیاں دیاں کرداراں کو اُندے کماں کو (ایکٹنگ) کو دکھ کا اُندی اصلیت دے مطابق رول دتے گین لگا۔ شروع شروع بچ کرداراں کو اپنا رول نبھائے واسطے کافی ذہنی دباؤ دا شکار ہونا پیا۔ کیئاں کہ ہُن پہلاں دے طراں آزادانہ بولے گینے والے خود ساختہ ڈائیلاگاں کو ہک سدے اصول دے تحت ادا کیتے واسطے ذہن نشین کرنا لازمی کم بن گیا۔ تحریری ڈرامیاں کو اسٹیج کیتے واسطے کافی محنت تہ لگن دی ضرورت آسی۔ ہولیاں ہولیاں فنکار اسدے عادی بن دے گئے ہور اُندے اندر اثر کیتے والے تہ زور دار مکالمے بولے دی صلاحیت بدھدی گئی۔

ڈراما کسی بھی زبان بچ پیش کیتا جُلے اس واسطے بنیادی اصول، ترتیب، ربط ہور نظم وضبط دا ہونا ضروری ہے۔ پہاڑی ڈرامیاں دے فنکار ریاستی کلچرل اکیڈمی دے شعبے دے بچ شکر گزار ہین جس سُن اپنی نگرانی بچ ٹیگور ہال جئے بڑیاں ٹھیٹراں بچ پوری تکنیک دے نال پہاڑی ڈرامیاں کو پیش کیتے دا موقع دتا۔ اِسدا ہک بڑا فائدہ ایہہ ہویا کہ مقامی فنکار جھدا تعلق دویاں زباں نال ہے، دے پیش کردہ ڈرامیاں دا مشاہدہ کیتے دا موقع ملیا۔ اُندی دِکھا دِکھی پہاڑی ڈرامیاں دیاں فنکاراں (کرداراں) کو بچ کُجھ سکھے دا موقع ملیا۔ پہاڑی ڈرامے دیاں فنکاراں کو پتہ چلیا کہ لوک ناٹکاں دے دائرے تھیں نکل کا ٹھیٹر دے مخصوص مدان بچ بچ ہور زور آزمائی کیتے واسطے کتنے پاپڑ بیلنے پیندے ہین۔

ڈراما چاہیے پہاڑی زبان بچ ہوئے یا کسی دوئی زبان بچ ایہہ ہک کھلی کتاب ہے، جیہڑی کسی بھی جائی پڑھے والیاں دے تصورات دے مطابق پڑھی جُل سکدی ہے۔ تمثیل نگاری یا تمثیل اداکاری کو ادب دی ساریاں تھیں اُچا عام فہم صنف قرار دتا جُل سکدا ہے۔ کیانکہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈرامے دے پیش کش دے ویلے ادب دیاں ساریاں صفتاں کو نظری بچ رکھ کا ڈرامے کو پُر
کشش تہ اثر انداز بنائے دی ہر ممکن کوشش کیتے گیندی ہے۔
پہاڑی زبان دوِیاں زباناں دے مقابلے بچ عرصہ دراز تکر خود فراموشی ہور انتشار دا شکار
رہی دی ہے۔ پہاڑی زبان بولے والیاں سُن لمے عرصہ تکر اپنی مادری زبان پہاڑی دے بے
حرمتی دا تماشہ دکھیا۔ اس زبان دے لہجے تہ ٹھیٹھ پہاڑی لفظاں دی جائی ہولیاں ہولیاں دُوّیاں
زباناں مثلاً ڈوگری، کشمیری ہور پنجابی دے لفظ استعمال ہون لگے۔ ہِک دور ایہجا بھی آیا کہ
پہاڑی زبان بولے والیاں سُن دوِیاں زباناں تھیں متاثر ہو کا پہاڑی کو کدے ڈوگری ہور کدے
پنجابی زبان آکھ چھوڑیا۔ کسی سُن اس زبان بچ شائع شدہ پرانیاں نسخیاں، ادبی کتاباں ہور الہامی
شاعری دے بچ ساریاں کتابچیاں دے پاسے کوئی توجہ مرکوز کیتے دی تکلیف نیہہ چائی۔ اوہ تہ
پہلا ہوئے ریاستی کلچرل اکیڈیمی دا جس سن پہاڑی شعبے کو اس کماں تے لایا ہور پہاڑی زبان
دے تاریخی پس منظر دی تلاش بچ رات دِن ہِک کر کا پہاڑی زبان کو اصلی جامعہ عطا کیتا۔ ایسے
حالاتاں بچ پہاڑی زبان بچ پہاڑی ڈرامے دی قدامت دا تصور بعید از قیاس ہے۔

پہاڑی زبان بچ ڈرامے دی عمر مختصر ہے جیہڑی 35/ تھیں 60/ سال دے درمیان
ہوسکدی ہے۔ پہاڑی زبان بولے والیاں دوِیاں علاقیاں بچ اسدا چلن ہور بھی چر کا ہو یادا
ہے، اسطراں ایہہ گل وثوق نال آکھے جل سکدی ہے کہ پہاڑی ڈرامے دے گزشتہ کو دویاں
زباناں دیاں ڈرامیاں نال جوڑیا جُلے تہ پہاڑی زبان دیاں فنکاراں تہ اداکاراں کو تکنیکی اعتبار
نال اپنیاں ڈرامیاں بچ جدت پیدا کیتے واسطے ڈرامے دی اداکاری تہ تحریر ڈرامہ دے مدان بچ
ہور بھی لماں سفر طے کرنا باقی ہے۔

کسی بھی ڈرامے کو تماشیناں دی مادری زبان بچ پیش کیتے دا صحت مند ہور مثبت نتیجہ
برآمد ہوندا ہے ایہی وجہ ہوئی ہے کہ پہاڑی ڈرامیاں کو پہاڑی مادراتی زبان بچ صرف

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی زبان بولے والیاں علاقیاں تکر ہی محدود رکھے گیادا ہے جتھا ہزاراں تماشاہی اداکاردی اداکاری واسطے ہک چیلنج دی حیثیت رکھدے ہین۔ ایہہ بھی دِکھے بچ آیادا ہے کہ تماشائی ڈوہنگی نظر رکھے دے باوجود اداکاردی اداکاری تے طنز کیتے یا نون بچوں نقطہ کڈے دے بجائے لطف اندوز ہونا زیادہ پسند کردے ہین۔ کیانکہ ڈرامے دے مکالمے یا ساری کہانی عام لوکاں دے دلی جذبات دی عکاسی کردی ہے۔

دویاں زباناں بچ کھیڈے گینا والیاں ڈرامیاں دی طراں پہاڑی ڈراما بھی سینما، ریڈیو، ٹیلی ویژن دی آمد نال کافی متاثر لگدا ہے۔ لیکن اسدے باوجود پہاڑی ڈراما پہاڑی زبان بولے والیاں واسطے کئی اینا والیاں سالاں تکر ہک نویں چیز بنیاں رہیسی۔ تاوقت کہ اسدی پہچان پرانی ہوندی جُلدی گیسی۔ پہاڑی ڈرامے بچ ہجاں مصنوعی اداکاری یا کمرشل طرز دی اداکاری فی الحال اپنی جگہ نیہہ بناسکی دی۔ اس واسطے پہاڑی ڈراما اپنی فطری تہ حقیقت پسند اداکاری دے سائے بچ مقبولیت دے پاسے گامزن ہے۔

پہاڑی ڈرامے کو پہاڑی علاقیاں بچ متعارف کرالے والے ''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' سن پچھلی ترے دہائیاں تھیں نہ صرف کرناہ بلکہ ریاست دے دویاں پہاڑی بولے والیاں علاقیاں بچ کئی ڈرامیٹک کلب تشکیل دتے۔ ایہہ ہی نہ بلکہ کئی پہاڑی ڈرامیاں کو اسٹیج کیتے یا کرالے بچ اپنا پورا تعاون بھی دتا۔ اج ریاست دے تقریباً ہر نکے بڑے پہاڑی زبان بولے والیاں علاقیاں بچ مختلف ناں نال کئی ''پہاڑی ڈرامیٹک کلب'' پہاڑی ڈرامیاں کو ہک تسلسل نال پہاڑی عوام دے سامنے پیش کر کا داد تحسین حاصل کر رہے ہین۔ پہاڑی ڈرامیاں دا ایہہ سلسلہ ہُن ہک باقاعدہ منظّم تھیٹر دی شکل اختیار کر گیادا ہے۔

ریاستی کلچرل اکیڈیمی سُن ہک سب تھیں چنگا کم ایہہ کیتا۔ اوہ ایہہ ہے کہ ''تھیٹر فیسٹیول'' دی شروعات کر کا ریاست بچ چھنڈے پر چھنڈے فنکاراں کو اپنے اپنے جوہر دسے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

واسطے ہک مرکزی پلیٹ فارم مہیا کیتا۔ اسدے نال ہی دوئے تمدنی ہور ادبی سرگرمیاں دے عرض مالی امداد دی پیش کش سُن ادیباں، شاعراں، نقاداں، افسانہ نگاراں، ڈراماں نگاراں، ہور فنکاراں دی حوصلہ افزائی کیتی۔ اج ہر صنف سخن نال تعلق رکھنے والا فرداپنی کارکردگی کو بہتر تھیں بہترین پاسے کہن کا جُل رہیا ہے۔ ریاستی کلچرل اکیڈیمی ریاست پہر دیاں زباناں، فن تہ تمدن دی ترقی دی نشر و اشاعت دا ہک نمیکلا ادارہ ہے، جس سن سارے ادباء، علمائے فنکاراں ہور دانشوراں کو اپنے دائرے بچ بٹیل کہدا ادا ہے۔ اس ادارے دی نگرانی تہ سرپرستی بچ پہاڑی ڈراما وادی دے طول و عرض بچ عوام واسطے مقبول ترین تفریح دا ذریعہ بن گیادا ہے۔

☆☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی تھیٹر پچھلے ترے دھاکے

ہک جائزہ

پہاڑی زبان دا وجود اگر چہ کئیں ہزار سال پرانا ہے، پر وقت دے انقلاباں دے تھپیڑیاں سُن اس وجود کو بکھیر کا تتر بتر کر چھوڑیا آسا۔ گندھارا تہذیب دی ایہہ زبان جیہڑی ہندکو ناں نال مشہور آسی، گمنامی دے ہنیر یاں نچ ڈُب گئی۔ فر مختلف علاقیاں نچ مختلف ناں نال اُبھر کا سامنے ایندی گئی۔ کدے ہندکو، کدے پراکرت، کدے شاہ دالپی فر پوٹھوہاری تہ اَج پہاڑی دے ناں نال برصغیر دے ہندو پاک دے بیشتر علاقیاں نچ بولی گیندی ہے۔ ایہہ اُنہاں ماہر لسانیات دا کمال ہے کہ جنہاں سُن کھوج ہور تحقیق دے بعد پہاڑی زبان کو نویں سرے دریافت کیتا، اِس دے ثقافتی تہ ادبی سرمائے کو یکجا کیتا۔

ریاست جموں و کشمیر دے چار بڑے خطیاں نچ پہاڑی زبان بولے گیندی ہے، جنہاں نچ کرناہ، اوڑی، راجوری ہور پونچھ شامل ہین۔ اس دے علاوہ ضلع کپواڑہ دے بیشتر دیہات مثلاً چوکی بل تمنہ، بوڈھا نمبل، ہفرڈہ، میلیال، کاچہامہ، آورہ، جمہ گنڈ، مچھل، لولاب، راجواڑ، ماور وغیرہ نچ پہاڑی زبان بولن والیاں دی بڑی تعداد موجود ہے۔

بارہمولہ نچ رفیع آباد، لری ڈورہ دے علاوہ کئیں ہور گرانواں نچ وی پہاڑی زبان

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ناگ بچ یاری پورہ، لار گاندربل وغیرہ، انت ناگ بچ یاری پورہ، بولے گیندی ہے۔ سرینگر ہور بانڈی پورہ دارا، لار گاندربل وغیرہ، انت ناگ بچ یاری پورہ،
شانگس، اندورہ، براہ ہور ہاپت ناڑ، اڑحال کو کرناگ دے علاوہ بانہال دے گردونواح بچ وی
پہاڑی زبان بڑے پیمانے تے بولے گیندی ہے۔ وادی کشمیر بچ کئیں کھنڈی دیاں پہاڑی
بستیاں موجود ہین جتھا لوک صرف پہاڑی زبان بولدے ہین۔ اَج تو تقریباً ۳۷ سال
پہلیاں شروع کیتے گئی پہاڑی زبان دی تحریک دیاں کامیاب کوششاں دا نتیجہ نکلیا کہ اَج دا
پہاڑی چاہے اوہ ریاست دے کسی وی کونے بچ بسدا ہووے اپنے آپ کو زبان وادب و
ثقافت دے معاملے بچ طاقتور محسوس کردا ہے ہور بڑے فخر نال ''پہاڑی'' آکھالدا ہے۔ ہُن
پہاڑی طبقے دے لوک دوّے طبقے دیاں لوکاں نال اپنی انفرادی پہچان دے سائے بچ اپنے
مطالبات منالے ہور سماجی نابرابری دے خلاف آواز بلند کرنے ہور اپنے حقوق دے تحفظ
واسطے قدم قدم اگاّ بدھ رہے ہین۔ ایہہ ہمت پہاڑی طبقے بچ کتھو آئی، ایہہ آگاہی ہور پہچان
دے پچھا کسدے ہتھ کارفرما آسے، آوَ اَج تو تریہئی سال پہلیاں چلائی گئی پہاڑی تحریک دی
کتاب دے ورقیاں کو نظر ماراں۔

اللہ تعالیٰ سُن انسان کو بول چال ہور دِکھنے سننے دی طاقت عطا کیتی۔ مختلف بولیاں ہور
زباناں دے الفاظ تھیں روشناس کیتا تاں جُل کے ہک انسان اپنے احساسات ہور جذبات و
خیالات وتصورات کو دوّے انسان توڑیں پہچیندا دے قابل ہویا۔ اگر زبان کو اظہار دا ذریعہ بنایا
دا ہوندا، تاں انسان دا سینہ دماغ ودل احساسات وجذبات دے خفقان ہور غبار نال پھٹ گیندا۔
ہک گونگے دی مثال تسدے سامنے ہے کہ اوہ کتنی چاہت ہور لگن نال اپنے دل دی گل تُساں
اگا کرنے دی ناکام کوشش کردا مگر اشارے کنایاں تھیں اگانیہہ بدھ سکدا۔ ہور اُس دے ارمان
دل بچ ہی رہ گیندے ہین۔

پہاڑی زبان بچ وی اوہی اصناف سخن موجود ہین جیہڑے دوّیاں زباناں بچ اُجاگر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہوئے ہین۔ نثر نگاری بچ مقالے یا مضامین، روایتی قصے کہانیاں ہور مکالہ نگاری بچ انشائیے تہ ڈرامے شامل ہین۔ اُدھر رنگارنگ شاعری بچ غزلاں، نظماں قصیدے تہ مرثیے وغیرہ اظہار خیال دا ذریعہ بنائے گئے دے ہین۔

اِدھر کئیں لوکاں دے یکجار رہنے نال ہک ماحول وجود بچ ایندا ہے جس دے اندر غربت وافلاس دے نال نال امیری وی پروان چڑھدی ہے۔ جھوٹ ہور سچ، نیکی تہ بدھی، برائی تہ اچھائی، ہچھے ہور بُرے، رسم ورواج، بدعات، شائستگی، لغوہ کلامی، امن وفساد وغیرہ ہر دور دے مد مقابل تہ متبادل جُڑ کے ماحول کو ترتیب دیندے ہین۔ ایہجے ہی ماحول بچ پرورش پانے والے اوہ لوک جنہاں دی سوچ تعمیری ہوندی ہے اوہ اپنے ماحول کو برائی تھیں پاک کرن واسطے اپنے آس پاس دیاں انساناں کو ہچھی سوچ عطا کرن واسطے ہور سماجی ناانصافیاں کو دُور کیتے واسطے مختلف طریقیاں تھیں کم کہندے ہین۔ قلمکار اپنے قلم دا استعمال کردے ہین، عالم اپنے علم دا، شاعری اپنی شاعر دا ہور فنکار اپنے فن دا استعمال کر کے ماحول دے اندر بہتری پیدا کرنے دی کوشش کردے ہین۔

سماج سدھار یا ماحول دیاں برائیاں تہ فوری قابو پانے واسطے جتنے وی حربے استعمال بچ آندے گئے اُنہاں بچوں سب تھیں زیادہ موثر طریقہ کار ڈرامہ ہے جس دا تعلق براہ راست سماج دیاں دوہاں طبقیاں نال ہوندا ہے، جس بچ پڑھے لکھے ہور اَن پڑھ لوک وی شامل ہوندے ہین۔ ڈرامے دے اندر دا فنکار یا اداکار تحریر و تقریر والیاں لوکاں کولوں بہت اگاّ دی چیز ہوندا ہے۔ سماج دا ہر فرد فنکار یا اداکار دی اداکاری دا فوری اثر قبول کردا ہے۔ ڈرامے دے اندر سماج دے ہر طبقہ فکر دی عکاسی کردا ہے، بغیر کسے ڈر وخوف دے، بلا جھجک اپنی ظریفانہ طبیعت دا استعمال کردیا ہویاں اپنے سماج دے اندر پلنے والیاں بُرایاں دی نشاندہی کردا ہے۔ انہاں دے انجام تھیں خبردار کردا ہے۔ حاکماں دی حاکمیت، ظالماں دے ظلم، غنڈے لوکاں دیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تخریب کاریاں، یتیماں ہور غریباں دا استحصال، حقوق دی پامالی، سماجی نابرابری و ناانصافی وی کسے وی اسٹیج اُتے عملی مثال پیش کر کے ہک اداکار یا فنکار اپنے ماحول ہور سماج کو بہتر بنانے بچ اہم کردار ادا کردا ہے۔

پہاڑی قوم دے اندروی سماج دے دوّیاں طبقیاں نالو سماجی خامیاں ہور کمزوریاں دی کوئی کمی نیہہ۔ جس تھیں پچھے پہاڑی تحریک دا آغاز ہویا، پہاڑی زبان دے خدمتگاراں سُن اپنی پہاڑی زبان دی خدمت دا بیڑا چایا۔ اَج تو ۳۸ رسال پہلیاں، ایہہ فخر تحصیل کرناہ دے چند نوجواناں کو حاصل ہویا جیہڑے ریاست دے مختلف کالجاں بچ زیرِ تعلیم آسے۔ اپنی پہاڑی زبان ہور پہاڑی قوم دی شناخت کرانے واسطے اِنہاں نوجواناں سُن بیک وقت دوّیاں منصوبیاں اُتے عمل درآمد کرنا شروع کردتا۔ نوجوان دا اک ٹولہ نوراللہ قریشی، نور احمد قریشی ہور عبدالحمید خان دی ہمراہی بچ ریاست دے مختلف پہاڑی علاقیاں ہور بستیاں دا دورہ کرن لگ پیا ہور پہاڑی لوکاں دے دل و دماغ بچ ایہہ احساس بیدار کرن بچ کامیاب ہو گیا کہ پہاڑی زبان دا اپنا ہک منفرد مقام ہے۔ اس دا اپنا ثقافتی ہور ادبی ورثہ موجود ہے جیہڑا کسی دوئی زبان کولوں کھٹ نیہہ۔ دوے پاسے ہکی ٹولے سن مرحوم عالم قریشی دی قیادت بچ اپنے ثقافتی ورثے کو بچانے واسطے چھوٹے ناٹک یا ڈرامے ہور گیت سنگیت دا سلسلہ شروع کر کے پہاڑی قوم دے خاب غفلت بچ ڈُبے دے مغزاں کو جھنجوڑ کا رکھ چھوڑیا۔ پہاڑی ڈرامیاں دا سلسلہ اگرچہ تحصیل کرناہ بچ ۱۹۷۳ء تھیں شروع ہویا، تاہم روایتی قسم دے نکے نکے ناٹک اُس تو وی پہلیاں بیاہ شادیاں بچ بلکہ مال مویشی چرانے والے گدرے تہ گدریاں بچ نسل در نسل چلا آیا ہے۔ ایہہ کوئی سنجیدگی تے مبنی ناٹک نہ ہوندے آسے بلکہ شغل دے طور تے کھیڈے گیندے آسے۔ انہاں بچ زیادہ تر مسخرا دا اظہار ہوندا آسا۔ جس دا واحد مقصد دوّیاں لوکاں دی دل بہلائی آسا۔ البتہ ادبی نقطہ نگاہ نال اگر غور کیتا جُلے تاں ایہہ مسخرا اپنی ظرافت دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہک بہترین قسم آسی جیہڑی اَج وی مقبول ہر خاص وعام ہے۔انہاں روایتی ناٹکاں بچ اگر چہ
کسے قدر بے ہودہ پن وی شامل ہوندا آسا۔تاہم اِس مسخرے پن تھیں جدا وی ایہہ کیتا جُل
سکدا اکیاں کہ ہک مسخرے یاٹھٹھوئی دا کردار نبھانے والے تھیں عام لوک ایہہ توقع رکھدے
آسے۔اَج تو کئیں دہائیاں پہلے مال مویشی چرانے والے گدرے گدریاں بڑے اہتمام نال
ٹہا کییاں نال ،نلیاں بچ ،کیریاں اُتا ،نِکی نِکی میدانیاں بچ اپنا بیاہ کردے آسے ،انہاں بچ
کوئی شوالے دا کردار ،کوئی بوہٹی ،کوئی وَالی وارث ،کوئی گواہ تہ کوئی مُلاں یا نکاح خوان دا کردار
ادا کر کے اپنے ناٹک دی تکمیل کردے آسے۔اتھے تک ہی بس نہ کردے آسے بلکہ کھین پین
داوی مکمل انتظام کردے آسے۔فر بوہٹی کو دُویاں لڑکیاں (گدریاں) بِدھیا کرن وی پوری رسم
گیتاں گا کے بنھیندیاں آسیاں۔فر بوہٹی کو ہکی کیری تو چا کا دُوئی کیری توڑیں خاوند دے کہَر
پہنچدے آسے۔پہاڑی معاشرے دے اندر اس طراں دیاں کئی شادیاں اصلی شادی دا رُوپ
وی اختیار کر کہدا۔

روایتی ناٹکاں یا ڈرامیاں دا ایہہ سلسلہ اُس وقت توڑیں جاری رہیا جس وقت لوک
ناٹک سُن پہاڑی سماج دے دروازے اُتے دستک دِتی۔تحصیل کرناہ دے مقامی فنکاراں ہور
اداکاراں محسوس کیتا کہ روایات تھیں ہٹ کے سماج سدھار دے موضوعات کو ڈرامے دی
صورت بچ عوام دے سامنے پیش کیتا جُلے۔پہلے پہل تہ آپسی تبادلہ خیال دے تحت ڈرامہ
تشکیل دِتا گیندا آسا۔اُس دے اندروی مکالمہ نگاری دی ذمہ داری خود فنکار دے سپرد ہوندی
آسی کییاں کہ ڈرامے کو تحریری شکل نہ دتی گیندی آسی۔اس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ اکثر فنکار موثر یا
پُر زور مکالمہ ادا کرنے دی صلاحیت نہ رکھدا آسا۔دوّا ایہہ کہ یا تہ اوہ ڈائیلاگ (مکالمہ) پہُل
گیندا آسا یا لڑکھڑا گیندا آسا۔اگر چہ دِکھنے والیاں دا تھیان زیادہ تر حرکات وسکنات یا
ایکٹنگ والے پاسے لگ گیندا آسا ،تاہم ایہہ گل اپنی جگہ مصدقہ ہے کہ مکالمے کو تحریر بچ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آندے توں بغیر ڈرامہ اسٹیج کرنا اپنی عزت مٹھی بچ ملینے دے برابر ہے۔ میں اپنے پچھلے ہکی مقالے بچ عرض کر چکیاں کہ پہاڑی زبان وقوم دی شناخت دے بارے تحریک دا آغاز تحصیل کرناہ تھیں ہویا اور پہاڑی زبان بچ رنگا رنگ تمدنی پروگراماں دی ابتداء وی کرناہ تھیں ہوئی۔ بنیادی غرض وغایت ایہہ آسی کہ ڈرامے ہور موسیقی نال ترتیب دتے دے دو ٹہائی گھنٹے دے پروگراماں کو دِکھن واسطے ہزاراں لوک جمع ہوگیندے آسے۔ لہٰذا پہاڑی زبان دی افادیت ہور اہمیت نالے پہاڑی قوم دی شناخت ہور پہچان بارے عام وخاص کو سمجھینا ہور باور کرانے دا ہک بہترین موقعہ ہتھ آگیندا آسا جیہڑا کرناہ دے مقامی فنکاراں سن کدے ضائع نیہہ کیتا بلکہ اسدا بھرپور فائدہ پہاڑی قوم کو ملیا۔

تحصیل کرناہ بچ ۱۹۷۳ء بچ ہک کلچرل ڈرامیٹک کلب دا قیام عمل بچ آیا، جس بچ مرحوم عالم قریشی دی ہدایت کاری بچ کم کرن والے فنکاراں تہ گلوکاراں دی ہک ہچھی خاصی تعداد موجود آسی۔ انہاں بچ ماسٹر محمد عالم قریشی، ماسٹر عبدالرشید قریشی، ماسٹر عبدالرشید لون، محمد مقبول خان، محمد لقمان راہی، ماسٹر بشیر احمد باغاتی، شیخ غلام نبی سشن جج، حاجی غلام سرور میر، غلام نبی مغل، غلام محی الدین صادق خان، حاجی عبدالمجید خان، عبدالحمید خان موجودہ بجلی انسپکٹر، علی اکبر شیخ وغیرہ شامل آسے۔ اِنہاں فنکاراں تہ اداکاراں بچو ماسٹر محمد عالم قریشی، ماسٹر لقمان راہی ہور علی اکبر شیخ تہ غلام ربانی اعوان اللہ کو پیارے ہوگئے۔ کئیں سرپرست وی داغِ مفارقت دے گئے جنہاں بچ سیف علی خان سیفی، ہور محمد عرفان عارف سرفہرست ہین۔

1973ء بچ کلچر کلب دے قیام دے بعد کلب دیاں فنکاراں سُن لگا تار ڈرامیاں دا آغاز کیتا۔ ایہہ ڈرامے مختصر وقت دے ہوندے آسے۔ لوکاں کو راغب کیتے واسطے مختلف ڈرامے دے دوران ہی پہاڑی لوک گیتاں ہور لوک ناچ پیش کیتے گیندا آسا۔ مختلف گراں دے اندر کھلیاں اسٹیجاں اُتے ڈرامے پیش کرن دا سلسلہ عوام بچ کافی مقبول ہویا۔ پہاڑی زبان وی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

انہاں نکیاں موٹیاں ڈرامیاں کوتحریری شکل بچ آن کا مختلف فنکاراں کواُن دی ہیئت واہلیت دے مطابق رول دتا گیندا آسا۔ماسٹر عبدالرشید لون پہاڑی ڈرامیاں دے پہلے لکھاری ہین جندیاں ڈرامیاں کو اسٹیج اُتے کرناہ دیاں فنکاراں سُن اپنی آواز ہور ایکٹنگ نال زینت بخشی۔ 76-1975ء توڑیں کرناہ کلچر کلب دی طرفوں محض پہاڑی لوک بیدار کرنے واسطے علاقہ کرناہ دے مختلف گراں بچ کئیں ڈرامے پیش کیتے۔

کرناہ کلچرل کلب دی طرفوں ابتدائی دور بچ چند اُردو ڈرامے وی اسٹیج کیتے گئے۔جنہاں بچ ریلوے پلیٹ فارم (1962ء) مزدور (1973ء) ہور لاٹری (1974ء) قابلِ ذکر ہین۔ اصل بچ کلب دے چند فنکار کالج دی تعلیم دے دوران سرینگر دے ہک بہت بڑے کلچرل کلب (Study Circle) دے نال وابستہ رہے دے آسے،اس کلب دی سرپرستی Song of Drama Division کردا آسا۔کلب (سٹیڈی سرکل) بچ ریاست دے بڑے بڑے فنکار شامل آسے جنہاں بچ موجودہ دوردرشن سرینگر نگر دی ڈائریکٹر شاہزادی سائمن وی ہک فنکار دی حیثیت بچ وارد ہوئی آسی۔اُس وقت جتنے وی ڈرامے سٹیج کیتے گئے اوہ سارے اُردو زبان بچ آسے۔لہٰذا کرناہ کلچرل کلب دیاں فنکاراں سن وی اپنے کرناہ بچوں ڈرامیاں دا آغاز اُردو زبان بچ کیتا۔ایہہ ابتدائی دُواں سالاں دا قصہ ہے۔بعدازاں پہاڑی ڈرامیاں دا آغاز ہویا۔1975 بچ پہلا پہاڑی ڈراما ''کریما'' گورنمنٹ بائز ہائر سیکنڈری سکول کنڈے دے امتحانی حال بچ پیش کیتا گیا ہال دے اندر بمشکل دوسو تماشائیاں دی گنجائش آسی۔ ہزاراں تماشائی صرف لاوڈسپیکر تے ڈرامے دے ڈائیلاگ سننے تے اکتفا کرسکے۔ایہہ تقریباً ڈیڑھ گھنٹے دا ہک مکمل ڈرامہ آسا۔اس ڈرامے دی خاص گل ایہہ آسی کہ اس دے اندر نہ صرف معاشرے دی بُرائی کو عوام دے سامنے آندا گیا بلکہ سماجی نابرابری دے شکار لوکاں کواُن دی بے بسی ہور مظلومیت تھیں آگاہ کیتا گیا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈرامہ ''کریما'' پہاڑی زبان دا ہک شاہکار ڈرامہ آسا۔ ڈرامے دا لب لباب ایہہ آسا
کہ والدین سُن اپنے ہکی پتر ادی بڑی چاہت نال شادی کرالی۔ لڑکا کھلنڈری طبیعت دا ہور
لڑکی شریف الطبع آسی۔ چند دناں دے اندر اندر دوّاں دے درمیان اَن بَن ہوگیندی ہے۔
لڑکا اَن پڑھ تہ جاہل ہور بے روزگار ہوندا ہے مگر اُس کو اپنے والدیناں دی غُربت دا کوئی
احساس نیہہ ہوندا۔ اوہ سامنے کھل کا ماؤ پیو کو آکھدا ہے کہ میں اس لڑکی کو نہ رکھدا کئیاں کہ ایہہ
پرانیاں گُڑیاں نالو مینڈھیاں کردی ہے۔ ہور ایہہ چوکھراں دا گووا (گوبر) وی صاف کردی
ہے۔ لڑکا آکھدا ہے کہ گووا صاف کیتے واسطے اماں جے ہے۔ ایہہ دوبارہ گووا نہ سوتسی تہ نہ ایہہ
مینڈھیاں کرسی''۔ پہاڑی معاشرے بچ اس طراں دیاں خامیاں ہر کہیں بچ ہوندیاں ہین، لہٰذا
ڈرامے دے اس سین کو انتہائی پسند کیتا گیا۔

اسی ڈرامے بچ سماجی نابرابری دی ہک واضح مثال پیش کیتے گئی۔ ریاست دے
پہاڑی زبان بولن والے علاقیاں بچ کنڈے کنڈے گوجر لوک وی آباد ہین۔ اُنہاں دِناں
ریاستی سرکار سُن گوجر طبقے دے مختلف سرکاری سکولاں بچ زیرِ تعلیم بچے ہور بچیاں کو وظیفہ دینا
شروع کیتا۔ انہاں سکولاں بچ پہاڑی طبقے دے بچے وی زیرِ تعلیم آسے۔ دوئیے طبقے غربت
ہور پس ماندگی دا شکار، دوّاں طبقیاں دا رہن سہن، طرز معاشرت، معیارِ زندگی بالکل ہک جئیا تہ
فِر پہاڑی لڑکیاں ہور لڑکے سرکار دے وظیفے تھیں محروم کیئاں؟ ڈرامے دے ہکی سین بچ ہک
ضعیف العمر بُڈھا اپنے معصوم بچے دا وظیفے واسطے رونا برداشت نہ کر دیاں ہویاں سدھا سکول
بچ پُہچدا ہے، جتھا اُس دے رواس پٹاس کو اُساتذہ بڑی سنجیدگی نال سُن کا اُس کو سرکار دی بے
اعتدالی، بے اعتنائی ہور بے انصافی تھیں آگاہ کردے ہین۔ ایہہ گل ڈرامے دے ذریعے
ہزاراں سامعین ہور تماش بیناں تو ڑیں پُہچدی ہے۔ جس دا ردِ عمل ایہہ ہویا کہ اَج سرکار دی
طرفوں پہاڑی طلباء کو وی وظیفے تھیں نوازیا گیندا ہے۔ ایہہ ڈراما نہ صرف علاقہ کرناہ بچ اسٹیج کیتا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گیا بلکہ کرنا دیاں فنکاراں سُن اس کو اوڑی دے مختلف دیہاتاں نچ وی پیش کیتا جنہاں نچ
پہلی پورہ، بجہامہ، چندن واڑی ہور لگامہ شامل ہین۔ اوڑی دے پہاڑی لوکاں واسطے ڈرامے
ہور موسیقی دا پروگرام حیران کُن آسا۔ کیاں کہ کرناہ دے فنکاراں تو پہلے اُتھا اس قسم دا پہاڑی
پروگرام کدے وی نہ ہویا دا آسا۔ کرناہ دیاں فنکاراں دی کارکردگی کو اوڑی دے علاقے نچ
زیادہ حوصلہ افزائی ملی۔ جنہاں معزز شخصتیاں سُن اوڑی دے علاقے نچ پہاڑی پروگراماں دی
سراہنا کیتی ہور زبان دی بقاء ہور پہاڑی قوم دی شناخت واسطے شروع کیتے دی دوڑ نچ کرناہ
والیاں دا بھرپور ساتھ دتا اُنہاں نچ بجہامے دے ماسٹر سرفراز صاحب، ماسٹر عبدالقیوم صاحب،
راجہ عثمان علی صاحب، راجہ فرید صاحب، راجہ صادق خان صاحب، لگامے تھیں قاضی محمد شیخ
صاحب، گھرکوٹ دے سابقہ منسٹر محمد شفیع اوڑی صاحب، ایم ایل سی محمد اسلم صاحب، غلام
رسول صاحب، مرحوم ماسٹر اندر پرکاش صاحب، چندن واڑی تھیں محمد عالم درزی، محمد اسلم، شبیر
احمد تہ رحمت اللہ خان ہور نورہ کھاہ دے کئیں حضرات دے علاوہ پہلی پورہ تھیں راجہ عبدالحمید
خان صاحب، راجہ محمد آصف صاحب، ماسٹر راجہ امان صاحب، فارسٹر قمر الزمان صاحب
ASI، عبدالرشید صاحب وغیرہ قابلِ ذکر ہین۔ 1975-76ء دے دوران ہی اُوڑی چندن
واڑی دے چند نوجواناں دا ہک کلچر کلب کرناہ دے فنکاراں دی موجودگی نچ تشکیل دتا گیا جس
دے چیئرمین محمد اسلم خان آسے۔ آہستہ آہستہ اُوڑی دے علاقے نچ وی کلچرل پروگراماں دا آغاز
ہو گیا ہور فر کدے کدے کرناہ کلچر کلب کو وی نگران دے طوراُتا اُوڑی نچ مدعو کیتا گیندا آسا۔

اِس ڈرامے توں بعد کئیں درجن ڈرامے کرناہ کلچرل کلب سن نہ صرف اپنے علاقے
بلکہ ریاست دے مختلف مقامات اُتا اسٹیج کیتے۔ ڈرامیاں دا ایہہ دور کوئی پہاڑی تھیٹر دا نہ آسا
بلکہ پہاڑی تھیٹر دا آغاز آسا۔ کیاں کہ جدّوں تونی ڈرامے تے متعلق ہک منظم ٹولہ، مخصوص
مقام، ہک آراستہ اسٹیج میسر نہ ہوئے تدّوں تونی ایہہ تھیٹر دی شکل اختیار نہیں کرسکدا۔ کرناہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے اندر خوصاً ہور پہاڑی قوم دے اندر عموماً پہاڑی تھیٹر دی کوئی روایت نہ آسی۔ اگر چہ دویاں زباناں مثلاً کشمیری، ڈوگری ہور پنجابی بچ تھیٹر رواج پا چکیا دا آسا۔

پہاڑی زبان بچ اگر چہ ڈرامیاں دا ہک سلسلہ بہت پہلے تو جاری ہو گیا دا آسا۔ فنکار کئیں سالاں دے تجربے تھیں گزرے دے آسے فروی ڈرامے واسطے جیہڑے لوازمات، جیہڑی تربیت، جیہڑا ربط، نظم وضبط درکار آسا اُس بچ کافی کمیاں نظر ایندیاں آسیاں۔ متذکرہ بالا ڈرامے (کریما) کو جس وقت کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبہ دی نگرانی بچ پوری تکنیک نال سرینگر دے مشہور تھیٹر ٹیگور ہال بچ پیش کیتا اُس وقت پتہ چلیا کہ لوک ناٹکاں دے دائرے بچ نکل کے تھیٹر دے احاطے بچ داخل ہُون واسطے کتنے پاپڑ بیلنے پیندے ہین، ہور اسی بچ کامیابی دا راز چھپیا دا ہے۔ اس ہال دے اندر نہ صرف فنکار اپنے رول نجوبی نبھا سکدے ہین بلکہ دویاں زباناں بچ اسٹیج کیتے دے ڈرامیاں دا مشاہدہ کر کے اپنیاں کمزوریاں کو دور کر سکدے ہین۔ اس ضمن بچ کرناہ کلچرل کلب دے تمام فنکار بالخصوص ہور پہاڑی عوام بالعموم ریاستی کلچرل اکیڈیمی دی دل دیاں گہرائیاں نال شکر گزار ہے کہ اکیڈیمی سُن پہاڑی زبان دیاں فنکاراں کو اتنا بڑا اسٹیج مہیا کیتا جتھوں پہاڑی تھیٹر دا با قاعدہ آغاز ہویا۔

اِس دوران ریاست دے دوے پہاڑی علاقیاں بچ موسیقی دے پروگراماں یا ڈرامیاں دی کسی حد توڑیں کے کارکردگی رہی مگر کرناہ دیاں فنکاراں سُن آندھی ہور طوفان بن کا ریاست دے پہاڑی خطیاں، علاقیاں ہور دیہاتاں بچ اپنے ڈرامے ہور موسیقی دے پروگرام ترتیب دین ہور پیش کرن دا سلسلہ شروع کر دتا۔

کرناہ دے اندر وقتی طور اُتا دو ڈرامہ ہال میسّر ہوئے۔ ہک گورنمنٹ ہائر سکینڈری سکول کنڈی دا امتحانی ہال ہور دُوا فوج دا سینما ہال جس بچ پہاڑی فنکاراں کو ڈرامہ پیش کرن دی کھلی اجازت تے گئی ہور اس دوران فلماں چلانے دا سلسلہ روک دتا گیندا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آسا۔ کرناہ کلچر کلب دی طرفوں کئیں درجن ڈرامے مختلف موضوعات تے پیش کیتے گئے جنہاں بچ بیسوی صدی، کریما، دوستی ہور ایمان، بے خصمی بوری، اُلخان، بلند خان، کہانی کہر کہر دی، بکھیڑا، من حرامی، جُختاں دے ٹہیر، انہیر نگری، جوڑ توڑ، ادھورے خواب، راجے دی بہک، حملہ آور (پختڑے یا قبائلی)، جیندا، پھکم ہو یا یاراں دا کم ہویا، سچ کرنے "بیہہ قابل ذکر ہین۔ انہاں ڈرامیاں توں علاوہ کئیں ہور ڈرامے یا چھوٹے چھوٹے سکٹ محکمہ ہیلتھ دی مدد یا سہایتا واسطے پیش کیتے گئے۔ مثلاً جانی دُشمن (پولیو) نس بندی دے بارے بچ "ایک دو تین اور بس"۔

متذکرہ بالا ڈرامے زیادہ تر سماج دے اندر پکناں والیاں بدعتاں، بُرائیاں، خامیاں ہور غلط قسم دے رسم ورواج دی نشاندہی کردے ہین۔ ہک ڈرامہ "بے خصمی بوری" معاشرے دی جاہلیت ہور اَنے (اندھے) عقیدے دی مثال پیش کردا ہے۔ پہاڑی معاشرے دے اندر پیر پرستی کو اُچا مقام دتا گیا دا آسا۔ تعویذ، تھوپاں، ٹونے ٹونکے، دم دُرود وغیرہ دی آڑ بچ نقلی قسم دے پیر اپنی روزی روٹی دے حصول واسطے لوکاں دی سادگی ہور بے جا عقیدتاں دا ناجائز فائدہ چاکے اُنہاں کو مالی بحران بچ مبتلا کرن دے علاوہ بن بیاہی لڑکیاں ہور عورتاں دی عصمت نال کھلواڑ کردے رہے۔ اسی طراں دے ہک بے پیرنے پیر صاحب سُن ہکی محلے بچ ڈیرہ لا کہدا۔ توہم پرست عورتاں دی ذات سُن اُس کو چوپاسیو کہیر کہدا ہور لگیاں اپناں اپناں بیماریاں تہ دُکھ درد بیان کرن۔ صدقے پیر صاحب تسدیاں قدماں اُتو، جوان گدری ہے ماہڑی، ہک سال ہو گیا ہے کسے اینجی پہڑی چیز ادی تھپ ہو گئی دی ہے اس کو، گُٹہ ایندا ہے پسلیٹے کھیندی ہے۔ اکھیاں باہر نکل ایندیاں ہین۔ مُنہواں تھیں جھگ چلدی ہے تہ چار چار جنے (مرد) اس کو قابو بیہہ کرسکدے۔ مچ مجبور ہاں، سارے کہر ادے پریشان ہین۔ تُسیں خدا واسطے اس دا علاج کرو تے جو چیز لیسے مُنہواں تھیں آکھسو میں دینا واسطے تیار ہاں۔ پیر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

صاحب تسبیح دے دانے گننے چھوڑ کا، اپنی خمار آلودہ اکھیاں نال گُڑی کو آکھدا ہے۔ ''اللہ کرسی علاج ہوسی مگر شرط ایہہ ہے کہ جس ویلے میں چلہ کرساں تُسیں گدری کو ماہڑے کول چھوڑ دیو۔ بس اوہ ہی وقت ہوندا ہے ماہڑے جلال دا جس نال میں ہر جن، پھوت پریت کو ساڑ کا سہا گہ بنا چھوڑساں۔ اُوہ ہی سہاگہ گدردی دے نیڑے نہ ایسی تہ نہ دِکھسیں کہ گدری توہڑی دا ایہہ پیلا رنگ تیہاڑیاں بچ دُور ہو کا لشکارے مارسی۔ اَج جمعرات وی ہے توہڑی گدری، دے مقدر نال ورنہ ہور سَت تیہاڑے تکوا انتظار کرنا پوئے آ۔ ٹھیک گُفتنا دی نماز دے بعد توں گدری کو اِتھا آن چھوڑیں۔ آہنڈ اگما ہنڈا کو خبر نہ لگے ورنہ لوک جاہل تماشا دِکھے کو ایسن تہ ایہہ گلاں راز دیاں ہوندیاں ہین تماشے نیہہ ہوندے''۔ گُڑی پیر صاحب دیاں پیراں کو ہتھ لا کا اکھیاں۔ تر ملدی ہے تہ جُل گیندی ہے۔ گُفتناں ویلے گدری کو کہن کا پیر صاحب دے چلے خانے بچ باڑ کا آپ باہر چلی گیندی ہے۔

محلے بچ ہِک اللہ والے امام مسجد آسے۔ اوہ تعویز تھاگیاں تہ ٹونے ٹوکیاں دے مخالف آسے۔ اوہ پیر صاحب دی حرکات اُتا مکمل نظر رکھدے آسے۔ اُنہاں گدری دی ماؤ کو گدری اندر باڑ کا واپس نکلدیاں دِکھ کہدا۔ خفیہ طوراُتا اُنہاں محلے دے چند آدمیاں دے کنّاں بچ ایہہ گل باہی۔ اوہ سارے جمع ہو کا پیر صاحب دے حُجرے دار ٹکا کا ٹُر پیے۔ جس ویلے اوہ پیر صاحب دے دروازے تے پُہچے تہ اندر وبُد کنے تہ سسکیاں دی وازاں این لگی۔ اُنہاں پوری طاقت نال دروازے کو تہکا دے کا کھولیا۔ اندر دا حال دِکھ کا ساریاں سُن اپنیاں اکھیاں اُتا ہتھ رکھ کہدا۔ اندر لڑکی ہور پیر صاحب برہنگی دی حالت بچ موجود آسے۔ پیر صاحب کو ہتھاں پیراں جواب دے چھوڑیا۔ گدری دی ماؤ وی دوڑ کا اندر پہچی۔ اندر دا منظر دِکھ کا ڈانکن تہ پھوکن لگی۔ گدری دا ستر ٹہک کا اُس کو باہر کڈھیا تے محلے والیاں سُن پیر دے گل دا متبرک رومال کڈھ کا اُس دی گردن جکڑ کا اُسی جائی ختم کر چھوڑیا۔ فر اُس وی لاش کو ہِک بوری بچ باہ کا دومیل

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈور راتیں دے نھیرے بچ ہکی بیلیے بچ سٹ آئے۔ محلے دے کسے ہور آدمی کو خبر یہہ لگن دتی تہ دوے دن قریبی تھانے والیاں اعلان کیتا کہ بیلیے بچوں ہک بے خصمی بوری تھائی دی ہے، جس کسے دی ہوئے اوہ آ کا نشاندہی کر کا کہن جُلے مگر کوئی نہ آیا۔ پیر صاحب دیاں اعمالاں دی بدبو جس ویلیے چوہاں پاسیاں کھنڈرن لگی تاں فر تھانے والیاں وی تفتیش دے مرحلے تھیں اپنے آپ کو بچا کا رات دے انھیرے بچ کھڈا کھن کا بوری سمیت لاش کو سپرد خاک کر چھوڑیا۔

اسی طراں دوے ڈرامیاں بچ وی لوکاں کو اُنہاں دیاں سماجی خامیاں، غلط قسم دے رسم ورواج مثلاً بے جا جہیز دالین دین، ہکے دوے دے خلاف مقدمہ بازیاں، مذہبی اصولاں دیاں خلاف ورزیاں تھیں باز رکھن دی بھرپور ہور کامیاب کوشش کیتی گئی۔ چند سیاسی قسم دے ڈرامے وی اسٹیج کیتے گئے جنھاں بچ سیاسی تخریب کاریاں دا معاشرے، برادریاں، گراں ولی، پہراولی ہور دوے رشتیاں ناطیاں اُتے بُرا اثر پیندا دسا گیا۔ اِنہاں بچ ڈرامہ ''بلند خان'' ہور ''جوڑ توڑ'' کافی مشہور ہوے۔ علاقہ کرناہ دے اندر انہاں ڈرامیاں کو بار بار پیش کرن دی عوامی مانگ اَج وی جاری ہے۔

ہک ہور ڈرامہ ''جیندا'' ہک مقامی لوک کہانی اُتا مُبنی کرناہ کلچرل کلب دی طرفوں سرینگر دے مشہور تھیٹر ٹیگور ہال بچ پوری مہارت ہور تکنیک نال پیش کیتا گیا، جس کو دِکھن واسطے نہ صرف پہاڑی لوک بلکہ دویاں زباناں بولن والیاں دی وی ہک بہت بڑی تعداد موجود آسی۔

ڈرامہ ہک کھلی کتاب ہے جیہڑی کسے وی جگہ قاری دے تصورات دے مطابق پڑھی جُل سکدی ہے۔ تمثیل نگاری یا تمثیلی اداکاری کو میں پہاڑی ادب دی سب توں اُچی ہور عام فہم صفت آکھساں کیئاں کہ ڈرامہ جس وقت اسٹیج کیتا گیندا ہے اُس وقت ادب دیاں تمام صفتاں کو مد نظر رکھ کا اس کو پُرکشش ہور جاذب نظر بنانے دی ہر ممکن کوشش کیتی گیندی ہے۔

ڈرامہ نگار اپنی پوری ادبی صلاحیت بروئے کار آں کا کہانی دے کرداراں واسطے انتہائی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

موزون ہور معنی خیز محاوراتی ڈائیلاگ تحریر کرکا کامیاب لکھاری آکھالدا ہے مگر فروی اس دی تحریر بچ جیہڑیاں خامیاں یا کمزوریاں نادانسہ رہ جُلدیاں ہین، اسٹیج اُتے ہک ماہر فنکار ہی موقع ہور محل دی مناسبت نال ڈائیلاگ دی ادائیگی کر کے لوکاں دے وی دِل جت کہندا ہے ہور ڈرامہ نگار دیاں خامیاں تہ وی پردہ پیندا ہے۔

غلام حیدر ندیم اپنے ہکی مقالے ''کرناہ بچ ڈرامے دے خدوخال'' بچ لکھدے ہین کہ ''تخلیق کار سماج دے دُکھ درد تہ ڈوہنگیاں رمزاں کو مُچ نزدیک آکے پرکھدا ہے۔ کرناہ کلچرل کلب دی طرفوں اَج تک پیش کیتے گئے تمام ڈرامے تخلیق ہور اداکاری دے لحاظ نال یا نسبت نال پہاڑی ثقافت دیاں اکھیاں دائرہ منے گیندے ہین''۔ اسی مقالے بچ ہک دوئی جگہ کرناہ کلچرل کلب دے فنکاراں یا اداکاراں دے لحاظ نال خود کفالت دے بارے لکھدے ہین ''کرناہ کلچرل کلب دے فنکاراں دی ٹیم بچ جتھا مرحوم عالم قریشی دی اداکاری، فنکاری، قیادت تہ ہدایت کاری دی کوئی مثال نہ آسی، اُتھا عبدالرشید قریشی دی اداکاری تہ فنکاری دا وی کوئی ثانی نہ آسا۔ اس کلب کو جتھا نور احمد قریشی تہ محمد مقبول جان جیئے بہترین موسیقار دستیاب آسے اُتھا غلام نبی چک تہ غلام محی الدین چل جئے دو جڑواں پہرا بہترین ڈانسر تہ لوک ناچ دے ماہر ملے دے آسے۔

ریاستی کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبہ دے تعاون تہ مالی امداد نال پہاڑی تھیٹر ہک نویں جان پے گئی۔ اکیڈیمی سُن پہاڑی علاقیاں بچ کھنڈے پُھٹے دے گائیکاراں، فنکاراں، اداکاراں، لکھاریاں تہ شاعراں کو حوصلہ مندی بخشی، ہک منظم تہ متفق گروہ بچ رہنا دَسیا۔ ہک مخصوص اسٹیج یا پلیٹ فارم اُتا اپنے فن دا مظاہرہ کرنے دا چج دَسا۔ فنکاراں دیاں تخلیقاں کو اکیڈیمی دے وسائل نال محفوظ رکھنا دا کم شروع کیتا۔ ہک جگہ دے فنکاراں کو دوے علاقے بچ مدعو کر کے ہکی دوے کو دِکھن، سُنن ہور سمجھن دا موقع فراہم کیتا۔ مختلف پہاڑی علاقیاں بچ بولی گینے والی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی زبان دے معمولی لہجیاں دے فرق کو مٹا کا پہاڑی زبان کو مزید مٹھاس بخشی ۔ اِس وقت پہاڑی فنکار، گائیکار، اداکار ہو قلمکار کو اپنے مرکز دی طرف رجوع کرنا پیندا ہے ۔ ہور اساں پہاڑیاں دا مرکز ریاستی کلچرل اکیڈیمی تہ اِسدا پہاڑی شعبہ ہے جیہڑا اپنی ماں بولی (پہاڑی) دی خدمت واسطے کمر بستہ ہے۔

ریاستی کلچرل اکیڈیمی دی وساطت نال گزشتہ سال کرناہ تحصیل بچ ہک تھیٹر ورکشاپ دا اہتمام وی کیتا گیا ۔ ایہہ ورکشاپ دس دن تونی چلدا رہیا۔ اس ورکشاپ کو چلانے واسطے کلچرل اکیڈیمی دی طرف ہک مشہور زمانہ ماہر ڈرامہ شری نیسم اُتھسل کو بھیجیا گیا۔ اُتھسیل جی ریاستی کلچرل اکیڈیمی دے لداخ بچ قائم ذیلی شاخ دے کلچرل آفیسر ہین جنہاں سُن "نیشنل اسکول آف ڈرامہ" دِلی بچوں اداکاری دی سند حاصل کیتی ہے۔ دس دن دی اس تھیٹر ورکشاپ بچ کرناہ کلچرل کلب تہ شمس بری کلچرل کلب کرناہ دیاں فنکاراں ہور اداکاراں شری اُتھسیل جی دی قیادت ہور ہدایت کاری بچ ہک بہترین ڈرامہ "اُدھورے خواب" پیش کتیا۔ تماشائی ڈرامے دے اندر استعمال ہُون والے لوازمات تہ اداکاراں دے صحیح میک اَپ کو دِکھ کا حیران ہو گئے، اس ڈرامے دی مخصوص تکنیک دی بڑی سراہنا کیتی گئی۔

ادب دے تیئں کلچرل اکیڈیمی دا رول قابلِ ستائش ہے۔ مختلف زباناں بچ ڈرامے دے میلیاں کو منعقد کرن نال ڈرامے دے میدان بچ غیر معمولی ارتقاء سامنے آیا ہے۔ فنکاراں دیاں دلچسپیاں بچ بے پناہ اضافہ ہور عام لوکاں واسطے بہترین تفریح دا ذریعہ ڈرامے بن گئے دے ہین ۔ تماشائیاں دی داد ہور تنقید ڈرامے دیاں فنکاراں ہور اداکاراں واسطے مشعل راہ ثابت ہوندی ہے۔ اس دے نال نال اکیڈیمی دی طرفوں دتے جان والی مالی امداد دی وجہ نال کئیں ہور کلچرل ہور ڈرامیٹک کلب وجود بچ آ گئے ۔ چھپے لُکے دے فنکاراں کو اپنے جوہر دَسنا دا موقع فراہم کیتا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گزشتہ سال اکیڈمی دی طرفوں سرینگر دے ٹیگور ہال بچ ڈرامہ فیسٹول منعقد ہویا جس بچ کئیں ڈرامہ پارٹیاں سُن شرکت کیتی۔ کرناہ کلچر کلب دیاں فنکاراں سُن وی ہک روایتی مقامی کہانی ''جیندا'' کو ڈرامے دے صورت بچ اسٹیج کرکا ہزاراں تماشائیاں کولوں دادِ تحسین حاصل کیتی۔ مشہور ڈرامہ ڈائریکٹر یاسر بشیر بھوانی دی بہترین ہدایت کاری ہور پروڈکشن بچ پہاڑی ڈرامے ''جیندا'' سن ڈرامے دے میلے بچ چار چن لا چھوڑے۔ اسطراں ہک بھولی بسری جیندے دی کہانی نویں سرے سماج بچ زندہ ہوگئی۔ ایہی ادب ہور ثقافت دی خدمت ہے۔

اکیڈیمی دے سلور جوبلی دے موقع اُتا جموں دے ابھینو تھیٹر بچ راجوری کلچرل کلب دیاں فنکاراں سُن رشید قمر دی ہدایت کاری بچ ہک ڈرامہ ''حویلیاں نی اگ'' اسٹیج کرکا ایہہ باور کرا چھوڑیا کہ پہاڑی زبان ادب ثقافت دے لحاظ نال کتنی سرمایہ دار ہے۔ ہور اس زبان دے بولن والیاں بچ صلاحیتاں دی کوئی کمی نیہہ۔ اوڑی، پونچھ ہور لار گاندربل جئے علاقیاں بچ وی پہاڑی فنکاراں سُن اِکا دُکا ڈرامے اسٹیج کرکا پہاڑی زبان کو قدم قام اگاٹورے بچ اپنا تعاون دتا۔ سچ گل ایہہ ہے کہ ڈرامہ ہک اہجی صِنفِ ادب ہے جیہڑی ظرافت بچ رسی بسی دی ہے ہور پریشان کُن زندگی دی دوڑ بچ بڑے مداوے ہور مرہم دا کم کردی ہے۔ شہراں دی نسبت دیہاتاں دے اندر ڈرامے دی پیش کش انتہائی کامیاب ثابت ہوئی ہے کیئاں کہ اسدے معاشرے دے دوئے طبقے مرد وزن بھرپور لطف چیندے ہین ہور ادا اثر قبول کردے ہین۔ پہاڑی ڈرامیاں دا سلسلہ جاری ہے ہور اکیڈیمی دے تعاون نال اس میدان دیاں فنکاراں دی عزت بچ روز بروز اضافہ ہوندا چل رہیا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی موسیقی دا ادبی تہ ثقافتی

تحریک بچ حصہ

بقول آنجہانی موتی لال ساقی "لفظ پہاڑی" زبان پر آتے ہی ایک خاص قبیلے کے لوگ آنکھوں کے سامنے آجاتے ہیں اور یہ لفظ لفظی نسلی شناخت کی علامت بن گیا ہے۔" حقیقت دا ایہہ اظہار کر کے جناب ساقی ہوراں پہاڑی الانسل لوکاں دی حوصلہ افزائی کیتی ہے۔

پہاڑی زبان بولن والے بڑے جفاکش، نڈر ہور بے باک ہوندے ہین۔ اس قوم کو مورخین اور محققین حضرات ہک غیرت منداور قدرے تُند مزاج مگر فطرتاً شریف قرار دیندے ہین۔ ایہہ اپنی محنت ہور بہادری دے بل بوتے تے زندہ رہن والی قوم ہے۔ اُچے بر فیلے پہاڑاں تہ سرسبز وشاداب وادیاں دے حُسن دے پُجاری تہ شیدائی عام طور تے پہاڑاں دے وسیع تر سنگلاخ قدماں بچ ہی رہنے کوترجیح دیندے ہین۔

ریاست جموں وکشمیر بچ پہاڑی زبان بولن والیاں لوکاں دی تعداد لکھاں بچ ہے۔ برساں ہا برس تھیں اُندی نسبت پہاڑاں نال رہی ہے۔ لہذا اِندی اپنی ہک زبان ہے جس کو "پہاڑی" زبان آکھدے ہین۔ ریاست جموں وکشمیر بچ پہاڑی زبان بولنے والیاں دا علاقہ بڑا وسیع ہے۔ ایہہ ریاست دی مغربی پٹی دا علاقہ ہے جس بچ پونچھ، راجوری، شوپیان، بیروہ،

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ٹنگمرگ دے کنڈے علاقے ، بارہمولہ بچ بانڈی پوری رفیع آباد، اوڑی، کپواڑہ بچ راجواڑہ، مچھل ، کیرن تہ کرناہ شامل ہین۔ ریاست دے باقی اضلاع بچ وی کئی درجن گراں ہور بستیاں پہاڑی زبان بولن والیاں دیاں موجود ہین۔ اِنہاں لوکاں دی زبان پہاڑی ہے تہ اِس واسطے قدرتی طور تے اِن دالوک ورثہ وی پہاڑی تہ نالے گیت سنگیت وی پہاڑی ہے۔

پہاڑی لوک پچھلے تریہہ سالاں تھیں، اپنے الگ تشخص کومنالے واسطے پہاڑی ادبی ثقافتی تحریک چلا رہے ہین۔ میں پہلے وی اپنے ہک مقالے بچ عرض کر چکیاں کہ کسے قوم یا طبقے کواپنی شناخت ہور پہچان بڑھائے واسطے اپنے کلچرل یا تمدن وا سہارا۔ کہننا پیندا ہے۔ تریہہ سال پہلاں پتہ نیہہ پہاڑی لوکاں اِس بارے بچ خاموشی کیئیاں اختیار کیتی دی آسی جد کہ زبان موجود آسی ،ثقافتی ورثہ تہ ادبی ورثہ موجود آسا، اگر چہ محدود آسا۔ مگر پہاڑی قوم دی شناخت دُنیادی پہیڑ (بھیڑ) بچ گُرے گم ہوگئی دی آسی۔ ماتم داریاں یا عُرس میلے وغیرہ دیاں تقریباں بچ کدے کدے سیف الملوک، قصہ یوسف زلیخا یا بارہ ماہ وغیرہ پڑھن والیاں کو بڑی قدردی نگاہ نال دِکھیا گیندا آسا۔ سُننے والیاں دیاں اکھیاں دے اتھروں تہ واہڑاں تہ بین اِس گل دے گواہ آسے کہ اس پہاڑی زبان دے ورتے دی راکھ بچ ہجاں کُجھ چنگاریاں پھٹتیاں ہین تہ کدے اِنہاں چنگاریاں کو پھرولیا گچھے تہ ایہہ پہاڑی لوکاں دے وجود کو گرما سکدیاں ہین۔

مشہور زمانہ تاریخ دان ابنِ خلدون دا نظریہ ایہہ ہے کہ ہر انسان اپنے ماحول دی پیداوار ہے"، جس ماحول بچ انسان اکھ کھولدا ہے اوئی ماحول زندگی دے ہر موڑ اُتا انسان کو یاد ایندا ہے۔ اجنبی یا غیر ماحول کوانسان بہ امرِ مجبوری قبول کردا ہے مگر ہمیشہ واسطے اُس بچ ضم نیہہ ہوسکدا۔ اسی طراں پہاڑی زبان بولنے والیاں لوکاں سُن اپنے آس پاس موجود ہر اکثریتی فرقے دے رسم ورواج کولو اثر کہننا شروع کیتا آسا مگر ہر وقت چند پہاڑی زبان دے خیر خواہ

CC-0 Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی جیالے اپنی پہاڑی زبان کو ملاوٹ تھیں پاک رکھن واسطے میدانِ عمل بچ کُد گئے ہور تن من دھن نال پہاڑی طبقے دی شناخت کرانے بچ مصروف ہو گئے۔

آکھدے ہین کہ موسیقی روح دی غذا ہے بے شک ایہہ مقولہ سو فیصد مصدقہ ہے۔ پہاڑی زبان دے ورثے بچ نسل در نسل اینے والے لوک گیت ماضی دا ہک حصہ بن گئے دے آسے مگر اُچیاں ٹہاکیاں تہ ٹہیریاں تے بجنے والی بنجلی دی آواز سُن لوکاں واسطے اذان دا کم کیتا۔ ہور دبے دے جذبات دیاں تاراں کو چھیڑ کا پہاڑیاں دا رُخ اُس رستے دی طرف موڑ دِتا جس اُتو پہاڑی لوگ رنگا رنگ پھل چُندے چُندے سجے کھبے گئے دے آسے۔ حقیقت ایہہ ہے کہ موسیقی دا فن ہی اوہ فن ہے جس پہاڑی لوکاں دی روح کو جھنجوڑیا ہور ادبی تہ ثقافتی تحریک دی نہ صرف بنیاد بدھی بلکہ تحریک کو ہر موڑ اُتا نواں حوصلہ بخشیا ایہہ پہاڑی موسیقی دا کرشمہ آسا کہ ریاست دے دور دراز کھنڈے پُھٹے دے کونے کُھدراں بچ بسنے والیاں پہاڑی زبان بولن والیاں لوکاں کو ہک دورے نال روشناس کرالیا ہور ہکی کاز Cause یا مقصد دے حصول واسطے ہکی پلیٹ اُتا اکھٹھا کیتا۔

تحصیل کرناہ بچ بسن والیاں پہاڑیاں کو ایہہ اعزاز حاصل ہے کہ اس جگہ دے چند فنکارانہ ذہنت رکھن والے نو جواناں سُن ہتھ بچ ہتھ باہ کا اِس تحریک دی بنیاد رکھی ہور ہر پہاڑی زبان بولن والے دے کناں کو ورثے بچ ملے دے پہاڑی لوک گیتاں دے مِٹھے تہ سُریلے وازاں تھیں مانوس کیتا۔ ایہہ غالباً ۱۹۷۳ء دا سال آسا کہ کرناہ دی تہرتی اُتا پہلا پہاڑی پروگرام پیش کیتا گیا جس دی ابتدا کریم اللہ قریشی دے پہاڑی زبان بچ لکھے گئے اس پہاڑی ترانے تھیں ہوئی۔

رب دا شُکر ہزار پہاڑیا رب دا شکر ہزار

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سِر توہڑے تے لنگی سچی کُلّاہ تِلے تلوار

اَٹی ڈنڈا کھیڈ لوکاں دی، کھیڈ توہڑی تلوار

رب دا شکر ہزار

اس پروگرام (جیہڑا خالص پہاڑی پروگرام آسا) دے ابتدائی فن کار ماسٹر عالم قریشی مرحوم، ماسٹر بشیر احمد باغاتی، اے ایس آئی محمد مقبول خان، سیشن جج جناب غلام نبی شیخ صاحب ودیگر کئی معاون فنکار ہور گلوکار شامل آسے۔ اِس پروگرام بچ پیش کیتے گئے پہاڑی لوک گیتاں سُن پہاڑیاں دے دِلاں بچ ہک ہلچل مچا چھوڑی۔ ہک طوفان ہور ہک انقلاب برپا کر چھوڑیا۔ پہاڑی زبان بولن والے معزز شہریاں سُن بار بار اصرار کیتا کہ پورے علاقے بچ پہاڑی پروگرام دا ہک سلسلہ شروع کیتا جلے۔ آکھدے ہین کہ: ''انھاں کے چاہوے؟ دوا کھیاں'' جنہاں لوکاں دی طرفوں خطرہ آسا کہ اوہ اِنہاں پروگراماں کو خلاف شریعت یا بدعت قرار دے کا فنکاراں دی حوصلہ شکنی کرسن اُنہاں ہی لوکاں جس وقت پروگرام دی سراہنا کیتی تہ موسیقاراں، فنکاراں ہور گلوکاراں کو ہک موقعہ ہتھ آ گیا تہ فِر پروگراماں دا پورے علاقے کرناہ بچ ہک سلسلہ شروع کیتا گیا۔

لوگ ساتھ آتے گئے اور کارواں بنتا گیا

تقریباً سارے فن کار اعلیٰ تعلیم دے مالک آسے ضرورت محسوس کیتی گئی کہ موسیقی ہک ایسا کار آمد ہتھیار ہے جس دی وساطت نال لوک جوق در جوق پروگرام دِکھے واسطے جمع ہو گیندے ہین لہذا پروگرام تھیں لوکاں کو اُن دی زبان ہور کلچرل دے بارے بچ آگاہ ہور روشناس کرالنا ضروری ہے۔ ایہہ لائحہ عمل انتہائی کامیاب رہیا ہور لوک سینہ ٹھپ کا پہاڑی زبان وادب وثقافت دے میدان بچ نکل آئے۔ پہاڑی موسیقاراں، گلوکاراں، افسانہ نگاراں یا لِکھاریاں کو اپنے جوہر یا کمال دِسے دا موقعہ ملیا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہی ٹولہ جس بچ فنکار ہور لکھاری شامل آسے اپنی تحصیل تو باہر وادیٔ کشمیر دے دور دراز پہاڑی بستیاں دے دورے تے نکل گیا۔ موسیقی دے ناں تے جگہ جگہ پہاڑی لوکاں دے ٹھٹھ لگ گئے۔

پہاڑی لوک گیتاں دے شیدائی کئی کئی دِناں تک اپنے کہر نہ گیندے آسے بلکہ اسی فنکار دے ٹولے نال اپنیاں راتاں گزارن بچ فخر محسوس کردے آسے۔ ہر پہاڑی بستی ہور گراں بچ اعلیٰ و ادنیٰ، خواندہ و ناخواندہ، مرد و زن دی طرفوں پہاڑی زبان دی شناخت واسطے پھر پور تعاون ملیا ہور تحریک مضبوط تر ہوندی گی۔ کرناہ ہی دی زمین توں چند جیالے اعلیٰ تعلیم یافتہ نوجوان نوراللہ قریشی ایڈوکیٹ عبدالحمید خان (سیکریٹری) ہور نور احمد قریشی جۓ متوالے ہور پہاڑی زبان دے دیوانے اُٹھ کا صوبہ جموں دے پہاڑی اضلاع دی طرف روانہ ہوے۔ اُنہاں پونچھ ہور راجوری دے علاوہ کشمیر وادی دے ضلع اننت ناگ دے پہاڑی دیہاتاں دے متعدد دورے کیتے۔ لوکاں کو پہاڑی زبان دی اہمیت تہ افادیت تھیں آگاہ کیتا جس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ اَج پونچھ یا راجوری دا پہاڑی اپنے آپ کو کشمیر دے پہاڑیاں تھیں الگ نیہہ سمجھدا بلکہ دُکھ ہور سُکھ سانجھے ہو گئے۔ ایہہ موسیقی دا کمال آسا کہ کرناہ دیاں فنکاراں دیاں لوک گیتاں سُن وادی دے لوکاں کو اپنا ورثہ تلاش کرن واسطے ماضی بچ غوطہ مارن واسطے مجبور کیتا۔

تحریک دے حوالے نال میں ایہہ بیان کراں کہ ۱۹۷۵ء تھیں ۷۹۔۱۹۷۸ء تک کرناہ دیاں فنکاراں سُن تحریک دے معزز عہدہ داراں دی وساطت نال سرینگر دے مشہور ٹیگور ہال بچ درجناں موسیقی دے پروگرام بڑی کامیابی نال پیش کیتے۔ پہاڑی لوکاں واسطے ایہہ ہک نویں چیز آسی کہ ہک پچھڑی دی پس ماندہ وِقدرے ناخواندہ قوم دے فن کار اپنی مادری زبان بچ پروگرام پیش کیتے واسطے ٹیگور ہال تک وی پہنچ سکدے ہین۔

مگر اس ٹولے دی کامیابی یاد دیہاں لفظاں بچ موسیقی دی کامیابی تائیں ممکن ہو سکی جد

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نذیر احمد مسعودی صاحب، ظفر اقبال منہاس صاحب، مرزا عبدالرشید صاحب، سیف علی خان سیفی (مرحوم) خواجہ محمد عرفان عارف مرحوم، محمد لقمان راہی (مرحوم) راجہ شجاعت علی خان صاحب ہور کئی دیگر کرم فرماواں تہ مہرباناں سُن اگا اگا جُلدے ہوئیاں رستے دے کنڈے صاف کیتے۔

ٹیگور ہال دے حوالے نال موسیقی کو پہاڑی ادبی تحریک بچ اوّل درجہ حاصل ہے۔ ۱۹۸۴ء بچ ٹیگور ہال بچ منعقدہ ہکی پہاڑی کانفرنس دا آغاز غلام ربانی اعوان دے لکھے اس پہاڑی ترانے نال ہویا۔ تمام گلوکار اپنے روائتی لباس لُنگی کلّاہ اُچے شملے سجا کا ریاست دے مشہور اسٹیج اُتے اپنی آواز دا جادو بکھیرن لگے۔

اسیں پہاڑی پُتر پہاڑاں دے
اسیں شوقی نیہہ بزاراں دے
اسیں پالاں منجھیاں گایاں
اسیں کھاواں دُدّھ ملایاں
اسیں بستے اُچیاں جائیاں
اسیں آکھاں سدو سچائیاں
اسیں یار نیہہ فرقے داراں دے
اسیں شوقی نیہہ بزاراں دے

ایہہ اوہ بول آسے، ایہہ اوہ آوازاں آسیاں، ایہہ اوہ موسیقی آسی کہ ٹیگور ہال دے اندر موجود ہزاراں پہاڑی سامعین، جوش وولولہ دے انداز بچ اپنی سیٹاں یا نشستاں تو کھلے ہوگئے، واہ واہ دے نعریاں دے جذبات اگ بکڑ گئے۔ کانفرنس دی صدارت اُس وقت دے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چیف منسٹر جانب غلام محمد شاہ صاحب کرر ہے آسے۔ اُنہاں اپنے صدارتی خطبے نچ کانفرنس دے اختتام تے اُٹھ کا اسی ترانے دیاں بولاں کوڈ ہرایا ہور فرمایا کہ ساری کشمیری قوم اَج تک گوجر ہور پہاڑی طبقے کو ہک ہی طبقہ سمجھدی آسی مگر اج ایہہ گل اساں کشمیریاں تے واضح ہوگئی کہ پہاڑی قوم دی ہک الگ پہچان ہے، الگ ورثہ ہے ہور ایہہ قوم اپنی شناخت کرالنے نچ حق بجانب ہے ہور ریاستی حکومت اس قوم دی پھر پور مدد کرنے دا وعدہ کردی ہے وغیرہ وغیرہ۔ ایہہ فخر صرف موسیقی کو حاصل آیا کہ پہاڑی لوگ گیت ڈوریا، کونجڑی، گگو، کنگن وغیرہ کو سُننے واسطے ہزاراں دی تعداد نچ کُڑیاں مڑد بڈ ھے ہور بچے اکھٹے ہوگیندے آسے۔

ہک ہور پہاڑی پروگرام اوڑی دے علاقے چندواڑی نچ غالباً ۸۰-۱۹۷۹ء نچ پیش کیتا گیا۔ کرناہ دیاں فنکاراں اِتھا مشہور پہاڑی لوک گیت ڈوریا تے ہک روائتی ناچ (تاڑی ماہنگا پیش کیتیا۔ سامعین دم بخود رہ گئے ہور اوڑی علاقے دے پہاڑی سامعین تہ ناظرین بچوں ہک آدمی سکندر خان اتنا دیوانہ ہوگیا کہ اُس سُن عورت دے روپ نچ ناچ کرن والے فنکار تے روپیاں دی بارش کر چھوڑی۔ اوڑی دا ہر فرد ایہہ خواہش رکھدا آسا کہ اوہ اس پہاڑی پروگرام واسطے اپنی جان نچھاور کرے۔ کئی نوجواناں دی فرمائش تہ گزارش تے کئی موسیقی دے کلب وجود نچ آندے گئے۔ ایہہ موسیقی دی کشش آسی کہ پہاڑی تحریک دیاں چیدہ چیدہ ممبراں کو ہزاراں لوکاں نال خطاب کرنے دا موقعہ ملیا، تبصرے ہوئے، رائے عامہ ہموار ہوئی،

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مشور ے ہوئے تاں جُل کا تحریک مضبوطی نال اگا بدھن لگی ۔ ایہہ موسیقی آسی جس دی وجہ نال پہاڑی قوم کو میڈیا یعنی ریڈیو اسٹیشن ، دوردرشن تہ کلچرل اکیڈیمی بچ نمائندگی ملی ۔ اس حقیقت تھیں کوئی انکار نیہہ کرسکدا کہ اَج تک پہاڑی تحریک دی کامیابی دا تمام تر دارمدار موسیقی تے رہیا ۔ پہاڑی موسیقی دے دائرے کو وسیع کرکا لکھاریاں کو موقع دتا گیا کہ اوہ پہاڑی زبان بچ اپنے خیالات دی ترجمانی کرن ۔ نتیجہ ایہہ کہ اس وقت اساں کولِ پہاڑی زبان دے اعلیٰ پائے دے شاعر تہ نثر نگار موجود ہین جن دا کلام جمع کرکے پہاڑی شیرازیاں دی زینت بن دا ہے ۔

غرض ایہہ کہ موسیقی پہاڑی ادبی تہ ثقافتی تحریک دی روحِ رواں ہے ۔ اگر روح قبض ہو جُلے تہ جسم کو مُردہ سمجھیا گیندا ہے ۔

☆☆☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی شعبے دا ثقافتی سفر

ثقافت کو معنوی اعتبار نال دِکھاں تاں ایہہ ایسا غلاف ہے جس بچ کسے وی قوم دا تہذیب وتمدن پلہٹیا دا ہوندا ہے۔ جد کوئی گل ثقافت دی زبان بچ بیان ہوندی ہے تاں انسانی زندگی دے کسے وی پاسے کو نظر انداز یہہ کیتا جُل سکدا۔ ثقافت کسے وی زبان دی ادبی تہ تہذیبی شناخت دا اہم وسیلہ ہوندی ہے۔ انسان دا رہن سہن، زندگی گزارنا دے طور طریقے، تعمیر وترقی، بول چال دا لب ولہجہ، رسم ورواج، لوک قصے تہ کہانیاں، لوک گیتاں دے پس منظر ہور انہاں دا نسل بہ نسل رائج ہونا، قوم دے افراد دا بہادر نڈر ہور بے باک ہونا، قوم دے اندر سُستی ہور کاہلی، شرافت، چالاکی، مکاری وغیرہ ایہجیاں کیفیتاں ہین جیہڑیاں انسانی ذہناں ہور دماغاں بچ جس وقت اپنیاں جڑاں مضبوط کر کے ہک ماحول ترتیب دیندیاں ہین، ایہہ قوم دی ثقافت نال جُڑ گیندیاں ہین۔

ریاست جموں وکشمیر دے شمال مغربی علاقہ جات پہاڑی زبان بولن والیاں دے گڑھ منے گیندے ہین۔ انہاں علاقیاں بچ پونچھ، راجوری، اُوڑی تہ کرناہ دے علاوہ ڈوڈہ، کشتواڑ ہور ہماچل دے علاقے وی شامل ہین۔ پاکستانی زیرِ انتظام کنٹرول لائن دے اُس پار دے کشمیر دے خطے تُو پاکستانی دارالخلافہ اسلام آباد ہور راولپنڈی تو ڑیں پہاڑی زبان بولی گیندی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اگر چہ پہاڑی زبان اپنے ادبی تہ ثقافتی ورثے دے لحاظ نال ہک امیر زبان اکھالدی ہے مگر ہک وقت ایساوی آیا کہ پہاڑی زبان ریاست جموں وکشمیر دے اندر موجود دویاں بڑیاں زباناں دے نرغے بچ پھس گئی، جسدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ ہک طویل عرصے توڑیں پہاڑی زبان بولنے والے لوکاں چُپ اختیار کیتی، اس زبان دے لکھاریاں دے قلم رُک گئے۔ اپنی زبان کو گُجھ دینے دے بجائے اس دا چہرہ مسخ ہوندیاں دِکھدے رہے۔

میاں محمد بخشؒ سائیں فقیرالدین ہور دلپذیر جیسی اعلیٰ شخصیات دے بعد دادور پہاڑی زبان واسطے ہک لماں خاموشی دادور ثابت ہویا۔ کدے کدے اس دی راکھ (سہاگے) بچ دبی دیاں چنگاریاں اپنے پھکھنے دا اعلان کر دیاں رہیاں۔ اجتماعی طور تے پہاڑی قوم دے افراد کو اپنی زبان واسطے گُجھ کرنے داموقع کدے نیہہ ملیا۔ ہک طرف اگر چہ خاموشی دے اس طویل دور بچ پہاڑی زبان دُویاں زباناں دے کہرے بچ آگئی ہور لامحالہ اِنہاں زباناں دا اثر قبول کرن لگی مگر دوہی طرف کشمیری، ڈوگری ہور پنجابی زباناں بولن والیاں دے اسیں پہاڑی لوک بڑے احسان مند ہاں کہ اُنہاں سُن اپنی اپنی زبان دی ترقی واسطے جیہڑیاں کوششاں تہ محنتاں کیتیاں اُن دی وجہ نال پہاڑی لوکاں دی سُستی دی غیرت جاگ اُٹھی۔ پہاڑی قوم دے افراد سُن اپنا پاس پرتیا، اَکھ کھولی ہور اپنے گردونواح (آس پاس) دا جائزہ کہدا تہ پتہ چلیا کہ پہاڑی زبان اُتے دویاں زباناں دا رنگ غالب آگیا دا ہے۔ پہاڑی تہذیب ہور ثقافت آمیزش (ملاوٹ) داشکار ہوگئی دی ہے۔ پہاڑی زبان دے بولن والے دویاں زباناں دے بولن والیاں دے رسم ورواج ہور رہن سہن دے طریقے اختیار کر کا اپنی قومی شناخت بڑی حد تک ضائع کر چکے دے ہین۔ پہاڑی زبان دے لوک گیت جیہڑے نسل درنسل چلدے آئے، لوک ادب تہ کہانیاں جیہڑیاں سینہ بہ سینہ منتقل ہوندیاں آسیاں نہ صرف متاثر ہوئیاں بلکہ پہاڑی لوکاں دے ذہن بچوں ہک کر کا خارج ہون لگیاں۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہہ بہت بڑے قومی ورثے دا نقصان آسیا جس دی تلافی کرنا کوئی آسان کم نہ آسا۔ آکھدے ہین کہ قدرت ہر دور بچ چند گنے چُنے افراد کو جنم دیندی ہے جیہڑے پہلائی دے کماں واسطے مخصوص کیتے گیندے ہین۔

۱۹۶۰ء دے عشرے دے دوران پہاڑی زبان دے چند ہمدرداں تہ خیر خواہاں سُن پہاڑی قوم دی شناخت تہ اِسدی ثقافتی پہچان کو بحال کرنے دا بیڑہ چایا۔ اِنہاں مخصوص لوکاں سُن ریاست جموں وکشمیر دے اندر پہاڑی زبان بولنے والی بستیاں تہ دیہاتاں دا طوفانی دورہ شروع کیتا۔ پہاڑی لوکاں کو اپنے تہذیب وتمدن وثقافتی ورثے دے نا قابل تلافی نقصان دے بارے خبردار کیتا۔ پہاڑی زبان دے ایہہ مبلغ پہکھیاں پیٹاں اپنا سفر کردے رہے۔ دوے پاسے ہک ٹولہ اپنی ثقافت کو زندہ کیتے واسطے بنجلی دی تان تے لوک گیتاں دی گونج پیدا کردیاں تہ پہاڑی لوکاں دے جذبات کو پھڑ کیندیاں اگے ہی اگے بدھ رہیا آسا۔

فِر ہک دن ایسا آیا کہ ضرورت محسوس کیتے گئی کہ ریاستی کلچرل اکیڈیمی جیہڑی ریاست جموں وکشمیر دے اندر بولے گینے والیاں بولیاں تہ زباناں دی محافظ ہے ہوران دے فروغ دی ذمہ دار ہے۔ پہاڑی زبان دی ترویج تہ ترقی واسطے پہاڑی شعبے دی منظوری حاصل کیتی جُلے تاں جے بچے کھچے ثقافتی ورثہ تہ کِھنڈی پھٹی دی پہاڑی تہذیب وتمدن کو کٹھا کر کے ادبی تہ ثقافتی حوالے نال پہاڑی قوم دی شناخت بحال کرالی جُلے۔ اِس سلسلے بچ اُنہاں پہاڑی زبان نال وابستہ دانشوراں، بُزرگاں دیاں کاوشاں، رات تیہاڑ دیاں محنتاں تہ کاغذی کاروائیاں دے سامنے ریاستی حکومت کو سر تسلیم جھکنا پے گیا ہور ۱۹۷۸ء بچ جموں وکشمیر اکیڈیمی آف آرٹ کلچر اینڈ لینگو یجز واقع لال منڈی سرینگر بچ پہاڑی شعبے دا قیام عمل بچ آندا گیا جس دے نال ہی پہاڑی زبان دے فروغ دے اگلے مرحلے دا آغاز ہو گیا۔ پہاڑی زبان وقوم دی شناخت بحال کرنے واسطے جیہڑی تحریک ۱۹۷۰ء دے درمیانی عرصے بچ شروع کیتی گئی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

۔اگر چہ ایہہ اُس دی منزل نہ آسی، تاہم پہاڑی شعبے دی صورت بچ ستانے ہور تھوڑی دیر آرام کرکا اگے نکلن واسطے ہک اہم پڑاو ضرور میسر آگیا۔جتھوں اسیں آسانی نال اپنی منزل دا تعین کرسکدے ہاں۔

ابتداء بچ پہاڑی شعبے کو کافی مشکل مرحلیاں تھیں گزرنا پیا۔اُس وقت پہاڑی شعبے دے اندر تعینات ریسرچ اسسٹنٹ کریم اللہ قریشی بڑے شش و پنج ہور تذبذب تہ پریشانی دا شکار ہوگئے کہ ادب وثقافت دے حوالے نال کم دا آغاز کسطراں تہ کتھو کراں۔بذاتِ خود کریم اللہ قریشی ہک چنگے شاعر ہور پہاڑی ثقافت دے دلدادہ آسے۔اُنہاں دی وی ہور پہاڑی شعبے دی وی خوش قسمتی آسی کہ شعبے دے قیام توئیں سال پہلاں تحصیل کرناہ دے اندر ہک کلچرل کلب "پہاڑی کلچرل کلب کرناہ" دے ناں نال نہ صرف کرناہ دے دیہاتاں بچ بلکہ کشمیر وادی دے مختلف پہاڑی بولنے والے علاقیاں ہور بستیاں بچ اپنا پہاڑی ثقافتی پروگرام پیش کرکا کافی شہرت حاصل کرچکیا دا آسا۔اس کلب دے اندر زیادہ تر اوہ لوک شامل آسے جیہڑے محکمہ تعلیم بچ بحیثیت اُستاد تعینات آسے۔اعلیٰ تعلیم یافتہ ہونا دے نال نال ایہہ لوک پہاڑی ادب وثقافت نال ڈوہنگی دلچسپی رکھدے اا سے۔کریم اللہ قریشی سُن موقع غنیمت جان دیاں ہویاں پہاڑی شعبے دے کم دا آغاز روائتی لوک گیتاں نال کیتا۔"پہاڑی کلچرل کلب کرناہ" دے فنکاراں کو مدعو کرکے پہاڑی شعبے دی طرفوں پہاڑی علاقیاں تہ بستیاں بچ کئی موسیقی دیاں محفلاں تہ مختصر مشاعرے منعقد کیتے۔پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دی طرفوں ہر دو صنفاں (موسیقی ہور شاعری) دے میدان بچ پہاڑی شعبے کو اپنا بھرپور تعاون دے رہیا آسا۔پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دی بنیاد ۱۹۷۳ء بچ رکھی گئی ہور اُس وقت تھیں اَج توڑیں ایہہ کلب اپنی ادبی تہ ثقافتی سرگرمیاں پیش کردا رہیا ہے۔پہاڑی شعبہ دی ابتداء بچ اس کلب دے تعاون ہور مدد نال اپنی بے سروسامانی ہور مالی بحران دے باوجود پہاڑی لوکاں اُندے دے جذبات کو جگاؤن بچ کامیاب رہیا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی شعبے دے انچارج کریم اللہ قریشی ہُن پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے مقامی فنکاراں کو ریاست دے مختلف پہاڑی علاقیاں ہور بستیاں بچ پہاڑی پروگرام لوک گیتاں ہور غزلاں پیش کرن واسطے مدعو کیتا۔ کلب دیاں فنکاراں ہُن بلا معاوضہ پہاڑی پروگرام پیش کر کے پہاڑی شعبے دی ادبی وثقافت دے میدان بچ مدد کر کا شعبے کو اپنے قدم جمینے دا موقع فراہم کیتا۔ کُجھ حضرات جیہڑے پہاڑی زبان دے فروغ ہور اِس دے ادب وثقافت دی شناخت کو بحال کرن واسطے چلائی گئی پہاڑی تحریک دی تاریخ تھیں ناواقف ہین۔ اوہ ''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' دی کارکردگی کو ہمیشہ شک وشبے دی نظر نال دِکھدے ہین۔ اس بچ اُنہاں لوکاں دا کوئی قصور نیہہ۔ کیئاں کہ اوہ اِس تحریک دے کدے سنگی یا معاون نیہہ رہے بلکہ دیر بعد اُن دی اَکھ اُس وقت کُھلی جس وقت پہاڑی زبان دی تحریک چلینے والے کافی اَگا نکل گئے دے آسے۔ اِنہاں لوکاں دے بارے میں صرف ایہہ آکھساں۔

نہیں ہے معتقد میرا اگر حاسد تو کیا غم ہے
ہوا بے سجدۂ ابلیس ، کیا نقصان آدم کا

اکیڈیمی دا اپنا ہک انتظامی ڈھانچہ تہ طے شدہ دستور العمل موجود ہے۔ اس دی بنیاد ریاست دے مختلف حصیاں بچ بولے گینے والیاں زباناں تہ بولیاں دے پُھٹے کھنڈے دے ثقافتی ورثے کو کٹھا کرنا ہے۔ اس دے علاوہ مختلف اصناف سخن بچ طبع آزمائی کرن والے ادیباں، شاعراں ہور فنکاراں کو اپنی اپنی مابولی دی خدمت واسطے موقع مہیا کرنا ہے۔ اکیڈیمی اِس خدمت دا صلہ نقدی رقم دی صورت بچ ادا کردی ہے۔

پہاڑی شعبہ بتدریج اگاّ بدھنا دی کوشش بچ لگا رہیا۔ فِر ہک دور ایسا آیا کہ پہاڑی زبان وادب نال گہری دلچسپی تہ ڈوہنگی پہچان رکھن والے، جذبۂ ایثار تھیں لبریز شخصیات، دانشور ہور اہلِ قلم حضرات ہُن اپنا پور التعاون دینا شروع کیتا۔ پہاڑی قوم دی خوش قسمتی تہ خوش

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نصیبی سُن فرہنگ وار پہاڑی شعبے دے دروازے تے ٹھکور دِتی۔ بوہا کُھلیا تہ پہاڑی زبان نال
گہری وابستگی ہور پہاڑی قوم دی خدمت دا بے پناہ جذبہ کہن کا پہاڑی قوم دا مرد مجاہد ہور
نا قابل تسخیر شخصیت ظفر اقبال منہاس داخل ہویا ، اس مرد آہنگ سُن شعبے دی باگ دوڑ ہتھ بچ
پکڑ کا کریم اللہ قریشی نال اپنا تعاون دے کے اپنی ذمہ داریاں دا احساس کر کے نہ صرف
پہاڑی شعبے کو استحکام بخشیا بلکہ ریاست جموں وکشمیر دے اندر لکیاں چھپیاں پہاڑی بستیاں تہ
گراواں توڑیں رسائی حاصل کر کے پہاڑی ادیباں ، شاعراں تہ فنکاراں دے سُتے دے
جذباتاں کو اپنے الفاظ دی تپش نال گرمایا۔ کرناہ ، اوڑی ، کیرن ، لار ، گاندربل ، داراہارون ،
بانڈی پورہ ، اننت ناگ ، پونچھ ، راجوری ، ریاسی ، ڈوڈہ ، کشتواڑ تہ دُوّیاں متعدد پہاڑی بستیاں
تہ گراواں بچ ادبی وثقافتی پروگراماں دا اک نہ ختم ہونے والا سلسلہ شروع کر کا پہاڑی لوکاں دے
مردہ احساس کو جھنجوڑیا۔ پہاڑی لوک جوق در جوق انہاں پروگراماں دے مشاہدے واسطے اُمڈ کا
آ گئے۔ گُڑیاں ، جنے ، بچے ، جوان تہ بُڈھے اپنے روایتی پہاڑی لوک گیتاں کو نجڑی ، ڈوریا ،
کنگن ، بالو ، ماہیا ، سپاہیا ، چن تہ بساکھ وغیرہ تھیں مانوس ہو گئے ہور پہاڑی شعبے دے معاونین
کو بڑی عزت تہ احسان مندانہ نظراں نال دِکھن لگے۔

اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے سُن پہاڑی زبان دی خدمات کو صرف اپنی ریاست تک ہی
محدود نیہہ رکھیا بلکہ ملکی ہور بین الاقوامی سطح توڑیں متعارف کرا لیا۔ اس سلسلے کو قائم ہور اگا بدھینے
واسطے پہاڑی شعبے دے ذمہ داراں کو کتنیاں مصیبتاں ہور پریشانیاں دا سامنا کرنا پیا ہور کس قدر
مالی معاونت دی کمی محسوس ہوئی۔ کتنے پتھر دل لوکاں کو قائل کرنا پیا ، کتنے سرکاری بیروکریٹاں
کول اپنی گل منالنی پئی۔ کتنے دراں دی خاک چھاننی پئی ، کتنی ذلت چینی پئی ، انہاں ساریاں
گلاں تھیں پہاڑی قوم دی اکثریت نابلد تہ انجان ہے۔ ماسوائے انہاں کجھاں لوکاں دے
جنہاں پہاڑی شعبے دے باہر رہ کا وی ہر وقت اپنا تن من دھن ، قیمتی وقت صرف کر کا اپنی ماں بولی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دی خدمت بچ لگے رہے۔ اپنی پہاڑی زبان دے فروغ ہور رستہ ہموار کیتے واسطے اپنے قلم دا پورا زور لا رہے آسے۔۔ انہاں زبان دیاں بنیادی خدمت گاراں بچ جیہڑے ناں سرفہرست ہین اُنہاں بچ راجوری دے مرزا عبدالرشید، نذیر احمد مسعودی، پنجاب ہوٹل لال چوک دے مالک محمد شریف خان، کرناہ دے نوراللہ قریشی، نوراحمد قریشی، عبدالرشید قریشی، محمد عالم قریشی مرحوم، ایڈوکیٹ عبدالحق خان، ایڈوکیٹ سید محمد یوسف نسیم لاروی، راجوری دے ایڈوکیٹ محمد صادق مرحوم، مبارک علی شاہ مرحوم اوڑی دے راجہ عبدالقیوم خان، (راجہ نذر بونیاری، کرناہ دے عبدالحمید خان شامل ہین۔ ان دے علاوہ غیر پہاڑی حضرات بچ پروفیسر سیف الدین سوز، اس واسطے قابلِ ستائش ہین کہ جد کدے وی سرینگر دے ٹیگور ہال بچ پہاڑی کانفرنس دا انعقاد ہویا تہ سوز صاحب پہاڑی قوم دی عزت افزائی واسطے موجود ہوندے آسے۔

پہاڑی شعبے دی کاوشاں نال نہ صرف علاقائی سطح اُتے پہاڑی کانفرنساں منعقد کیتیاں گیاں بلکہ سرینگر دے مرکزی ٹیگور ہال، شیر کشمیر کانفرنس ہال، جموں دے ابھینو تھیٹر راجوری ہور پونچھ دی ضلعی سطح تے پہاڑی کانفرنساں دا انتظام کیتا گیا۔ جس دی غرض وغائت ایہہ آسی کہ سرکاری حکام کو پہاڑی زبان دی کسمپرسی ہور اِس زبان دے بولنے والیاں دی محرومی تھیں آگاہ کیتا جُل سکے۔ اس دے علاوہ مختلف پہاڑی خطے دیاں لوکاں کو کٹھے کر کے اُن دیاں ہمدردیاں ہور تعاون حاصل کیتا گچھے۔ انہاں ساریاں کاروائیاں دے باوجود اسدیاں سرکاراں سُن اگر چہ پہاڑی قوم دیاں محرومیاں ہور مجبوریاں دی نہ صرف نشاندہی ہوگئی بلکہ پونچھ، راجوری تھیں کہن کا کرناہ دیاں آخری حداں توڑیں پوری پہاڑی قوم پہاڑی زبان دیاں رشتے بچ بدھے ہور جکڑے گئی۔

پہاڑی شعبہ بلاشبہ ریاست جموں و کشمیر دے پہاڑی لوکاں کو زبان دے ادب وثقافت دے حوالے نال ہِک لڑی بچ پُرونے بچ کامیاب رہیا ہے۔ پہاڑی لوکاں دے ہِکی پلیٹ فارم

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تے اپنے نال اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے کو بڑی تقویت مل گئی۔ پہاڑی شعبے دے معاونین و نگران کو پہاڑی زبان دے ادب وثقافت دے بکھرے شیرازے کو منظّم کرنے دا ہک بہترین موقعہ ہتھ آ گیا۔ ادبی تہ ثقافتی پروگراموں کو جاری رکھنے نال نال دوئے موضوعات دے پاسے اپنی توجہ تہ تہیان دینا شروع کر دِتا۔ تلاش، جستجو ہور کھوج دا دائرہ وسیع ہو گیا۔

کریم اللہ قریشی ہور ظفر اقبال مہناس ہوراں موہنڈھے نال موہنڈھا ملا کے ہک ہور ہک یاراں دے مصداق اپنیاں تعمیری سوچاں دا رُخ ادبی پاریاں کو کٹھا کرنے، ثقافتی ورثے کو محفوظ کر کے اپنے قلم دی نوک نال کاغذی شفاف سطح تے لکھنے دی طرف موڑ چھوڑیا۔ پہاڑی تہذیب وتمدن دے سُتے دے دریا بچ روانی آ گئی۔ پہاڑی زبان دے ادب وثقافت دے بکھرے دے موتی چُننے واسطے ممتاز ومعروف اہلِ قلم، ادیباں، معلماں، محققین حضرات کو پہاڑی شعبے سُن دعوتِ تحریر دِتی۔ پہاڑی شعبہ دے زمہ داراں سُن نہ صرف ریاست جموں و کشمیر دے اندر بلکہ ریاست دے باہر ملکی ہور بین الاقوامی سطح تے عملی، ادبی، تاریخی، تہذیبی، تعلیمی ہور ثقافتی حلقیاں نال اپنے رابطے پیدا کیتے ہور تعلقات بڑھائے۔ پہاڑی زبان بچ تحریر شدہ نادر ونایاب پہاڑی کتاباں ہور نسخیاں دی تلاش کر کے اُنہاں کو نویں سرے منظّم تہ مربوط طریقے نال باقاعدہ شائع کرنا دا آغاز کیتا۔

پہاڑی شعبے سُن ہک بہت بڑے چیلنج کو قبول کر دیاں ہویاں اپنے اشاعتی پروگرام بچ تیزی آندھی۔ تاں جے پہاڑی زبان ادب وثقافت دے میدان بچ دوئیاں زباناں کولوں پچھے نہ رہ جلے۔ مبارک ہین اوہ لوک جنہاں سُن احساس کمتری بچ مبتلا پہاڑی قوم کو ایجے موڑ توڑیں پہچایا جتھا اج ہر پہاڑی قوم دا فرد فخر نال اپنا سر اُچا کر کے بلاخوف وخطر دوئیاں زباناں دی پھیر بچ اپنا راستہ بنا سکدا اہے۔ سرکاری حلقیاں دی طرفوں وی پہاڑ شعبے دی کارکردگی، محنت، لگن، مشقت ہور ادبی کاوشاں دی نہ صرف پذیرائی تہ حوصلہ افزائی کیتی گئی بلکہ پہاڑی زبان دے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اشاعتی پروگرام واسطے مالی مدد وی مہیا کیتی گئی جس نال پہاڑی ادب وفن دی شیرازہ بندی بچ بڑی مدد ملی۔

ریاستی کلچرل اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دی طرفوں پہاڑی زبان بچ تحریر" پہاڑی شیرازہ" دا اجراء کیتا گیا۔ اس شیرازے کو دو حصیاں بچ تقسیم کیتا گیا۔ اِس بچ پہاڑی شعبے دی حکمت عملی ایہہ آسی کہ نثر ہور نظم کو بیک وقت لوکاں نال متعارف کیتا جلے۔ اَسدے پہاڑی زبان دے لکھاریاں دی نثر و نظم دوّاں پہلواں بچ اُردو زبان دا طرزِ تحریر دا رنگ غالب نظر ایندا ہے۔ اس دی وجہ ایہہ ہے کہ لکھاریاں دی بیشتر تعداد اُردو بچ شائع شدہ مختلف قسم دیاں کتاباں دے مطالعے بچ غرق رہن والیاں دی ہے، جنہاں بچ اُردو مضامین، افسانے، ڈرامے تھیں علاوہ شعر و شاعری دیاں کتاباں وی شامل ہین۔ اسدے پہاڑی لکھاریاں کو تحریر دے فن بچ بڑی مہارت حاصل ہے۔

پہاڑی شعبے دی طرفوں دعوتِ تحریر ملدیاں ہی اسدے پہاڑی لکھاریاں و شعراء حضرات کو ہِک بہترین موقعہ ہتھ آ گیا۔ اہلِ علم و دانش حضرات جنہاں بچ اسدے اُدبا تہ شاعر شامل ہین، اپنی اپنی بساط ہور گنجائش دے مطابق اپنیاں تحریراں "شیرازے" بچ اشاعت واسطے پہاڑی شعبے کو روانہ کیتیاں۔ پہاڑی شعبے دی سوچ انتہائی تعریف دے قابل ہے کہ شعبے سُن تمام شرکاء شیرازہ کو پہاڑی شیرازہ دیاں جلداں مفت فراہم کرنے دا جیہڑا فیصلہ کیتا اُس دی وجہ نال ادیباں ہور شاعراں کو اپنا اپنا کلام دِکھ ہور پڑھ کا ہِک نواں حوصلہ ہور عزم پیدا ہویا۔

پہاڑی شعبہ دے نگران ہور معاونین سُن انہاں نادر و نایاب پہاڑی کتاباں ہور قیمتی نسخیاں کو ٹھونڈ کڈھیا جیہڑیاں کتاباں اسدی (پہاڑی قوم) دی پہاڑی ثقافت دیاں مُنہ بولدی تصویراں آسیاں۔ انہاں کتاباں بچ اَسدے پہاڑی ثقافتی تہ ادبی ورثہ چھپیا دا ہے۔ اِنہاں کتاباں دے منظر عام تے اینے نال پہاڑی لوکاں دے خیالات بچ نمایاں تبدیلی آئی۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

انہاں کتاباں دے اندر قدیم زمانے تھیں کہن کا ماضی قریب توڑیں دے تمام افسانوی تہ حقیقی منظوم قصے کہانیاں پڑھ کا پہاڑی قوم دے افراد اپنی پہاڑی زبان دے ادب، پہاڑی زبان دی تاریخ، تہذیب وتمدن تھیں آگاہ ہوئے۔ انہاں کتاباں دے مطالعے دے دوران قاری اپنے آپ محسوس کردے ہین۔ جے انہاں قِصیاں کہانیاں دے کردار صرف ہور صرف پہاڑی لوک ہی ہوسکدے ہین۔ تصور بچ روایتی پہاڑی لباس دستار (پگڑی) لُنگی، کُلّا شلوار قمیض، بانسری ہور تلوار، مرصع زین کسے مزئین قد آور کھوڑے اُتے سوار ہو کا دریاؤں پار پٹنا، تیز رفتاری نال اُچیاں پہاڑیاں دیاں چوٹیاں سر کرنا پہاڑی نوجوان دی شان وسدا ہے۔ اِتنا ہی نہ بلکہ عمر خیام دے تخیل نال وایہہ پہاڑی زبان دے قصے کہانیاں دے خالص کردار اپنی محبوب دا سِر چھولی بچ رکھ کا بے پناہ پیار نچھاور کردے ہین۔ اُسدیاں کھنیاں (گھنی) تہ ہنیریاں تہ بکھری دیاں زلفاں کو اپنی اُنگلی تے پہلیٹدے (لپیٹتے) نظر ایندے ہین جیئیاں عاشق اپنی محبوبہ کو ہُن ہُن اپنے باہواں دی بے مثال طاقت نال کسے جادونگر دی قید تھیں آزاد کرال کا آندا ہوے۔ انہاں منظوم قصے کہانیاں دیاں پہاڑی کتاباں دے پہاڑی کردار بدیع الجمال، سیف الملوک، شاہ بہرام، حُسن بانوں، ٹھول بادشاہ، سمی رانی ہور کئی دوّے لامثال کردار چھپے دے ہین۔

ایہہ صرف پہاڑی شعبے دا کمال ہے کہ مختصر وقفے دے دوران ہک بچھا خاصا مغز مار کا دن رات ہک کر کا، ٹھونڈی ہور کھوج کر کا پہاڑی ادب وثقافت کو ریاست دیاں دُویاں زباناں دے متوازی ہور برابر آن کھلا کیتا۔ اُسدی پہاڑی قوم دی ثقافت دے نادر نمونے سیف الملوک، گلزار یوسف، اکرام محمدیؒ، قصہ شاہ بہرام تہ پری حُسن بانو وغیرہ بچ پوشیدہ ہین۔ جن دی طباعت و اشاعت دا کم جاری ہے۔ اُنہاں کارنامیاں کو پہاڑی قوم کدے فراموش نیہہ کر سکدی۔

پہاڑی شعبے دے اپنی منزل دی طرف رواں دواں سفر دے دوران ہک پڑاؤ ایسا وی آیا جتھا آن کے قدرتِ کاملہ سُن پہاڑی شعبہ کو دو انمول رتن عطا کیتے جیہڑے اپنیاں محنتاں تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کاوشاں دے اعتبار نال پہاڑی قوم دے ادب دے اسمان تے تابندہ ستارہ بن کے چمکے۔ ماہڑی مراد پہاڑی شعبے دے موجودہ ایڈیٹر سید اقبال ملنگامی ہور اسسٹنٹ ایڈیٹر فاروق انوار مرزا تھیں ہے۔ پہاڑی زبان دے لکھاریاں، شاعراں ہور ادیباں کول ایسا کوئی اصلاحی ادارہ موجود نیہہ جتھا اوہ اپنے کلام دیاں خامیاں ہور خوبیاں کو پرکھ سکن۔ اکثر قلمکار حضرات اپنا کلام ادبی ولسانی اصلاح دے بغیر اشاعت واسطے پہاڑی شعبہ کو روانہ کر چھوڑ دے ہین۔ اِس کلام دی اشاعت دے بعد انہاں ادیباں ہور شاعراں کو اپنی غلطی دا احساس تہ ہونا آسا ہی قارئین حضرات دی تنقید دا نشانہ وی بن گیندے آسے۔ ہور پہاڑی زبان بچ شائع ہونے والے رسالہ جات وکتابچیاں دا ادبی معیار وی چھڑھ گیندا ہے۔ پہاڑی زبان بچ لکھے گئے مقالے، افسانے، تاریخی واقعات، اہم شخصیات اُتے لکھے گئے مضامین، شعری اصناف وغیرہ دیاں خامیاں کو دور کرن واسطے پہاڑی شعبے دے ذمہ داراں سید اقبال ملنگامی ہور فاروق انوار مرزا سن اپنی بھرپور توجہ مطلوبہ کلام دی اصلاح دی طرف دیندیاں ہویاں اس دی نوک پلک درست کر کے پہاڑی شیرازے دے زینت کو دوبالا کیتا۔

اَج ریاست جموں وکشمیر بچ پہاڑی زبان دے لکھاری ادیباں تہ شاعراں دی ہک بڑی تعداد سامنے آگئی دے ہے۔ ایہہ صرف پہاڑی شعبے دی وساطت نال ممکن ہوسکیا ہے۔ ہُن پہاڑی زبان دے لکھاریاں بچ اعلیٰ (اُچ) پائے دے محقق، تنقید نگار، مقالہ نگار، افسانہ نگار، انشائیہ نگار، ڈرامہ نگار ہور شعراء حضرات دی ہک چنگی خاصی تعداد اپنی تمام دلچسپیاں ہور ذوق تحریر کہن کا پہاڑی زبان دے اَدب وثقافت دی خدمت واسطے پیش پیش ہین۔ ایہہ قلمکار پہاڑی شعبے کو اپنی معیاری تحریراں فراہم کر کے پورا تعاون دے دہے ہین۔

پہاڑی شعبہ دے معاونین ونگران حضرات دی ہمیشہ ایہہ کوشش رہی ہے کہ پہاڑی ادب وثقافت دے ٹھکے چھپے چہرے اُتو پردہ چا کے زمانے دے گرد وغبار کو ٹک ٹور کے بہترین

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

طریقے تہ سلیقے نال نویں نسل دے سامنے اُسدی رونمائی کیتی جُلے تاں جے اُوہ نوجوان پہاڑی جیہڑے دیارِ غیر بچ پھکنے دے بجائے اپنی قومی ثقافتی ورثے دی طرف اپنا تہیان دے سکن ہور موجودہ زمانے دی بناوٹی چمک تھمک بچو نکل کا اِسدی خدمت واسطے کمر بستہ ہو سکن۔اِسی بچ اُنہاں نوجواناں دی عزت، اُنہاں دی پہچان تہ قومی شناخت پوشیدہ ہے۔

چند سال قبل قومی جذبہ تھیں سرشار ہک نوجوان نویں حوصلے ہور نویں عزائم مصمم نال پہاڑی شعبے بچ پہاڑی زبان وادب وثقافت دی خدمت واسطے داخل ہویا۔ایہہ محمد ایوب میر ہے۔جس شاعری دے مدان بچ اپنا تخلص نعیم اختیار کیتا دا ہے۔محمد ایوب نعیم سُن پہاڑی شعبے دی ملازمت اختیار کرن تو پہلاں شیرازے واسطے افسانے ہور شاعری دا چنگا مواد مہیا کیتا دا ہے۔

اِس نوجوان قلمکار دے والد ریٹائرڈ ماسٹر غلام سرور میر پہاڑی تحریک دے بنیادی ممبراں بچوں ہک ہین۔جنہاں ''پہاڑی کلچر کلب کرناہ'' دے ہک فنکار دی حیثیت بچ کئی پہاڑی ڈرامیاں بچ بہترین اداکار ہور منظم دے طور تے شمولیت اختیار کیتی دی ہے۔ظفر اقبال منہاس، سید اقبال ملنگامی، ہور فاروق نوار مرزا تہ مشتمل پہاڑی شعبے دی مہذب ہور شائستہ ٹیم دی قیادت ہور تربیت بچ محمد ایوب نعیم سُن پہاڑی شعبے دی ثقافتی پروگراماں کو پہاڑی علاقیاں بچ انتہائی خوش اسلوبی تہ جانفشانی نال پیش کرنے دا بیڑا چایا۔احساس ذمہ داری تھیں لبریز پہاڑی شعبے دی اس ٹیم سُن پہاڑی زبان دے لکھاریاں ہور فنکاراں کو مختلف اصناف سخن تے قلم آزمائی دا موقع فراہم کیتا۔اج اُسدے پہاڑی شعبے کول پہاڑی شیرازے دی اشاعت واسطے اپنیاں تحریراں تہ منظوم کلام پہنچاں والیاں دی ہک طویل فہرست موجود ہے جندے اسمائے گرامی دا تذکرہ کرنے واسطے کئی صفحات درکار ہوسن۔انہاں لکھاریاں بچ بہترین نقاد، محقق، مقالہ نگار، افسانہ نگار، ڈرامہ نگار تہ شعراء حضرات شامل ہین۔جنہاں سُن اپنے اپنے طرز تھیں پہاڑی شعبے دے زیر سایہ رہ کا پہاڑی زبان وادب وثقافت کو چار چن لائے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی زبان بچ شائع ہونے والے پہاڑی شیرازے ۲۹ر جلداں جنھاں بچ خصوصی شمارے "استاد ادب، پنجی جلداں' درجناں خصوصی نمبر، سلور جبلی نمبر" لوک کہانیاں تہ لوک گیتاں دے ۲۴ر جلداں مجموعے دویاں زباناں دے ادبی مضامین تہ اِقتباسات تہ شعری ادب دے پہاڑی زبان بچ ترجمے اس گل دا واضح ثبوت ہین۔ جے اسدے پہاڑی شعبے دی محنتی تہ مشقتی ٹیم سُن طباعت ہور اشاعت دے میدان بچ پہاڑی بچ تحریر کردہ مسودیاں کو جس انداز بچ متعارف کرالیا اوہ پوری پہاڑی قوم واسطے باعث فکر ہے۔ پہاڑی شعبے دی ٹیم سُن تاریخ نمبر ہور کشمیری ادب دے ترجمے پہاڑی زبان بچ پیش کر کا پہاڑی لوکاں دی علمیت بچ اضافہ کیتا۔ اَج اَسدی پہاڑی زبان پچھلا طویل خاموشی دا دورانیہ پاٹ گئی دی ہے۔ پہاڑی شعبے دیاں کاوشاں نال اسدے قلمکاراں سُن پہاڑی زبان دے ادبی تہ ثقافتی ورثے کو پہاڑی شیرازے دے اوراق توڑیں پہچیندے وقت زبان وادب و ثقافت دے کسے وی پہلو کو نظر انداز نیہہ کیتا۔ پہاڑی شیرازے ہور دیگر مطبوعات دے سامنے اینا نال پہاڑی زبان بولن والیاں دا شوقِ مطالعہ بدھ گیا۔ اسدی نویں پود جیہڑی دویاں قوماں دی ثقافت بچ رنگی جل رہئی آسی۔ نہ صرف اپنے آہلنے دی طرف مڑ آئی بلکہ اپنی پہاڑی زبان دے فروغ واسطے اپنا پورا دستِ تعاون دے رہی ہے۔

پہاڑی شعبہ ریاست جموں و کشمیر دے مختلف علاقیاں بچ بولی گینے والی پہاڑی زبان دے لب و لہجے دے خفیف یا ہلکے فرق کو مٹا کے اس دے اندر لسانی یکسانیت پیدا کرنے بچ انتہائی کامیاب رہیا ہے۔ اَج کسے وی پہاڑی علاقے دے لوک دوّے علاقے دے پہاڑی زبان دے لب و لہجے تے کوئی اعتراض نیہہ کردے بلکہ بڑے شوق نال ہکی دوئے دے الفاظ دی طرز ادائیگی کو بلا تامل اپنانے دی کوشش بچ لگے دے ہین۔ پہاڑی زبان دے علاقائی لب و لہجے دے اس فرق تے مزید قابو پانے واسطے ہور اس زبان کو تمام علاقیاں بچ انفرادیت تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

یکسانیت بخشنے واسطے پہاڑی شعبے سُن پہاڑی الفاظ دی ہک ضخیم ڈکشنری ترتیب دینے دی کوشش کافی عرصہ پہلے تو شروع کردتی ہے۔ پہاڑی قوم دی بدبختی کہ ڈکشنری داکم جدیاں نیڑے لگاتہ اگ دی ہولناک واردات بچ اکیڈیمی دادفتر سڑ کا خاک ہو گیا ہور پہاڑی ڈکشنری دے بارے فراہم کردہ مواد وی سہاگہ بن گیا۔ ہُن نویں سرے کوششاں شروع کیتے گئیاں ہور فرہنگ واری شعبے دے ذمہ داراُسن ایہہ کم نیڑے لا آندا تہ جلد ہی پہاڑی ڈکشنری منظر عام تے آگیسی جس دے اپنے نال پہاڑی الفاظ دے تغیر، طرز تحریر تہ طرز ادائیگی بچ پہاڑی زبان کو اپنا ہک مطلوبہ مقام مل گیسی۔ ایہہ کم اگرچہ فی دِقت طلب تہ محنت طلب ہے، تاہم پہاڑی شعبہ دے معاونین اس وادیٔ ظلمات تھیں گزر گیسن۔

ادھر دوے پاسے پہاڑی تمدنی تہ ثقافتی پروگراماں دا پہاڑی علاقیاں بچ پیش کرنے نال نواں رنگ لگیا۔ اسراں تہ ہر پہاڑی خطے بچ صدیاں تھیں چلی آئی ثقافت کجھ عرصے واسطے عدم توجہی تہ لاپروائی داشکار رہئی مگر پہاڑی شعبے دے قیام دے بعد پہاڑی ثقافت دے قریب المرگ جسم بچ جان پے گئی۔ مختلف پہاڑی علاقیاں بچ پہاڑی شعبے سُن مقامی فنکاراں دی مدد نال جیہڑیاں گیت سنگیت دیاں محفلاں دا آغاز کیتا اُس نال ثقافت دے مدان بچ ہک انقلاب آگیا۔ لوک گیتاں دیاں روایتی دُھناں تہ بنجلی دیاں تاناں تھیں پہاڑی علاقیاں دا ماحول گونج اُٹھیا۔ پہاڑی علاقیاں دی فضاء پہاڑی لوک گیتاں دی مٹھی سُراں نال مہک اُٹھی۔ پہاڑاں دے دامن بچ آباد پہاڑی بستیاں، چراگاہواں تہ مرغزاراں بچ پہاڑی لوک گیتاں دا جادو بکھیر کا نویں ماحول کو جنم دتا جس بچ پہاڑی شاعر تہ تخلیق کار انگڑائیاں تہ کڑیسے پھر کا بیدار ہوئے۔

پہاڑی شعبے سُن اپنی پہلی فرصت بچ انہاں پہاڑی لوک گیتاں کو بٹیل (سمیٹ) کا چھانٹ کا محفوظ کر کھدا۔ تاں جے اینا والی نسل اپنے قومی ورثے تھیں محروم نہ رہ جلے۔ مختلف دیہاتاں تہ بستیاں بچ پہاڑی تمدنی پروگرام پیش کراں دا ہک فائدہ ایہہ ہویا کہ نویں نویں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی زبان دے فنکار تہ گلوکار سامنے این لگے جس دی شمولیت نال پہاڑی شعبے دا ثقافتی سفر کافی حد توڑیں آسان ہو گیا۔ ضرورت اس گل دی ہے کہ ثقافتی پہلو کو مزید جاذب نظر، موثر تہ مفید بنان واسطے پہاڑی فنکاراں، گلوکاراں تہ دوئے قلم کاراں دی تربیت دا اصلاح دی طرف فوری توجہ دِتی جُلے ۔ اِنہاں زباناں دے فنکاراں تہ قلمکاراں دے فن کو جاننے، پرکھنے تہ سکھنے دا موقع مہیا کیتا جُلے تاں جے اُسدیاں ثقافتی سرگرمیاں دلچسپی ہور دلکشی دا باعث بن جُلن ۔ ایہہ کم بلاشبہ پہاڑی شعبے دی وساطت نال ہی ممکن ہے ۔ جیہڑا پہاڑی زبان دے ادب و ثقافت دی حفاظت دا ضامن ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عبدالرشید لون غمگین دا شعری اسلوب

ہک جائزہ

شعر آکھنا ہک ایسی صنف کلام ہے جس دے ذریعے ہک انسان اپنے خیالات دا اظہار مختصر یا کھٹ لفظاں بچ دوئے تک کرسکدا ہے۔ اگر چہ شعر دے مقاصد جُدا جُدا ہوندے ہین مگر انہاں شعراں کو اپنے اپنے لگے بندھے سانچے بچ ڈھالنا ہی شاعر دا کمال ہے۔ ہر سانچہ ہک بندش داناں ہے ہور انہاں ہی بندشاں کو شاعری دے اصول ہور قاعدے منیاں گیندا ہے۔

شاعری کو اگر میں فطری عمل آکھاں تہ ایہہ بے جانہ ہوسی۔ البتہ فطری عمل دے دوران لاشعوری کیفیت دا مظاہرہ کرنا انسان دی مجبوری ہے۔ مثلاً اِنتہائی دُکھ ہور تکلیف یا انتہائی خوشی دے موقعے تے انسان بے ساختہ کُجھ مخصوص الفاظ دا استعمال اس طریقے نال کردا ہے کہ اُس دے ہر دو طراں دے احساسات سُننے والیاں تے واضح ہو گیندے ہین ایہہ کیفیت ہر انسان دے اندر موجود ہوندی ہے۔ فرق صرف اتنا ہے کہ کُجھ لوک اپنے احساسات دی نوک پلک سنوار کے دوے لوکاں تک پُہچاندے ہین ہور امر ہو گیندے ہین ہور کُجھ لوک وقتی مظاہرہ کر کے وقت دے نال نال اس کیفیت کو چھوڑ دے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کسے زبان دی شاعری وی اُتنی ہی پرانی ہوسکدی ہے جتنی کہ اوہ زبان پرانی ہوندی ہے۔ وقت گزرن دے نال نال الفاظ دالین دین دوئیاں زباناں نال جاری رہندا ہے ہور اس طراں ہِک زبان دا دوئی زبان نال الفاظ دا رشتہ قائم ہوگیندا ہے۔ خیالات دا تبادلہ ہوندا ہے ہور شاعری جدت دی طرف ٹُر پیندی ہے۔

پہاڑی زبان دی شاعری وی مختلف دوراں تھیں گزر کا اِتھا تک پُہچی۔ درمیان بچ ہِک دور ایسا وی آیا کہ ایہہ صنف لاتوجہی ہور لاپرواہی دا شکار ہوگئی مگر آخر کدوں توڑیں۔ فر ہِک وقت آیا کہ چند طبع آزما دوستاں سُن اِس بچ ساہ باہیا ہور اس کو ہِکی لحاظ نال نویں سرے زندگی بخشی۔ اِنہاں ہی دوستاں بچ ماسٹر عبدالرشید لون صاحب وی شامل ہوگئے۔

ماسٹر عبدالرشید لون صاحب جنہاں دا تخلص غمگینؔ ہے کسے تعارف دے محتاج نیہہ۔ شاعری دے میدان بچ ایہہ پہلی صف دے گِنے چُنے شاعراں بچ شمار کیتے گیندے ہین۔ اِنہاں سُن شاعری دے تمام پہلواں بچ طبع آزمائی کیتی دی ہے۔ پہاڑی غزلاں، نظماں، قصیدے، قطعات ہور رباعیاں وغیرہ اِنہاں دی کاوشاں نال مختلف شیرازیاں دی زینت بنے ہین۔ پہاڑی شیرازیاں بچ انہاں دا کلام عام طور تے چھپدا رہیا ہے جس تھیں ہر ہِک پہاڑی واقف ہے۔

غمگینؔ تخلص رکھنا دے باوجود صاحب موصوف اپنی عملی زندگی بچ بڑے ظریف ثابت ہوئے۔ طنز و مزاح اِنہاں دی صفتِ خاص ہے۔ ماہڑا اپنا ہِک جائزہ ہے کہ ہِک ہنس مُکھ طبیعت دا آدمی اپنے ظریفانہ انداز دی وجہ نال سماج واسطے ہِک سنجیدہ گل بات کرن والے آدمی کولوں زیادہ مُوثر ثابت ہوسکدا ہے۔ اپنی اس ظرافت دی بنیاد تے اُنہاں کُجھ شعر آکھے دے ہین۔ مثلاً تُسیں ملاخط کرو۔

بابا جوڑ تُدھ کیسا جوڑیا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شیشہ پتھر دے نال چھوڑیا

راتیں چڑ کا گھکا بہہ گیاں

ڈردا کھٹا تلا میں سہے گیاں

اُس ڈنڈا رکھن کے لواڑیا

ایہہ آکھی تے مکھی نیہہ اوہ چھلدی

نالے مُہنہ پٹیوں نیہہ اوہ ٹھیلدی

مُکّا مار کلیجہ تروڑیا

ربا جوڑ تدھ کیسا جوڑیا

شیشہ پتھر دے نال چھوڑیا

میاں بیوی دے درمیان جدّوں اَن بن ہوندی ہے یا خیالات میل نیہہ کھیندے تاں دفر جرأت مندی تہ بے جُرت خاوند دا ایہی حال ہوندا ہے۔ غمگین صاحب ہوراں سُن سماجی خانگی زندگی دا کتنا صحیح نقشہ پیش کیتا دا ہے چونکہ غمگین صاحب دے بارے پچ ایہہ عام تصور ہے کہ ایہہ سماج پچ ہک تھسیا (Adjusted) دا جنا ہے لہٰذا ضروری نیہہ کہ ایہہ واقعہ خود اِنہاں نال پیش آیا دا ہے بلکہ ہر کہر دا جائزہ حاصل کرن توں بعد ہی اِنہاں سُن ایہہ عکاسی کیتی دی ہے۔ صرف اتنا ہی نیہہ بلکہ انہاں سُن نوجوان نسل کو وی راہِ راست تے آنن واسطے اُنہاں دے طور طریقے، برت برتاؤ، ہور رہن سہن کو وی اپنے کلام پچ طنز و مزاح دا نشانہ بنایا ہے۔ مثلاً اوہ اپنے خیالات نوجواناں تک اس طرح پہچیندے ہین۔

کدواں نالوں شکل بنائی

رناں والا بھیس وے

فیشن فیشن ہر جائی مچیا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کیتا مفلس دیس وے

ایہہ غمگینؔ صاحب دی شاعری دا ہک موثر پہلو ہے جس دی وجہ نال نوجواناں دے اندر ہک احساس جاگدا ہے کہ اسیں جو کُجھ کرر ہیاں اسدا سماج اِس فشن دی قطعی اجازت نیہہ دیندا ہور آئندہ واسطے احتیاط کراں تا کہ مُنہ پھٹ شاعر دا اگر سامنا ہو جُلے تاں اسیں مزید تنقید دا نشانہ نہ بناں۔

غمگینؔ صاحب پیری مریدی دے دستور دے بڑے قائل نظر ایندے ہین۔ مختلف آستانیاں یا زیارتاں تے اکثر حاضری دیندے رہندے ہین۔ پیر قسم دے حضرات کو میں اکثر اِن دے دولت خاتے اُتے مہمانِ خاص دے طور دِکھیا ہے ہور ایہہ اکثر اُندی خدمت بچ حاضر رہندے ہین۔ اس گل تھیں متاثر ہو کے اِنہاں سُن صوفیانہ کلام دی طرف وی خاص توجہ دِتی ہے۔ ہور کافی حمد نعت و منقبت پہاڑی زبان بچ ترتیب دے کا خاصی شہرت حاصل کیتی دی ہے۔ مثلاً حضرت معین الدین چستیؒ اجمیر والے دے بارے بچ اُنہاں دی کرامات دے بارے اُسدے پہاڑی شیرازیاں بچ کافی کلام چھپ چکیا دا ہے۔

غمگینؔ صاحب دے اس سلسلے بچ آکھے گئے دے اشعار ملاخط فرماؤ۔ ایہہ اُندے صوفیانہ طرزِ شاعری دا ہک نمونہ ہین۔

سبحان اللہ سبحان اللہ
مہربان اللہ توہڑی شان اللہ
ربّا جد وی مدینے میں جاواں
خاک گلیاں دی اکھاں نوں لاواں
ماہڑی نس نس پکارے نبیؐ نبیؐ

یا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ساہاڑی بیہڑی توں کردے پار یا خواجہ اجمیر والے

صاحب موصوف دی شاعری دے مختلف پاسیاں تے نظر مار کا میں ایہہ جائزہ کہدا ہے کہ صاحبِ موصوف اپنی شاعری بچ عام فہم قسم دی عام فہم علاقائی زبان استعمال کر کے شعر کو آسان بنا کا پیش کردے ہین۔ شعر دی سادگی بڑی متاثر کردی ہے ہور الفاظ کو اس طراں مربوط یا جوڑ جُٹ کردے ہین کہ شعر کسے تشریح دا محتاج نیہہ رہندا ہور پہلی ہی نظر بچ قاری تے شعر دا مفہوم یا معنی واضح ہو جُلدے ہین۔ ہِک تہ سماجی عکاسی صحیح انداز بچ کرنا ہور فر سادہ زبان استعمال کرنا پڑھن والیاں دی دلچسپی دا سبب بن گیندا ہے۔ ایہہ غمگینؔ صاحب دا خاصہ ہے کہ اوہ اپنے اشعار بچ دوّیاں زباناں دے الفاظ دے استعمال کرن توں پرہیز کردے ہین۔ اپنی زبان دے پرانے ٹھیٹھ پہاڑی زبان دے الفاظ دی تلاش کر کے اپنے شعراں بچ استعمال کردے ہین۔ اس طراں کئی گے گٹے دے الفاظ غمگینؔ صاحب دی شاعری دی زینت بن کا قاری حضرات دے مغزاں بچ بس گیندے ہین۔ لہذا اسیں آکھ سکدے ہاں کہ پہاڑی زبان دی ڈکشنری یا لغت بچ انہاں الفاظاں دا استعمال کر کے پہاڑی زبان کو امیر بنا دِتا ہے۔ ہوران دی ایہہ کوشش اگے وی جاری ہے۔

غزل دے حوالے نال میں گل کراں۔ غمگینؔ صاحب دی شعری سادگی سُن اِتھاوی چار چن لائے دے ہین۔ بڑی چُبھدی جیئی غزل آکھدے ہین۔ تشبیہات دے استعمال بچ اِنہاں کو کمال حاصل ہے۔ شعری توازن برقرار، اِنہاں دے شعر دا قافیہ کدے تنگ نیہہ ہویا۔ ردیف والے پاسے خاص تہیان دیندے ہین ہور شعر کو بھرپور جوانی بخشدے ہین۔ مثلاً ہِک شعر ملاحظ فرماؤ۔

پُھلا پچھا پُھل کے ہتھ کنڈیاں کو بادشاہیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہائے وے نصیبا ! دل کِس نال لا رہیاں

☆

توہڑے روپ دی میں کے تعریف کراں

تکو رب نے بنایا ہتھو آپ سوہنیں

یا فِر ایہہ شعر ملاحظ کرو۔

مکو راہ بچ سٹ کے نہ جاسو ہنیں

مچ تڑفیاں ہور نہ تڑفا سو ہنیں

غزلاں ،نظماں ہور دوئیاں اصناف تھیں ہٹ کا غمگین صاحب حُب الوطنی دے جذبات تھیں وی بڑے سرشار نظر ایندے ہین ۔ چونکہ ایہہ امن پسند ہور درد دل رکھن والے ہین اِس واسطے اِندے انہاں جذباتاں دا اظہار اِن دی شاعری بچ خوب ملدا اہے۔ پہاڑی پروگرام جس وقت پہلی وار ریڈیو کشمیر سرینگرتوں شروع کیتا گیا اوہ گاندھی جینتی دا دن آسا۔لہذا غمگین صاحب دے گاندھی جینتی دی مناسبت نال لکھے دے اس نغمے نال پہاڑی پروگرام دا آغاز ہویا۔ملاحظہ فرماؤ۔

بابو سِدھا سادا

اہل ِترس سی اوہ ڈاہڈا

انگریز بڑا قصائی

انہاں مار کے کڈھیا ڈاکو کو

ذری یاد کرو باپو کو

اندرا گاندھی دی وفات دے سلسلے بچ ریڈیو کشمیر سرینگرتوں ہک پنجابی پروگرام واسطے نغمے دی ضرورت پے گئی تے غمگین صاحب ہوراں ایہہ نغمہ پیش کیتا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جیوے جیوے جیوے

جیوے ہندوستان، پہاویں میں مرجاواں

غمگینؔ صاحب دا اسلوب بیان شعری حوالے نال لاجواب حیثیت دا حامل ہے۔ میں پہلاں عرض کیتی کہ شاعر دی خوبی ایہہ ہونی چاہیدی ہے کہ پڑھن والا شخص تاں جے تشریح دی ضرورت محسوس نہ کرے بلکہ تشبیہات تہ اُکھان وغیرہ دے استعمال کرن نال شعری لطافت محسوس کرے جس کو اسیں شعر دی مٹھاس وی آکھ سکدے ہاں تہ ایہہ اوہ آکھن کہ "ایہہ شعر بڑا نمکین ہے"۔ غمگینؔ صاحب دیاں غزلاں ہور گیت کافی تعداد بچ ریڈیو کشمیر سرینگر توں نشر ہونے والے پہاڑی پروگرام دی زینت بنے دے ہین ہور اَج وی اِنہاں دیاں کاوشاں جاری ہین۔ اُمید ہے جے غمگینؔ صاحب پہاڑی شاعری بچ اپنی محاوراتی تہ ٹھیٹھ پہاڑی الفاظ دے استعمال دی روائت کو آئندہ وی قائم رکھسن ہور پہاڑی قارئین کو اپنی شاعری دے وساطت نال ہر سماجی ہور خانگی خامیاں تھیں اُگاہ کردے رہسن۔

☆☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈاکٹر جہانگیر دانشؔ دے افسانے

(ہِک مطالعہ)

جہانگیر دانشؔ کو جنہاں پہاڑی دنیا دے قارئین سُن اپنیاں اکھیاں اَج تک نیہہ دِکھیا اُنہاں واسطے ایہہ ناں تہ نالے اِسدا وجود وی افسانوی حیثیت رکھدا ہے۔ مگر شاید ایسے قارئین دی تعداد نہ ہون دے برابر ہے۔ کئیاں کہ جہانگیر دانشؔ پہاڑی ادیباں ہور لکھاریاں دی پہلی صف دا آدمی ہے بلکہ ایہہ آکھنا زیادہ مناسب ہے جے جہانگیر دانشؔ پہاڑی تحریک دے بنیادی ممبراں بچوں ہِک ہین جدّوں پہاڑی تحریک دے ''مردانِ میدانِ'' مختلف ٹولیاں دی صورت بچ وادی جموں دے دور دراز کھنڈیاں پُھٹیاں پہاڑی بستیاں بچ بچ کے پہاڑی زبان دی اہمیت تہ افادیت تھیں لوکاں کو آگاہ کردے آسے۔

میں چونکہ جہانگیر دانشؔ ہوراں نال گہری وابستگی رکھداں اِس واسطے میں اپنے قلم دی نوک کو کُھلی چھُٹی دینے دا حق وی رکھداں کہ میں جو چاہواں سو لِکھاں مگر موضوع تو ہٹ کا لِکھنا دانشؔ دی پذیرائی نیہہ۔

جہانگیر دانشؔ پہلے پہل جہانگیر عالم جہانگیر آسے تہ فِر شاید اُنہاں کو پتہ لگ گیا کہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جہانگیری کرن واسطے پہلے کسے دانشکدے بچوں ہو کا گزرنا ضروری ہے۔لہٰذا جہانگیر دانش ہو گئے۔اِنہاں دی دانشمندی اس گل تو صاف ظاہر ہے کہ ایہہ بیک وقت ہک بچھے ڈرامہ ٹسٹ بچھے مقرر، بچھے ظریف، بچھے شاعر ہور بچھے افسانہ نگار و مقالہ نگار ہین۔ ماہٹریاں نظراں نچ ایہہ شخص موصوف بہ ہمہ صفات پہاڑی ادب دی جان ہے۔شاعری دے میدان نچ وتھا اِنہاں دی کافی شہرت ہے۔اسی نال افسانہ نگاری نچ وی اِنہاں داشمار بچھے افسانہ نگاراں نچ کیتا جُل سکدا ہے۔ ہونا وی چاہیدا کیئاں کہ ہر اوہ شخص جیہڑا زبان دان ہے۔ رموز واوقات ہور اصولاں تھیں واقف ہوے اوہ ہک بچھا لکھاری ہوندا ہے۔

پہاویں جے جہانگیر دانش دے افسانیاں دا کوئی الگ تہ نمیکلا مجموعہ سامنے حالاں تک نیہہ آیا۔مگر اُنہاں دے کافی افسانے الگ الگ پہاڑی شیرازیاں نچ شائع ہو چکے دے ہین۔ اِنہاں دے چند مشہور افسانے جیہڑے ماہٹریاں نظراں تھیں گُزرے۔اوہ ایہہ ہین ''خاب، ناگ، پیوداماں، تصویر پُھٹ گئی، کہُر، ترے گُتے، مڑدا بدست زندیاں، کربلا، کھیلیاں تہ بوہلی داسپ، اس توں علاوہ وی اُندے کئی ہور افسانے شائع ہو چکے دے ہین۔

افسانہ نگاری دے لحاظ نال انہاں دا متاثر کُن افسانہ ''بوہلی داسپ'' ہے جیہڑا اک خاص مقامی اداء نال تحریر کیتا گیا دا ہے۔اگر چہ واقعات و کردار فرضی ہین مگر مقامی جگہاں دے حقیقی ناں دے حوالے نال افسانہ کسے وی طراں نال فرضی نیہہ لگدا بلکہ پڑھن والا اِس کھوج ہور تلاش نچ لگ گیندا ہے کہ ذرا خود موقع یا جائے واردات تے پُہچ کے دکھاں کہ ایہہ کیہڑے کہُر دا واقعہ بیان ہویا دا ہے۔ مثلاً

پہلی وار میں گلاب جان کو عبدالباقی کلاتھ ہاؤس نچ دِکھیا۔

ایہہ سچ ہے کہ اَج راتیں ویلے میں گلشاہ پلا کول نہیرے نچ گلاب جاناں کو ہک جنے دا ہتھ چھکدیاں دِکھیا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جس ویلے اسیں بٹ پورے دا کیمپ کراس کر کا گلٹھا، ہدایت اللہ شیخ دے چھوراں کول پُچھیاں فر جس ویلے اسیں گلٹھاہ دے قاضی دے موڑا کول پُچھیاں وغیرہ وغیرہ۔ ایہہ اوہ مقامی ناں ہین، جیہڑے افسانے دی روح ہین ہور قاری کو اس طراں لگدا ہے کہ اوہ خود انہاں جگہاں تے موجود ہے ہور کہانی بچ شک دی کوئی گنجائش نیہہ لگدی۔ اسی طراں مقامی لوکاں دے لاڈ پیار نال بگاڑے دے ناں والے کردار افسانے دی لذّت کو دوبالا کردے ہین۔

جتھا تکر جہانگیر دانش صاحب دے عشقیہ تخیل یا رومانی پہلو دا تعلق ہے اس بارے میں انہاں دی مکالمہ نگاری ہور جُملہ سازی دی جتنی تعریف کراں اوہ کہٹ ہے۔ چھوٹے چھوٹے مختصر جُملیاں دا استعمال اِتنا لذّیذ ہور پُرکشش ہے کہ پڑھنے والا ہک دم مستی دے عالم بچ ڈُب گیندا ہے۔ مثلاً اپنے اِسی افسانے ''بوہلی داسپ'' بچ اوہ ایہہ نقشہ پیش کردے ہین۔

''فِر اسر اں ہویا کہ آخر اوہ سنج آ گئی جس دی چھولی بچ ہک اوپری جئی مُشک آسی۔ روح کو تازگی بخشنے والی ہور احساس بچ مِٹھا مِٹھا درد۔ مہنیاں دی کوشش دے باوجود، جس گلاب جاناں کو میں اپنے کہر آنے بچ کامیاب نہ ہوسکیاں آساں اوہ آپ ہی اَج سنجاں آپہچی۔''

اِس طراں دیاں ہور کئی مثالاں موجود ہین جنہاں تھیں ایہہ لگدا کہ عشقیہ منظر کشی اُنہاں دا صرف فن ہی نیہہ بلکہ اوہ ڈوہنگا تجربہ وی رکھدے ہین۔ سچ نام رب دا!۔

عام افسانہ نگاراں دے تخیل توں ہٹ کا جیہڑی انوکھی یا نرالی چیز دانش صاحب ہوراں سُن اپنے اِس افسانے بچ شامل کیتی دی ہے ہور ایہہ ہے کہ گلاب جاناں نال ''پشے'' دا...... برتاؤ، ہک جوان سکوڑا (سوتیلا بیٹا) ہور ہک جوان مترّ وَ (سوتیلی ماں) دا ہنگامہ خیز ہور دِلا کو جنجھوڑنے والا افسوس ناک مِلن۔ ایہہ کوئی روایتی یا رسمی داستان نیہہ بلکہ معاشرے دے غلط اقدام دا نتیجہ ہے جس دے انجام تھیں لوک بے خبر ہوندے ہین۔ دو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جوانیاں، دو بارود دے ٹھیر، بکی کو اگ لگی تہ دوّا کدے وی نیہہ بچ سکدا۔ حالانکہ دانش صاحب
ہوراں ''بشے'' کو جنونی کیفیت بچ مبتلا دھسیا ہور اِس فعل ناقص دے سرزدھون نال ہی اُس کو
اُس دی اصلی حالت بچ آن کے اُس کو مستثنیٰ یا بری الزمہ قرار دے چھوڑیا مگر میں دانش
صاحب ہوراں کو پُچھداں کہ گلاب جاناں سُن غسل خانے دا دروازہ کُھلا کیئاں چھوڑیا آسا جد
کہ اوہ جاندی آسی کہ ''بشا'' اُس پچھا بُری طراں پے گیادا ہے۔۔۔۔۔۔۔۔۔۔ خیر چھوڑو۔ اگا چلو۔

دانش صاحب ہوراں دا اِک ہور افسانہ ''کہر'' ہے۔ افسانہ فنی اعتبار نال کسے وی
ادب دے افسانیاں تھیں کھٹ نیہہ۔ افسانے دی منظر کشی بڑی خوبصورت ہور دلکش ہے۔
افسانہ پہاڑی سماج ہور معاشرے دی بھرپور عکاسی کردا ہے۔

ڈاکٹر دانش ہوراں دا سب توں زیادہ مقبول ہور بچھا افسانہ ''ترے کُتے'' ہے۔ ایہہ
علامتی افسانہ ہے۔ اس افسانے بچ سیاسی ہور سماجی ہتھکنڈیاں ہور ہُلڑ بازیاں تے زبردست
چوٹاں ہین۔ دانش صاحب ہوراں دا ایہہ افسانہ پہاڑی ادب دا عظیم سرمایہ ہے۔

ڈاکٹر دانش صاحب دے افسانیاں دی تعمیر ہور تشکیل کئی چیزاں نال مل کا ہوئی دی ہے
۔ ڈونگی جذباتیت، رنگین تخیل، کرداراں دی تحلیل ہور اُندے عمل دا نفسیاتی تجزیہ، اُندے
کرداراں دے پس منظر بچ سچی زندگی، ایہی اُسدے موضوع ہور فنی عناصر ہین۔

ڈاکٹر دانش بچ بچھے ہور بُرے افسانہ نگاری دی ساری خوبیاں موجود ہین۔ نویں تھیں
نویں گل سوچنے والا دماغ نویں گل کو نویں انداز بچ آکھنے دا سلیقہ، زبان و بیان تے قدرت،
اپنے ماحول کو دِکھ کا اس بچوں کم دی گلاں چُن کھننے والی نظر ہور ہر چیز بچ طنز یا ظرافت دا پہلو
تلاش کرنے دی صلاحیت دانش صاحب ہوراں دی تحریراں دی سب توں بڑی خصوصیت اُندا
کدے نہ تھکنے والا انداز ہے۔ اُنہاں کول ہر گل آکھنے دا ایسا طریقہ ہے۔ جیہڑا اسدھا دل
تے اثر کردا ہے۔ پہاڑی بچ دانش صاحب ہوراں دی افسانہ نگاری اندا ہور فکر تدریجی ترقی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہور پختگی دی سب تھیں ہچی مثال ہے۔اِتھا ہر چیز ہک خاص مقام توں شروع ہوکا اپنے رشتے بدلدی ہور نواں ہور پہلے توں زیادہ بہتر طریقہ اختیار کردی ہے۔ ہور اُس جائی پچ گئی ہے جیہڑی اُس دی منزل ہے۔اس منزل تے پج کا افسانہ نگار دی نظر آس پاس دی ہچھی بُری ہر چیز تے ہے۔ اُسدا مشاہدہ سب کُجھ دِکھدا ہے۔نظرِ انتخاب اُنہاں دِکھی دِیاں چیزاں بچوں اپنے کم دی چیز چُن کہندی ہے۔ڈاکٹر دانش اِنہاں چُنی دیاں چیزاں فکر دی گہرائی ہور تخیل دی رنگینی ملیندا ہے ہور افسانہ جذباتی شدت ہور فنی نزاکت بچ ڈُب کا اُسدے سامنے ایندا ہے۔ڈاکٹر دانش صاحب اپنی فنی کائنات دے جزوکل تے پوری طراں قادر ہین۔

دانش صاحب ہوراں دا ہک ہور افسانہ مکو بڑا ہی پیارا لگدا ہے۔نہایت ہی صاف ہور سادہ پہاڑی زبان دے الفاظ استعمال کر کے افسانے بچ لطافت پیدا کر چھوڑ دی ہے۔ جذبات کو انگیختہ یا پھڑ کا دینے والے مکالمے، تجسس ہور شوق کو اُجاگر کر دینے والے خوبصورت مگر اختصار والے جملے، منظر کشی ہور فراچانک افسانے دانجام بلکہ خوبصورت انجام کہ پڑھنے والا اپنے منداں تلا اُنگل چبائے بغیر نیہہ رہ سکدا۔اسی افسانے داناں ہے۔

"اور تصویر پھٹ گئی"

ملاحظہ کرو اقتباس..........آہا!......اوہ منظر......ہاں اوہ منظر......کتنا دلفریب آسا...... کتنا حسین آسا۔

اوہ رات !۔۔۔۔ہاں اوہی رات۔چودھمی دا چن چمکدا آسا۔باغا دی ہکی گُٹھا بچ میں کھلتھا دا آساں۔اوہ ماہڑے سامنے آسی۔ٹھنڈی ٹھنڈی ہوا تہ مِٹھی مِٹھی چاننی۔چوفیری ہک حسین فضا یا رانگی ہی یارانگی۔بس رومان بردا آسا۔جذبات تھیں بے قابو ہوکا میں اُسدے ٹھڈ چُم کہد۔۔۔اُس دے مُنہوں تے میں مُنہ رگڑیا۔اُسدیاں والاں بچ انگلیاں نال

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

میں کنگھی کیتی۔ فر سوہنیاں رخساراں تے، گردن تے پیار دِتے۔ میں اُس کو بے تحاشہ پیار دِتے ہور ماہڑامنہ فریماں دے دُوے پاسے نکل گیا ہور۔۔۔ تصویر پھٹ گئی۔

کیہاں جناب! میں عرض کیتی آسی کہ افسانے دی اِبتداء، کس آہستگی ہور ہلکے پھلکے انداز بچ ہوئی۔ بتدریج افسانہ نگار سُن قاری کو جذبات ہور احساسات دیاں بلندیاں اُتے پُہچایا۔ جتھوں ہر گز قاری دادل واپس اینا نیہہ چھیندا۔ مگر افسانہ نگار وی کچیاں گولیاں نیہہ کھیڈ یادا۔ اوہ اپنے قاری کو اپنے ہِکی آخری جملے دی مدد نال بلندی توں چا کا زمین اُتے اِس طراں ماردا ہے کہ افسانہ نگار دی تصویر نالو قاری دے جذبات وی ریزہ ریزہ ہوگیندے ہین۔ خیالات دی دنیا تھیں ہِک ہی لفظ نکلدا اہے۔ واہ! کیا بات ہے۔ واہ!

ایہہ دانش صاحب دی ہِک انفرادی مگر قابلِ قدر تخلیق ہے۔ جس کو پڑھنے دے بعد قاری ہِک خوشگوار تبدیلی محسوس کردا ہے۔ دانش صاحب دی ایہہ تحریر قابلِ فخر تحریر ہے ہور پہاڑی ادب دی دنیا واسطے ہِک انمول تحفہ۔

"خاب ہور ناگ" دو افسانے ہِک دوئے کولوں مرکزی خیال دے لحاظ نال الگ الگ ہین۔ "خاب" افسانہ نہ صرف پہاڑی رسم ورواج بلکہ پورے معاشرے دی روایت دی عکاسی کردا ہے۔ افسانہ نگار اس افسانے بچ اس گل دی عکاسی کردا ہے کہ ہِک عورت دا تعلیم یافتہ ہونا نہ صرف اُس عورت دی اپنی ذات واسطے فائدہ مند ہے بلکہ اسدے پورے پریوار جتھاں بچ اُس دے والدین، پہین، پہراء وغیرہ شامل ہین اُنہاں واسطے وی فکر مند ہے۔ ہِک پڑھی لکھی جوان لڑکی اپنے مستقبل دے بارے بہتر فیصلہ کر سکدی ہے۔ اُس دے بارے کوئی غلط فیصلہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کرنے تھیں پہلاں اُسدے والدیناں کو کافی کُجھ سوچنا پیندا ہے۔افسانہ خواب (خاب) بِچ
ہِک ایسی لڑکی دی کہانی دسی گئی دی ہے جیہڑی اپنی تعلیم چھوڑ دیندی ہے ہور اُس دے ماء پے
اُس دا رشتہ ہِک ایسے آدمی نال طے کردے ہین جیہڑا عمر رسیدہ وی ہوندا ہے، بدصورت وی
ہوندا ہے۔ ہور رنڈا ہون دے نال نال اوہ ترے چار جنکاں دا پے ہوندا ہے۔لڑکی دے دِل
بِچ اس آن دِکھے شوہر کو شادی دے وقت دِکھنے دی کتنی چاہت ہوندی ہے۔اوہ جیہڑی تصویر
اپنے دل بِچ سجا کا رکھدی ہے آخر بیاہ دے بعد اُس دے خاب چکنا چور ہو گیندے ہین۔ایہہ
ہِک عام افسانوی تاثر وی کہ جوان العمر لڑکی کو بلا چوں چراں اپنے ماؤ پیو دی گل منی چاہیدی
ہے۔اُس کو والدین دے سامنے اعتراض کرنے دا کوئی حق نیہہ بلکہ فرمانبردار تصور کیتی گیندی
ہے۔اگر چہ اپنے شوہر دے کھر بِچ پُہچ کا اُس کو خاموشی نال اپنی ساری زندگی قربانی دا بکرا
بننا پیندا ہے۔

افسانہ ''ناگ'' وی ارماناں دا خون کردا دسدا ہے۔ دادی، نانی ہور اماں دے سائے
تلے پَل کا جوان ہون والی لڑکیاں سُنے سُنائے ہور دیکھا دیکھی جیہڑے شوق پال کہندے ہین
یا جیہڑے ارمان پروان چڑھدے ہین اوہ اُس ویلے کتنے مہنگے ثابت ہوندے ہین جس ویلے
اوہ لڑکیاں جوان ہو کا بیاہے گیندیاں ہین۔کیئاں کہ شوہر دے کھر تہ ماء ہوندی ہے نہ نانی تہ نہ
دادی کے پتہ کہ شوہرِ کس طبیعت دا ہوسی۔ بیوی دی کارکردگی، کردار، برت برتاؤ، یا باقی
اصولاں تھیں اوہ مطمین ہوسی یا نہ لہذا ایسے ماحول بِچ جتھا بیوی وی شکستہ دل ہوے ہور
خاوند دی طرفوں وی حوصلہ شکنی ہوے اُتھا وی پیاری توں پیاری پیر وی ناگ بن کے ڈنگ مار

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

میں کنگھی کیتی۔ فر سوہنیاں رخساراں تے، گردن تے پیار دِتے۔ میں اُس کو بے تحاشہ پیار دِتے ہور ماہڑا مُنہ فریماں دے دُوے پاسے نکل گیا ہور۔۔۔ تصویر پھٹ گئی۔

کیہاں جناب! میں عرض کیتی آسی کہ افسانے دی اِبتداء کس آہستگی ہور ہلکے پھلکے انداز بچ ہوئی۔ بتدریج افسانہ نگار سُن قاری کو جذبات ہور احساسات دیاں بلندیاں اُتے پُہچایا ۔جتھوں ہرگز قاری دا دل واپس اینا نیہہ چھیندا۔ مگر افسانہ نگار وی کچیاں گولیاں نیہہ کھیڈیا دا۔ اوہ اپنے قاری کو اپنے ہِک آخری جملے دی مدد نال بلندی توں چا کا زمین اُتے اِس طراں ماردا ہے کہ افسانہ نگار دی تصویر نالو قاری دے جذبات وی ریزہ ریزہ ہو گیندے ہین۔ خیالات دی دنیا تھیں ہِک ہی لفظ نکلدا اہے۔ واہ! کیا بات ہے۔ واہ!

ایہہ دانش صاحب دی ہِک انفرادی مگر قابلِ قدر تخلیق ہے۔ جس کو پڑھنے دے بعد قاری ہِک خوشگوار تبدیلی محسوس کردا ہے۔ دانش صاحب دی ایہہ تحریر قابلِ فخر تحریر ہے ہور پہاڑی ادب دی دنیا واسطے ہِک انمول تحفہ۔

"خاب ہور ناگ" دو افسانے ہِک دوئے کولوں مرکزی خیال دے لحاظ نال الگ الگ ہین۔ "خاب" افسانہ نہ صرف پہاڑی رسم و رواج بلکہ پورے معاشرے دی روایت دی عکاسی کردا ہے۔ افسانہ نگار اس افسانے بچ اس گل دی عکاسی کردا ہے کہ ہِک عورت دا تعلیم یافتہ ہونا نہ صرف اُس عورت دی اپنی ذات واسطے فائدہ مند ہے بلکہ اسدے پورے پریوار جنہاں بچ اُس دے والدین، پہین، پہراء وغیرہ شامل ہین اُنہاں واسطے وی فکر مند ہے۔ ہِک پڑھی لکھی جوان لڑکی اپنے مستقبل دے بارَے بہتر فیصلہ کر سکدی ہے۔ اُس دے بارے کوئی غلط فیصلہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کرنے تھیں پہلاں اُسدے والدیناں کو کافی کُجھ سوچنا پیندا ہے۔افسانہ خواب (خاب) وچ ہک ایسی لڑکی دی کہانی دسی گئی دی ہے جیہڑی اپنی تعلیم چھوڑ دیندی ہے ہور اُس دے ماء پے اُس دا رشتہ ہک ایسے آدمی نال طے کردے ہین جیہڑا عمر رسیدہ وی ہوندا ہے، بدصورت وی ہوندا ہے۔ ہور رنڈا ہون دے نال نال اوہ ترے چار جنداں دا پے ہوندا ہے۔لڑکی دے دِل وچ اس آن دِکھے شوہر کو شادی دے وقت دِکھنے دی کتنی چاہت ہوندی ہے۔اوہ جیہڑی تصویر اپنے دل وچ سجا کار کھدی ہے آخر بیاہ دے بعد اُس دے خاب چکنا چور ہو گیندے ہین۔ایہہ ہک عام افسانوی تاثر وی کہ جوان العمر لڑکی کو بلا چوں چراں اپنے ماؤ پیو دی گل منی چاہیدی ہے۔اُس کو والدین دے سامنے اعتراض کرنے دا کوئی حق نیہہ بلکہ فرمانبردار تصور کیتی گیندی ہے۔اگر چہ اپنے شوہر دے کہر وچ پُہچ کا اُس کو خاموشی نال اپنی ساری زندگی قربانی دا بکرا بننا پیندا ہے۔

افسانہ "ناگ" وی ارماناں دا خون کردا دسدا ہے۔دادی، نانی ہور اماں دے سائے تلے پَل کا جوان ہون والی لڑکیاں سُنے سُنائے ہور دیکھا دیکھی جیہڑے شوق پال کہندے ہین یا جیہڑے ارمان پروان چڑھدے ہین اوہ اُس ویلے کتنے مہنگے ثابت ہوندے ہین جس ویلے اوہ لڑکیاں جوان ہو کا بیاہے گیندیاں ہین۔کیئاں کہ شوہر دے کہر تہ ماء ہوندی ہے نہ نانی تہ نہ دادی کے پتہ کہ شوہر کِس طبیعت دا ہوسی۔ بیوی دی کارکردگی، کردار، برت برتاؤ، یا باقی اصولاں تھیں اوہ مطمین ہوسی یا نہ لہذا ایسے ماحول وچ جتھا بیوی وی شکستہ دل ہوے ہور خاوند دی طرفوں وی حوصلہ شکنی ہوے اُتھا وی پیاری توں پیاری چیز وی ناگ بن کے ڈنگ مار

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دی ہے۔ افسانہ نگار دا مرکزی خیال ایہہ ہے کہ عورت واسطے تمام دُکھ، قضیئے، مصیبتاں، تنگیاں تکلیفاں قابل برداشت ہوندے ہین اگر اوہ خاوند دے کُھر پُچ کا مقرر مدت دے بعد صاحب اولاد ہو جلے۔ اپہی بچے اُسدیاں تنہائیاں یا کھلے پن کو دور کر سکدے ہین۔ ورنہ بچے نہ ہون دی صورت بچ اوہ ماء اپنی تمام محنت کو رائیگان تصور کردی ہے۔ ہور اُسدے شوق ہور ارمان ناگ بن کے اُس کو ہمیشہ ڈنگ ماردے رہسن۔

افسانہ ''پیوٗ دا مال'' وی ہک انوکھا تہ دلچسپ افسانہ ہے اگر چہ اس افسانے بچ اوہی معاشرتی بُرائی بیان کیتی گئی دی ہے کہ بے بس، لاچار و مجبور ہور غربت دی ماری ہک شریف مگر خواندہ عورت اپنے ہور اپنے معصوم پُھکھ نال بلکتے روندے تہ کرلاندے بچیاں دے نفس دی خاطر اپنے آپ کو روایتی طور تے ہکی ظالم تہ ہوس پرست سرمایہ دار دے خوفناک جبڑے بچ تہک چھوڑ دی ہے۔ ہور ایہہ عمل نہ چہینے دے باوجود یعنی بادِل ناخواستہ سرزد ہو گیندے ہین۔ مگر ہک نرالی چیز جیہڑی دانش صاحب ہوراں تخلیق کیتی اوہ، ایہہ ہے کہ ظالم تہ ہوس پرست سرمایہ دار دے بعد جس وقت اُس دا پُتر اپنے پیوٗ دی جائی کُرسی نشین ہوندا ہے تہ اُسدی شخصیت وی اپنے پیوٗ کولو جدا نیہہ لگدی بلکہ اوہ سلمہ کو بلا کے اس طراں ہم کلام ہوندے ہین:

چپراسی سلمہ کول آ کے آ کھدا ہے ''محترمہ...... صاحب تُساں کو یاد کیتا دا ہے۔'' ''کے گل ہے''، سلمہ سُن حیرت نال پُچھیا۔ مکو کہ پتہ ہے۔'' آخر اوہ مجبور ہو کے اُسدے کمرے بچ داخل ہوئی اوہ ایہہ دکھ کا حیرت دا مجسمہ بن گئی کہ منیجر صاحب دا پُتر ہوس نظراں نال اُس کو دِکھ رہیا آسا۔ ایہہ دِکھ کے اُس دا کمزور جسم خوف نال تھر تھر کمن لگا تہ اوہ پسینے ہو گئی۔ پیوٗ دے مالا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُتے پُتر ادی نظر پے گی دی آسی۔

''آ جانِ من ......اِتھا بہہ''۔ No Sir میں اتھی ٹھیک ہاں سلمہ ڈارلنگ توہڑی جاماہڑے دِلا بچ ہے''۔ ہک کہڑی واسطے اُٹھ کھلتھی۔ مگر باس دیاں اکھیاں بچ وحشت ہور خاموشی دے سائے اُس سُن اپنے آپ کو جسمانی تہ روحانی دوئی طریقیاں تے بے بس سمجھیا ہور بڑی خاموشی نال اپنے آپ کو باس دے حوالے کر چھوڑس۔

ایہہ دانش صاحب ہوراں دا کمال ہے کہ ہک روایتی واردات کو ایہہ انوکھا موڑ دے کا پیوٴ دا مال بڑی نفاست نال ہور معمولی حیل و حجت دے بعد پُتر ادے حوالے کر کا افسانے بچ ہک رومانی پہلو دا اضافہ کیتا۔

دانش صاحب ہوراں دی سوچ اکثر افسانہ نگاراں کولوکئی موڑاں تے منفرد لگدی ہے ہور اُنہاں دی کوشش رہندی ہے کہ ہر وقت کوئی نویں چیز تخلیق کیتی جُلبے۔ دانش صاحب ہوراں کو میں بحیثیت مخلص دوست مشورہ دیساں کہ اوہ اپنے خیالات بچ تھوڑی جئی تبدیلی پیدا کر کے ظرافت دے مدان بچ طبع آزمائی کرن کیئاں کہ میں جان داں کہ ایہہ خوش پوشی آدمی بڑی ظریف طبیعت دا مالک ہے ہور اس مدان ظرافت بچ کئی لکھاریاں کو پچھاڑے دی اہلیت رکھدا ہے۔ اللہ کرے زورِ قلم ہور زیادہ۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

راجہ نذر بونیاری

شخصیت تہ ادبی خدمات

ستر (۷۰) دی دہائی دے آغاز بچ پہاڑی زبان دے فروغ تہ پورے جموں و کشمیر بچ بسن والے، کھنڈے پھُٹے (منتشر) پہاڑی لوکاں کو ہکی رسی بچ جکڑ کا ہکی پلیٹ فارم تے آندے واسطے ہک تحریک دا آغاز کیتا گیا۔ پہاڑی زبان بولن والے طبقے نال تعلق رکھن والے چند با اثر تہ باشعور سماجی تہ سیاسی شخصیات سن مل جُل کا ہکی تنظیم دی بنیاد رکھی، جیہڑی ''پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم'' دے ناں نال مشہور ہوئی۔ اِس فورم دے وجود بچ اینے تھیں پہلاں ۱۹۷۳ء بچ ''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' دی بنیاد رکھی گئی دی آسی۔

''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' بچ شامل فنکاراں دا تعلق زیادہ تر محکمہ تعلیم نال آسا۔ ایہی فنکار آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دے بانی ممبران دی صف اول بچ شامل آسے۔ پہاڑی لوکاں کو یکجا کرنے تہ پہاڑی زبان دی اہمیت و افادیت کو اُجاگر کرن بچ ''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' دا کلیدی رول رہیا دا ہے۔ اس کلب دے عہدیداراں تہ ممبرانِ فنکار بھی آسے، تہ اعلیٰ تعلیم یافتہ ہونے دی وجہ نال اپنی پہاڑی زبان دے تہذیب و تمدن تہ ثقافت

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے علمبردار بھی آسے۔اِس ٹولے بچ فنکاراں گائیکاراں تھیں علاوہ اعلیٰ پائے دے مقرر، شعراء تہ ادیب شامل آسے، لہٰذا اِس کلب دے فنکاراں، شعراء ادیباں تہ مقررین سن اپنے علاقے تھیں نکل کا ریاست دے مختلف پہاڑی زبان بولنے والیاں لوکاں دیاں بستیاں بچ روایتی گیت سنگیت دیاں محفلاں سجائیاں جتھاں بچ پہاڑی زبان بولن والے لوکاں دی ہک بڑی تعداد جمع ہوگیندی آسی۔لوک اگرچہ اپنی پہاڑی زبان دے انمول اثاثے تھیں بے خبر آسے تاہم پہاڑی لوک گیتاں دی کشش اُن دی فطرت بچ باقی آسی۔روایتی لباساں بچ نکے نکے سماجی بدعات تہ مبنی تنقیدی تہ تعمیری ناٹکاں (ڈرامے) سن سونے تے سہاگہ دا رول ادا کیتا۔ انہاں محفلاں تہ مجمعے بچ آئے دے تماشائی بنیاں کو اُنہاں دی پہاڑی زبان دی اہمیت تھیں آگاہ کرنا واسطے کلب دے مقررین کو بطور ہتھیار استعمال کیتا گیندا آسا۔اِسی کلب دے فنکاراں تہ ادیباں سُن ''پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم'' دی چھتر چھایہ بچ پہاڑی پروگرام دے حصول واسطے ریڈیو کشمیر سرینگر دے سامنے پہکھ ہڑتال کیتی تہ احتجاجی تہرنا بھی لایا، جس دے نتیجے بچ پہاڑی فنکاراں تہ اُنہاں دے حمایتیاں تے پولیس سن لاٹھی چارج کرکا اُنہاں کو لہولہان کیتا۔ ایہی فنکار آسے جتھاں سن اس وقت دے گورنر ایل کے جہا دے بھون بچ بائی (۲۲) روز قیام کیتا۔موسیقی دے پروگرام پیش کرکے گورنر دی حمایت حاصل کرکا ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں پہاڑی پروگرام دا آغاز کیتا۔ریاستی کلچرل اکیڈیمی بچ پہاڑی شعبے دا قیام عمل بچ آیا تہ دوردرشن دے پروگراماں بچ پہاڑی زبان کو شامل کیتا۔

صوبہ کشمیر بچ دو بڑے خطے ایسے ہین جتھا ۹۰ تھیں سو فیصد پہاڑی زبان بولن والے لوک آباد ہین۔ایہہ دو بڑے خطے کرناہ تہ اوڑی ہین۔سابقہ وزیر تعلیم و فائنانس منسٹر محمد شفیع اوڑی سن کرناہ ہور اوڑی دے بارے بچ لگامہ (اوڑی) دے منچ تے آکھیا آسا کہ اوڑی ہور کرناہ دواں پہراداں دی مثال ہے جیہڑے صدیاں تھیں ہکی ڈوے دی کنڈ نال کنڈ ملا کا ہکی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈوے دی حفاظت واسطے تیار کھلے ہین۔ کلچرل کلب کرناہ'' دا اپنے علاقہ کرناہ تھیں بعد دوا پڑاؤ اوڑی دا ہی علاقہ ہے جتھا پہاڑی موسیقی تہ پہاڑی روائتی ڈرامیاں دا آغاز کیتا گیا۔ پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے فنکار وادیب ۱۹۷۴ء بچ پہلی واری اُوڑی دے مختلف مگر چیدہ چیدہ گراواں بچ پہاڑی موسیقی تہ ڈرامیاں کو کہن کالوکاں دے منورنجن واسطے حاضر ہوئے۔ اگرچہ پروگرام اتنے معیاری نہ آسے تاہم اِسی پہانے عام لوکاں تک پہاڑی زبان دے فروغ دا پیغام پہچیناں بچ کافی مدد ملی۔ ایہہ سلسلہ لگاتار جاری رہیا۔ اُوڑی بچ پہاڑی موسیقی تہ پہاڑی ڈرامیاں دا سلسلہ ۱۹۸۴ء تک جاری رہیا۔ اس دوران ۱۹۸۴ء بچ ۱۶/اگست والے دن کرناہ کلچرل کلب دے ست ممبران تہ عہدیداراں کو مقامی سیاسی اختلافات دا نشانہ بنا کا ڈرامہ دی تیاری دے دوران پولیس سن گرفتار کرکا اوڑی تھانے بچ دفعہ A۔۱۵۳/ پبلک سیفٹی ایکٹ دے تحت بند کیتا گیا۔

اوڑی تحصیل دا کوئی بھی گراں یا قصبہ ہوئے، اُتھا دیاں لوکاں دی ہمدردی تہ قوم واسطے موجزن قربانی دا جذبہ لا مثال قابل قدر تہ قابل ہزار ستائش ہے۔ کرناہ دے فنکاراں دے جبس بے جا دے ۹/دن دے دوران اوڑی دے مہربان و مخلص و مہمان نواز دوستاں دا فراخدلانہ برتاؤ تہ سلوک سنہری حرفاں بچ لکھے دے قابل ہے۔ پہاڑی زبان تہ پہاڑی لوکاں دی شناخت واسطے پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے قافلے کو اپنے سفر دے دوران ہزار طراں دے مشکل مرحلیاں تھیں گزرنا پیا دا ہے مگر قافلے دے قائد چٹانی ارادہ ہور عزم رکھنے والے مرحوم عالم قریشی دے زیر سایہ قافلے دا ہر فرد ثابت قدم رہیا۔

کرناہ کلچرل کلب سن لگا مہ اوڑی بچ ہک کلچرل کلب تشکیل دتا۔ ایہہ غالباً ۷۷-۱۹۷۶ء دے دوران قائم کیتا گیا، جس دے بنیادی ممبر محمد اسلم خان، نور عالم درزی، عزیز دچھنوتی، مظفر پیامی وغیرہ آسے۔ اپنی ثقافت وادب نال جتنی دلچسپی اوڑی دے پہاڑی لوکاں کو ہے اِتنی کسے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دوئے خطے وچ محسوس نیہہ کیتے گئی۔ زرخیز زمین دی فصل بھی اعلیٰ درجے دی ہوندی ہے۔ اوڑی دے لکھاریاں سُن شعری تہ نثری ادب وچ اپنے فن تحریر دا اوہ مظاہرہ کیتا کہ بہت گھٹ وقت وچ بڑا لما فاصلہ تیزی نال طے کر کا پہاڑی قافلے دے دویاں ادیباں نال رَل گئے۔

سامعین تہ قارئین حضرات سوچدے ہوسن کہ مقالے دا عنوان کجھ ہور ہے مگر مقالہ نگار اصل موضوع چھوڑ کا سجے کھبے، کہیاں ٹہلدا اجلدا ہے۔

حقیقت ایہہ ہے کہ جس شخصیت تے میں روشنی باہنے دی کوشش کر رہیاں اُس دا تعلق اوڑی دی سرزمین نال ہے۔ کسے بوٹے دے پھل دی تاثر دا دارومدار اُتھا دی زمین دی زرخیزی تے ہوندا ہے، لہٰذا میں اُس شخصیت تھیں پہلاں اُس دی جمن جائی دا تذکرہ مناسب سمجھیا جس دی نمی تھیں پہاڑی زبان دا ایہہ لکھاری تہ علم وادب دے میدان دا شاہسوار پل کا جوان ہویا۔ کرناہ دے ادیب تہ فنکار اِس سرزمین کو سلام آکھدے ہین جس دے باسیاں سُن بصد خلوص پہاڑی فنکاراں تہ ادیباں کو سُدیا، دکھیا، پرکھیا تہ ہستے متھے استقبال کیتا تہ خوشی خوشی بدھیا کیتا۔ پرانے بزرگ آکھدے آسے کہ این گین نال رشتے استوار ہوندے ہین۔ قربتاں بدھ دیاں ہین تہ دوستی دیاں بنیاداں پکیاں ہوندیاں ہین۔ لہٰذا پہاڑی زبان دے حوالے نال دِکھاں تاں اوڑی ہور کرناہ دا تہذیبی، تمدنی، ثقافتی تہ ادبی رشتہ سانجھا تہ انتہائی مضبوط ہے۔ اوڑی ہور کرناہ دے لوک ہکی دوئے نال ازدواجی رشتے مضبوط کرن وچ بھی پیش پیش ہین۔

اوڑی دی لمی چوڑی تحصیل وچ پہاڑی زبان دے ادبی میدان وچ قابل قدر پیش رفت تہ ہر ممکن تعاون دینے والیاں دی ہک بڑی تعداد موجود ہے۔ جنہاں وچ راجہ نذرؔ بونیاری پہاڑی شعر وادب دی دنیا دا نمائندہ کردار تہ روشن ستارہ ہے۔

پیدائش تہ رہائش: راجہ نذر بونیاری دا اصلی ناں راجہ عبدالقیوم خان ہے تہ انہاں دے والد دا ناں راجہ زبردست خان ہے۔ اُنہاں دی جائے پیدائش ترکانجن بونیار ہے۔ بقول راجہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نذر بونیاری، ترکانجن بونیار بچ اوہ پچھلے تقریباً ڈیڑھ سو سال تھیں آباد ہین، یعنی پچھلی چار پیڑھیاں تھیں اسی جگہ سکونت پذیر ہین۔ اُنہاں دی تاریخ پیدائش مطابق سکول ریکارڈ ۲/جنوری ۱۹۴۹ء ہے۔

تعلیم: بنیادی پرائمری سطح دی تعلیم پرائمری سکول ترکانجن تھیں حاصل کیتی تہ فر سرکاری ہائی سکول بونیار تھیں ۱۹۶۳ء بچ میٹرک پاس کیتی۔ ۱۹۶۵ء بچ گورنمنٹ ڈگری کالج بارہمولہ تھیں بارہویں جماعت پاس کرنا دے فوراً بعد محکمہ تعلیم بچ بحیثیت مدرس تعینات ہو گئے۔ دوران ملازمت اُنہاں سن گریجویشن، پوسٹ گریجویشن تہ بی ایڈ دی ڈگری حاصل کیتی۔

اوڑی دے راجگان نال تعلق: اوڑی تحصیل بچ راجگان کثرت نال پائے جُلدے ہین۔ بارہمولہ تھیں کہن کا اوڑی دے آخیر تک دریائے جہلم دے سجے کھبے واقع گراں بچ بسنے والیاں لوکاں بچ "راجہ" خاندان نال تعلق رکھنا والیاں دی کافی تعداد موجود ہے۔ باوقار ذرائع توں پتہ چلدا ہے کہ بارہمولہ تھیں مظفر آباد تک دریائے جہلم دے کھبے کنڈھے بسنے والے راجے ہتھمال شاخ نال تعلق رکھدے ہین، جنہاں دے بارے بچ آکھیا جُلدا ہے کہ اوہ پچھلی چند پیڑیاں تھیں نومسلم ہین، یعنی ہتھمال طبقے نال تعلق رکھنے والے راجگان بنیادی طور تے ہندو راجپوت آسے جنہاں بعد بچ دین اسلام قبول کیتا۔ دریائے جہلم دے سجے کنڈھے مثلاً پہلی پورہ، بچھامہ تھیں کمل کوٹ تک جیہڑے راجے بسدے ہین اُن دا تعلق بمبہ ہور کھکھہ طبقیاں نال ہے جنہاں دا شجرہ حضرت عثمان غنیؓ تک پُہچدا ہے۔ (بحوالہ راجہ بشیر احمد خان نیچیاں کرناہ)

کہریلو تہ ازدواجی زندگی: راجہ نذر بونیاری دی کہریلو زندگی انتہائی خوش گوار تہ پُرسکون ہے۔ سال ۱۹۶۷ء یعنی ۱۸/سال دی عمر بچ انہاں دی شادی بارہمولہ دے مشہور و معروف زرگر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

خاندان بچ ہوئی۔ بارہمولہ بچ ایہہ خاندان معزز تہ سرمایہ دار منیا گیندا ہے۔ انہاں دے کہر دو لڑکیاں پیدا ہوئیاں ہکی داناں انجم قیوم تہ دوئی داناں عظمت قیوم ہے۔ بڑی لڑکی انجم قیوم دی شادی بمبئی دے ہکی شخص افضل[1] خان نال ہوئی تہ دوئی لڑکی عظمت قیوم دی شادی نچیاں کرناہ دے ماسٹر راجہ بشیر احمد خان دے صاحبزادے آفتاب خان نال ہوئی دی ہے۔ راجہ نذر بونیاری دے کہر کوئی اولاد نرینہ پیدا نیہہ ہوئی، اس لحاظ نال ''چھوٹا کمنبہ خوشحال کمنبہ'' دے مصداق راجہ نذر بونیاری ہک بے فکر ہور آزاد خیال باپ دی حیثیت بچ زندگی دے اُس دور بچ پہچ گیا دا ہے۔ جس دے بارے بچ شاعر لوک آکھدے ہین ''جو آکے نہ جائے وہ بڑھاپا دیکھا''۔

شخصیت: کسی بھی فرد دی شخصیت دا دار و مدار اُس دی جسمانی ڈیل ڈول یا قد و قامت تے نیہہ ہوندا بلکہ اُس دا عمل، اُس دا کردار، اُس دا طرز گفتگو، سماجی برت برتاؤ تہ دوئے لوکاں نال ہمدردی ہور خلوص ہی اُس دی شخصیت دا آئینہ دار ہوندا ہے۔ شخصیت کو اُن دے کارنامیاں نال شہرت ملدی ہے۔ مہاتما گاندھی چمڑے دے کفن بچ پہلیٹیاں دیاں چوہاں کمزور ہڈیاں دا ناں آسا مگر اوہ اپنے کردار، اپنے اصولاں تہ قابل قدر انقلابی جذبیاں دی وجہ نال بین الاقوامی شخصیت منے گیندے ہین تہ موجودہ دور دے قومی راہنماواں دی ہک ہچھی خاصی تعداد مہاتما گاندھی دے نقش قدم تہ اُنہاں دے راہنما خطوطاں تے ٹُرنا بچ فخر محسوس کردے ہین۔

شخصیات کو بھی کئی طبقات یا زمریاں بچ تقسیم کیتا گیا دا ہے۔ مثلاً خاندانی شخصیات، سماجی شخصیات، سیاسی شخصیات تہ ادبی شخصیات شاید ہور بھی ہوسکدیاں ہین مگر اساں دا واسطہ فی الحال انہاں شخصیتاں نال پیا دا ہے۔ راجہ نذر بونیاری انہی صفات دا مجموعہ ہین۔ گو کہ اوہ اپنی ہکی شہرت یافتہ کتابچے ''یہ کس کی لاش ہے میرے کفن میں'' بچ خود ہی اپنی شخصی کیفیت دے

[1] افضل خان انہاں دے اپنے رشتے دا ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بارے تذکرہ کردیاں ہویاں لکھدے ہین کہ ''میں اِس وقت سماج کی ایک کمزور سی اکائی ہوں۔
چونکہ سٹھیا گیا ہوں اس لئے عمر نام اور جسم کے اعتبار سے قابل لحاظ حد تک سمٹ کے رہ گیا
ہوں۔ میرا اصلی نام آج میرے گھر والے بھی نہیں جانتے''۔ جناب نذؔر بونیاری صاحب، نا
اُمیدی کفر ہے، اتنی مایوسی بھی چنگی نیہہ ہوندی ''عَبد'' ہمیشہ سُکڑ دیاں سمٹ دیاں فناہ ہوجلدا ہے
البتہ ''قیوم'' باقی رہندا ہے۔ عبد دے کارنامے زندہ رہندے ہین۔ تساں کو اپنی چنگی کارکردگی
تے فخر ہونا چاہیدا ہے کہ بحثیت ''عبد'' راجہ نذؔر بونیاری کو ادبی تہ صحافتی زندگی نچ اینان والیاں
نسلاں بڑیاں چِر ہاں تک یاد رکھسن۔

راجہ نذؔر بونیاری کو پہلی نظر نچ سیاننا یا پہچاننا عام آدمی دے بس دی گل نیہہ سوائے اُنہاں
دے دوستاں تہ تعلق داراں دے۔ انہاں دا حُلیہ چہرے دی معصومیت یا پُرسکون چال ڈھال
کسی بھی طراں اُنہاں دے خیالات دی غمازی نیہہ کردی۔ اُن دے منہہ تھیں نکلدے بولاں
دی سادگی تہ ٹھہراؤ نچ بڑی لذت ہے۔ پہلی وار ملاقات کرنے والا شخص انہاں دی پُرسکون
طبیعت تہ چہرے تے چھائی دی سنجدگی کو دکھ کا قطعاً ایہہ اندازہ نیہہ لاسکتا کہ ایہہ شخص راجہ نذؔر
بونیاری ہوسکدا ہے جیہڑا کئی نکیاں بڑیاں زباناں یا بولیاں دا مرکب ہے۔ جب تک راجہ نذؔر
بونیاری بولے نہ یا انہاں دی کوئی تحریر نظر تھیں نہ گذرے تب تک اُنہاں دا ظاہری تاثر عام دکھن
والیاں کو ایہہ محسوس ہوندا ہے کہ اس شخص سن نہ بچپن دیاں شرارتاں نچ کدے حصہ کھدا تہ نہ
جوانی دی کوئی بہار دِکھی۔ میں اس مقالے دے ذریعے اُنہاں کو ہک نہایت ہی خوبصورت
برادرانہ مشورہ دیساں کہ اوہ اپنی سادگی، سنجیدگی تہ بزرگی دا دامن نہ چھوڑن البتہ اپنی برگزیدگی
نچ اضافہ کیتے واسطے اپنے ہتھ نچ آئندہ واسطے ہک خوبصورت جہئی سوٹی یا بیت رکھن۔ عینک دا
استعمال تہ اوہ پہلیاں ہی کردے آئے ہین۔ ہتھ نچ خوبصورت سوٹی یا بیت دی موجودگی راجہ
نذؔر بونیاری جیسی چال ڈھال والے پہلے مانس لوکاں دے وقار نچ اضافہ تہ قد نہ ہونے دے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

باوجود بھی شخصیت کو بلند رَکھدی ہے۔

ادبی خدمات: خاموش تہ پُرسکون طبیعت والا راجہ نذؔر بونیاری نہ صرف پہاڑی زبان بلکہ اُردو زبان وادب بچ بلند مقام رکھدا ہے۔ اُردو زبان وادب دی دنیا دی بلند ترین شخصیات ڈاکٹر حامدی کشمیری، عصمت چغتائی، کمال احمد صدیقی، پروفیسر جگن ناتھ آزاد تہ کئی کہنہ مشق چوٹی دے ادباتہ شعراسن اپنے اپنے جذبات دا فرداً فرداً اظہار کر کے اس گل دی گواہی دتی ہے کہ راجہ نذؔر بونیاری ہک معروف افسانہ نگار، کہانی کار، مقالہ نگار، گلوکار تہ تجربہ کار صحافی ہے۔ راجہ نذر بونیاری دی ادبی صلاحیتاں دا احاطہ کرنا کافی کارے دار دوالا معاملہ ہے۔ بچپن تھیں لکھنا پڑھنا دے اس شوقیا سن اپنے آپ کو کتابی مطالعے بچ غرق رکھیا۔ اگرچہ کھر یلو سطح تے چند بنیادی پہاڑی زبان بچ لکھی گئی دیاں کتاباں مثلاً پکی روٹی، احوالا آلاخرت، سیف الملوک وغیرہ دے علاوہ جنگ نامے مثلاً جنگ نامہ زیتون، جنگ نامہ حنیف تہ جنگ نامہ امیر حمزہ دا بھی ویلے کو ویلے ورد کیتا مگر ماورائی قصے کہانیاں کو زیادہ موضوع مطالعہ بنایا جس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ راجہ نذؔر بونیاری کو اپنے طور تے کہانی کار بننا دا موقع ملیا۔ ابتدائی زمانہ زندگی بچ نذؔر بونیاری سن اپنی تحریر وتقریر واسطے اُردو زبان دا سہارا کھدا۔ اُردو زبان بچ تحریر شدہ داستاناں، قصیاں، سماجی تہ جاسوسی ناوالاں تھیں متاثر ہو کا ایہہ شریف زادہ ادب دے میدان دا لکھاری بن بیٹھا۔ لکھائی دے ہُنر تھیں فیضیاب اِس آدم زادے دا پہلا افسانہ ”دوسرا آدم“ ۱۹۶۹ء بچ ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں نشر ہویا۔ اِس تھیں پہلیاں ۱۹۶۴ء بچ راجہ نذؔر بونیاری دا ہک مضمون بعنوان ”بندہ مزدور کو جا کر میرا پیغام دے“ جموں تھیں ہفت روزہ ”زادراہ“ بچ شائع ہویا۔ بقول نذؔر بونیاری ایہہ اُنہاں دا شائع ہونے والا پہلا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مضمون ہے۔ دوا مضمون ''وادی ہاپت کھائی کی سیر'' روزنامہ خدمت بچ قسط وار شائع ہویا۔

انہاں دی باضابطہ ادبی زندگی دا آغاز ۱۹۶۷ء بچ ہویا جدوں انہاں دا افسانہ کلائمکس برصغیر دے اُس وقت دے مشہور جریدے ''بیسویں صدی'' بچ شائع ہویا۔ بیسوسی صدی دے رسالے بچ انہاں دے چھ افسانے ہکی تسلسل نال شائع ہوئے۔

رسالہ بیسویں صدی سن راجہ نذر بونیاری دے ادبی کردار کو برصغیر بچ بڑی شہرت تہ عزت بخشی۔ اس عزت افزائی دے بعد ملک دے دوئے جریدیاں مثلاً روبی، شمع، ہما، شبستان باجی وغیرہ بچ انہاں دے مضمون چھپدے رہئے۔ غرض ایہہ کہ مضمون نگاری تہ افسانہ نگاری بچ راجہ نذر بونیاری داناں برصغیر دے شہرت یافتہ افسانہ نگاراں بچ ہک منفرد مقام رکھدا ہے۔ انہاں دے افسانیاں دے جیہڑے مجموعے شائع ہوکا قارئین کرام دے ہتھاں بچ پہنچے، اُنہاں بچ دو مجموعے ''دوسرا آدم'' تہ ''یہ کس کی لاش ہے میرے کفن میں'' انتہائی دلچسپ ہین۔ انہاں دے افسانیاں دے کرداراں دے ناں اگرچہ فرضی ہوندے ہین مگر حقیقت بچ ایہہ اوہئی سماجی کردار ہین جنہاں دے ماحول بچ مصنف پل کا جوان ہویا دا ہے۔ افسانے دے کرداراں سن سماج دے اندر پلنے والیاں مختلف کیفیتاں کو عام آدمی دے سامنے اُجاگر کیتا دا ہے۔ ایہہ افسانے سماجی تہ سیاسی حلقیاں واسطے باعث عبرت بھی ہین تہ تازیانہ بھی۔

میں راجہ نذر بونیاری دے افسانیاں دا تجزیہ نہ کرر ہیا بلکہ اِس ادبی شخصت دے قابل تحسین نظریئے دی تائید کرر ہیاں۔ اپنیاں انمول تحریراں دے ذریعے اس شخص سن ریاست جموں وکشمیر دا باشندہ ہونا دے ناطے اُردو زبان وادب دی ناقابل تصور خدمت انجام دِتی۔ علامہ اقبال دے ہک ساتھی پروفیسر جگن ناتھ آزاد جیہڑے تمام عمر اقبالیات دی کھوج بچ لگے رہے، راجہ نذر بونیاری دے بارے بچ لکھدے ہین کہ ''اوہ نذر بونیاری کو ذاتی طور تے ہک

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُبھردے کہانی کار تہ صحافی دے طور جان دے ہین۔ اوہ لکھدے ہین کہ بونیاری دی کہانیاں دے کردار اپنے آس پاس دے ماحول دی پیداوار ہوندے ہین تہ چراغ حسن حسرت دے بعد اِس سرزمین تھیں راجہ نذر بونیاری داناں سُنیا''۔

بطور صحافی: بقول راجہ نذر بونیاری، اِنہاں سن ۱۹۶۴ء بچ جرنل ازم (صحافت) بچ ڈپلومہ حاصل کیتا۔ پہلے پہل تہ مضمون نگاری دی حد تک چند قدیم روزنامے یا ہفت روزیاں نال منسلک رہے مگر ۱۹۷۰ء بچ اخبار ''چنار'' دے ایڈیٹر بن گئے۔ اُس وقت دے نامور صحافی مرحوم شمیم احمد شمیم سُن انہاں دے کم دی بڑی تعریف کیتی۔ راجہ نذر بونیاری کو ماہنامہ ''علم و دانش'' دا اعزازی مدیر ہونے دا بھی فخر حاصل ہے۔ پچھلے کئی سالاں تھیں وادی تہ وادی دے باہر تھیں شائع ہونے والے اخباراں بچ اپنے مضمون تہ تنقیدی جائزے بڑے تسلسل نال لکھ رہئے ہین۔ ہفت روزہ ''چٹان'' جیہڑا اَج روزنامے دی شکل اختیار کر گیا دا ہے کو راجہ نذر بونیاری دے مضامین سن آسمان دیاں بلندیاں تے پہچا چھوڑیا دا ہے تہ لوک (قارئین) اس اخبار کو بڑے شوق نال خرید کا بونیاری دیاں تحریراں تلاش کردے ہین ہفت روزہ ''پکار'' بچ بھی راجہ نذر بونیاری دے مضامین عوام دی دلچسپی واسطے شائع ہوندے رہندے ہین۔ بونیاری دیاں تحریراں (مضامین، افسانے) وغیرہ اکثر انشائیہ تے مبنی ہوندے ہین۔ ظرافت نگاری دے لحاظ نال انہاں دا ہر مضمون قارئین دی دلچسپی دا باعث بن دا ہے۔ ویسے تہ اُنہاں سُن بہت سارے انشائیے زیرِ تحریر آندے دے ہین مگر افسانوی مجموعے بچ شائع ہویا دا انشائیہ ''چھینک'' اپنی مثال آپ ہے۔ چھینک دی منظر کشی دے دوران چھینک جس ویلے ایندی ہے تہ قاری کو الحمدُ لِلّٰہ آکھنے دی مہلت بھی نیہہ ملدی۔ انسان دی بے بسی دی اِس تھیں بہتر کوئی دوئی مثال نیہہ ملدی۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بحیثیت شاعر: ایہہ مقالہ نگار دی بدقسمتی ہے جے موصوف دی کوئی اُردو غزل یا نظم نظر تھیں نیہہ گزری۔ اگر کوئی ایسا قدم ایہہ غلطی نال کسے ویلے چا بیٹھے دے ہین تاں مکو بڑا افسوس ہوسی کہ ایہہ معصوم چہرہ شاعری دے مافیا دا شکار ہوگیا۔ ایہہ کم کوہڑے لنگاں والیاں دا ایہہ بلکہ شاعر ہونا واسطے کرارے لنگاں دی لوڑ پیندی ہے تاں جے اپنی شاعری کو باسی ہونا تھیں پہلاں پہلاں دوئے بدقسمت حضرات دے گوش گزار کیتا جلے۔ اس عمل واسطے تساں کو دوئے لوکاں کو اپنی طرف متوجہ کیتے واسطے اُنہاں دے گریبان تک ہتھ کھڑنا پیسی کیئاں کہ شرافت نال کوئی بھی شاعری سنے واسطے تیار نیہہ ہوندا۔ ''اپنی کہانی اپنی زبانی'' بچ راجہ نذر بونیاری خود رقم طراز ہین کہ چار تاریخی اشعار سجا سنوار کے بصد شوق یکے بعد دیگرے دوہاں معروف و مشہور شاعر تہ ادیباں کول دادرسی واسطے پہچیاں۔ اُتھا انہاں چوہاں شعراں دی وجہ نال شعراں دے حقیقی تہ قانونی وارث کو کس قدر ذلت تہ رسوائی دا سامنا کرنا پیا کہ اُنہاں سن قسم کھادی کہ اَج تھیں بعد انہاں چاک گریباں جنونی لوکاں (شاعراں) دے محلے بچ کدے بھی قدم نہ رکھساں۔ میں مقالہ نگار اپنے دوست راجہ نذر بونیاری ہوراں کو شاعری دے گُھمن بچو بصد حفاظت بچ نکلنا تہ اپنے خوشحال پریوار بچ صحیح سلامت واپس پُہچ گیناں دی دلی مبارکباد دیندا ہاں۔ راجہ صاحب اللہ غنی ہے، تساں دے ذریعہ شہرت دے ہور کئی اسباب پیدا کر چھوڑے۔

پہاڑی زبان بچ کسے حد تک راجہ نذر بونیاری سن شعر آکھنے دی کوشش کیتی ہے۔ مگر آکھدے ہین کہ سپ دا کھادا دا یا ڈنگیا دا سوتری تھیں بھی ڈردا ہے۔ اس خودمختار تہ خوددار آدمی سن گوارہ نیہہ کیتا کہ اوہ دوبارہ فر اپنے ترتیب دتے دے اشعار کو کہن کا نامعقول قسم دے ادیباں تہ شاعراں دے ہُوہے ٹھکوردار ہوے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اگرچہ ناچیز دی نظراں تھیں راجہ نذر بونیاری دی کوئی اردو غزل یا نظم نیہہ گزری تاہم اپنے دیرینہ دوست پروفیسر ڈاکٹر جہانگیر دانش دا آکھنا ہے کہ بونیاری صاحب دیاں ہک دو غزلاں یا نظماں اُن دی نظر تھیں ضرور گذری دیاں ہین۔ مگر دانش صاحب اُنہاں دی نشاندہی نہ کر سکے تہ میں بھی راجہ صاحب کولو مزید معلومات حاصل کرنا دی کشش نیہہ کیتی، کیئاں کہ میں اُنہاں دی اِس گل تہ اُس قسم تے اعتبار کیتا جس بچ اوہ خود آکھدے ہین کہ "میں نے اُسی دن یہ گناہ دوبارہ نہ کرنے کی قسم کھالی، وہ دن اور یہ دن۔ پھر کبھی "چاک گریباں" جنونیوں کے اس محلے میں قدم رنجہ نہ فرمایا۔ اپنے لئے سخنور کے بجائے سخن شناس کہلوانا ہی مناسب سمجھا۔ کچھ دن تک کاغذ قلم کو چھوا تک نہیں لیکن پھر ذہن میں ارتعاش سا پیدا ہوا۔ طبیعت پھر مچل اُٹھی، ڈرتے ڈرتے قلم پھر اُٹھایا اور راستہ بدل کر اُس ڈگر پر چل پڑا جس پر آج تک گامزن ہوں"۔ راجہ نذر بونیاری دے اس اقتباس تھیں ایہہ ظاہر ہوندا ہے کہ اُردو زبان بچ اُنہاں سُن کوئی منظوم کلام سامنے آندے دی کوشش نیہہ کیتی۔

شاعری دے حوالے نال پہاڑی زبان بچ اُنہاں طبع آزمائی ضرور کیتی مگر محض پہاڑی شعراء دی صف بچ شامل ہونا واسطے ورنہ بین الاقوامی شہرت یافتہ افسانہ نگار تہ کہانی کار پہاڑی تہ اُردو زبان دے پریم چند ثانی (نذر بونیاری) کو شعری دُنیا بچ بحیثیت شاعر مقبولیت حاصل کرنا دی کوئی لوڑ نہ آسی۔ بلند پایہ ادیباں تہ شاعراں دی اکثریت ایسی ہوندی ہے جہاں دی فی زمانہ شہرت دا ذریعہ یا سبب خوشامدی قسم دے مقالہ نگار ہوندے ہین مگر راجہ نذر بونیاری اُردو ہور پہاڑی دُنیا دا اوہ واحد ادیب ہے جس دی شہرت تہ مقبولیت بچ اُس دی شیریں بیانی، طرز سخن تہ عام فہم زبان دا عمل دخل ہے۔ راجہ نذر بونیاری دی کہانیاں، افسانے تہ دوئے مضامین اپنے آس پاس دے سماجی حالات، سماجی کمزوریاں، عوامی مسائل تہ سیاسی ہُلڑ بازیاں دے جور و ستم دی بھرپور تہ صاف عکاسی کردے ہین "یہ کس کی لاش ہے میرے کفن میں"

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

افسانیاں دے مجموعے بچ ہک افسانہ ''لمحوں نے خطا کی تھی'' تمام سیاسی تہ سماجی حلقیاں واسطے باعث تشویش ہے۔اس افسانے بچ کشمیر دی خوبصورتی کو چارچن لینا والی جھیل ڈل دی تباہی و بربادی تہ فراس دا کشمیر دے نقشے تھیں یکسر غائب ہو گیناں دی وجوہات تہ اسباب دا جس انداز بچ تذکرہ کیتا دا ہے اوہ راجہ نذر بونیاری جیسے اہل قلم دا ہی کمال ہو سکدا اے۔کوئی دُوا قلم اِس انداز بیاں تھیں قاصر ہے۔غرض ایہہ کہ نذر صاحب دا ہر افسانہ معاشرے کو بہتر تھیں بہترین بنائے واسطے پورے سماجی تہ سیاسی ٹھیکیداراں کو دعوت دیندا اے۔

میں اتھا راجہ نذر بونیاری دیاں دُواں نظماں دا تذکرہ مناسب سمجھدا ہاں۔ہکی نظم دا عنوان ہے ''شاعر'' تہ دوئی دا ''پنوکر''۔اپنی پہلی نظم ''شاعر'' بچ اوہ آپ اپنیاں پیراں تے کہواڑی ماردے صاف نظر ایندے ہین۔منیاں کہ عاجزی اُنہاں دا گہنا ہے، انکساری اُنہاں دے رگ رگ بچ پہری دی ہے مگر راجہ صاحب اپنے سامنے والے کو تسیں اتنا بھی سر نہ چاہڑو کہ اوہ اپنیاں گارے والیاں پولاں، کھیٹریاں تہ جُتیاں کہن کا سدھا تُسدے سراتے سوار ہو چُلے۔تُساں اگر شاعر نیہہ بنناتے نہ بنو، کوئی زبردستی نیہہ، مثلاً تُسیں اپنی نظم بچ ترلے کر کا لکھدے ہو۔

میں ہک سدھا سادہ شریف جناں
میں ہیریاں پھیریاں نہ مندا
میں ہتھ بنھ کا ترلے کرداں
مکو شاعر وائر نہ بنا یارا
میں توہڑیاں پُولاں دا گارا !

اُدھر ''پنوکر'' نظم بچ تساندا تخیل قابل ستائش ہے۔جس بچ تساں اپنے روائتی انداز فکر بچ انسان نما شیطاناں دے کپڑے لیراں لیراں کر کا اُنہاں کو بے نقاب تہ بے پردہ کر کا پہیے تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پھو لے لوکاں اگا پیش کیتا دا ہے۔ اَساں جیسے عام لوکاں دی روش تہ صرف تقلید کرنا ہوندا ہے۔ اسیں دل بچ برائیاں دی مذمت کردے ہاں۔ سخنے یا قلمے سماج یا معاشرے دے باشعور افراد کو اُنہاں دیاں کمزوریاں، کوتاہیاں تہ برائیاں تھیں آگاہ کرنا تہ باز رکھنا دی جسارت صرف ہور صرف تسدا کارنامہ ہے۔ اسیں اپنے طرفوں تساں کو بھرپور تعاون دا وعدہ کردے ہاں تہ نالئی دُعا بھی کردے ہاں کہ تُساں دیاں تحریراں قوم واسطے مشعل راہ ثابت ہون۔ مگر نذؔر صاحب! مکو لگدا ہے کہ ایہہ دُنیا اسئی طراں اپنے اپنے اختیار کیتے دے رستیاں تے گامزن رہسی۔ راجہ بھوج تہ گنگو تیلی نہ کدے بدلے تہ بدلسن۔

راجہ نذؔر بونیاری ایک گلوکار: افسانے تہ صحافت دی دنیا واسطے ایہہ بڑے فخر دی گل ہے کہ راجہ نذؔر بونیاری جیسا عظیم کہانی کار برصغیر دے پہاڑی تہ اُردو ادب دا درخشندہ افسانہ نگار تہ صحافی اپنے اندر سُراں دی ہک دنیا رکھدا ہے۔ اللہ تعالیٰ اُس کو لحن داوودی تھیں نواز کا پہاڑی قوم تے ہک احسان کیتا دا ہے۔

راجہ نذؔر بونیاری جیسا کہ اوہ ''اپنی کہانی اپنی زبانی'' بچ رقمطراز ہین کہ زمانہ طفولیت تھیں اپنے دادا جان تہ دوئے قریبی آہنڈیاں گماہنڈیاں دی پُرکشش آواز تہ خالص روائتی پہاڑی لہجے بچ مختلف اشعار تہ سیف الملوک دے بند سُندے آئے۔ بچپن بچ اوہ دوران تعلیم مختلف سکولی پروگراماں بچ شمولیت بھی کردے رہئے۔ جشن کشمیر تہ اِسی طراں دے دوئے ثقافتی تہ تمدنی پروگراماں کو بڑی دلچسپی نال دکھدیاں دکھدیاں انہاں دا گائیگی دا شوق پروان چڑھدا رہیا۔

پہاڑی پروگرام دی شروعات ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں ہوئی تہ سال ۸۲-۱۹۸۱ء بچ راجہ نذؔر بونیاری سن ہکی سکھ گائیکا لڑکی جتیندر کور المعروف گڈی دی سنگت بچ پہاڑی لوک گیت

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

''ماہیا'' گاء کا اپنے فنکار ہونا دا ثبوت پیش کیتا۔ قارئین دے تعارف واسطے میں لکھنا مناسب سمجھدا ہاں کہ جتیندر کور دے والد پروفیسر سیوا سنگھ جی ایس پی کالج سرینگر بچ پروفیسر آسے تہ ۱۹۶۶ء بچ پنجابی ساہتہ سبھا دی ہک کانفرنس ٹیگور ہال سرینگر بچ منعقد ہوئی جس بچ راقم کو بھی گیت گائے واسطے مدعو کیتا گیا تہ گیت سنگیت دے ریاض واسطے اسیں کافی سارے پہاڑی لڑکے اُنہاں دے دولت خانے تے حاضری دیندے آسیاں تہ اُس وقت میں دکھیا کہ جتیندر کور جی ہوراں نال اُنہاں دے کہر بچ کئی دوئے سکھ گائیکار لڑکے دوگانے تہ گروپ سانگ دی تیاریاں بچ مگن آسے۔ جنہاں بچ پنجابی، پہاڑی تہ گوجری زبان بچ گیتاں غزلاں تہ لوک گیت گانے والے مشہور گائیکار امریک سنگھ تہ لابھ سنگھ بھی شامل آسے۔ جنہاں نال راقم کو اُس ویلے بھی تہ بعد بچ ریڈیو کشمیر سرینگر تھیں بھی اکٹھے پہاڑی تہ گوجری پروگرام پیش کرنے دا موقعہ ملیا۔ جتیندر کور کو کہر والے گڈی دے پیارے ناں نال پکار دے آسے۔ پروفیسر سیوا سنگھ جی دا راقم تے بڑا شفقت دا ہتھ رہیا دا ہے۔

راجہ نذؔر بونیاری سن کتنے گیت گائے ایہہ تہ پتہ نیہہ مگر جیہڑے بھی گائے اُنہاں گیتاں کو سامعین دی طرفو بڑی داد ملی تہ ایہہ گیت اپنیاں بولاں مدھر تے ٹھہری دی پُرسکون مِٹھی آواز دے حوالے نال سینکڑیاں گیتاں تے پہاری ہین، میں نہ جان داکیاں نذؔر صاحب سن گیت سنگیت والے پاسے زیادہ توجہ نہ دیکا ہزاراں لکھاں سامعین کو اپنی مِٹھیاں تاناں تھیں محروم کر چھوڑیا۔

سماجی کارکن: راجہ نذؔر بونیاری ہک بے باک نڈر تہ ذہین ترین صحافی ہونا دی وجہ نال اپنے سماج بچ بڑی عزت تہ قدر دی نظر نال دِکھے جُلدے ہین۔ صحافی تہ صرف اخبارات یا جریدیاں نال منسلک ہوندا ہے بلکہ اپنے گردونواح دے ماحول نال اُس دی وابستگی اُس دی صحافت دی کامیابی دا راز ہوندی ہے۔ راجہ نذؔر بونیاری دا واسطہ بلکہ پالا بڑی بڑی سیاسی تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سماجی تہ ادبی شخصیات نال پیادا ہے۔ادبی، سیاسی، سماجی، فلمی تہ عسکری تنظیماں دے سرکردہ حضرات دے انٹرویوکس خوش اسلوبی ہور ذہانت نال کہدے دے ہین ایہہ سُن ہور پڑھ کا انسان فرط حیرت بچ ڈب گیندا ہے۔اس گل دی گواہی راجہ صاحب کول موجود ریکارڈ کیسٹیاں دا ہک بڑا ذخیرہ دیندا ہے۔ادب تہ صحافت دے میدان بچ بونیاری صاحب کو جیہڑی لافانی شہرت ملی اُسی دا اثر آسا کہ اُن دی شخصیت کو اپنے سماج بچ بھی شرف قبولیت حاصل ہوئی۔

راجہ صاحب کئی غیر سرکاری تنظیماں نال وابستہ ہین جن دی معاونت نال اُوہ اپنے غریب عوام دی خدمت کردے آرہئے ہین۔سماج دے باشعور افراد تھیں، کہن کا مقامی تہ ضلع انتظامیہ تک اِنہاں دی گل نال اتفاق کردے ہویاں عوامی مسائل حل کرنا بچ انہاں نال ہر ممکن تعاون کردے ہین۔

انہاں دی ادبی خدمات دا احاطہ کرنا یا انہاں دی پُر وقار شخصیت بچ ضم صفات دا بیان کرنا ماہڑے جیئے ناچیز تہ کم علم آدمی دے بس دی گل نیہہ۔راجہ نذر بونیاری دی شخصیت تہ ادبی خدمات تے قلم زنی کرنا واسطے دل گُردے دے علاوہ ہک ماہر سخن دی ضرورت ہے۔اگرچہ ایہہ ماہڑی خوش قسمتی ہے کہ راجہ نذر بونیاری جیسی عظیم ہر فن مولا شخصیت تے مکو قلم چلینے دا موقعہ ضرور دتا گیا مگر میں کمال معذرت نال ایہہ گل آکھساں کہ ۔

"سچ تو یہ ہے کہ حق ادا نہ ہوا"

میں راجہ عبدالقیوم خان کو آکھساں کہ اوہ اپنے ہمزاد راجہ نذر بونیاری کول گچھ کا ماہڑی طرفوں معذرت منگن کہ میں کسے کسے جگہ اپنی حقیر ظرافت نگاری نال اُن دا دل نہ دُکھایا ہووے ۔دو دوست جس ویلے رَل بہندے ہین تہ اُس وقت کوئی بھی سیاسی، سماجی یا سرکاری مرتبہ دوستی دے مقدس رشتے تے حاوی نیہہ ہوسکدا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مجنونِ پہاڑی (نوراحمد قریشی)

پہاڑی زبان دی شناخت تہ اِس دے، کھنڈے پُھٹے دے ادب دی ترویج وترقی بارے پہاڑی طبقے نال تعلق رکھن والیاں جنہاں شخصیتاں سُن صفِ اول بچ شمولیت کیتی، اُنہاں بچ ہِک ناں نوراحمد قریشی ہوراں دا ہے۔

پہاڑی زبان دے اس دیرینہ خدمتگار دے وچار ہمیشہ انہاں شعراں بچوں پھلورے جُل سکدے ہین۔

میرے خدا مجھے اتنا تو معتبر کردے
میں جس مکان میں رہتا ہوں اُس کو گھر کردے
میں اپنے خواب سے کٹ کر جیوں تو میرا خدا
اُجاڑے دے مری مٹی کو در بدر کردے!

پہاڑی زبان دے اس شیدائی دا جنم جولائی ۱۹۳۸ء بچ تحصیل کرناہ دے ہِکی گراں کھاوڑپار بچ ہویا۔ بچپن بچ انتہائی تیز وطرار تے چالاک آسے۔ اپنے والدین دی پہلی آولاد آسے اس واسطے انہاں دی بنیادی تعلیم دی طرف خاص توجہ دِتی گئی۔ کرناہ تحصیل دے اُس

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

وقت دے واحد ہائی سکول ''شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی'' بچ اٹھویں جماعت تک تعلیم حاصل کیتی۔

اپنے طالب علمی دے دور بچ نور احمد قریشی ہوراں سُن مرحوم قاضی محمد عالم قریشی (سابقہ ڈائریکٹر) کرناہ کلچر کلب دے تعاون نال کئی چھوٹے چھوٹے ڈرامے کھیڈے تے مختلف موسیقی دیاں پروگراماں بچ حصہ کہدا۔ اس دوران ۱۹۵۲ء بچ شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی کرناہ دے چیدہ چیدہ طالب علماں دی ہک ٹیم سوپور بچ فزیکل ڈِسپلے Physical Display واسطے گئی۔ جہاں بچ نور احمد قریشی بھی شامل آسے۔ پروگرام دے خاتمے دے بعد نور احمد قریشی اپنے کہر واپس نہ آئے بلکہ سرینگر پہنچ گئے جتھا روزگار دا مسئلہ پیدا ہو گیا۔ اوہ ہکی شال باف نال منسلک ہو گئے تہ شالاں دی کڈھائی بچ کافی مہارت حاصل کیتی۔ نور احمد قریشی اَج بھی نقش و نگاری تے کشیدہ کاری بچ سوئی تہاگے دے فن دا کمال مظاہرہ کردے ہین۔

۵۴-۱۹۵۳ء دے دوران اوہ ہک دن سرینگر دے موجودہ جیک لائی ٹرینگ سینٹر جیہڑا اُس وقت ملیشیا سنٹر دے ناں نال مشہور آسا، پہنچ کا ۱۳ ارجے اینڈ کے ملیشیا دی یونٹ بچ بحثیت سپاہی پہرتی ہو گئے۔ اپنے طور طریقے، برت برتاؤ تہ طرز گفتگو دی وجہ نال اپنی یونٹ بچ قدر دی نظراں نال دِکھے گیندے آسے۔

نور احمد قریشی ہوراں دی غیرت، انّا، خودداری دی مثال ملنی مشکل ہے۔ اپنی اِنہاں خوبیاں دی وجہ نال اپنی فوجی سروس دے دوران ملنے والیاں کئی سہولیتاں تے ذاتی فائدے تھیں محروم ہو کا خسارہ برداشت کیتا مگر خوشامد، چاپلوسی تہ سر جھکینے تھیں ہمیشہ پرہیز کیتا۔ کئی واری فوج بچ ملنے والی ترقی تھیں محروم رکھا گیا۔ تحت قواعد سزا بھی ملی مگر کے مجال کے انہاں دے متھے اُتے بل پئے ہون۔ اپنی ماں بولی (پہاڑی) نال انہاں دی لگن، پیار تہ وفاداری روز اوّل تھیں ہی اِنہاں دی رگ رگ بچ بس گئی دی آسی۔ فوجی نوکری دے دوران بھی انہاں دی زیادہ تر سنگت تہ ہمدردیاں پہاڑی زبان بولن والے مختلف علاقیاں تھیں فوج بچ پہرتی سپاہیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نال ہوندی آسی ۔ خطۂ کشمیر بچ کشمیری زبان بولن والی آبادی دی اکثریت گوجر ہور پہاڑی لوکاں کوصرف ہکی ناں نال پکاردے آسے یعنی خان مثلاً ہتوخاناں ، ہتوخاناں، ونسا خاناں، ونسا خاناں تہ اسی طراں دے دوئے الفاظ نالوں انہاں کو چڑ آسی ۔ ایہہ احساس انہاں کو بڑی شدّت نال ستا رہیا آسا کہ دو الگ الگ طبقیاں دے لوکاں کو ہکی ناں نال کیوں پکاریا جُلدا ہے ۔ جب کہ اِنہاں دی زبان یا بولی ابتداء تھیں الگ الگ ہے ۔ نور احمد قریشی ہوراں دی ہمیشہ ایہہ تمنا تہ خواہش رہیی دی ہے کہ پہاڑی زبان بولن والیاں لوکاں کو ہک اُچا مقام تہ الگ شناخت ملنی چاہی دی ہے ۔ اوہ اپنے پہاڑی ہون تے بڑا فخر کردے ہین ۔ اُنہاں دا آکھنا ہے جے پہاڑی زبان اُن دی ماً ہے ہور اوہ اپنی ماً دے خلاف کسی قسم دی ہتک برداشت نیہہ کرسکدے ۔ پہاڑی اُنہاں دا ایمان ہے ۔ اپنی ماً وَ بولی نال ہون والی ناانصافی کو برداشت کردیاں ہویاں اُنہاں سُن کی واری لڑائی جھگڑا مُل کہن کا اپنی جان تہ اپنی فوجی سروس کو بھی خطرے تھیں دوچار کیتیا۔

سال ۱۹۶۲ء بچ جدّوں چین دیاں فوجاں سُن لداخ سیکٹر بچ ہندوستانی سرزمین اُتے حملہ کیتا تاں اُس ویلے ۱۳ / جے اینڈ کے ملیشیا کو بھی چین دیاں فوجاں دے خلاف جنگ لڑن واسطے جنرل بکرم سنگھ دی قیادت بچ لداخ دیاں سرحداں تے پُہچ دِتا ۔ جنگ دے واقعات بیان کردیاں ہویاں ں نور احمد قریشی ہور آکھدے ہین کہ روزانہ دی گولہ باری دی بوچھاڑ دے درمیان ہک دن اوہ خود تے اُنہاں دے کُجھ ساتھی ہکی شکتی مان گڈی بچ اگلے محاذ اُتے پُہچ گئے دے آسے کہ اچانک چینی فوجیاں سُن اُنہاں دی گڈی اُتے فائر کھول چھوڑیا ۔ گڈی دے ڈرائیور سُن گڈی کو محفوظ مقام دی طرف موڑیا لیکن اِس دوران اُنہاں دے سب سنگی گڈی بچ گولیاں دا شکار ہوکا جاں بحق ہوگئے نور احمد قریشی جنہاں کو اپنی والدہ نال انتہائی پیار آسا، آکھدے ہین کہ گولیاں دی بوچھاڑ دے دوران اُنہاں کو صرف اپنی والدہ دا چہرہ نظر ایندا آسا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جیہڑا انہاں دا حوصلہ بڑھا رہیا آسا تہ کسے گولی کو اُن دا بدن چھونا دا موقع نہ ملیا۔ نور احمد قریشی دا اِس کٹھن تہ جان لیوا مرحلے بچوں نکلنا ہک معجزہ آسا یا والدہ دے پیار دی کرامات۔

''جسے رکھے سائیاں مار سکے نہ کوئی''

چین بھارت جنگ دے خاتمے دے بعد ۱۳ / جے اینڈ کے ملیشیا کو لداخ دے سیکٹر واسطے مخصوص کر کے اُس دا ناں ''لداخ سکاوٹس'' رکھیا گیا۔ نور احمد قریشی ہوراں لداخ سکاوٹس بچ تقریباً اٹھارہ سال سروس انجام دِتی۔ اس دوران اوہ اُتھا اپنی یونٹ دے علاوہ لداخ، لیہہ تہ نوبرا ویلی دے ہر خاص و عام بچ کافی مقبول نظر ہو گئے دے آسے کیئاں کہ فوج بچ ہک ذمہ دار عہدے تے فائز رہ کے عام لوکاں دی کافی قدر کردے رہیے۔ فوج دی سروس دے دوران نور احمد قریشی ہوراں ایس پی کالج سرینگر، امر سنگھ کالج تہ جموں دے کالجاں بچ بحیثیت این۔سی۔سی انسٹرکٹر کئی سال گزارے تہ اسی دوران اُنہاں سُن پہاڑی تحریک بچ شمولیت کیتی۔ نور احمد قریشی ہوراں کو آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچر اینڈ ویلفئر فورم دا ریاستی سطح تے چیف آرگنائزر دا عہدہ دتا گیا۔ اپنی فوج بچوں ریٹائرمنٹ دے بعد انہاں سُن پہاڑی زبان دی خدمت دا بیڑا چایا۔

پہاڑی زبان دی شناخت بارے چلائی گئی تحریک بچ ریاست جموں و کشمیر دے پہاڑی بولنے والیاں علاقیاں تھیں مختلف قابل قدر شخصیات سُن حصہ کہدا جنہاں بچ جناب یر احمد مسعودی سابقہ مینجنگ ڈائریکٹر جنگلات، جناب مرزا عبدالرشید سابقہ سپیکر اسمبلی تے ممبر پارلیمنٹ دے علاوہ کرناہ تحصیل بچوں ایڈوکیٹ نور اللہ قریشی تہ عبدالحمید خان شامل آسے۔ ہکی لمّے وقت تھیں چلی آئی اِس تحریک کو کامیابی نال ہمکنار کرن واسطے اگر کسے فرد تھیں کوئی سُستی یا لغزش دا کدے کدے اظہار ہویا ہوسی مگر نور احمد قریشی اِنہاں گلاں تھیں بالکل مستثنیٰ ہین۔ انہاں دے وجود دے اندر پہاڑی زبان ہک پارے دی طرح دوڑ دی تہ گردش کردی ہے جیہڑی نور احمد قریشی کو سال دے بارہ مہینے متحرک رکھدی ہے۔ اوہ پہاڑی شاعری دے مدان

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بچ جس ویلے اپنے قلم کو متحرک کردے ہین تہ اس طراں لگدا ہے جیہاں اوہ پہاڑی قوم دی تقدیر رقم کردے ہین۔ اُنہاں دی اپنی ہِک طویل نظم دے چند اشعار اُن دے جذبات دی گواہی دے رہے ہین۔

عشق پہاڑی قوم دا اِتنا، ازلوں عاشق ہویا میں

رِتنیاں کھائیاں راہ بچ آئیاں وار وواری مویاں میں

جتنیاں مشکلاں راہ بچ آون ٹھوکر مار ہٹاواں گا

کشتی پار لنگھاواں گا میں کشتی پار لنگھاواں گا

پہاڑی ماہڑا سب کجھ یار واس تو واری جاواں میں

ایہہ سوہنی، مہیول میں اس دا، رانجھا بھی کہلاواں میں

بن منصور اس دی خاطر سولی تے چڑھ جاواں میں

کشتی پار لنگھاواں گا میں کشتی پار لنگھاواں گا

آل جموں وکشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفئر فورم دے چیف آرگنائزر ہون دے باوجود اُنہاں اپنی زندگی ہِک پہاڑی جیالے سپاہی دی طراں گزاری دی ہے جس دا بدن چٹان، دماغ تروتازہ، اکھیاں غنودگی تھیں پاک تہ دل بچ بلند حوصلے۔ ایہہ خوبیاں نور احمد قریشی کو ہِک نابلِ شکست شخصیت بنا ندیاں ہین۔ پہاڑی زبان دی تحریک دے آغاز بچ تحریک دے دوئے عہدے داراں دے مشورے نال اِنہاں سُن پہاڑی بولن والیاں لوکاں دے دروازیاں تے دستک دتے واسطے ایسی ایسی انجان، اوپریاں تہ خطرات تھیں بھری دیاں راہوراں تے سفر کیتا۔ راتیں دے دوران گنجان تہ جنگلی درندیاں تھیں بھرپور جنگلاں بچو بردیاں بارشاں بچ، جنو، جنو چکڑ تہ گارے بچ تہڑف تہڑف کا ہِکی پہاڑی بستی تھیں میلاں دُور دُوئی پہاڑی بستی تک دا جان لیوا سفر شاید ہی پہاڑی قوم دے کسے دوئے ذمہ دار سُن کیتا ہوے۔ مگر انہاں دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

معصمم تہ اٹل ارادہ کدے بھی پست نیہہ ہویا۔ تہ نہ ہی نور احمد قریشی دے مُونہاں تھیں اپنی تکلیف یا مصیبت دے بارے دو لفظ نکلے۔ اوہ فر بھی ایہی آ کھدے آسے کہ حالاں بھی اوہ دوئے پہاڑی لوکاں دی نسبت کُجھ بھی نیہہ کر سکے۔ کرناہ تحصیل دا ایہہ رضا کار، وفادار، نڈر تہ بے باک پہاڑی باشندہ کدے رفیع آباد دیاں پہاڑی بستیاں بچ، کدے مینڈھر، سرنکوٹ، پونچھ حویلی تہ کدے راجوری دیاں کھنیاں جنگلاں بچ لوکاں دے مفاد عامہ دی خاطر کنڈے پہریاں راہواں تے بلا جھجھک ٹُر دا رہیا۔ اس شخص دے پیراں دے چھالے اَج بھی گواہی دیندے ہین کہ۔

جن کے ہونٹوں پر ہنسی پاؤں میں چھالے ہوں گے
ہاں وہی لوگ تیرے چاہنے والے ہوں گے !!

فوج دی سروس تھیں ریٹائر ہونے دے بعد نور احمد قریشی صوبہ جموں بچ ٹاٹا برلا کمپنی بچ فیلڈ اسسٹنٹ دی حیثیت بچ تعینات ہوئے۔ تقریباً دس سال تک سرینگر دے مشہور ہسپتال صورہ میڈیکل انسی چیوٹ بچ سیکورٹی آفیسر تعینات رہے۔ اس دوران انہاں دی کافی شہرت ہوئی کیونکہ ایہہ دور دراز پہاڑی علاقیاں دیاں بیماراں دا خاص خیال رکھدے آسے۔ بلکہ اپنے سرکاری کواٹر بچ انہاں بیماراں کو ٹھکانہ مہیا کر کے پہاری خرچہ تھیں نجات دیندے رہے نور احمد قریشی دیاں نظراں بچ مذہب یا ذات پات کوئی اہمیت نیہہ رکھدی بلکہ انسانیت سب توں بڑا مذہب تصور کردے ہین۔ ہندو، مسلم، سکھ، عیسائی، گوجر، کشمیری، ڈوگرہ ایہہ سب چیزاں بے معنی تصور کردہین۔ کیئاں کہ مصیبت یا تکلیف یا مشکل مرحلے تمام انساناں واسطے ہوندے ہین نہ کہ کسے مذہب یا قوم یا فرقے واسطے۔ صورہ میڈیکل انسٹی چیوٹ دی نوکری دے دوران نور احمد قریشی ہوراں سرینگر دے گرد و نواح دیاں پہاڑی بستیاں بچ کئی نویں کلب تشکیل دتے۔ جتھاں بچ قریشی بچپن توں ہی موسیقی دے دلدادہ تے ادب دے خیر خواہ رہے دے ہین

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لہذاانہاں سُن پہاڑی بستیاں دے اُنہاں نوجواناں کوٹھونڈ کا یکجا تہ متحد کیتا جیہڑے پہاڑی موسیقی تہ ادب نال تھوڑی جئی دلچسپی رکھدے آسے۔

اپنی فوجی سروس دے ابتدائی سالاں بچ غالباً ۵۸۔۱۹۵۷ء بچ نوراحمد قریشی ہورا ں کہر چُھٹی ایندیاں ویلے ہک موسیقی دانواں آلہ نال آندا۔ایہہ آسی میوزیکل بنجو کرناہ تحصیل بچ ایہہ بالکل نرالی تے انوکھی چیز آسی۔مرحوم قاضی محمد عالم قریشی دے سنگت بچ نوراحمد قریشی ،خواجہ آصف مرحوم،سیف علی خان مرحوم،ماسٹر سمندر خان مرحوم،چودھری خواجہ غلام محی الدین مرحوم(ریٹائرڈ ڈی،ایس،پی)تہ انہاں دے کئی دوے سنگی کسے پرائیوٹ جگہ اُتے کئی کئی راتاں اکٹھیاں گزاردے آسے تہ موسیقی دیاں محفلاں سجیندے آسے۔نوجوان سکولی لڑکے انہاں شوقیاں دیاں محفلاں دا چھپ چھپ نظارہ کردے رہندے آسے۔نوراحمد قریشی اج بھی بنجو Benjo دے ماہر اُستاد منے گیندے آسے۔پہاڑی پروگراماں بچ بحیثیت بنجو ماسٹر شرکت کر دے رہندے ہین۔بنجو دیاں تاراں دی مِٹھی تہ سُریلی آواز پیدا کرنا بچ جیہڑی مہارت نوراحمد قریشی ہوراں کو ہے اوہ کسے دوئے فنکار کول نیہہ۔حقیقت بچ کرناہ تحصیل دے اندر بنجو جیئے موسیقی دے آلے کو صرف نوراحمد قریشی سُن متعارف کرالیادا ہے اس بچ کوئی دورائے نیہہ ہوسکدی۔اج انہاں دے کئی شاگرد موسیقی دے میدان بچ بنجو دا استعمال کر کا دادِ تحسین حاصل کردے ہین۔کرناہ کلچرل کلب کو رجسٹرڈ کرالنا بچ نوراحمد قریشی ہوراں پھرپور تعاون دِتا۔ ریاست جموں وکشمیر بچ پہاڑی زبان بچ مختلف موسیقی دے پروگرام تہ ڈرامے پیش کرنا والا ایہہ پہلا کلچرل کلب ہے جس دی بنیاد ۱۹۷۳ء بچ رکھی گئی۔نوراحمد قریشی اج اس دیرینہ پہاڑی کلچرل کلب دے چیئر مین دی حیثیت نال اپنی ذمہ داری نبھارہے ہین۔

نوراحمد قریشی ہک انتہائی نظم وضبط دے پابند آدمی ہین۔اُنہاں دا منناہے کہ ”موج ہے دریامیں اور بیرون دریا کچھ نہیں“ ہر انسان کو ہک تنظیم دے بنائے دے قانونی یا آئینی دائرے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے اندر رہ کا کم کرنا چاہی دا ہے۔ آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفئر فورم دے خیر خواہاں تہ بدخواہاں دے درمیان پچھلے کُجھ عرصے تھیں پیدا ہون والے اختلافات تہ تصادم آرائی کو اوہ تنظیمی آئین دی خلاف ورزی یا آئین شکنی تصور کردے ہین تہ اُنہاں لوکاں دی حکمت عملی اُتے اظہارِ افسوس کردے ہین جیہڑے اپنے اپنے ذاتی اغراض و مقاصد کہن کا فورم کو نویں نویں چہرے لوانے دی کوشش بچ مصروف ہین۔ اُنہاں دا ایہہ بھی منّنا ہے کہ فورم دے عہٰدے کوئی معنی نیہہ رکھدے بلکہ ہک انسان کو اپنے قومی مفاد واسطے پہلاں جی توڑ محنت کرنی چاہئی دی ہے تاں اوہ شخص آنے والے وقت بچ کسے عہدے دا مستحق ہو سکدا ہے۔ نور احمد قریشی محنت تہ عمل دے قائل ہین نہ کہ عُہدے دے۔ اسی واسطے انہاں کو ہر فلاحی تنظیم بچ نہ صرف مردِ مجاہد بلکہ مردِ آہن دی حیثیت حاصل ہے۔ انہاں دی محنت و لگن، ایمانداری، خلوص، سچائی، نیک نیتی تہ بے باکی دی وجہ نال اُنہاں کو آل جے اینڈ کے پہاڑی کلچر اینڈ ویلفئر فورم دا چیف آرگنائزر مقرر کیتا گیا۔ صورہ میڈیکل انسٹی چیوٹ بچ بھی ملازمین دے صدر رہے۔ امن عمل، کمیٹی کرناہ دے چیئرمین، پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے چیئرمین تہ ایکس سروس مین یونین دی صدارت بھی انہاں ہی کول ہے۔

۱۹۹۳-۹۴ء دے دوران نور احمد قریشی ہوراں فورم دے باقی کارکناں نال مل کا پہاڑی زبان بولنا والے طبقے کو شیڈول ٹرائب دلانے واسطے پورے علاقہ کرناہ بچ اپنی مہم کو تیز کیتا تہ ہزاراں دے حساب نال پہاڑی لوکاں کو جمع کر کا جلسے جلوس تہ تہرنے دینے دا کامیاب قدم چایا۔ ایہہ سلسلہ دو تہائی مہینے تک جاری رہیا لیکن بدقسمتی پہاڑی قوم دی کہ حکومتِ وقت دی غیر منصفانہ پالیسیاں بچ کوئی فرق نہ آیا۔ دوترے سال بعد ہک پہاڑی S.T ایکشن کمیٹی دا قیام عمل بچ آن کے ریاستی تے مرکزی سرکار دے پہاڑی لوکاں کو شیڈول ٹرائب نہ دینے دے خلاف ہائی کورٹ سرینگر بچ ہک کیس دائر کیتا۔ جس دے اپیل کنندہ[1] نور احمد قریشی ہی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آ سے۔اگر چہ اِس دعوے دا کوئی خاطر خواہ نتیجہ برآمد نہ ہویا تاہم نور احمد قریشی دی کوشش بچ فرق نیہہ آیا۔ ایس۔ ٹی ایکشن کمیٹی سیاسی پینترے بازاں دا شکار ہو کا دم تڑور گئی۔اس غیر متوقع سیاسی حملے دا شکار ہونا دے بعد بھی نور احمد قریشی سُن اپنے طور تے پہاڑی طبقے نال تعلق رکھنے والے علاقے دے زعماواں دیاں درجناں میٹنگاں کیتیاں مگر ایسا لگدا ہے کہ نور احمد قریشی دے علاوہ باقی کسے دوئے پہاڑی کو شیڈول ٹرائب دے حصول نال کوئی غرض نیہہ۔مگر نور احمد قریشی اپنے اس قومی مفاد دے حصول تھیں باز نیہہ آئے۔

ہم حال دل سنائیں گے

سُنیے کہ نہ سُنیے !

نور احمد قریشی ہوراں دی ہک بہت بڑی کمزوری ایہہ ہے کہ اوہ اکھیاں بند کر کے دوئے شخص تے اعتماد تہ پھروسہ کر کہندے ہین۔ کسے کو ازمانا اِنہاں کول کوئی شرط نیہہ۔شائد ایہہ سمجھدے ہین کہ جیسی اِنہاں دی نیت صاف ہے، دوئے دی نیت بھی اسی طراں صاف ہونی ہے۔جب کہ ایسا نیہہ ہوندا۔ ہر پہاڑی دے اندر اوہ قومی جذبہ رواں دواں نیہہ ہوندا جیہڑا نور احمد قریشی دے اندر موجود ہے۔کئی سیاسی شخصتاں سُن نور احمد قریشی دے جذبات کو ہوا دے کا قربانی دا بکرا بنایا تہ اُنہاں دا غلط استعمال کر کا اپنیاں سیاسی راہواں ہموار کیتیاں، کامیابی نال ہمکنار ہونا دے بعد اُنہاں سیاسی شعبدہ بازاں کول نور احمد قریشی دی شخصیت قطعی غیر ضروری ہو گئی۔

مختلف فلاحی تنظیماں دیاں میٹنگاں منعقد کیتے واسطے جتنی بھی کاغذی کاروائی ہوندی ہے اُس دا خرچہ اپنی جیب بچوں کردے ہین۔انہاں کول سوائے اپنی فوجی پنشن دے ہور کوئی جمع شدہ فنڈ موجود نیہہ ہوندا۔ دردِل اتنا کہ ہکی معزز آدمی سُن آکھیا کہ نور صاحب تُساں گراں دی سرپنچی واسطے فارم پھر یا تہ میں بھی تُساں دے خلاف فارم داخل کر چھوڑیا۔اُس کو آکھن لگے کہ تُدھ بہت اچھا کیتا۔ جا اللہ تکو کامیابی عطا کرے۔تہ جس دن سرپنچی دے ووٹاں دی گنتی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چلدی آسی ۔ تہ ایہہ دوئی امیدوار موقع تے حاضر آسے ۔ انہاں جس وقت دِکھیا کہ مخالف اُمیدواراں کو بہت کہٹ ووٹ ملے دے ہین، اِنہاں اپنے ووٹاں بچو ہک ووٹاں دی گڈی (بنڈل) چاکا اُس دیاں ووٹاں بچ باہ چھوڑے۔ اِن دیاں ایجنٹاں اعتراض کیتا تہ آکھن لگے میں اس شخص دا دل تروڑنا نہ چھندا۔ ماہڑے ووٹ کافی ہین ۔ بے شک ایہہ سو ووٹ ماہڑی طرفوں اس شخص دے کھاتے بچ شمار کرو۔ سخاوت دا عالم ایہہ کہ فوجی سروس دے دوران جس وقت دو مہینے دی چھٹی ایندے آسے تے واپسی تے کباڑی دی دکان اُتو سرکاری وردی خرید کا پلٹن بچ پہُچدے آسے یعنی بدن دے کپڑیاں دے علاوہ سرکاری فوجی وردی بھی غریباں دے حوالے کر چھوڑ دے آسے ۔ ایہہ اپنے گراں بچ تہ یاراں دوستاں دی محفل بچ حاتم طائی دے ناں نال مشہور آسے۔ اَج بھی ان دی سخاوت دا ایہی عالم ہے کہ نہ اَج دی فکر نہ کل دی۔ پچھلے ست اُٹھ سال تھیں اپنے حلقے دے سرپنچ دی حیثیت بچ کم کر رہیے ہین۔ مگر پنچاں دیاں بے ایمانیاں تہ بدنیتیاں تھیں سخت تنگ آئے دے ہین کیئاں کہ نور احمد قریشی دے ضمیر بچ خیانت دا عنصر شامل نیہہ بلکہ دیانت دا قبضہ ہے۔

اَج کل سابقہ فوجیاں دی یونین دے صدر دے عہدے تے فائز ہین۔ تہ اس سلسلے بچ انہاں کو سابقہ فوجیاں دے اقتصادی معاملات دی طرف کافی تہیان دینا پیندا ں ہے۔ ضلع سینک بورڈ نال تہ دوئے متعلقہ دفاتر نال روابطہ رکھ کا سابقہ باحیات فوجیاں تہ فوت شدہ فوجیاں دیاں بیوہ عورتاں دی خاطر مراعات حاصل کرنے واسطے ہمیشہ کوشاں رہندے ہین تہ اس خیری دے کماں بچ اوہ کافی حد تک کامیاب ہین۔ اسی واسطے تمام سابقہ فوجیاں تہ اُن دے کنبے نور احمد قریشی کو بڑی عزت دی نگاہ نال دِکھدے ہین۔

نور احمد قریشی ہوراں پہاڑی شاعری دے میدان بچ بھی کافی پیش رفت حاصل کیتی دی ہے۔ اگرچہ انہاں کو شاعری دا شوق ابتداء بچ نہ آسا مگر کُجھ نہ کُجھ لکھنے واسطے بے قرار رہندے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آسے۔اِنہاں دی شاعری دا مجموعہ عنقریب ہی شائع ہونے والا ہے۔جس بچ زیادہ تر نظماں، غزلاں، گیت تہ قومی نغمے شامل ہین۔

نور احمد قریشی ہوراں جتھا بہترین پہاڑی گیت لکھے، اُتھا دوئی طرف پہاڑی قوم کو جگالے واسطے، قوم دے اندر غیرت دا مادہ پہرنے واسطے تہ جذبات کو ابھارنے واسطے بھی بچھا خاصا منظوم کلام لکھ کا اپنے شعری مجموعے بچ کافی اضافہ کیتا ہے۔ ہر پہاڑی نوجوان کو مخاطب کرکا مختلف پیرائے بچ آکھدے ہین۔

لوکی دیندے فرن دُہائی
پہاڑی قوم ہے کتھو آئی
ایہہ ہے پچھلی دی ہرجائی
سچی گل میں آکھ سنائی
ڈاہڈے رب دی ہے دہائی
کٹھے ہو جُلو ہرجائی
پہاڑی قوم تُوں ہوجا کٹھی
چھوڑو پڑھنی اُلٹی پٹی
سوتیاں فیرو اُٹو پٹی
رکھنو اگلی پچھلی چٹی
اَج میں دل دی گل سنائی
ڈاہڈے رب دی ہے دہائی
پہاڑی بولو، نہ شرماؤ
اسدے گیت خوشی نال گاؤ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پچھلے قصّے نہ سناؤ

رل مِل اس کو اگا چلاؤ

ورثے بچ ایہہ اُسدے آئی

ڈاہڈے رب دی ہے دہائی!

اسی طراں سہ حرفی دی طرز اُتے ہک ہور طویل نظم دے چند بند ملاحظہ کرو جیہڑے پہاڑی لوکاں دی بے بسی تے بے کسی دے بارے لکھ کا نور احمد قریشی ہوراں پہاڑی نوجواناں دی غیرت کو للکاریا تہ ضمیر کو چھنڈیا ہے۔

پہاڑی شیراں نوں اُٹھ جُگا جلدی وقت بہت لنگھیا تکرار اندر

رل مل کے جذنہ دیساں مونڈھا بند رہواں گے سارے اس غار اندر

نال صدق یقین دے کرو وعدہ قسم اِسدے دُدھ دی کھاؤ سارے

جنہاں حق کھادا پہاڑی قوم دا جی اُند کڈھ کلیجڑا کھاؤ سارے

جنہاں کندھ ٹہائی تیرے کہر اندر اُنہاں موریاں توں لے حساب اپنا

ربا جُرت تے ہمت دی پھکھ منگاں جگر ساڑ کے پُھن کباب کتیا!

پہاڑی ویراں کو دے پیغام احمد، کفن اپنا نُور تیار کیتا!

نور احمد قریشی ہوراں شیڈول ٹرائب دے حصول بارے اپنی بساط دے مطابق کوشش جاری رکھی دی ہے لیکن پہاڑی لوکاں دے منتخب نمائندیاں دی غفلت، عدم توجہی تہ ڈورے پن سُن لوکاں کو یکجانہ ہون دِتا جس دا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ S.T والا مسئلہ التوا بچ چلا گیا۔ ہور کسے پہاڑی کو اس گل دا دُکھ ہوے نہ ہوے مگر نور احمد قریشی ہمیشہ واسطے احساس کرب بچ مبتلا ہو گئے دے ہین۔ دو سال قبل مرکزی سرکار دی طرفوں کجھ ذمہ دار وزراء دی آمد متوقع آسی مگر نہ آئے۔ نور احمد قریشی ہوراں ہک احتجاجی مظاہرے دے پیش نظر ہک نظم لکھی جیہڑی اُردو زبان بچ لکھی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دی ہے۔ ملاحظہ فرماؤ اس نظم دے چند شعر۔

جدوجہد جاری ہے S. T مانگ ہماری ہے
لڑ کر لیں یا مر کر لیں وہ تقدیر ہماری ہے
منتظر ہیں جلد آؤ آتے ہو تو آتے جاؤ
S. T ہے تو دیکر جاؤ ورنہ لوٹ کے واپس جاؤ

☆☆

ایک ہی ووٹ ہمارا ہے گونجے علاقہ سارا ہے
سب کو یہی بے چینی ہے ووٹ کی قیمت لینی ہے
کرتب سیکھے سارے تم سے آنے ہو تو آتے جاؤ
S. T ہے تو دے کر جاؤ ورنہ لوٹ کے واپس جاؤ

☆☆

قسمیں وعدے نہیں چلے گے بہت ہوا، اب نہیں ٹلیں گے
ہر قربانی دے کے رہیں گے حق اپنا ہم لے کر رہیں گے
سر بہ کفن ہم ہیں تیار آتے ہو تو آتے جاؤ
S. T ہے تو دے کر جاؤ ورنہ لوٹ کے واپس جاؤ

نور احمد قریشی دی شاعری دا مطالعہ کرنے دے بعد پتہ چلدا ہے کہ اُنہاں دی شاعری دی ابتداء حادثاتی طور تے ہوئی دی ہے۔ کیہاں کہ ہجر، فراق تہ وصال دے ہاڑے ہا کے ایہہ گواہی دیندے ہین کہ ماضی بچ گزرے دے حادثے دا انہاں اُتے گہرا اثر پیا دا ہے۔ واقعہ اسطراں دا ہے کہ اُن دا بڑا لڑکا جیہڑا دسویں جماعت دا طالب علم آسا ۱۹۷۸ء بچ نس کا سرحد پار پاکستان چلا گیا۔ نور احمد قریشی اُس وقت نوکری دے سلسلے بچ گھر تھیں دُور آسے۔ اُنہاں کو جس

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

وقت پتہ لگیا تہ اوہ شدید صدمے تھیں دوچار ہوگئے۔ بیٹے دی جُدائی بچ اُنہاں کافی موثر تے پُر درداشعار دا سہار کہدا۔ دُنیا اُمید تے قائم ہے لہذا ٹھیک تریہہ سالاں دی طویل جدائی کُجھ دِناں واسطے سکڑ گئی تہ سال ۲۰۰۵ء بچ سرحدی لکیراں دیا سینیاں اُتے کراسنگ پوائینٹ قائم ہوئے تہ سال ۲۰۰۸ء نور احمد قریشی ہوراں دالڑکا محمود احمد قریشی عارضی پاسپورٹ تے اپنے ابائی گراں بچ وارد ہویا۔ اگر چہ لڑکا کراچی دے اندر ہک مشہور و معروف سنئیر وکیل ہے، جائیداد ہے، بیوی بچے ہین۔ مگر جو سُکھ جو بارے نہ، بلخ نہ بخارے، نور احمد قریشی دیاں رگاں بچ نویں سرے خون دوڑن لگا تہ زندگی بچ ہک ٹھہراؤ دی کیفیت پیدا ہوگئی۔ اگر چہ ہک مہینے دے بعد اوہ واپس چلا گیا۔ تاہم پسماندگان واسطے تسکین دے لمحات چھوڑ گیا۔ نور احمد قریشی دا اکثر کلام ابتدائی دور دا صرف بیٹے دی جُدائی تہ اُس دے ملن دیاں آساں تے مبنی ہے۔ مثلاً ایہہ شعر تُسیں ملاحظہ کرو۔

ن: نیم بسمل میر جان ٹڑفے ، مینوں ہجر محبوب دا مار گیا
قائم رہے نہ ہوش و ہواس میرے جس وقت دا ہے اوہ پار گیا
پُٹھ پوے وچھوڑے دا جیونا کے مینوں مار کے نس اوہ پار گیا
آکھیں نال فراق دے نور احمد میری زندگی کر بیکار گیا

☆☆

میں کھولی تے میں قربان اُس توں جیہڑا یار دی خبر لیا دیوے
میں تے ترسداہاں مُکھ دیکھنے نوں، کوئی ایہہ پیغام پہچا دیوے
جیندا رہیاں تہ رہساں غلام اُس دا مر گیاں تہ دِلوں پہل دیوے
دیساں حق چُکا وچ زندگی دے جیہڑا وچھڑے سجن ملا دیوے

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کھڑی پل آرام نہ یار باہجوں پُھل گیا ہے شائد اوہ نام میرا

اُٹھ اے بادِ صبا تو چل اُتھا میرے یار نوں دیویں سلام میرا

آکھیں کر معاف خطا میری رو رو کے دیویں پیغام میرا

منگاں ہک دیدا سوہنے یار دا میں ایہی ورد ہے صبح و شام میرا

ہکی دوئی نظم نچ بھی نور احمد قریشی بچھوڑے دے داغاں دا ذکر اس طراں کر دے ہین۔

گئی جوانی ، آیا بڈھیما بنیا لک کمان

پنڈ گناہ دی چانی مشکل مولا کریں احسان

ہجر فراق دیاں زخماں لگیاں رہ گیا پنجرا خالی

پُھل سُکے پھور اُٹھ گئے یارو دِکھدا رہ گیا مالی

لکھیا لیکھ نصیباں والا فر دکھساں ہریالی

پتر پیلے ککڑے ہوگئے ٹہا کیاں پکڑی لالی

ٹہوکاں تھیں ہُن ڈیرے مُڑ گئے کوٹھے رہ گئے خالی

پُھل سُکے پھور اُڈ گئے یار و دِکھدا رہ گیا مالی

نور احمد قریشی ہوراں دی شاعری اکثر حقیقی رنگ نچ رنگی دی ہے۔ ہر قسم دے بناوٹی لفظاں تہ لبھیاں تھیں پاک، سادہ تے عام فہم ہے۔ آسان الفاظ دا استعمال تہ مشکل الفاظ تھیں پرہیز شاعری نچ چاشنی تہ لذّت پیدا کر دی ہے۔

نور احمد قریشی ہوراں چار بیتے دی طرز تے بھی کئی طویل نظماں تحریر کیتیاں ہین۔ چار بیتے دا پہاڑی زبان دے اندر قدیم زمانے تھیں رواج رہیا دا ہے۔ اس دی دُھن یا سُر تال بڑی مِٹھی تہ مست ہوندی ہے۔ چار بیتے بولن والا یا والی اپنے اندر بے خودی محسوس کر کا ہک الگ چال دا تصور رکھدا ہے۔ مثلاً پرندیاں دا پُھد کنا، خوبصورت کنواری دا مٹک مٹک کا ٹُرنا۔ مور دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مستی دے عالم بچ نچنا تہ ہرنی دا خراماں خراماں چلنا۔ چار بیتے سُن کا ایہہ لگدا ہے کہ ایہہ کوئی تال پشتو زبان دے لوک گیتاں دے عین مطابق ہے۔ چار بیتے سُن کا ایہہ لگدا ہے کہ ایہہ کوئی پشتو گیت گایا جُل رہیا ہے پہاڑی زبان اِنہاں کو سیٹھاں بھی آکھدے ہین کہ ایہہ چھٹی بحر اُتے ملنی تہ مخصوص فرد یا واقعے دی مدح تہ ہجو دوئیاں طریقاں بچ استعمال کیتا گیندا ہے۔ نور احمد قریشی ہوراں دی چار بیتے طرز دی اس نظم بچ عاشق اپنے محبوب یا معشوق دے حُسن دا شیدائی ہوندا ہے تہ معشوق دے قُرب دا متمنی بھی۔ اوہ اپنی تمنا دا اظہار اس طراں کردا ہے۔

چاٹی تہ مدھانی دِکھو دوہاں دا شونکار وے
نیتے دیاں رسیاں باہیا سینے اُتے پہار وے
آرِڑ کاں گے دوہی رِل کے خوب چھوٹے کھائیکے
مکن تے ملائی تیری جانا اسیں کھائیکے
چھوٹے لارے کھاواں نالے چڑھدا خمار وے
لسی تیری کھٹی مگر بڑی مزے دار وے
پین گے نصیباں والے دور دوروں آئیے کے
مکھن تے ملائی تیری جانا اسیں کھائے کے
سام سام رکھنی میں لوکاں توں چھپا کے
کدوں توڑیں رکھیں گی تعویز توں بنا کے
ہک چھُٹکی دے میں پیواں شربت بنائیے کے
مکھن تہ ملائی تیری جانا اسیں کھائیے کے

پہاڑی زبان بچ غزل بارے نور احمد قریشی ہوراں کوئی زیادہ طبع آزمائی نیہہ کیتی۔ بس چند ہک غزلاں ترتیب دتیاں جنہاں دی فی الحال درستگی یا تصیح مطلوب ہے۔ ہکی غزل دے چند

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اشعار ملاحظہ فرماؤ۔

وعدہ سی آن دا مگر برسات ہوگئی
مک بے وفا دے نال ملاقات ہوگئی
گلاں میں کیتیاں مگر بے سود ہوگئیاں
بچ خاب دے جدوں بھی ملاقات ہوگئی
اُس چن جہئے مکھڑے اُتے زلفاں بکھریاں
سارے نظارے چھپ گئے بس رات ہوگئی

پہاڑی گیتاں دے مدان بچ نور احمد قریشی ہوراں کافی محنت کیتی کئی درجن گیت نہ صرف ترتیب دِتے بلکہ پہاڑی گلوکاراں واسطے گیتاں دا چنگا ذخیرہ شیرازیاں دی زینت بنیاں۔ ریڈیو کشمیر سرینگر دے پہاڑی پروگرام واسطے نور احمد قریشی ہوراں دے کئی گیت نامور گلوکاراں سُن گائے دے ہین جنہاں کو کافی شہرت ملی ہے۔ انہاں گیتاں دے سننے واسطے پہاڑی سامعین اکثر فرمایشی خطوط تے ٹیلی فون استعمال کردے ہین۔ انہاں گیتاں بچ جیہڑے عوام دے پسندیدہ گیت ریڈیو تھیں نشر ہوندے ہین اوہ ایہہ ہین۔

☆......رکھیاں سمہال کے میں توہڑیاں نشانیاں۔

☆......چن ماہی توں میں صدقے جاواں، چھلا چاندی دا۔

☆......دِکھ دِکھ کے چوبارے تو میں رُنی تھکیاں۔

سماج دے اندر نویں نسل دیاں جواناں دے فیشن اُتے طنز کردیاں ہویاں تہ نصیحت کردیاں ہویاں نور احمد قریشی لکھدے ہین۔

پنج کمانے بی گمانے لمّی آس نیہہ لوڑی دا
حق حلال تہ نیک کمایوں منہ کدے نیہہ موڑی دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایویں چُھمگا نیہہ روہڑی دا

ممی ڈیڈی آکھدا اجل پر اماں ابا نیہہ چھوڑی دا

ماں بولی نوں چھوڑ کے اپنی بڈھیری میم نیہہ لوڑی دا

ایویں چُھمگا نیہہ روہڑی دا

پَپّو ، ٹپیو ، رِکتو ، جمی ، وِکی چھوڑی جا

انگریزی ناں کُتیاں دے، ایہہ تحفہ نیہہ لوڑی جا

ایویں چُھمگا نیہہ روہڑی دا

نار بگانی دِکھ دِکھ پُھنڈیں، اپنی میکے ٹوری جا

اپنے ہتھاں گردن تے رکھ کٹار نیہہ لوڑی دا

ایویں چُھمگا نیہہ روہڑی دا

نور احمد قریشی ہوراں دے کلام دا ہک ہچھا خاصہ مجموعہ طنزیہ تہ پندونصائح تے مشتمل ہے۔ اس تھیں ہٹ کا انہاں دے موضوعات زیادہ تر پہاڑی زبان، پہاڑی نوجواناں پہاڑی دی شان تہ اُندے تیئں ہمدردی تے وفاداری تے پھیلے دے ہین۔ اپنی شاعری بچ نور احمد قریشی ہوراں پہاڑی زبان دے روائتی شہرت یافتہ گیت ماہیا، بولو کو بھی نویں پن یا جدّت نال پیش کیتا دا ہے۔ چند ماہیئے دے بند پیش ہین۔

گڈی آئی ہے ٹیشن تے

پرے ہٹ وے بالو مکو ماہیاں ویکھن دے

کوئی بنیاں دا کہاہ ماہیا

لُک لُک بہندے رواساں ملنے دی چاہ ماہیا

کنکاں دیاں پکھیاں نی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

یار تیرے ملنے دیاں اساں آساں رکھیاں نی

پُچھ پیار دا پہاء ماہیا

راتاں کدے لمیاں نی، خواباں بچ آ ماہیا

رُت آئی بہاراں دی

نور دیاں پٹیاں بچ تصویر ہے یاراں دی

بہر حال نور احمد قریشی ہک ایسی شخصیت ہے جس دے چوہا پاسیاں پہاڑی زبان گشت کردی پھردی ہے۔ پہاڑی زبان دی خدمت اُتے کمر بستہ ایہہ آدمی پہاڑی لوکاں دی نہ بلکہ پہاڑی زبان نال برتے جان والی بے اعتنائی تھیں کدے کدے سخت مایوس تے دل برداشتہ لگدا ہے۔ ایہہ شخص اپنی سینہ زوری تے قدم قدم اگا بدھ رہیا ہے ورنہ اس دے چوہاں طرف پھیلے دے ماحول بچ پہاڑی زبان دی باز گشت سُنائی نیہہ دیندی۔ خود غرضی بچ مبتلا پہاڑی زبان دے وارث تہ رکھوالے اپنی مادری زبان کو سہارا دینا تھیں محروم نظر ایندے ہین۔ نور احمد قریشی جس پہاڑی نوجوان کو مرصع کھوڑے اُتے بڑی شان نال سوار ہویاں دا دِکھنا تے چاہندے ہین اوہ ماروتیاں دی شوقتی ء ہے۔ اوہ پل رُک کا پچھا نظر مارنا واسطے تیار نیہہ بلکہ تیز رفتاری نال مادہ پرستی دے میدان بچ دوے لوکاں کو لواّگا نکلنے دی کوشش بچ مصروف ہے۔ ا وہ دوّیاں نال کندھا ملا کا ٹرنا دا قائل نیہہ۔

بقولِ کے ڈی مینیؔ

اس بے بسی کے دور سے بچ کر نکل سکیں

مشکل اگر نہیں ہے تو آسان بھی نہیں

☆☆☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عالم قریشی مرحوم ہک مکمل فنکار

فن انسانی زندگی دا ہک ایسا لازمی جُزو ہے جس دے بغیر زندگی نامکمل تہ ادھوری رہندی ہے۔ کِسے بھی شخص دے اندر دا فن نہ صرف اُسدی اپنی زندگی کو پُر مسرت ہور خوشنما بناندا ہے بلکہ دوئے لوکاں واسطے وی اُسدا وجود دسدا بہار ہوندا ہے۔ انسان دی ہمیشہ ایہی کوشش رہی ہے کہ غم، پریشانی دُکھ ہور اُداسی و مایوسی جیسی چیزاں اُسدی زندگی دے نزدیک کدے وی نہ آون۔ مگر انہاں تو چھٹکارا یا نجات ملنی وی مشکل ہوندی ہے۔ البتہ انسانی زندگی دے تجربات تھیں ایہہ چیز ظاہر ہوندی ہے کہ اِنہاں بچ کمی ضرور آسکدی ہے۔ ہور ایہہ کمی صرف فن دی بدولت ہی ممکن ہوسکدی ہے۔

فن دی مداخلت براہِ راست انسانی خصائل بچ ہوندی ہے۔ اگر میں فن دیاں قسماں بیان کراں تاں ہر شخص کو اپنے اندر کوئی نہ کوئی فن ضرور نظر ایسی۔ ہور اوہ اپنے آپ کو ہک فنکار تصور کرسی۔ ہور ایہہ حقیقت وی ہے کہ ہر شخص ہک فنکار ا ہوندا ہے۔ فرق صرف اتنا ہے کہ ایہہ فنون کُجھ انسان اپنی غرض و غائت پوری کرن واسطے استعمال کردے ہین ہور کُجھ لوک اپنی زندگی کو دوئے لوکاں واسطے وقف کر کے اپنے فنون تھیں فیضیاب کردے ہین۔ ایہہ لوک یا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایسے فنکار "جیو اور جینے دو" دے اصول کولوں وی اگے بدھ کے خود اپنی زندگی کو وی خوشگوار بنا دے ہین ہور باقی لوکاں واسطے وی مسرت دا سامان مہیا کردے ہین مثلاً سخت تپش ہور جلد کو ساڑنے والی تھپ بچ کسے راہ اُتے سفر کرن والے لوک اپنے آپ کو بچان واسطے سایہ دار درخت دی چھاں بچ راحت ہور آرام محسوس کردے ہین۔ بالکل اسی طراں ہک فنکار پریشان حال لوکاں واسطے سایہ دار درخت دی حیثیت رکھدا ہے۔ جس دے فن دی چھاں بچ اوہ اپنے دُکھ پُھل گیندے ہین۔

فن قدرت دی طرفوں ہک انمول تحفہ ہے۔ اِسدے حصول واسطے ہمیشہ کسے تعلیم و تربیت دی ضرورت نیہہ ہوندی۔ مثلاً بستیاں ہور آبادیاں بچ رہ کے اُسدا واسطہ ایسے ایسے لوکاں نال پیندا اے کہ اُنہاں دے مدلّل طرز بیان ہور ظرافت کو دِکھ کے ایسا لگدا ہے کہ اوہ کسے بہترین فنی ادارے دی پیداوار ہین۔ مگر ایسا نیہہ ہوندا۔ ایہہ فن اُنہاں کو قدرت دی طرفوں ودیعت یا بخشیا گیا دا ہوندا ہے۔

عقل اِنسانی پیدائشی چیز ہے ہور انسانی دماغ اسدی بہترین تربیت گاہ ہے۔ اسیں کیوں ایسیاں لوکاں دی ذہنیت توں نہ صرف متاثر بلکہ لاجواب ہو گیندے ہاں جیہڑے کسے مخصوص تربیتی ادارے دی پیداوار نیہہ ہوندے۔ فنِ سیاست دے اوہ ماہر ہوندے ہین۔ فن لطیفہ دے بیربل، فنِ ظرافت بچ اوہ کسے رشید احمد صدیقی یا پطرس بخاری کولوں گھٹ نیہہ ہوندا ہے۔ فنِ موسیقی بچ اوہ اپنیاں تاناں ہور راگاں نال دیا روشن کردے ہین۔ ایہی لوک صحیح فنکار ہوندے ہین۔ مرحوم عالم قریشی وی ہک ایسے فنکار آسے جیہڑے باضابطہ کسے فنی ادارے دے تربیت یافتہ نہ آسے مگر کمال دی گل ایہہ ہے کہ تربیت یافتہ لوک وی اُندے شیدائی آسے۔

ہک جائزہ: مرحوم عالم قریشی فنی اعتبار نال پہاڑی دنیا دے اُفق تے دنیہہ نالو چمکے ہور

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہاڑی تحریک کو اوہ لُوہ بخشی جیہڑی کدے وی ماند یا کھٹ نہ ہوسی ۔ بلکہ نسل در نسل عالم قریشی دے فن کو زندہ وتابندہ رکھسی ۔ اگر اَج دا شاعر، لکھاری فن کار یا سیاستداں سب کُجھ اپنا ہی کمال سمجھدا ہے تو فر اوہ لوک جنہاں سُن ایہہ راہواں متعین یا مقرر کیتیاں اُنہاں کو کیہڑے خانے بچ فِٹ کیتا جُلسی ۔ زمانۂ ماضی سُن ہر حال بچ راہنمائی کیتی ہے ۔ انداز بدلدے رہئے مگر خطوط اوہی رہندے ہین ۔ کمال تہ اُنداہے جنہاں رستے دِسے نہ کہ جیہڑے اِنہاں رستیاں تے ٹُر پئے ۔ مرحوم عالم قریشی وی اُنہاں لوکاں دی صفِ اوّل دے غازیاں بچوں ہین جنہاں سُن آئندہ نسلاں واسطے رستے متعین کر کے ہک وجود بخشا ہور اَج اسیں فیضاب ہور ہیاں ۔ اُنہاں کو فراموش کرنا پہاڑی تحریک نال بے انصافی ہور ظلم کرنا ہے اساں کو احسان فراموشاں بچ اپنا ناں نیہہ لکھانا چاہیدا ۔ اُنہاں دیاں سابقہ فنی خوبیاں ایہہ ثابت کردتا ہے کہ بے شک اوہ ہک مکمل فن کار آسے ۔

عالم قریشی بحثیت ہک گایئکار: آواز دی جادوگری بچ عالم قریشی پہاڑی دنیا دا لافانی کردار آسا ۔ جنہاں بزرگاں یا پہراواں سُن مرحوم کو لڑکپن ہور جوانی دے دو بچ سُنیا ہے اوہ اَج وی کفِ افسوس ملدے ہین ۔ مرحوم دارجحان گائیکی والے پاسے اِبتداء توں ہی آسا ۔ کثرتی بدن ہون دی وجہ نال اُواز کافی گونجدار ہور صاف، سُریلی آسی ۔ سیکولر ذہن دا مالک عالم قریشی آزاد طبعیت رکھدا آسا ۔ ۱۹۴۷ء دی تقسیم توں پہلیاں ہی گائیکی کو اپنایا ۔ حالانکہ اُس وقت اوہ ہک کم عمر لڑکا آسے ۔ ہندو پاک بچ بنن والیاں مشہور فلماں دے گیت اوہ اس خوبی نال اپنی روائتی آواز بچ گیندے آسے کہ سُننے والے حیران ہو کا ایہہ آکھدے آسے کہ ”لے اور آواز اور

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

الفاظ دی ادائیگی دی اتنی یکسانیت؟

کیا ایہہ اُندے فنکار ہون دا اِک مدلّل ثبوت نیہہ کہ اُندے نغمہ چھیڑن دی دیر ہوندی آسی کہ ہزاراں لوک اُندے ارد گرد جمع ہو گیندے آسے۔ حالانکہ بقول مرحوم ”گانا تو میرے دل سے نکلتا ہے اور میں اپنی تسکین کی خاطر گاتا ہوں“ ”واقعی“ بات جو دل سے نکلتی ہے اثر رکھتی ہے۔ ہُن سمجھ بچ ایندا ہے کہ اُندی آواز بچ درد دا عنصر غالب آسا۔ آواز کتاں بچ مٹھاس اور شیرینی کھول دی آسی۔ اِسی واسطے سینکڑے بلکہ ہزاراں لوک بغیر بلائے کھچے دے چلے ایندے آسے۔ ماہرے خیال بچ فن اُوہی ہے جیہڑا دوئے دے جذبات ہور احساسات کو مَس کر کے اُسدے دل تے گہرا اثر چھوڑے ہور ایہہ خوبی عالم قریشی بچ بدرجہ اُتم موجود آسی۔ ایہہ اُندے فن دا کمال آسا کہ اِک مہینے دی قید صرف چند گھنٹے بچ تبدیل ہوگئی۔ اُنہاں جیل دے حکام کو اس قدر متاثر کیتا کہ فوری رہائی دے احکامات صادر ہو گئے۔ ایہہ غالباً ۱۹۵۲ء دا واقعہ ہے۔ کپواڑ، بارہمولہ، سوپور، بانڈی پورہ وغیرہ علاقیاں بچ گو کہ اوہ بحیثیت اتھلیٹ ہور کھلاڑی کافی مشہور آسے۔ مگر عوام دی اکثریت اُندی نغمگی بکھیرنا دی شیدائی آسی۔ جیہڑے فلمی گیت اپنے زمانے بچ عالم قریشی اپنی آواز بچ شوقیہ طور لوکاں دی فرمائش تے بڑے بڑے مجمعیاں بچ گیندے آسے اُنہاں بچ ”پروردگار عالم تیرا ہی ہے سہارا، اوہ دُنیا کے رکھوالے، سہانی رات ڈھل چکی، اے غمِ دل کیا کروں، ٹوٹے ہوئے خوابوں نے، حُسن چلا ہے عشق سے ملنے، ہور اسی طراں دے درجناں دوئے فلمی گیت شامل ہین۔ اَج دے فنکار یعنی گلوکار اپنی سالہا سال دی محنت و ریاضت دے باوجود اِنہاں گیتاں کو اپنے اصلی رنگ بچ پیش کرن دی ہمت نیہہ کر سکدے۔

پہاڑی لوک گیتاں پیش کرنے بچ اُندی دلچسپی نہ ہون دے برابر آسی۔ شائد اُندی مردانہ وجاہت دے منافی آسا مگر پہاڑی کلام جدّوں سامنے آیا تہ اُنہاں کئی شعراء دے کلام دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

انتخاب کر کے کافی ساریاں غزلاں ہور گیت گائے جیہڑے اپنی مثال آپ ہین ۔غزل گوئی دے دوران اُندے ترنم دا ارتعاش یا لرزہ آواز کدے پُرسکون تالاب بچ اچانک پیدا ہون والیاں لہراں دا نظارہ ہو تصور پیدا کر دا آسا ہور اسدے نال جیہڑی خاص خوبی ہک فنکار یا گلو کار دی ہوندی ہے یعنی آواز و الفاظ دی ادائیگی نال نال ایکشن کرنا اوہ میں صرف عالم صاحب مرحوم بچ دِکھیا ہے ۔ بقیہ فنکار اس خوبی تھیں محروم ہین ۔اُندی پیش کش توں اسطراں لگدا آسا کہ "خیال وی اُندا، کلام وی اُندا، طرز وی اُندی، موسیقی وی اُندی ہور موقع ومحل وی اُندا" ایسا لگدا آسا کہ اوہ تمام چیزاں دے مرکب ہین۔

قاضی گنڈ دی ہک رات اُنہاں دی زندگی دی آخری راتاں بچو ہک رات آسی جدوں مارچ ۱۹۹۷ء بچ اوہ چار پنج قریبی سنگیاں نال جموں، دہلی ہور اجمیر دی طرف محوِ سفر آسے ۔ قاضی گنڈ دے ہوٹل تے اوہ یادگار رات گزری جس بچ اُنہاں ہک فلمی گیت

اک مسافر کو دنیا میں کیا چاہیے

صرف تھوڑی سی دل میں جگہ چاہیے

ایکشن نال پیش کر کے سامعین کو اِس قدر متاثر کیتا کہ اپنے قافلے ٹیکسی ڈرائیور سُن بے ساختہ آکھیا "پہائی صاحب تُسیں تہ فلم اِنڈسٹری بچ ہونے چاہیدے ہو ۔اَج ۷۰ر سال دی عمر بچ توہڑا ایہہ کمال ہے تہ جوانی دا کی کہنا" الغرض عالم صاحب مرحوم دی آواز پُرکشش ہور شخصیت تے چھائی دی آسی ۔ میں جو لِکھیا اُس روشنی بچ نیہہ بلکہ جو دِکھیا اُس روشنی بچ بلا تامل آکھ سکداں کہ عالم صاحب ہک بہترین گلوکار آسے۔

بحثیت موسیقار: آواز دیاں سُراں دی ترتیب ہور مٹھاس واسطے آواز نال ساز دا ہونا لازم ملزوم ہے ۔ کِسے وی شاعر دے کلام کو ترنم یا سُر بخشن واسطے ہک ایسے آدمی دی ضرورت ہوندی ہے جیہڑا الفاظ دے زیر و بم کو اسطراں واضح کرے کہ اُسدے معانی عیاں ہو جُلن ۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اِس کو اسیں ڈوّیاں لفظاں نچ کمپوز آکھ سکدے ہاں۔ عالم صاحب مرحوم دے کُجھ ریکارڈ شدہ گیت سُن کے ایہہ لگدا ہے کہ اگر اُنہاں کو مواقع میسر ایندے تاں اوہ ہِک بہت بڑے موسیقار بن سکدے آسے۔ پہاڑی دنیا دے موسیقی دے میدان نچ عالم قریشی دا نعم البدل کوئی وی نیہہ۔ اَز راہِ انصاف غور کرو کہ پہاڑی لوک گیتاں کو چھوڑ کے مختلف شعراء حضرات دا جیہڑا کلام کِسے وی گائیکار سُن اَج پیش کیتا ہے۔ اُندیاں طرزاں Tunes نچ فلمی گیتاں دی نقالی بالکل سامنے دِسدی ہے۔ چلو جی اگر تُساں کوئی طرز باوجود محنت دے یا مختصر وقت نچ نیہہ بن رہی تاں کوئی گل نیہہ نقل دی اجازت ہے۔ مگر ہمیشہ واسطے اس چیز کو اپنا کہنا فنکار دی توہین ہے۔ ایہہ صفت عالم صاحب مرحوم نچ موجود آسی کہ اوہ آکھدے آسے کہ طرز ایسی بناؤ جیہڑی پہلے کسے نغمے یا گیت نال مطابقت نہ رکھے۔ اُنہاں دے بہت سارے گیت ہور غزلاں ایسیاں ہین جیہڑیاں منفرد طرز دیاں ہین۔ ہور اس توں ہٹ کے اوہ اتنی ثقیل یا مشکل قسم دی طرز تیار کرنے دے عادی آسے کہ اُنہاں دے علاوہ دوسرا کوئی وی فنکار اُس گیت کو نہ گا سکدا آسا۔ مثلاً میں ہِک پہاڑی ترانہ تیار کیتا۔ ''اسیں پہاڑی پُتر پہاڑاں دے۔'' تقریباً دس پروگراماں نچ ایہہ ترانہ پیش کیتا گیا۔ بڑی حوصلہ افزائی ہوئی۔ ہِک پروگرام ملٹری واسطے طے ہویا، تہ عالم صاحب سُن آکھیا بھائی اس ترانے نچ تھوڑا جیا اضافہ کرنا ہے۔ اوہ اضافہ ایہہ آسیا کہ ہر اَنتر دے اِختتام پر ''ہر ہر مہادیو'' ۔ ''اللہ اکبر'' بولے سونہال، ست سری اکال'' یقین منو کہ اِنہاں لفظاں دے اضافے نال ترانے نچ کتنی خوبصورتی پیدا ہوئی کہ ترانہ ہِک شاہکار بن گیا۔

''میں توبہ کیتی دنیا تھیں۔ میں تھکیاں دِکھ دِکھ راہ توہڑی''۔ جان ماہڑ یئے آئیں بھی توں نہ''۔ اِسی طراں دے ہور وی گیت ہین جیہڑے عالم صاحب دی تخلیق ہین ہور اِندیاں طرزاں کِس قدر مشکل ہین۔ میں سمجھداہاں کہ اَسدے پہاڑی فنکاراں نچ اس چیز دی بہت بڑی کمی ہے۔ ہور مرحوم کو اپنا گائیڈ من کے اس کمی کو دور کرن دی سعی کرن۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عالم صاحب ہِک ڈرامہ ٹِسٹ: ویسے تہ ہر آدمی دی زندگی بجائے خود ہِک ڈرامے دی دور تھیں گُزردی ہے۔ مگر نفسانفسی دے عالم بِچ کوئی اس پاسے نظر نیہہ کردا کہ میں کیہڑا کردار نبھار رہیاں۔ ڈرامہ دراصل حقیقت دی عکاسی ہے۔ ہر شخص کو زندگی بِچ ہِک کردار دِتا گیادا ہے ہور اُوہ اُس کو بخوبی نبھار رہیا ہے۔ قدیم زمانے تھیں اَج تک، کتنیاں کہانیاں وجود بِچ آئیاں۔ ڈرامہ نگاری دا وجود این توں بعد کرداراں دے، کرداراں نال ملاقات کتی۔ فرضی ہور حقیقی کردار روشنی بِچ آئے ہور انسان اپنی اصل تھیں آگاہ ہویا۔ ایہہ ہِک قدیم فن ہے تہ پہاڑی لوکاں بِچ وی ایہہ فخر شائد مرحوم عالم قریشی ہوراں کو حاصل ہے کہ میں جدوں ۹ یا ۱۰ سال دی عمر دا آسا۔ اُنہاں سن ہِک ڈرامہ ترتیب دِتا۔ اگرچہ اوہ ڈرامہ اُردو ہور پہاڑی دا مرکب آسا تاہم اوہ ہِک کامیاب ڈرامہ آسا۔ ایہہ غالباً ۱۹۵۶ء دی گل ہے جدّوں عالم صاحب شاید اٹھویں یا نویں جماعت دے طالب علم آسے اس ڈرامے دا بنیادی مقصد ماہڑی سمجھ بِچ نیہہ آیا البتہ کرداراں دا بناؤ سنگھار ہور بدلی دیاں شکلاں دِکھ کے مکو کُجھ عجیب لگدا آسا۔ اس بِچ ہِک گانا وی آسا جس دے بول اجاں مکو یاد ہین۔ ''برسات میں ہم سے ملے تم سجن'' ہِک ۸۰ سال دا بُڈھا اُس کو گا رہیا آسا۔ فر دوجا ڈرامہ ۱۹۶۲ء بِچ ہویا۔ ایہہ کسے مزدور دے ظلم دی داستان آسی جیہڑا کسے بے رحم ٹھیکیدار دے ظلم دا شکار آسا۔ اِس بِچ ماہڑا وی ہِک کردار آسا۔ اگرچہ میں پہلا انعام کھدا مگر عالم صاحب دا اوہ رول مکو جہاں نیہہ ملدا جس بِچ اوہ ہِک سادھو دا رول ادا کردیاں ہوئیاں ایہہ فلمی گیت گا رہے آسے۔ ''بڑی دیر بھئی کب لوگے خبر مورے رام'' تھاں بِچ چمٹا تہ گلا بِچ مالا تہ کنٹھے۔ فر ۱۹۷۳ء بِچ پہلا پہاڑی ڈرامہ کیتا گیا جس دی ڈائریکشن دے نال نال ہر او کھا رول اوہ نبھیندے آسے۔ طالب علم دا رول، بُڈھے کھوسٹ دا رول، منیم یعنی منشی دا رول، ڈاکو دا رول، سکول ماسٹر دا رول، گراں دے نمبردار دا رول، سیاسی اُمیدوار دا رول، مخبر دا رول، جرگے دا ردار ول، غرض کوئی ایسا رول باقی نیہہ رہیا جیہڑا عالم صاحب ادا نہ کیتا ہوے۔ میک اپ بِچ وی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُنہاں کو کمال حاصل آسا۔ پہاری (بوجھل) آواز بچ مکالمے ادا کرنا داٹھنگ ہور پس پردہ ڈرامے دے دوران ضرورت دے مطابق موسیقی دے تمام کمالات تھیں اوہ بہرہ ور آسا۔

ڈرامے دے میدان بچ اوہ ہک بہترین ڈائریکٹر آسے ہور اُن دی خدمات فوج واسطے وی وقف آسیاں۔ اوہ مختلف ڈرامیاں دی ریہرسل کرالدے آسے جدّوں جدّوں فوج کو ضرورت پیندی آسی۔

ڈانسر: ڈرامے ہور موسیقی دے علاوہ مرحوم اپنے وقت دے منے دے ڈانسر آسے۔ کدے کدے کوئی ڈراما اگر طوالت اختیار کردا آسا تہ اوہ لوکاں دی بوریت کو دور کیتے واسطے ڈانسر دی ہک جوڑی تیار رکھدے آسے۔ ہور بوقت ضرورت مکمل موسیقی نال ڈانس آئٹم پیش کر کے واہ! واہ! وصول کردے آسے۔ ڈانس واسطے ڈرامہ ٹیم دے اندر کم از کم دو اعلیٰ پیمانے دے ڈانسر ہر وقت موجود ہوندے آسے۔ فر جدّوں اوہ ڈانسر فوج بچ پھرتی ہو گیندے آسے تہ اُتھاوی عالم صاحب دی مہربانی نال داد وصول کردے آسے۔ مرحوم دی لاتعداد ڈرامہ تصویراں وی موجود ہین ہور ڈرامہ کیسٹ وی۔ ٹیگور ہال سرینگر بچ تیار کیتا گیا ہک ویڈیو کیسٹ اَج وی حبیب ہوٹل دے مالک نذیر احمد خان کول موجود ہے۔ غرضیکہ مرحوم دی کارکردگی پہاڑی قوم واسطے ہک سرمایہ بن گئی ہے۔

فن کُشتی: ہُن تک لکھے گئیاں گلاں توں پڑھن والیاں پھروان ہور دوستاں ایہہ اخذ کیتا ہوسی کہ مرحوم عالم صاحب شاید کسے ایسے مجسمے داناں ہے جیہڑا جسمانی نزاکتاں تو ہٹ کے کسے دوئے کم نال کوئی سرکار نیہہ رکھدا۔ جناب عالم مرحوم ہک چٹانی جسم دا مالک ہور کشرتی اعضاء والا آدمی آسا۔ کرناہ دی مختصر تاریخ بچ عالم قریشی جیا کوئی دوّا آدمی نیہہ گزریا جیہڑا اِتنی صفات

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے نال نال پہلوانی بچ وی اپنا ثانی نہ رکھدا آسا۔ علاقائی سطح تے جتنیاں وی کُشتیاں لڑیاں گئیاں اُنہاں دا سہرا عالم صاحب مرحوم کو گیندا ہے۔ خود پہلواناں دی تربیت وی کردے آسے ہور خود کُشتی وی لڑدے آسے ۔ آخری دناں بچ وی جدّوں بہت کمزور ہوگئے دے آسے آکھدے آسے کہ اجاں وی چار آدمیاں کو بیک وقت میں پچھاڑ سکداں۔ اس لحاظ نال وی اُندی ہک ساکھ آسی۔ مگر اپنی طاقت دا اُنہاں کدے غلط استعمال نیہہ کتیا بلکہ غریب دی حمائت واسطے استعمال کیتا۔ ایہہ سب کُجھ اُنہاں سُن اپنے شوق نال کیتا ایہہ اُن دا پیشہ نہ آسا بلکہ اُنہاں دا قول آسا کہ جو کُجھ تُساں کول ہے اوہ قوم دے فرداں واسطے وقف کردے جلو۔

اوہ ہک بہترین اتھلیٹ ہور بہترین کھوڑسوار بہترین ماہر کبڈی، فٹ بال ہور والی بال کھلاڑی آسے۔ اِس میدان بچ اُنہاں دی دین "Contribution" بہت زیادہ ہے۔ اس وقت سینکڑیاں اتھلیٹ ہور کھلاڑی اُندے تربیت یافتہ ہین ہور ایہہ چیز ترقی دیاں منزلاں طے کر کے اگے اگے بدھ رہی ہے۔ مگر میں آکھساں کہ پہاڑی بولنے والے پھراء دوست ترقی دیاں منزلاں طے کردیاں کدھرے عالم صاحب مرحوم دی خدمت کو پُھل جُلن۔ ورنہ پہاڑی تحریک دی تاریخ صرف بدمزہ ہوگیسی بلکہ نامکمل رہسی ہور اپنے والیاں نسلاں پچھسن کہ ایہہ کہیڑا باب چھوڑ گیو۔ جس دی وجہ نال تاریخ کو ہتھ بچ چان دا دل نیہہ کردا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نوراحمد قریشی......(ہک سوانحی خاکہ)

رہ گئے کم ادھورے سارے، رہ گیاں یاداں باقی
خالی سب پیمانے رہ گئے، دور چلے گئے ساقی!

پہاڑی قوم دا تشخص بحال کرنے والا، اوہ بندۂ صحرائی تہ مردِ کوہستانی جیہڑا شمس بری دے بلند و بالا پہاڑ دے مغربی دامن "تحصیل کرناہ" بچ پیدا ہویا، جس سن پہاڑی زبان دے بقاء واسطے اپنی قوم کو صحیح معنیاں بچ جدو جہد تے عمل دا پیغام دِتا۔ جس سُن اپنے دور دے شکست خوردہ پہاڑی لوکاں کو اُن دی پستی دا احساس دیالیا۔ جیہڑا اپنی پہاڑی قوم کو غفلت نیستی ہور پستی دے دلدل تھیں باہر کڈھ کا اُس بلندی تہ کھڑنا چھندا آسا جتھا خدا بندے کو لو خود پچھدا ہے کہ دس اے بندے توہڑی رضا کے ہے۔ اُس مردِ آہن دا ناں نور احمد قریشی ہے، جس سن قوم کو خود شناسی دی تلقین دی تاکید کیتی۔ اوہ اُج اساں پہاڑیاں لوکاں دے درمیان موجود نیہہ، اللہ تعالیٰ اُنہاں دی نیک نیتی دا صدقہ اُنہاں کو جنت الفردوس بچ اعلیٰ مقام عطا کرے۔ آمین۔

چنگا ہویا کہ اوہ پہاڑی قوم دے اندر موجود خود غرض، مطلب پرست تہ مکارانہ حربے استعمال کر کا قوم دا بیڑا غرق کرنے والے بدنیت تہ بدطینت لوکاں کو لو دُور ہو گئے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آ کھتے ہوندن کہ ''یا مرکا قدر ایندی ہے یا دُور جُل کا''۔ اَج دے انسانی آرزواں تہ قدراں کو پامال تہ مجرح کرنے والے قوم دے نام نہاد ٹھیکیداراں کول صحیح ہور غلط انسان دی پہچان دی کوئی کسوٹی، کوئی معیار موجود نیہہ سوائے اس دے کہ اوہ ہِک ایسے ناپائیدار شیش محل بچ بسدے ہین جتھا چاروں طرف اُنہاں کو اپنے وجود ہور شخصیت دے علاوہ کوئی دُوا نظر نیہہ ایندا۔ ماہڑے ہِک قریبی دوست مسعود ساموں اپنی ہِکی غزل دے مقطع بچ ایسے لوکاں دا ذکر کردے ہویاں لکھیا ہے۔

تھی فقط ساموں چمن میں چشم بنیا کی کمی

دیکھنے والے بہت تھے، دیدہ ور کوئی نہ تھا!

پیدائش وابتدائی تعلیم:

نور احمد قریشی ہوراں دی ولادت جولائی 1937ء بچ موضع کھاور پارہ تحصیل کرناہ بچ ہوئی۔ اُنہاں دے والد دا ناں محمد حسین قریشی آسا، جیہڑے اپنے دور دے چند گنے چُنے پڑھے لکھے افراد بچ شامل آسے۔ نور احمد قریشی ہوراں دی والدہ فرزانہ بیگم ہِک خالص اسلامی ماحول دی پیداوار آسی۔ انتہائی سخت گیر مزاج، نظم وضبط، صوم وصلوٰۃ دی پابند ایہہ خاتون اپنے گراں دے اندر ہِک مثالی خاتون دی حیثیت رکھدی آسی۔ نور احمد قریشی ہوراں دی پوری زندگی تے اُنہاں دی والدہ مرحومہ دے لامثالی کردار دی چھاپ نظر ایندی رہی۔

نور احمد قریشی اپنے والد دی پہلی اولاد نرینہ آسے، اِس واسطے اُنہاں دی پرورش انتہائی لاڑ پیار نال ہوئی۔ ابتدائی تعلیم وادی کرناہ دے اُس وقت دے واحد ہائی سکول بچ ہوئی جس دا ناں اُس وقت ''شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی کرناہ'' آسا۔ 1976ء بچ اس ہائی سکول دا درجہ بدھا کا ہائر سیکنڈری سکول کیتا گیا تہ اَج بھی ایہہ ادارہ اِسی گریڈ بچ سینکڑے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

طلباء و طالبات کو تعلیم دے زیور تھیں آراستہ کرر ہیا ہے۔ ابتدائی دور بچ ہر بچہ ذہین ہونداہی ہے، فرق صرف اتنا ہوندا ہے کہ اُس دے دماغ دے تازہ خالی گوشیاں بچ کون کے پہردا ہے تہ فر بچہ اُسی کو رہنما خطوط سمجھ کا اگا بدھ گیندا ہے۔ اسی واسطے ابتدائی تعلیمی پرورش و پرداخت دا ماحول انتہائی صاف ستھرا تہ شفاف ہونا چاہیدا ہے تاں کہ بچہ نیک، بچھیاں تہ بہتر گلاں کو اپنے دماغ دے تازہ خانیاں بچ فٹ کر سکے۔

نور احمد قریشی ہوراں دا کہریلو ماحول صاف ستھرا تعلیمی ماحول آسا۔ اُنہاں دے والد منشی ہونے دے نال نال مقامی مسجد دے امام تہ صباحی درس دے مدرس بھی رہے دے آسے۔ والدہ بھی دینی تعلیم تھیں روشناس آسی، لہٰذا نور احمد قریشی ہک ذہن طالب علم دی صورت بچ سامنے آئے۔ انہاں دے ہم جماعتیاں دی اکثریت اُنہاں دی قابلیت دا اعتراف کردی آسی۔ اُنہاں دے اُس وقت سے سنگیاں بچو کوئی تہ اللہ کو پیارے ہو گئے جنہاں بچ قاضی محمد عالم قریشی، سیف علی خان سیفی، خواجہ محمد آصف، چودھری غلام محی الدین ،محمد سکندر خان ساکنہ ٹیٹوال شامل آسے۔ حالاں بھی انہاں دے کئی قریبی سنگی موجود ہین جنہاں نال اوہ اپنی عمر دے آخری دھاکے بچ بیٹھکاں تہ محفلاں کردے آسے۔ انہاں بچ عبدالمجید لون ساکنہ سلیمان، قاضی غلام یحیٰی ساکنہ کنڈی، پیر سراج الدین ساکنہ کنڈی تہ قاضی عبدالمجید ساکنہ چھمکوٹ قابل ذکر ہین۔

نور احمد قریشی اپنی طالب علمی دے دوران کھیڈاں بچ زیادہ دلچسپی کہندے آسے۔ کرناہ تحصیل دے اندر مرحوم نذیر احمد مسعودی ہوراں دی نگرانی بچ تعلیمی دور دا آغاز سونے دے حرفاں بچ لکھنے دے قابل ہے۔ اُس وقت تازہ تعلیم دے نال تازہ کھیڈاں دا آغاز کرنا بچ اُس وقت دے ہیڈ ماسٹر ایم ایم کاظم المعروف ''کاظمی صاحب'' دا رول لاثانی تہ لامثالی آسا جنہاں سن نہ صرف ہائی سکول کنڈی بچ زیر تعلیم طلبا بلکہ عوامی سطح تے مختلف

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کھیڈاں کو متعارف کراں کا عام و خاص دی زندگیاں کو متحرک کر کا رکھ دتا۔ پوری تحصیل کرناہ بچ تعلیم دے حصول دے نال نال مختلف کھیڈاں دا شوق پروان چڑھیا۔ گورنمنٹ شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی کرناہ دے کھیڈاں نال منسلک طالب علم مقابلیاں بچ حصہ کہن کا وادی کشمیر دے طول و عرض تہ اپنی اہلیت دی دھاک جما بیٹھے۔ باقی دے کھلاڑیاں دے نال نال نور احمد قریشی ہوریں بھی والی بال ٹورنامنٹ کھیڈے دے واسطے ہندواڑہ، بانڈی پورہ تہ سوپور تک گیندے رہے۔ اِسی دوران 51-1950ء بچ ٹورنامنٹ بچ حصہ کہد دے واسطے گئے۔ باقی تمام کھلاڑی واپس آ گئے مگر نور احمد قریشی سرینگر چلے گئے تہ فر اوہ واپس کہر نہ آئے۔، سرینگر دے خانیار علاقے بچ رہ کا شال دوشالے دی کشیدہ کاری بچ مصروف ہو گئے۔ اسی دوران اوہ غالباً 1954ء بچ جموں و کشمیر ملیشیا بچ بحثیت سپاہی پھرتی ہو گئے۔ اسی طراں اوہ اٹھویں جماعت تک ہی تعلیم حاصل کر سکے تہ طالب علمی دا زمانہ چھوڑ کا فوج دے ملازم بن گئے۔

ملازمت:

نور احمد قریشی ہوریں 1962ء تک جموں کشمیر ملیشیا دی تیرہویں یونٹ دے سپاہی بن کا ریاست جموں و کشمیر دے دور دراز علاقیاں گریز، مچھل، راجوری، چھم جوڑیاں، کالی تھار تہ کئی دوئیاں کٹھن تہ مشکل جائیاں تہ اپنی ڈیوٹی دیندے رہے۔ پہاڑی زبان بولنا یا پہاڑی ہونا بچ اوہ فخر محسوس کردے آسے۔ پہاڑی قوم دے ناں تے اوہ کسے قسم دی تضحیک یا طنز ہرگز برداشت نہ کردے آسے۔ پہاڑی قوم دی توقیر تہ عزت واسطے اُنہاں اپنی زندگی بچ بالخصوص اپنی سروس دے دوران متعدد افراد نال لڑائیاں تہ فساد کیتے۔ اِتھا تک کہ ہکی شخص کو اُنہاں زندگی تھیں محروم کر چھوڑیا آسا۔ ایہہ واقعہ 1960ء بچ ہکی جگہ پیش آیا آسا، جس دی تفصیل بچ گینا ضروری نیہہ۔ 1962ء بچ بھارت اور چین دے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

درمیان لداخ دیاں سرحداں تے جنگ چھڑ گئی۔ فوج کو مزید کمک پہچائے واسطے اُس وقت دے جنرل بکرم سنگھ سن تیر ہویں بٹالین جے اینڈ کے ملیشیا کو اپنے ہمراہ لداخ دی سرحد تے پہچا کا جنگ دے میدان بچ جھوک چھوڑیا۔ اِس جنگ بچ کافی زندگیاں تلف ہوئیاں۔ نور احمد قریشی ہوراں دے قول دے مطابق جس وقت اُنہاں دی یونٹ لداخ بچ بذریعہ جہاز اُتری تہ فوجی جواناں کو کوئی لمحہ ضائع کیتے بغیر سرحد تے دُشمن دا مقابلہ کرنا واسطے پچھ دتا۔ اوہ آکھن لگے کہ میں اپنے 9 سنگیاں سمیت ہِک شکتی مان گڈی بچ سوار ہو کے جس وقت سرحد پُہچیاں، اُگو سامنے تھیں دُشمن اساں دی گڈی تے تابڑ توڑ گولیاں تہ مارٹر فائراں دی بوچھاڑ کر چھوڑی۔ ڈرائیو سُن عقلمندی دا مظاہرہ کردیاں ہویاں فوراً گڈی کو واپس موڑیا مگر دُشمن سُن گڈی دے پچھلے حصے تے گولیاں دی بارش کر چھوڑی جس بچ ست جوان موقعے تے شہید ہو گئے صرف نور احمد قریشی تہ گڈی دا ڈرائیور بال بال بچ گئے۔

جسے رکھے سائیاں، مار سکے نہ کوئے

اوہ آکھن لگے کہ اِس پورے اچانک جالیوا حملے دے دوران مکو اگر کوئی چیز یاد ہے تہ اوہ ایہہ ہے کہ ماہڑی والدہ (جیہڑی اُس وقت بقید حیات آسی) دا چہرہ مبارک تہ دُعا واسطے اُٹھے دے ہتھ ماہڑیاں اکھیاں اگے صاف صاف باندے وسدے آسے۔ اللہ اللہ کر کے جنگ ختم ہوئی مگر تیر ہویں بٹالین جے اینڈ کے ملیشیا کو ہمیشہ لداخ واسطے مخصوص کر کا ''لداخ سکاوٹس'' بٹالین دا نواں ناں دِتا گیا۔ نور احمد قریشی 1962ء تھیں کہن کا 1978ء تک لداخ دیاں مشہور معروف وادیاں لیہہ، پرتاپور، نوبرا، زانسکار تہ سیاچن گلیشیر جیسی جان لیوا خطرناک جگہاں بچ اپنی ڈیوٹی سرانجام دیندے رہے۔ لداخ بچ اپنی طویل سروس دے دوان اُنہاں ہِک فوجی آفیسر ہون دے ناطے عام غریب لوکاں دی اِتنی خدمت کیتی کہ اُنہاں دی شہرت تہ سخاوت دے چرچے عام ہو گئے۔ اوہ لداخی زبان مکمل سمجھدے آسے تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کسے حد تک بولدے بھی آسے۔

''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' دے فنکارراں کول میوزیکل بنجو (Musical Benjo) ناں دا موسیقی دا آلہ نور احمد قریشی دی دین ہے جیہاں سن اِس آلے کو 1962 بچ پہلی وار وادی کرناہ بچ متعارف کرالیا تہ اَج کرناہ کلچرل کلب کول ترے عدد الیکٹریفائیڈ یعنی بجلی تے چلنا والے بنجو موجود ہین۔اپنی فوجی سروس دے دوران اوہ سرینگر تہ جموں دے مختلف کالجاں بچ این سی سی دے انسٹریکٹر بھی تعینات رہے دے ہین۔اِس دوران اُنہاں کو فوجی عدالت دی طرفو کورٹ مارشل دا سامنا کرنا پیا،جس بچ آخر کار اوہ خود باعزت بری ہو گئے۔مگر این سی سی دے کرنل کو سیول جیل پہچا دتا گیا۔

1978ء بچ ہی اُنہاں دا بڑا لڑکا محمود احمد قریشی جیہڑا دسویں جماعت بچ زیر تعلیم آسا،سرحد دے اُس پار پاکستانی زیر انتظام کشمیر دے دارالخلافہ مظفر آباد پہچ گیا جتھا اُس سن میٹرک پاس کرنا دے بعد کراچی دا رُخ کیتا۔ایل ایل بی دی ڈگری حاصل کر کے اُتھی وکالت شروع کیتی۔کجھ عرصہ بعد دلی دے ہِک مہاجر کنبے بچ شادی کر کا کراچی بچ بس رس گیا۔نور احمد قریشی ہوراں کو اپنے پہلے بیٹے دی جدائی دا انتہائی صدمہ گزریا مگر اپنی زندگی دے دوران اپنی زبان کدے بھی کسے اگا اپنے پُتر دی جدائی دے صدمے دا اظہار کر دیاں نیہہ دِکھیا۔اُس دی جدائی دا غم اُنہاں کو اندرو اندر ہی کھیندا رہیا مگر اُنہاں شکوے شکایتاں کو اپنے سینے بچ دفن کر کا انتہائی صبر واستقلال دا مظاہرہ کیتا۔اپنے لاڈلے پُتر دی جدائی دے صدمے دا اظہار اُن دی شاعری بچ جابجا باندے نظر ایندا اہے۔کونجڑی ہِک لوک گیت ہے، اسی دے وزن تہ بحر تے اُنہاں کجھ شعر آکھے دے ہین جیہاں بچ ہوکاں تہ ہاڑاں دا شدید اثر موجود ہے۔ملاحظہ کرو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُڈ پہلا کونجڑیئے کوئی ماہلیاں تے بہار آئی

بہکاں کو لوک ٹُرے ، گیاں سجڑاں دی یاد آئی

اُڈ پہلا کونجڑیئے گل موراں دے پھاہی پا کے

بدھیا بھی بیہہ منگی ، ٹرگیوں تُسیں جدائی لا کے

اُڈھ پہلا کونجڑیئے ، لماڈار نی کاواں دا

بچیاں دے دُکھ ڈاہڈے ، بُرا حال نی ماواں دا

اسی طراں اپنی ہکی نظم بچ اوہ اپنے دل دی پھڑاس تہ تھوکھ انہاں شعراں بچ کڈھدے ہین۔اس نظم داعنوان بھی اُنہاں ہجر فراق رکھیا دا ہے۔شعر بہ بحرسی حرفی پیش ہین ۔

ن : نیم بسمل میری جان تڑفے مینوں ہجر محبوب دا مار گیا

قائم رہے نہ ہوش حواس میرے جس وقت تھیں ہے اوہ پار گیا

پُٹھ پوے بچھوڑے دا جیونا کے، مینوں مار کے نس اوہ پار گیا

آکھیں نال فراق دے نور احمد میری زندگی کر بیکار گیا !

کہڑی پل نہ آرام ہے یار باجھوں، پُھل گیا ہے شاید اوہ نام میرا

اے باد صبا توں جا اُتھے، میرے یار نوں دیویں سلام میرا

آکھیں کر معاف خطا میری، رو رو کے دیویں پیغام میرا

منگاں یک دیدار سوہنے یار دامیں، ایہوئی ورد ہے صبح تہ شام میرا

نور احمد قریشی ہوراں اپنی عمر دا بیشتر حصہ انہاں ہی حیلیاں ہاکیاں بچ گزار چھوڑیا مگر نہ اپنے کہردیاں کو اپنے دُکھاں دا راز دار یا غمگسار بنایا تہ نہ ہی کسے دوئے کو خبر لگن دِتی۔اَج تک جس جس شخص بھی اُنہاں دی محفل کیتی یا سنگ کیتا اُنہاں نور احمد قریشی کو کدے بھی ملول، مضطرب، پریشان یا اُداس نہ دِکھیا ہوسی۔اُنہاں کو ہسدا اکھیڈ دا تہ خوش خوشحال دِکھ کا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہر آدمی ایہہ سوچنا آسا کہ دُنیا بچ اگر پریشانی یا مصیبت تھیں پاک کوئی شخص ہے تہ اوہ صرف ہور صرف نور احمد قریشی ہوسکتا ہے۔

1978ء بچ اپنی فوجی سروس دے آخری سال بچ اُنہاں سن جموں صوبے دے اُستاد محلے دی ہکی مسلمان بیوہ نال صرف اِس غرض نال دوسری شادی کیتی کہ اُس دا سابقہ خاوند ہکی حادثے بچ ہلاک ہوگیا تہ اوہ اپنے پچھے بے سہارا تہ معصوم جنڈک تہ گدریاں چھوڑ گیا جن دا پُرسان حال کوئی نہ آسا۔ نور احمد قریشی ہوراں اُنہاں دی پرورش دا نہ صرف ذمہ چایا بلکہ اُنہاں واسطے قلعہ باہودے کول دو کنال رقبہ بھی خرید کہدا جتھا اَج اُنہاں سُن تعمیر دا کم شروع کیتا دا ہے۔

پہاڑی قوم دی پسماندگی، بے بسی تہ لاچاری نور احمد قریشی دے انگ انگ بچ زہریلے سیال مادے نالو کھٹکدی آسی۔ ریاست جموں وکشمیر دی بے جا تہ غیر مناسب تقسیم دی وجہ نال پہاڑی زبان بولنے والیاں دے سینے اُتو جیہڑی سرحداں دی لکیر چھکی گئی اُس دی وجہ نال پہاڑی لوک دو حصیاں بچ بٹ گئے۔ پہرا پہراؤ تھیں جدا ہوگیا۔ ماء پے اپنی اولاد تھیں دُور ہوگئے۔ سب کجھ جدا ہوگیا لیکن زبان تقسیم نیہہ ہوئی۔ البتہ پہاڑی زبان دی ترویج وترقی بچ رکاوٹ پیدا ہوگئی۔ نور احمد قریشی ہوراں کو پہاڑی قوم دے غیر یقینی مستقبل دے بارے بڑی تشویش آسی۔ اُنہاں اپنی فوجی سروس دے دوران ہی اپنی قوم دی شناخت تہ پہاڑی زبان کو ہک لسانی اکائی دے طور تے آئینی ضمانت فراہم کرنا واسطے جانی و مالی جدوجہد شروع کیتی۔ "پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم" دے وجود بچ اینے تو کئی سال پہلے اوہ انفرادی طور تے مصروف عمل رہے۔ اُنہاں دیاں مصمم ارادیاں کو اُس وقت تقویت ملی جس وقت ایڈوکیٹ نور اللہ قریشی تہ دیگر ہمراہیاں سن مکمل طور تہ پہاڑی زبان دی تحریک دا آغاز کیتا۔ ایہیاں تہ احتجاجی تحریکاں بچ ہزاراں افراد شامل ہوندے ہین مگر نعرہ آواز بلند کرنا کسے سر پھرے محبّ قوم دا کم ہوندا ہے۔ ہر ہک دے بس دی گل نیہہ۔ نور احمد قریشی بیان کردے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رہندے آسے کہ پُھکھیاں پٹیاں، رات دیاں گھپ انھیریاں بِچ انجان تہ دور دراز پہاڑی رستیاں تے سفر کر کا مختلف پہاڑی زبان بولن والیاں بستیاں بِچ پہچ کا وقت بے وقت بوہے ٹھکوردے آسیاں۔ کوئی بوہے کُھلائے آسے تہ کئی بوہے بند رہندے آسے۔ پیراں دے بوٹاں دے تلے الگ ہوگیندے آسے مگر اُنہاں ترٹے تہ پھٹے دے بوٹاں کو ہتھاں بِچ چا کا نا اُمید تہ مایوس ہوئے بغیر اپنا کٹھن سفر جاری رکھیا۔ ریاست جموں و کشمیر دیاں اُنہاں تمام گٹھاں بچالیاں بِچ پہچ گیاں جتھا کُرے کوئی پہاڑی بولن والا بسدا آسا۔ اُس وقت توقع آسی کہ صاحب حیثیت پہاڑی یا پڑھیا لکھیا پہاڑی اَسدی گل کو ہتھو ہتھ کھنسی مگر ایسا نہ ہویا۔ جان دے آسیاں کہ لمی نیندراں سین والے اتنے جلدی نیہہ جاگدے تہ کدے جاگ بھی گیندے تہ کافی چر تک اُن دے ہنگلیناں دا تہ آکڑنا دا سلسلہ جاری رہندا ہے، جس دے دوران اوہ کسے دی گل کو نہ سمجھدے ہویاں خاطر خواہ تسلی بخش جواب نیہہ دے سکدا۔ اساں اپنے حواس بہال تہ بجار کھے۔ کئی ہچھے لوک بھی ملے جنہاں پورے پورے تعاون دا یقین دتا ہور مونڈھے نال مونڈھا جوڑ کا پہاڑی قوم و زبان دی بقاء تہ ترقی واسطے جی توڑ محنت کرنا دا وعدہ کیتا۔ کیئں خیر خواہاں سن مالی معاونت بھی کیتی تہ کیں اسدے قافلے کو لو اِس طراں پلا ٹک کا نستے آسے جیہاں اسیں پہاڑی نہ بلکہ گندگی دا ٹھیر آسیاں۔ فر وقت گزرنا دے نال نال اس در بدر پھٹکنا والے پہاڑی قافلے کو نذیر احمد مسعودی تہ مرزا عبدالرشید جیسے قائدین بھی ملے جنہاں دیاں مزید محنتاں، کاوشاں تہ ہدایتاں دی وجہ نال اساں دی پیش رفت انتہائی حوصلہ افزاء رہی تہ 1975ء بِچ آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دا قیام عمل بِچ آیا۔ نور احمد قریشی ہوراں کو اس فورم دا چیف آرگنائزر مقرر کیتا گیا۔ فورم دے زعما سن بیک آواز پہاڑی فورم دے جھنڈے تلا پہاڑی قوم کو جمع ہو کا کم کرنا دی دعوت دتی۔ پوری ریاست دے پہاڑی خطیاں دے پہاڑی زبان دے فنکار، ادیب تہ شاعر اپنا اپنا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سرمایہ ادب وفن کہن کا میدان عمل بچ سرگرم ہو گئے۔

نور احمد قریشی ہوریں اپنی فوجی سروس دی تکمیل دے بعد 1978ء بچ سبکدوش ہو گئے تہ اُس دے فوراً بعد اُنہاں کو سرینگر دے صورہ میڈیکل انسٹی چیوٹ بچ سیکورٹی آفیسر دی نوکری مل گئی۔ ایہہ نوکری نور احمد قریشی دی من پسند نوکری آسی۔ اوہ بہتر روزگار دے حصول دے بکھیڑیاں تہ جنجالاں بچ کدے بھی نیہہ پئے البتہ خدائی خدمتگار رہون دے ناطے اُنہاں دا دل کردا آسا کہ اوہ اپنی زندگی دا ہِک ہِک پل لوکاں دی خدمت تہ مدد کرنا بچ گزار چھوڑن۔ اُنہاں دی دلی مراد پوری ہوئی، اپنی سیکورٹی آفیسر دی ڈیوٹی دے دوران اُنہاں پہلے ہی مرحلے بچ ہِک بہت بڑے سکینڈل کو بے نقاب کر کا صورہ میڈیکل انسٹی ٹیوٹ دی لکھاں روپے دی پراپرٹی کو برآمد کیتا جس بچ ہسپتال دی ادویات، قالیناں تہ بجلی دا سامان شامل آسا۔ اپنی ایمانداری تہ دیانتداری تہ خدمت گزاری دی وجہ نال اوہ ہسپتال دے تمام ڈاکٹروں تہ نیم طبی عملے دی ہمدردیاں جتنے بچ کامیاب ہو گئے۔ کرناہ تحصیل یا کسی بھی ریاست دے پہاڑی علاقے تھیں کوئی بیمار علاج واسطے اگر صورہ ہسپتال گیندا آسا۔ نور احمد قریشی بحیثیت پہاڑی اُنہاں دی فوری مدد واسطے تیار رہندے آسے۔ اکثر بیماراں کو اوہ دربدر ہونا تھیں بچائے واسطے اپنے سرکاری کوارٹر بچ نہ صرف جگہ دیندے آسے بلکہ اُن دے کھانے پینے دا انتظام بھی خود ہی کردے آسے۔ صورہ ہسپتال بچ اپنی سروس دے دوران اُنہاں کو نامساعد حالات دی وجہ نال کافی نشیب وفراز تھیں بھی گزرنا پیا، جس دا تذکرہ مناسب نیہہ۔ اسی دوران اُنہاں پہاڑی شاعری دی طرف خاص توجہ مرکوز کیتی۔ اُنہاں دی ابتدائی شاعری بچ پہاڑی قوم پہاڑی زبان تہ پہاڑی جوان دا تذکرہ زیادہ ملدا ہے۔ اپنے اشعار بچ اوہ پہاڑی جوان دی غیرت کو للکار کا پہاڑاں دا سینہ چیر کا اپنے قومی مفاد واسطے اگا بدھنا دی نہ صرف تلقین وتاکید کردے ہین بلکہ اُسدے جوش ہور قومی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جذبات کوبھڑکا کا اُس دے بدن بچ لہودی گردش کوتیز کر دے ہین ۔ ملاحظہ فرماؤ چنداشعار متفرقہ ۔

ہتھ بچ تلوار لیکے اُٹھ پہاڑی شیر جوان
لاج اپنی قوم دی رکھیں توں جا کے بچ مدان
آزمائش دی کھڑی ہے، موت نوں رکھ سامنے
غازیا ایہہ پل سہانے مُڑکے فر یہہ آونے
حق سرداری ہے اپنا ، غاصباں کولوتوں کھس
ظالماں دے واسطے بس توں اُن آئی موت بن

اس طراں دے لاتعداد اشعار اُنہاں دیاں ابتدائی نظماں تہ غزلاں دے ذریعے پہاڑی زبان بولنے والیاں واسطے فجر دی اذان دا کم کر دے ہین ۔ اوہ خابِ غفلت تھیں بیدار کر کا پہاڑی قوم کو اتفاق واتحاد دی ہکی رسی بچ جکڑے رہنے دی ترغیب دیندے ہین ۔ اوہ اپنی پہاڑی قوم دے تیئں انفرادی جذبات تہ اجتماعی طاقت تہ بڑا زور دیندے ہین ۔ نور احمد قریشی ہوراں دی ہک بہت بڑی خوبی شاعری دے حوالے نال ایہہ آسی کہ جدوں بھی اُنہاں کوئی نظم یا غزل ترتیب دِتی اُس دی تاریخ تہ مقام درج کرنا بچ کدے کوتاہی یہہ کیتی ۔ ایہہ صفت کسے دوئے شاعر بچ یہہ پائی جلدی ۔ اٹھاراں فروری 1988ء کو صورہ میڈیکل انسٹی چیوٹ بچ ڈیوٹی دے دوران اپنے سرکاری کوارٹر تے بہہ کا اُنہاں ہک ہور پہاڑی جوان تہ پہاڑی قوم دے ناں ہک نظم لکھی جس دا ہر شعر پہاڑی جوان دے جذبات تہ احساسات کو چھنجوڑ کا اپنی ماء بولی تہ پوری پہاڑی قوم دی خدمت تہ حقوق دے حصول واسطے سرگرم عمل ہونا دی دعوت دیندا اہے ۔ اِسی نظم دے چند شعر جیہڑے سی حرفی دی بحر تے لکھے گئے پیش خدمت ہین ۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہون اُٹھ پہاڑیا شیر بن کے حق اپنا منگ توں غیر کولو
ہتھ چھوڑ کُھلے ، باہواں کرلمیاں کھس حق توں اپنا غیر کولو
نہ کھیڈ تے وقت گنوانا ئیں ، تہوکھے بازاں دی چال نوں سمجھ ذرا
لک بنھ کے اُٹھ نال سنگیاں دے ، تبر تیر تلوار کھبکا ذرا !
نال صدق یقین دے کر وعدہ قسم اس دے دُدھ دی کھاؤ سارے
جنہاں حق کھادا پہاڑی قوم دا جی ، اُن دا کڈھ کلیجڑا کھاؤ سارے
بتری تہاراں حلال کر نورؔ احمد ، ورنہ رہویں نہ توں اِس جہان اندر
پہاڑی بن کے اُٹھ تہ لے بدلہ ، کی لینا ہی توں اس جہان اندر
آؤ تاؤ نہ دِکھ توں نورؔ احمد ، موت کھلی ہے آن کے سِر توہڑے
پتہ کوئی پیغام نہ دیسی تینوں ، کڈھ تہوکھ تہ کر ارمان پورے
جنہاں کنندھ چاہڑی توہڑے کھر اندر ، اُنہاں موزیاں توں لے حساب اپنا
پہاڑی بن تہ شیر دی چال چل توں ، چھنڈا چاتہ دس شباب اپنا
اُچے پہاڑ تہ چڑھ کے ڈنڈ کریو ، سبھاں پہاڑیاں دیو سلام میرا
زندہ رہیاں تاں مِلساں لکھ واری ، مر گیاں تہ امانت کلام میرا

تحصیل کرناہ کسے زمانے یعنی 1947ء تھیں پہلیاں ضلع مظفر آباد دی سب تھیں بڑی تحصیل آسی ۔ تقسیم ملک دے نال نال کرناہ تحصیل دی بھی تقسیم ہوگئی تہ ہک حصہ ہندوستان دے زیر قبضہ کشمیر نال شامل ہوئی تہ دو حصے پاکستانی زیر انتظام کشمیر نال شامل ہوگئی ۔ برادریاں ، رشتہ داریاں تہ تعلق داریاں بھی تقسیم ہوگیاں ۔ بچھوڑے پے گئے ۔ ہزاراں لوک ہکی دوئے نال ملن دی آس تہ اُمیدِ کہن کا اِس دنیا تھیں رخصت ہوگئے ۔ فر سٹھ سال دی جدائی تہ بچھوڑے دے بعد جس وقت رستے کھولنا دی اُمید لگی تہ نور احمد قریشی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اِس بچھوڑے دا حال کرناہ دی تصویر دے حوالے نال اِس طراں پیش کر دے ہین

کرناہ، آسی تصویر کشمیر دی پر اَج اعرافاں دے بچ شمار ہوندا
کش گنگا دے کنڈے بیٹھ یارو، قسمت اپنی تے ہر انسان روندا

جے میں اِنہاں دی شاعری دے مختلف موضوعات دے حوالے نال اپنے مقالے کو جاری رکھاں تاں مکو ایہہ اُمید ییہہ لگدی کہ میں کسے اختتام تے پہچاں۔اس تفصیل بچ گیناں نال نور احمد قریشی ہوراں دیاں کئی ذاتی صفات دا تذکرہ چھٹ گینے دا امکان ہے۔نور احمد قریشی اپنے والدین دے انتہائی وفادار تہ تابعدار پُتر شمار کیتے گیندے ہین۔اُنہاں اپنے والدین دا نہ تہ کدے حکم ٹالیا تہ نہ ہی کدے اُنہاں دے سامنے متھا میلا کیتا۔اُنہاں اپنے والدین دی زندگی دے دوران اُنہاں دے سامنے اپنی بیوی نال کدے بھی گل ییہہ کیتی۔اوہ والدین دا انتہائی احترام کر دے آسے۔اپنے چھوٹے عزیز پہراواں کو اوہ بڑی شفقت تہ محبت نال پیش ایندے آسے۔اپنے محلے ہور گراں بچ اُنہاں کو سخی داتا دے ناں نال پکار دے آسے۔اُنہاں دی سخاوت دا ایہہ عالم آسا کہ جس وقت اوہ اپنی فوجی سروس دے دوران دو مہینے دی چھٹی ایندے آسے تہ مختلف قسم دے سامان نال لدے دے ہوندے آسے تہ جس وقت اوہ واپس گیندے آسے تہ اپنی فوجی وردی بھی جسم تہ نہ ہوندی آسی، اوہ بھی غریباں دی نذر کر چھوڑ دے آسے تہ فرکباڑی دی دکان توں پھٹیاں ترٹیاں قمیضاں تہ پتلوناں خرید کا تہ لاکا واپس گیندے آسے۔

مال و دولت دی نور احمد قریشی کول کوئی قدر و قیمت نہ آسی تہ نہ اوہ اس دی طمع یا لالچ رکھدے آسے۔جس قدر روپیہ پیسہ کمان دا موقع نور احمد قریشی کو ملیا، اگر اُنہاں سن اِنہاں موقعیاں دا فائدہ اُٹھایا دا ہوندا تاں اوہ اَج کرناہ تحصیل دے سب تھیں امیر ترین آدمی ہوندے۔اُنہاں جو کمایا اُس بچو خود کہٹ کھادا مگر دوے لوکاں کو زیادہ کھوالیا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

2008ء اکتوبر دے مہینے بچ ریاستی کلچرل اکیڈیمی دی طرفو پہاڑی کلچرل کلب کرناہ کو لداخ واسطے مدعو کیتا گیا جتھا کلچرل پروگرام پیش کرنا دا اہتمام آسا۔ نور احمد قریشی بحیثیت کلب دے چیئر مین تہ فنکار نال شامل آسے۔ لداخ علاقے بچ انہاں سن فوجی سروس دے اٹھاراں سال گزارے دے آسے، لہٰذا لداخ دے جغرافیے تھیں پوری طراں واقف آسے۔ کلب دیاں فنکاراں دے گائیڈ بن گئے تہ انتہائی اہمیت دی جانکاری دیندے رہے۔ پنج ستارہ ہوٹل سندھ بچ قیام دے دوران اُنہاں دی ملاقات اپنے ہکی ریٹائرڈ فوجی آفیسر غلام قادر نال ہوگئی۔ ملاقات دے دوران دوئی جذباتی ہوکا اپنیاں اگلیاں پچھلیاں گلاں کرن لگے۔ غلام قادر آکھن لگا۔ نور احمد صاحب ایہہ پنج ستارہ ہوٹل دریائے سندھ دے کنارے تے میں بنایا دا ہے۔ رہائشی مکان ۴ عدد بنائے دے ہین جنہاں بچو ترے مکان پورا سال سیاح لوکاں سُن کرائے تہ رکھے دے ہین تہ ہکی بچ خود رہائش کرداہاں۔ زمین خرید کا سفیدے دے اتنے درخت لائے دے ہین کہ ان دی مالیت ترے کروڑ تھیں زیادہ ہے۔ کل ملا کا ۱۵ کروڑ تھیں زیادہ دی پراپرٹی بنائی دی ہے۔ نور احمد صاحب، تسیں دسو کہ تساں کے بنایا دا ہے۔ انہاں جواب دتا کہ غلام قادر توہڑی موت آسان نیہہ ہونی، تدھ اپنے پچھتانے تہ رونے تہ افسوس دا سامان کیتا دا ہے جبکہ مکو اللہ تعالیٰ انہاں چیزاں تھیں پاک رکھیا دا ہے۔ ماہڑے کول انسانی خدمت دا جذبہ ہے۔ دماغ دا سکون ہے۔ اس تھیں بدھ کا کوئی دوئی دولت تہ ہوہی نیہہ سکدی۔ غلام قادر دی پشیمانی اُس وقت دِکھنے دے قابل آسی۔

نور احمد قریشی بچ بڑا بننے دی صلاحیت آسی مگر بڑا بننے دا شوق نہ آسا۔ اوہ پہاڑی قوم کو ہک جُٹ تہ متحد دِکھنا دے خواہشمند آسے۔ اوہ پہاڑی قوم دے آنگن ہرا بھرا تہ سرسبز و شاداب دِکھنا دے متمنی آسے۔ اگرچہ اوہ بذاتِ خود سیاسی کردار ادا کرنا پسند نہ کردے آسے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مگر اُنہاں سُن بالخصوص پہاڑی کرناہی عوام کوسیاسی تہ ادبی اُفق تہ کھڑناپاپچھپانا بچ ہک کلیدی کردار نبھایا۔ اُنہاں دی حسن کارکردگی پہاڑی قوم دے ماضی دا دلکش، موثر تہ بیش قیمتی سرمایہ ہے، جس دی مدد نال اسیں ایناوالے کل کو ہک خوبصورت موڑیا سمت دے سکتے ہاں ۔زمانہ حال تہ فر ایناوالیاں نسلاں کوادبی تہ سخاوتی زیور نال آراستہ کر سکتے ہاں۔

نوراحمد قریشی ہک دلیر، نڈر، بے باک، سچے تہ کھرے انسان آسے۔ اوہ محبّ وطن، محبّ قوم تہ نفرت ہور منافقت تھیں پاک آسے۔ اُنہاں دی نیت ہور سوچ شفاف آسی۔ اوہ موجودہ صدی دی امن پسند شخصیت آسے۔ اُنہاں دی زندگی دا منشور مذہبی رواداری، بھائی چارہ، اعتماد، اخوت تہ محبت تے مبنی آسا۔ گزشتہ انتشار دے دور بچ اُنہاں کئی کمیٹیاں تہ انجمناں بنایاں جن دا مقصد علاقے بچ امن عمل کو بحال رکھنا آسا۔ دس سال تک اوہ حلقہ پنچایت کھاوڑ پارہ دے سرپنچ بھی رہے۔

پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے چیئر مین دی حیثیت بچ اُنہاں کلب دیاں فنکاراں کو اوہ مقام دِتا کہ اَج پہاڑی کلچرل کلب موسیقی دے آلات دے حوالے نال امیر ترین کلب منیا گینداہے۔ اوہ آکھدے آسے کہ پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم دی کامیابی بچ کرناہ کلچرل کلب دا کلیدی رول رہیا داہے۔ اِسی کلب دے فنکاراں سن فورم کونویں روح بخشی کیا نکہ فورم دا وجود 1975ء بچ عمل بچ آیا جبکہ پہاڑی کلچرل کلب 1973ء تھیں لگاتار پہاڑی لوکاں دے دل دی آواز بن کا پہاڑی قوم وزبان دے ورثے دی سام سمھال بچ مصروف عمل ہے۔ اس کلب بچ نہ صرف پہاڑی لوک گیتاں دے فنکار شامل ہین بلکہ لوک ادب کو سینہ بہ سینہ آگا ٹورن والے پہاڑی ادیب تہ شعراء بھی موجود ہین۔

نوراحمد قریشی ہوریں تا حیات میاں محمد بخشؒ ہوراں دے انہاں شعراں تے کاربند رہے۔

دانشمنداں دا کم نائیں دُنیا تے دل لانا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اس بوہٹی لکھ خاوند کیتے ، جو کیتا سو کھانا
جس چھڈی ایہہ بچے کھائی ، سوہیو سگھڑ سیانا
ایسی ڈائین نال محمد کا ہنوں عقد نبھانا

اللہ بتارک تعالیٰ دی ذات تے اُنہاں کوتوکل آسا۔ ہر اُتار چڑھاؤ یا عروج و زوال کو اللہ تعالیٰ دی مرضی سمجھ کا اِس تے شاکر رہندے آسے۔ اسی واسطے اپنی زندگی دے دوران کسی بھی شخص سُن اُنہاں کو مایوس تہ پریشان نیہہ دِکھیا۔ زندگی دے آخری لمحے بچ جس وقت اُنہاں موت کو اپنے آپ نال بغل گیر ہوندیاں دِکھیا، اُس وقت بھی اوہ پہاڑی قوم دی سوچ بچ غرق آسے۔ اُن دی موت دا منظر میں اپنیاں اکھیاں دکھیا تہ میں اندازہ لایا کہ اگر موت اتنی آرام دہ تہ آسان ہے تہ فر موتوتھیں کے ڈرنا؟ مگر نہ۔ ایہہ منظر ہر یک دے نصیب بچ نیہہ ہوندا۔ ایہہ تہ اللہ تہ توکل رکھنے والے نیک نیت تہ قوم دے خیر خواہاں دا مقدر ہوندا ہے۔

5/جنوری 2013ء کو صبح ساڑھے دس بجے اوہ اپنے تمام تر تفکرات، سوچاں، کوششاں تہ کاوشاں کو زندیاں دے حوالے کر کا اپنی آخری منزل دی طرف بڑی شان و شوکت نال روانہ ہو گئے۔ اللہ تعالیٰ اُنہاں کو جنت الفردوس نصیب کرے۔ آؤ اسیں اپنیاں بزرگاں دیاں خوبیاں تلاش کر کا اپنیاں خامیاں کو کم کرنا دی سعی کراں۔

ایسے مدد کرو کہ کریں لوگ آرزو
ایسے رہا کرو کہ زمانہ مثال دے

☆☆☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کرناہ دے گُمنام شاعر

ہک جائزہ

دُنیا دے ہر خطے ہور ہر علاقے بچ مختلف بولیاں ہور زباناں استعمال کیتیاں جُل رہیاں ہین۔ زباناں ہور بولیاں انسان دے درمیان روابط دا وسیلہ ہین۔ پیار، محبت، نفرت، حسد، بغض کینہ تمام اچھیاں یا بُریاں صفتاں نال زبان انسان دے درمیان اظہار خیال دا واحد ذریعہ ہین۔ زباناں بولن والیاں دا تعلق دوہاں طبقیاں نال ہے۔ ہک خواندہ یعنی پڑھے لکھے لوک، دوّے ناخواندہ یعنی اَن پڑھ ہک تریا طبقہ وی ہے جیہڑا زباناں کو بولدیاں ویلے انصاف نال کم نیہہ کہندا۔ اوہ طبقہ ہے جاہلاں دا جس نال مقالے دا دور دا واسطہ نیہہ۔ شعوری کیفیت خدادی دین ہے۔ مگر علم و عمل نال ایہہ کیفیت اُجاگر ہوندی ہے۔

اظہار غم، اظہار مسرت، اظہار تعجب و حیرانگی دے وقت انسان دی زبان بے ساختگی دا مظاہر کردی ہے۔ بے باکی اس دی خاص صفت ہے۔ ایسے موقعیاں تے الفاظ دا ترتیب نال پرونا ہور زیادہ توں زیادہ خیالات کو مختصر الفاظ بچ ادا کرنا ہی شاعری اکھالدی ہے۔ ہُن سوال پیدا ہوندا ہے کہ معیار دی پستی یا بلندی کس طراں پرکھی جُلدی ہے۔ تہ ایہہ کم اَج کل کوئی مشکل نیہہ لگدا بلکہ آسانی نال پرکھیا جُل سکدا اہے۔ کیئاں کہ اس واسطے کتابی تنقیدی مطالعہ شرط ہے۔ ایہہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

حال کسے ہکی زبان دانیہہ بلکہ ساریاں زباناں دا ہے۔ خواندہ ہور ناخواندہ دوہاں طبقیاں دے لوک مخصوص موقعیاں تے شعراں نچ گل کرن دی اہلیت رکھدے رہے۔

جتھے تک پہاڑی زبان دے شعراں دا تعلق ہے، کرناہ نچ ایسے لوک وی ہوگزرے دے ہین جیہڑے مختلف موقعیاں تے بخوشی شعر آکھدے رہے۔ ایہہ شعر اُن دے ذہن دے کسی کونے نچ رچے بسے دے لگدے ہین۔ ایہہ اُن دی شعوری کیفیت دا پتہ دیندے ہین۔ ایہہ شاعری دی اوہ قسم ہے جس کو آمد آکھ سکدے ہاں۔ اس قسم دے شاعر ناخواندہ وی ہوسکدے ہین ہور خواندہ وی۔ انہاں شعراں دا اپنا ہی ہک مزہ ہور لطف ہے، ایہہ عام فہم ہور ہر قسم دی بناوٹ تھیں پاک ہونڈے ہین۔ شعری اصناف، فصاحت و بلاغت دی قید تھیں باہر ہوندے ہین۔ اِن دا طرزِ بیان وی جداگانہ ہوندا ہے۔ انہاں نچ اکثریت اُنہاں شعراں دی ہے جیہڑے چار بیتے دی طرز دے ہین۔ انہاں شعراء کو کوئی تحریری حیثیت نیہہ مل سکی۔ البتہ کُجھ کُجھ لوکاں دے ذہناں نچ محفوظ ہوکا رہ گئے۔ شعر آکھن والے حضرات وی اس قضیے تھیں پاک ہی رہے۔ شائد خود اوہ اس قدر پڑھے لکھے دے نہ آسے کہ اپنیاں شعراں کو کاغذ دی زینت بناندے تہ باقی وی کسے پڑھے لکھے کو ان دی افادیت یا اہمیت دا کوئی اندازہ نیہہ ہو یا کہ اوہ انہاں کو محفوظ رکھ سکدے۔ ہُن انہاں شاعراں دا کلام جیہڑے مختصر مگر کار آمد شعر آکھ گئے، اکٹھا کرنا یا جمع کرنا، انہیرے بچوں موتی تلاش کرنے دے برابر ہے۔ کُجھ شعراء حضرات اس دنیا تو رخصت ہو گئے۔ کُجھ حضرات دا کلام سجّے کھبّے رہن والیاں لوکاں دے مُنہ تھیں سُندے ہاں کہ حسب توفیق اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دے سپرد کر کے ایہہ توقع رکھدے ہاں کہ انہاں گُمنام شعراء دے کلام کو خصوصی شیرازے نچ جگہ دے کا ان دے ناں کو زندہ رکھنے دی سعی کیتے گیسی۔ اِنہاں شعراء حضرات دا تعارف معہ انہاں دے کلام دے پیش کیتا جُل رہیا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مرحوم عبدالعزیز خان صاحب:

ایہہ موضع کھاور پارہ تحصیل کرناہ دے باسی آسے۔آزادی تھیں پہلے وی ایہہ تحصیل کرناہ دے صنفِ اوّل دے شاعر منے گیندے آسے ہور آزادی تھیں بعد وی انہاں شاعری دے مدان بچ اپنا قلم شعری جذبہ اِس قدر محترک رکھیا کہ ہر محفل ہر جلسہ ہور ہر طبقۂ خیال دے لوکاں بچ ہک لاثانی شخصیت تسلیم کیتے گیندے آسے انہاں دا تعلق پہاڑی زبان بولن والیاں نال آسا انہاں کو ہک انقلابی شاعر تصوّر کیتا گیندا اے۔انہاں مختلف موضوعات کو اپنی شاعری بچ جگہ دتی ہے۔ پرندیاں تہ حیوانات ، دیہات ہور دوّے موضوعات تے قلم چلا کے انہاں سُن اپنے پہاڑی بولن والیاں تے بہت بڑا احسان کیتا دا ہے۔اُنہاں دا کلام پڑھ، سُن کے اَج وی ایہہ لگدا ہے کہ پہاڑی قوم اگلیاں کئی سالاں تک اس طرح دا شاعر پیدا نیہہ کر سکی ۔انہاں دا کلام اُردو ہور پہاڑی دوہاں زباناں بچ ہے۔مگر افسوس ایہہ ہے کہ اُنہاں جیہڑا بھی کلام لِکھیا ہور پڑھیا اوہ موقع پرست ہور خود غرض لوکاں دی نذر ہو گیا ہور اس وقت کوئی وی تحریری مجموعۂ کلام دستیاب نیہہ بلکہ لوکاں دے ذہناں بچ محفوظ ہے۔ایہہ تقریباً ۹۰ ر سال دی عمر بچ ۱۹۸۰ء دی دہائی بچ فوت ہو گئے۔ برمحل ہور فی البدیہہ شعر آکھن بچ اُنہاں کو خاص مہارت آہی۔اُن دی شاعری دے کُجھ نمونے اُردو ہور پہاڑی زبان بچ دتے جُل رہے ہین۔

یہ باڈر علاقہ ، بدن کانپتا ہے
مویشی سمجھ کر ہر اک ہانکتا ہے
وہ لائیں کہاں سے جو دل مانگتا ہے
ہماری یہ حالت خدا جانتا ہے

عفران توں ، غفور اللہ بخشیں توں ضرور اللہ سب ماہڑے قصور اللہ
ماہڑے بچ بڑے گناہ تہ معافی دیئں توں خدایا توہڑے در تے سر جھکایا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ربا سب ماہڑے گرائیں
انہاں جنتاں بچ لیجائیں
تتی چھنگ تہ اُنہاں لائیں
کرن جنتا دی ایہہ سیر
کھاون میوے تہ انگور
اللہ بخشیں توں ضرور

(پہاڑی)

گو کہ انہاں دے کلام بچ قافیہ یا ردیف وغیرہ دی کوئی قید نیہہ۔ مگر شعر دے وزن دی مطابقت نال آسان زبان دا استعمال تفصیل الفاظ تھیں پرہیز انہاں دے کلام بچ تازگی بخشدی ہے۔ شاعر دی بنیادی ضرورت دی وی کوئی کمی محسوس نیہہ ہوندی انہاں دا کلام جمع کرن دی کوشش کیتی جُل رہی ہے۔ ہور جتنا میسر ہویا اوہ شیرازیاں دی زینت بن کا رہیسی۔

مرحوم مولوی میر عالم صاحب:

ایہہ موضع دلدار کرناہ دے باشندے آسے۔ اعلیٰ پائے دے عالم ہور دینی بزرگ آسے۔ انہاں دا مختصر کلام دستیاب ہویا دا ہے مگر اس کلام دے اندر روحانیت کارفرما ہے۔ انہاں دا ایہہ کلام ہک شیرازے بچ مجتمع کیتا گیا دا ہے۔ ہور ایہہ پہاڑی کلام ہے۔ حالانکہ ایہہ حضرات بذاتِ خود ہی ہک بہت بڑے کاتب آسے۔ مگر اپنے کلام کو محفوظ نہہ کرسکے۔ اس دی وجہ یا تو ایہہ ہوسکدی ہے کہ اوہ شاعری کو کہٹ تہ روحانیت والے پاسے زیادہ تہیان دیندے آسے یا فِر کلام ہی مختصر ہوسکدا ہے۔ جتنا کہ ہکی شیرازے بچ مختصراً درج ہو گیا دا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مرحوم امیر شیخ صاحب:

ایہہ موضع بٹ پورہ کرناہ بچ پیدا ہوئے ۔ سرکاری نوکری دے سلسلے بچ محکمہ مال بچ چپراسی آسے ۔ مہاراجے دے دور بچ سرکاری ملازم دا خاصا رعب داب ہوندا آسا۔ ایہہ وی بڑے دبدبے دے مالک آسے۔ انہاں دی خاص صفت ایہہ آسی کہ ایہہ خوش الحان آسے ہور ہمیشہ مُسکر یندے آسے۔ عام طور تے جد کوئی شخص کسے محلے یا گراں بچ فوت ہو گیندا آسا تہ مرحوم امیر شیخ صاحب اپنے آپ اُتھا بوقت شام پہنچ گیندے آسے۔ ہور ساری رات اپنی خوش الحان آواز بچ گلزارِ یوسف، سیف الملوک ہور اسے طراں دیاں دوئیاں کتاباں دے اقتباس پڑھدے رہندے آسے ہور ساری محفل سوگوار ہو گیندی آسی۔ ایہہ عاشق مزاج وی آسے ہور اُنہاں دا کلام چار بیتے دی طرز تے ہوندا آسا۔ منفرد حیثیت دی ایہہ شاعری ہی ہک لطف دیندی ہے۔ کلام دستیاب نیہہ کیا نکہ تحریری صورت نیہہ دتی گئی۔ ہک مختصر قطعہ جیہڑا اُن دے ہکی گمانڈی کولوں سُنیا اتھا نقل کرداں۔

توہڑے بوہے اگے کھوڑ
توہڑی یاری دی نیہہ لوڑ
لارے سانوں لاندی ہیں
عاشقاں نوں ترساندی ہیں

(پہاڑی)

مزید کوشش کیتی جل رہی ہے کہ اِنہاں دا بکھریا دا کلام اگر کُجھاں ذہناں بچ محفوظ ہو یا تہ اوہ وی آئندی رقم کیتا گیسی۔

مرحوم عبداللہ صاحب:

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہہ کرناہ دے ہک گراں ''ٹاڈ'' دے رہنے والے آسے۔ انہاں کو عام لوک، عبداللہ شاعر دے ناں نال پکار دے آسے۔ کافی عرصہ ہو گیا داہے انہاں دی وفات کو ایہہ وی سن ۱۹۴۷ء توں پہلاں دے شاعر آسے ہور بعد تک وی زندہ رہے، باقی شاعراں نالوں انہاں نال وی اوہی پریشانی وابستہ آسی کہ اَن پڑھ ہون کیتے اوہ اپنا کلام محفوظ نہ کر سکے۔ بس لوکاں دے کِسے ہجوم دے سامنے کُجھ دِل دیاں گلاں شاعری دی صورت بچ آکھ کے داد حاصل کر کہندے آسے۔

ایہہ وی چار بیتے دی بحر بچ شعر آکھدے آسے۔ اِنہاں دے دوست رشید ہور بشیر آسے انہاں کو بہکا جولدیاں ویلے ایہہ شعر آکھدے۔

رشید دا نظارہ ، بشیر ہے پیارا
قصہ سُن لے میرا سارا
نانی نانا بہکا بچ ٹُر گیندے کشمیر
توں سُن بچہ بشیر

مرحوم عبداللہ شاعر بہکاں (ٹہوکاں) گینے دا شوقی آسا۔ کرناہ دی ہکی بہک ''ودی'' دا قصہ بیان کردا ہے۔

ٹاڈو سِر تے گٹھڑی چائی
زرلے گچھ کا کڈھی ساہی
گلی ہجاں وی نیہہ آئی
نیڑیاں جا پُچھیاں آخیر
توں سُن بچہ بشیر

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈوڈی ٹھنڈی سرد ہوا

رن خصماں تھیں جُدا

نِکا عزیز دا پھراء

صبح اُٹھ کا رہیا نہا

آگئی لباں اُتا جان

سنو ڈوڈی دا بیان

اسے طراں دی شاعری عام لوکاں دی زبان تے ہجاں وی موجود ہے۔ کلام جمع کیتا جُل رہیا ہے۔

مرحوم فیروز الدین شیخ:

ایہہ کرناہ دے ہک گراں کھاوڑ پارہ دے رہن والے آسے۔ بنیادی طور تے ایہہ آجڑی آسے۔ بکریاں چرالدے آسے۔ قطعی طوراَن پڑھ آسے۔ شاعری دا صرف ماحول میسر آسا۔ مگر کدے کدے اتفاقیہ یا شوقیہ طور شعر ٹوٹیاں (قطعات) بچ آکھدے آسے۔ انہاں دے شعراں بچ اگر چہ فنی لوازمات دی کمی ہے مگر چاشنی تہ لذّت ضرور ہوندی آسی۔ شعر مزیدار وی اوہی ہوندے ہین جیہڑا ہر ویلے دوئے لوکاں دے خیالات دی ترجمانی کردے ہین۔ اِسی طراں دے شعر آکھ کے لوکاں دا دل جت کہندے آسے۔ بڑے ظریف آدمی آسے۔ تن بدن دی سجاوٹ والے پاسے کوئی تیہان نہ دیندے آسے۔ ہک معمولی جیا اَنگہ (انگرکھا) اُونی ہور ہک گوڈیاں تک اونی شلوار دا مختصر لباس استعمال کردے آسے۔

انہاں سُن اپنے ہکی گمانڈی کولوں ہک بکری قیمتا کہدی تہ اوہ بعد بچ مر گئی۔ گماہنڈی دا ناں منگتا آسا اوہ بکری وی اُسے کولوں کہدی دی آسی۔ انہاں کو شک پے گیا کہ بکری شاید

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گماہنڈیا منگتے سُن ماری۔ تہ اس شعرا نچ اس دُکھڑے کو اس طراں بیان کردے ہین۔

بر یا پٹھاں سُن ماہلیا چریاں
سیالے کھادی کہاہ دی کہاڑی
کئیاں ماریئے منگتیا پٹھ ماہڑی
پٹھا دی نیتی آساں بنگلہ چاہڑیا
اندر نہ باڑی ہک واری
کئیاں ماریئے منگتیا پٹھ ماہڑی

گُجھ ہوروی مزاحیہ شعر آکھے دے ہین۔ جیہڑے کدے کدے لوکاں دی زبان تے آگیندے ہین۔

☆

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کرناہ دیاں بہکاں

ہک تفصیلی جائزہ

کرناہ تحصیل ۱۹۴۷ء دی تقسیم دے بعد اگرچہ سکڑ سمٹ کا ۱۶ ار مربع کلومیٹر دائرے دے اندر سما گئی دی ہے، تاہم مقابلتاً اِس دیاں ٹھوکاں یا بہکاں دا دائرہ اَجاں بھی شمال بچ کیرن دی پھر کیاں گلی، مشرق بچ چوکیل دے نزدیک ٹی پی تہ جنوب تہ جنوب مشرق بچ بنکس تھیں اَگانتھے چھنے تہ رکیاں شریف دی توت مار گلی تک ہک وسیع علاقے پھیلیا دا ہے۔

۱۹۴۷ء تھیں پہلیاں کرناہ دے جنوب مغرب والے پاسے واقع لیپا وادی دے ملحقہ پہاڑاں تے خوبصورت تہ ہموار جائیاں کو لیپا وادی دے لوک مشترکہ طور بہکاں دے طور استعمال کردے آسے۔ مثلاً کافر کھن پہاڑ دی ریشیاں گلی دے آلے دوالے درجناں دے حساب نال خوبصورت بہکاں آسیاں جتھا لیپا وادی دے علاوہ موجودہ کرناہ دے بجیترہ، دھنی، سدھ پورہ، امروئی، پراڑاہ، چھتنکڑی تے ٹاڈ گراواں دے لوک اپنے مال مویشی دے ہمراہ چند مہینے گرمیاں دے گزاردے آسے۔ اَج کل لیپا وادی جیہڑی پاکستانی زیر انتظام کشمیر ہے تہ جیہڑی کدے تحصیل کرناہ دا ہی ہک حصہ ہوندی آسی دے لوک انہاں بہکاں کو اپنی گرمائی رہائش واسطے بہکاں دے طور استعمال کردے ہین۔ تحصیل کرناہ بچ شامل دھنی، سدھ پورہ،

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جبیترہ تہ امروئی وغیرہ سرحدی لکیر دے اِس پار بسنا والیاں لوکاں سُن بعد بچ نویاں بہکاں دا انتخاب کیتا تہ پچھلے سٹھ سال تھیں انہاں گرانواں دے لوک اپنے مال مویشی دے ہمراہ نویاں منتخب کردہ بہکاں بچ ہی چند مہینے رہائش اختیار کردے ہین۔

ویسے بھی کرناہ دی تاریخ دے سابقہ باب تھیں ایہہ اظہار ہوندا ہے کہ کرناہ تحصیل بچ بسنا والے باشندے یا قوماں اِتھا مکمل سکونت یافتہ آسیاں بلکہ کسے مجبوری یا ضرورت دے تحت مختلف علاقیاں تھیں آ کا اِتھا آباد ہوئیاں ہین۔ مثلاً آفات سماوی یا موسمی ناموافق حالات دی وجہ نال لوک ترک سکونت کر کا کرناہ دی وادی بچ پناہ گزین ہوئے یا فر ایہہ لوک مال مویشی کو پال کا اپنا گزارہ چلین دے عادی آسے اس واسطے کرناہ دی وادی کو اپنا مسکن یا ٹھکانہ بنا کہدا۔ کیئاں کہ کرناہ ناہلیاں، کٹھیاں تے چشمیاں دی سرزمین ہون دی وجہ نال مال مویشی واسطے ہک بہترین چراگاہ ثابت ہوئی۔ اِنہاں پہاڑی قبیلیاں دی ہجرت وادی نیلم دی طرفو ہور وادی جہلم دی طرفو مدلل ثابت ہے۔ پہاڑی قبیلیاں دی آمد دا سلسلہ کافی دیر تک قائم رہیا۔ اِنہاں لوکاں بچ زیادہ لوک کاغان، ہزارہ تہ کجھ پونچھ میرپور دے قبائل بھی شامل ہین۔ اِس گل دا واضح ثبوت ایہہ ہے کہ موجودہ کرناہ بچ رہن والے کئی قبیلے ہجاں بھی اپنیاں ذاتاں تے قبیلیاں دی صحیح شناخت، معلومات تہ جانکاری واسطے پونچھ دے لوکاں نال رابطہ کردے آئے ہین تہ بے شک انہاں بچو کئی لوکاں کو تاریخ اقوام پونچھ دے حوالے نال درست معلومات حاصل ہوئیاں ہین۔ مختلف تاریخی کتاباں بچ قوماں، ذاتاں تے قبیلیاں دا تذکرہ ضرور ملدا ہے مگر کرناہ تحصیل دی سیاسی، سماجی، معاشرتی یا اقتصادی ماحول دی تصویرکشی دی کوئی تاریخ مرتب نیہہ ہوئی تہ نہ ہی کوئی ایسا حوالہ موجود ہے کہ کرناہ دی سرزمین تے سب تھیں پہلیاں کہیڑی قوم یا کہیڑا قبیلہ کہیڑے حالاتاں بچ آ کا بسیا دا ہے۔ ایہہ گل بھی قابل غور ہے کہ کرناہ دی تہرتی بچو وقتاً فوقتاً کھدائی دے دوران کجھ اجیاں چیزاں دستیاب ہوئیاں جنہاں دا تعلق

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کسے قدیم ہندو تہذیب نال جُڑیا دا رہیا ہے۔ مثلاً ایسے پتھر دستیات ہوئے جنہاں کو بڑی نفاست نال تراش کا اُنہاں بچ ہک اوکھلی نما جگہ بنائی گئی دی ہے جس بچ کسے بت یا مورتی کو کھلیاریا (ایستادہ) گیندا آسا۔ کئی جائیاں تھیں پتھر دے بُت تہ مورتیاں بھی دستیاب ہوئیاں۔ اس دے علاوہ کئی گراواں دے ناں تھیں بھی ہندو تہذیب دا حوالہ ملدا اہے۔ مثلاً گومل بٹ پورہ وغیرہ۔ اسی طراں کشمیری زبان دا بھی کرناہ تحصیل دے اندر گراواں دے ناں دے حوالے نال ایہہ ثبوت ملدا اہے کہ اِتھا کشمیری تہذیب دا بھی دور دورہ رہیا دا ہے۔ مثلاً تحصیل دا ہک مشرقی گراں ہے جس داناں ''ہاپت کھنی'' ہے۔ کشمیری زبان بچ اس دا مطلب رچھادی چھول، یعنی ریچھ کی گود ہے۔ واقعی ایہہ گراں رچھادی چھول ہے کیاں کہ اس دے ترے پاسے سخت کھنا (گھنا) جنگل ہے ہور ایہہ شمس بری پہاڑ دے دامن بچ ہے تہ رِچھاں دا بہترین محفوظ ٹھکانہ ہے ۔اسی طراں تحصیل صدر مقام ٹنگڈھار تھیں جرنیلی سڑک دو اطراف بچ تقسیم ہو گیندی ہے۔ ہک سڑک ٹیٹوال والے پاسے سدھی چلی گیندی ہے تہ دُوی کھبے پاسے گبراہ ہور بجیترہ گراواں والے پاسے چلی گیندی ہے۔ اسی سڑک تے ہک گراں ہے جس داناں کھور پارہ ہے۔ کھور کشمیری زبان بچ کھبے پاسے کو آکھدے ہین۔ شمس بری پہاڑ دے دامن بچو برف تہ چشمیاں دا پانی اکٹھا ہو کا ہک نالے دی صورت بچ مغرب دی سمت سُرمہ پڑی دے مقام تہ نالہ قاضی ناگ نال مل گیندا اہے۔ اس نالے داناں بھی کشمیری زبان دے دو لفظاں دا مرکب ہے۔ یعنی بتہ موجی یعنی پہَت دی ماء۔ ایہہ وجہ تسمیہ نہایت ہی موزوں ہے۔ کیاں کہ کرناہ بچ پیدا ہونے والی تہائیں یا شالی دی فصل اِسی، نالے دی دین ہے۔ غرض ایہہ کہ کرناہ تحصیل دی تہرتی تے ماضی بعید بچ کہیڑیاں کہیڑیاں تہذیباں پلیاں، بڑھیاں تہ فرمٹ گیاں۔ اس بارے بچ کوئی تاریخی شہادت یا ثبوت موجود نیہہ۔

پہاڑی دے ہک نامور محقق جناب نذیر احمد مسعودی جیہڑے بذاتِ خود موجودہ تاریخ دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہک باب ہین تہ اسی کرناہ دی تہرتی دا ہک حصہ ہین۔ اپنے ہکی مقالے ''شمس بری'' یادوں کے دریچے سے نچ لکھدے ہین کہ:

''شمس بری پہاڑ کو یہ نام کب دیا گیا، یہ معاملہ بھی تصورات کی جھیل میں غوطے کھاتا رہے گا جیسے خود علاقہ کا نام ''کرناہ''۔ اس کے بارے میں ایک روایت ہے کہ وادی ٹنگڈھار اور گبراہ کے درمیان ایک پہاڑی ٹیلہ ہے جسے کرناہ والے ''کرانو'' کہتے ہیں۔ یہ پہاڑی ۱۹۴۷ء تک دیودار کے جنگلوں سے ڈھکی تھی اور وہاں مٹی کے ظروف کی ٹھیکریاں ملتی تھیں۔ مشہور تھا کہ یہاں کسی راجہ ''کرن'' کی راجدھانی ہوا کرتی تھی لیکن کرناہ کی بمبہ حکومت سے پہلے کے کوئی مستند حالات نہیں ملتے ہیں''۔

راجہ شاہد شجاعت اپنے اُردو مقالے ''وادیٔ کرناہ، تاریخ کے جھروکے سے'' نچ لکھدے ہین:

وادی کرناہ کے آباد ہونے کے اشارے تین ہزار سال قبل مسیح کے بعد سے موصول ہوتے ہیں۔ اس دور میں یہ علاقہ جنگلوں پہاڑوں اور جھیلوں سے بھرا پڑا تھا۔ پہلے پہل یہاں لوگ مال مویشی کو چُرانے کے لئے آنے لگے۔ چونکہ یہاں پانی کی بہتات تھی اور چارہ وغیرہ وافر تھا اس سے یہ علاقہ بہک کی صورت میں استعمال ہونے لگا۔ گردونواح سے لوگ گرمیوں کے چند ماہ یہاں اپنے مال مویشیوں کے ساتھ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

گزار کر چلے جاتے تھے۔ پھر ۲۰۰۰ ق،م سے مکمل آبادی کا
اس علاقہ میں پائے جانے کا پتہ ملتا ہے"۔

اگر چہ راجہ صاحب دا ایہہ بیان بھی ہک قیاس آرائی تے مبنی ہے۔ تاہم ق،م دے حوالے تھیں ہٹ کا اگر دِکھیا جُلے تہ اس صداقت تھیں قطعی انکار نیہہ ہوسکدا کہ ایہہ علاقہ پہلے پہل مال مویشی دی چراگاہ دے طور تہ استعمال کیتا گیا دا ہے۔ فی الوقت کلھن دی مرتب کردہ مشہور زمانہ تاریخ "راج ترنگنی" کو معتبر من کا اسیں یقین دا دامن پکڑ کا آکھ سکدے ہاں کہ کرناہ دا قدیم ناں "کرناہ" ہی آسا۔

مضمون دا موضوع چونکہ "کرناہ دیاں بہکاں، ہک تفصیلی جائزہ" ہے۔ اس واسطے بہکاں دے پس منظر کو کریدنا یا کھنوترنا ضروری سمجھیا گیا۔ بہکاں دا ایہہ سلسلہ اَج بھی جاری ہے۔ اگر چہ موجودہ تکنیکی دور بِچ ایہہ رواج فرسودہ لگدا ہے کیاں کہ مال مویشی دا پالنے تہ سمہالنے والے مرد تہ عورتاں جدید سہولتاں تھیں فیضیاب ہونا واسطے تعلیمی میدان دا رُخ کر رہئے ہین تاں جے پڑھ لکھ کا سرکاری یا غیر سرکاری ملازمتاں یا نوکریاں حاصل کر سکن۔ لہٰذا مال مویشی دی صنعت رو بہ زوال ہو رہئی ہے۔ تاہم کرناہ وادی دے ہجاں بھی ستر فیصد لوکاِس صنعت کو قائم رکھن دی کوشش بِچ مصروف ہین۔ انہاں لوکاں دی وجہ نال بہکاں آباد ہین تہ اپنے مقرر کردہ وقت تہ اپنا مال مویشی کہن کا قافلے دی صورت بِچ پڑا پڑا پیڈ اطے کر کا اپنیاں بہکاں بِچ پہچ گیندے ہین۔

کرناہ دیاں نِکیاں بڑیاں کل ملا کا تقریباً ڈیڑھ سو دے قریب بہکاں موجود ہین بلکہ کئی نویاں جائیاں بھی دریافت کر کا لوک اتھا بھی اپنے ڈیرے جما کا تبدیلی ماحول تھیں لطف اندوز ہوندے ہین۔ بہکاں گینا دا مناسب تہ موزوں موسم وسط اپریل تھیں شروع ہوندا ہے تہ وسط اکتوبر تک تمام لوک اپنے مال مویشی دے ہمراہ واپس اپنے اپنے آبائی گراواں بِچ پہچ گیندے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہین۔کئی لوک مال مویشی دے بغیر شوقیہ طور تے تبدیلی آب وہوادی خاطر بھی اپنے افرادخانہ سمیت بہکاں دا لطف چینے واسطے چلے گیندے ہین۔موسم گرما دے دوران جس ویلے کرناہ وادی دا درجہ حرارت ۳۰ ڈگری تھیں ۴۰ ڈگری تک پہنچ گیندا ہے، اُس ویلے بہکاں دا درجہ حرارت زیادہ تھیں زیادہ ۱۰ ڈگری تک رہندا ہے۔اس دوران خرابی موسم دی وجہ نال سردی دی شدید لہر بھی قابل برداشت ہوندی ہے۔

وادی کرناہ دیاں بیشتر بہکاں شمس بری پہاڑ دی درمیانی اُچائیاں تہ واقع ہین تہ کئی ہک پہاڑ دے وسیع جنگلاں نال کہیرے دے دامن بچ آباد ہین جتھا ٹھنڈے، صاف تہ شفاف چشمیاں دا پانی کھیڈ دا، مچلدا شور مچیندا تہ اُچیاں اُچیاں بٹیاں (پتھراں) اتو چھالاں ماردا چھم بنیندا اُترائیاں بچ جمی دیاں چھاڑیاں بچ گم ہو گیندا ہے۔بہکاں دے انتخاب بچ چند گلاں کو فوقیت دتی گیندی ہے۔مثلاً جگہ کھلی تہ ہموار ہوئے آس پاس نمد لو یا تنگ یا چھچھر دے درختاں دی موجودگی ضروری ہے تاں جے مال مویشی گرمی بچ اُن دے سائے بچ رہ سکن یا فرسخت بارش دے دوران اِنہاں درختاں دی اوت (اوٹ) بچ کھل سکن۔پانی کافی مقدار بچ ہونا ضروری ہے۔کہاہ یا چارے واسطے آس پاس کھلیاں رکھاں یا چرا گاہواں ہون تاں جے (مال مویشی) بکریاں ڈنگر تہ کھوڑے رَج کا اپنا ٹہڈ پہر سکن تہ نالئی رُہڑنا چھڑنا تھیں محفوظ رہ سکن۔

کئی بہکاں تہ انتہائی کھریاں یا اوکھیاں جائیاں تہ بھی بسائے گئی دیاں ہین جتھا اکثر طور مال مویشی دے نال نال انسان دا کُھلا پھرنا بھی مشکل ہوندا ہے۔ایہہ شاید اس کر کا بہک بسائی دی ہوندی ہے کہ گُڑیاں عام طور تے اپنے ددھ تہ گائیں یا منجھی دی اوہڑی تہ دوئیاں کڑیاں دی نظر پینی گوارہ نیہہ کردیاں۔یعنی پہکھیاں تہ بدنظراں تھیں بچا کار کھے واسطے ایسیاں تنگ تہ کھریاں بہکاں دا انتخاب کیتا گیندا ہے۔کاروبار، مزدوری تہ تعلیمی مصروفیاتاں دی وجہ نال اَج کل بہکاں بچ اینا گیندا دی دلچسپی ذرا کھٹ گئی دی ہے۔اسئی وجہ نال دور دراز کئی تہاڑیاں دے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پینڈے تہ بسائی دیاں بہکاں بچ بھی لوک بڑی کھٹ تعداد بچ گیندے ہین، البتہ قریبی یا نزدیکی بہکاں کوہون ترجیح دِتی جُلدی ہے جتھو کہر دا ہک فرد ضروریات زندگی بہکا بچ پہچا کا آرام نال سنجاں ویلے اپنے کہر واپس آ گیندا ہے۔ گڈیاں دی آمد ورفت نال آن جان تہ سامان خور دونوش پہچان بچ کافی سہولت ہوگئی دی ہے۔

شمس بری دے جنوب مشرقی سلسلے دیاں بہکاں:

شمس بری پہاڑ دا جنوب مشرقی سلسلہ ہندواڑہ ماور نال جا کا ملدا ہے۔ ۱۰۲۶۴ فٹ اُچی سادھنا گلی تھیں دور ستے اُنہاں بہکاں دی راہنمائی کردے ہین جیہڑیاں شمس بری پہاڑ دے جنوب مشرقی سلسلے دیاں درمیانی اُچائیاں تے وادیاں یا گھاٹیاں بچ واقع ہین۔ اِنہاں بہکاں دا سلسلہ سادھنا گلی تھیں ہی شروع ہوگیندا ہے۔ سادھنا ٹاپ دے درّے تو تقریباً ۵۰۰ گز تلاں اُتر کا مشرق دی طرف ہک رستہ پہاڑ دے سینے دے درمیان بچو گھریاں کھائیاں تہ کیریاں کو پھلانگدا سادھنا گلی تھیں تقریباً ۷ کلومیٹر دُور جنوب مشرق دی مشہور بہک دُڈّی تک پہچ گیندا ہے تہ دُدا رستہ سادھنا ٹاپ دی مشرقی اُترائی دی طرف ٹی پی چوکیبل دی جرنیلی سڑک ہے۔ ٹی پی یا اِس دے کول کال والیاں بہکاں بچ گینا والے لوک ٹی پی تک اِسی جرنیلی سڑک کو اختیار کردے ہین۔ ٹی پی تھیں ہک راستہ جنوب دی طرف درنگیاڑی نالہ دی مخالف سمت شمس بری پہاڑ دی کم اُچائی تے واقع مشہور زمانہ بہک بنگس تک پہچ گیندا ہے۔ ایہہ فاصلہ بھی ۱۰ رکلومیٹر تھیں زیادہ ہے۔

کھپّی:

سادھنا ٹاپ والے رستے کو سفر کردیاں ویلے رستے بچ سب تھیں پہلی بہک داناں کھپی ہے جس دے دو حصے ہین رارلی کھپی تہ اس کو لوادھا کلومیٹر دُور اگا پارلی کھپی ایندی ہے۔ اِتھا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

موضع کھاوڑ پارہ دے تہ پٹھان گلی تے کونہ گبراہ دے چند کُنبے مال مویشی دے ہمراہ آ کا ڈیرہ لیند ے ہین ۔ اِس بہکا بچ اگرچہ پانی تہ کہاہ وغیرہ دی کوئی کمی نیہہ، تاہم ایہہ جگہ غیر ہموار تہ کھری ہونے دی وجہ نال انساناں تہ مال مویشی دا کافی نقصان ہوندا ہے۔ کھپی دوہاں لفظاں ''کھا'' پی دا مرکب ہے جس دا مطلب ایہہ ہے کہ اتھا مال مویشی دے کھانے (چارہ) ہور پینے (پانی) دی کوئی کمی نیہہ ۔ اِس بہک دے پچھلے پاسیو سفر کردیاں ہویاں ہک کلومیٹر دی دوری تے اگا ہک ٹہیری ایندی ہے۔ اتھا بھی ہک بہک بسائے گئی دی ہے جس داناں کھری ہے ۔اسی دے متصلہ ہک ہور بہک ہے جس داناں بیرو کھمری ہے۔

گُھمری:

دِکھنا بچ ایہہ بہک خوبصورت لگدی ہے مگر مختصر جئی ہموار میدانی کو چھوڑ کا اس دے ترے طرف انتہائی اوکھیاں ڈھلواناں موجود ہین ۔ ایہہ بہک کسے مخصوص گراں دیاں لوکاں واسطے نیہہ بلکہ جس کو مرضی آوے اوہ اُتھا کجھ کا ڈیرہ لا سکدا ہے۔ البتہ کئی سال پہلیاں اِتھا ٹیٹوال دے چند کُنبے موجاں مارن ایندے رہئے ۔ بعد بچ انہاں لوکاں سن بھی دوئیاں بہکاں دا انتخاب کر کہدا ۔ اِس بہک کو لوسد ھے چڑھدے پاسے سفر کردیاں ہویاں شمس بری پہاڑ دی کم از کم باراں ہزار فٹ دی بلندی تے پہنچ کا ہک ڈھلوان نما لما چوڑا میدان ہے جس بچ ٹہارے تہ کوٹھے بنائے گئے دے ہین ۔ اِس بیک داناں دُڈّی ہے۔

دُڈّی:

ایہہ بہک ہکی لمے چوڑے میدان بچ بسی دی ہے ۔ اس دے متصلہ پچھلے یعنی عین جنوب والے پاسے شمس بری پہاڑ دیاں کہٹ اُچائی والیاں سہریاں سہریاں چوٹیاں تہ کیراں موجود ہین جیہڑیاں برف نال ٹہکیاں رہندیاں ہین ۔ اِتھا مال مویشی دے چرنا واسطے کھلی جگہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ضرور ہے مگر کوئی درختاں دی اوت نیہہ جتھا مال مویشی شدید بارش یا برفباری دے دوران اپنا سِر لکا سکن ۔ اِس بہک دے پچھلے پاسیو اُوہتاں پہاڑ دیاں چوٹیاں والے حصے کوریتو والی گلی آکھیا گیندا اے ۔ موسمی تغیرات دی وجہ نال اِتھا بے تحاشا ریت پائی جلدی ہے ۔ اس دُوے طرف ایل اوسی ہے ۔ اِس بہک دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اِتھا گائیاں، منجھیاں تہ بکریاں دِل کھول کا دُدھ دیندیاں ہین ۔ اِس بہک نچ زیادہ تر بہادر کوٹ تہ پراڑاہ دے اکثر کُنبے مال مویشی دے ہمراہ رہائش اختیار کردے ہین ۔ پہاڑ دی چوٹی تہ ہون دی وجہ نال اِتھا شدید سردی پیندی ہے ۔ اس واسطے اِتھا بسنیا والے دُوئے لوکاں کولو پہلیاں ہی گراں کو واپس مُڑ گیندے ہین ۔

بنگس:

دُڈی بہک دے اسی میدان بچورستہ اُگا نِکل کا تقریباً دو کلو میٹر دُور بڑے بنگس نچ پہُچ جُلدا اے ۔ بنگس کئی کلو میٹر رقبے تہ پھیلیا (کھنڈیا) داتہ کئی حصیاں تے مشتمل ہے ۔ اِسی واسطہ اس کو وادی بنگس بھی آکھیا جُلدا اے ۔ وادی بنگس کسے ہِکی بہک داناں نیہہ بلکہ لاتعداد بہکاں اس نچ سما گئی دیاں ہین ۔ ایہہ صرف کرناہ تحصیلدی مختص بہک نیہہ بلکہ ہندواڑا دے ماور ہور راجواڑ تہ وڈر دے لوک بھی اپنے مال مویشی دے ہمراہ بنگس دے مختلف کو ہنیاں (گٹھاں) بچالیاں نچ ڈیرہ لا کا بہہ گیندے ہین ۔

ایاں تہ بنگس دوہاں حصیاں تے مشتمل ہے یعنی چھوٹا بنگس تہ بڑا بنگس ۔ لیکن چھوٹا بنگس بھی اپنی جائی ترواں (۳) حصیاں نچ تقسیم ہے ۔ چھوٹے بنگس نچ داخل ہون دے دو رستے ہین ۔ ہِک کرناہ دی طرفوں چوکیبل دی طرف سفر کردیا ہویاں ۔ ٹی پی دے مقام تھیں درنگیاڑی نالے دے نال نال پچھاں جنوب دی طرف نکے بنگس تک چلا گیندا اے ۔ ایہہ رستہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ٹھیک چھوٹے بنگس دے مغربی کنارے تے گچھ کا لگدا ہے۔جتھو بنگس دی خوبصورت ندی بنگس وادی دا سفر ختم کر کا اُترائی بچ ٹی پی دیاں کھیاں (گھنے) جنگلاں بچ داخل ہو گیندی ہے۔

چھوٹے بنگس دی طرف دُوا رستہ ہندواڑہ زچلڈارہ تہ راجواڑہ سڑک ہے۔وڈر تھیں آسانی ناں گڈی تے سفر کیتا جُل سکدا ہے۔اُس دے بعد نویں زیرِ تعمیر سڑک ہے جیہڑی ہجاں گڈیاں دی آمد ورفت دے قابل نیہہ تہ وڈر بالا تھیں بنگس تک ایہہ سفر پیدل طے کرنا پیندا ہے۔وڈر بالا تھیں بنگس تک ایہہ سفر پیدل طے کرنا پیندا ہے۔وڈر بالا تھیں ریش ناڑی تک تہ ریش ناڑی تھیں ہرل تک تہ فر بنگس دے کونے تک تقریباً ۸ کلومیٹر دا پیدل سفر ہے جیہڑا کافی دشوار تہ تھکا دینے والا ہے۔جنگل دیاں خودرو جنڈاں بوٹیاں دے درمیان ایہہ پگڈنڈی صرف اِس تے ٹرنا والیاں کو ہی نظر ایندی ہے۔ایہاں لگدے جیاں ایہہ کوئی پوشیدہ رستہ کسے خاص مقصد واسطے استعمال کیتا گیندا ہے۔ایہہ رستہ نکے بنگس دی ہکی گٹھا تے پہنچ کا ختم ہو گیندا ہے۔اِس دے نکے بنگس دا پہلا میدان شروع ہوندا ہے جیہڑا بنگس دی ندی کول گچھ کا ختم ہوندا ہے۔کرناہ والے بنگس بچ داخلی راستہ اتھو تقریباً ہک کلومیٹر مغرب دی طرف صاف نظر ایندا ہے۔

ترِیا (تیسرا) رستہ ہندواڑے تھیں لنگیٹ جُلدیاں سجے پاسے ماور سڑک والا ہے۔ماور تھیں پچھاں بنگس دی طرف جُلدیاں ہک ہور گراں پٹھاواڑی ایندا ہے۔اس کو عبور کر کے کشتواڑ نامی ہک خوبصورت جگہ ایندی ہے۔ہندواڑہ تھیں بنگس تک تقریباً ۳۰ کلومیٹر دالماں سفر ہے۔نالہ ماور دے نال نال بنگس دی طرف جُلنا والی سڑک تقریباً تکمیل دے مرحلے بچ ہے۔کشتواڑ دے مقام تھیں بنگس دی دوری تقریباً ۷ کلومیٹر ہے،جس دی تعمیر بیکن محکمے دے ذریعے جاری ہے۔ایہہ رستہ راجواڑ والے رستے نالو دشوار گزار ہور ڈراونا نیہہ بلکہ آرام دہ تہ خوبصورت ہے۔بنگس تک اِس رستے دے دوہاں طرفاں انتہائی بلندی والے خوبصورت بدلو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

(تنگ) دے درخت تہ کئی ساریاں نِکیاں نِکیاں خوبصورت وادیاں ایندیاں ہین جتھاں بچ تھوڑی دیر آرام کرنے دے بعد اِتھواُٹھنے دا دل نیہہ کردا۔ ایہہ رستہ آخر بڑے بنگس دے ہکی کونے تے پہچ کا ختم ہوگیندا ہے۔ اِس طراں بڑے بنگس بچ پُہچنا دے دو رستے مقرر ہین۔ ہک کرناہ دی دُوّی بہک تھیں ایندا ہے تہ دُوا ماور والے طرفو ایندا ہے۔ نکے بنگس بچ پُہچے واسطے بھی دو رستے ہین۔ ہک ٹی پی تھیں درنگیاڑی نالے دے نال نال نکے بنگس پہچ گیندا ہے تہ دوا رستہ راجواڑ تہ وڈر والے پاسیوآ کا نکے بنگس دی بجرا تے ختم ہوگیندا ہے۔ موٹے طور تہ بنگس دی وادی کو دو بڑے حصیاں بچ تقسیم کیتا گیا دا ہے۔ مثلاً:

نکا بنگس تہ بڑا بنگس:

مگر موقعہ دی مناسبت نال نِکے بنگس کو بھی ترے بڑے حصیاں بچ تقسیم کیتا گیا دا ہے۔ ایہہ تقسیم قدرتی ہے۔ کرناہ تھیں ٹی پی پہچ کا سجے پاسے جیہڑا رستہ نکے بنگس دے کونے تے گچھ کا لگدا ہے۔ اتھو بنگس دی ندی اپنا سفر ختم کر کا اُترائیاں بچ چلی گیندی ہے تہ نالہ دُوّی دے پانیاں نال رَل کا ٹی پی تہ درنگیاڑی دا رُخ کردی ہے۔ اِتھوا گا ایہہ کھمل نالہ داناں اختیار کر کا چوکیبل دی طرف رواں ہوگیندی ہے۔

نِکے بنگس بچ دے مغربی کونے بچ داخل ہون دے فوراً بعد چھوٹیاں چھوٹیاں بہکاں دا سلسلہ شروع ہوگیندا ہے۔ ایہہ بہکاں بنگس ندی دے سجے تے کھبے پاسے دیاں ٹہایاں (ڈھلوان) تے ہموار میدانیاں بچ تھوڑی دُوری تے بسی دیاں ہین۔ اِنہاں بہکاں دے کرناہ تحصیل دے مختلف گراواں دے لوک ہور ماور تہ راجواڑ علاقے دے لوک اپنے نال مال مویشی دے ہمراہ رہائش اختیار کردے ہین۔

سبہائی:

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نکے بنگس بچو بگناں والی ندی دی مخالف سمت مُنہہ کرکا دِکھاں تاں سجے پاسے پہلی بہک سبہائی دی بہک پیندی ہے، جتھاٹاڈ تہ پراڑے دے لوک ڈیرہ جما کا بہندے ہین۔ اِس بہک دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ پہاڑی زبان بچ سبہائی یا سبھایا نیک فال والے یا برکت والے کو آکھدے ہین۔ مال مویشی اِتھا محفوظ رہندا ہے تہ نالئی کہیئے دودھ تہ مکھن وغیرہ کافی مقدار بچ حاصل ہوندا ہے۔ لسی تہ دُدھ کو کاہڑھ کا یا پُھٹا کا دوترے قسم دا پنیر بھی بنایا جُلدا ہے۔ مثلاً کلاڑی کٹران تہ اینچھ وغیرہ۔ اسئی بہک کولوا گا تھوڑی دُور ہک دُوئی بہک ہے جس داناں وڈرسبہائی ہے۔ اِتھا بھی کرناہ دے لوک بسیوا کردے ہین۔

مچھی ترنگن:

نکے بنگس دی ندی دے کھبے پاسے جیہڑی پہلی بہک ایندی ہے اُس داناں مچھی ترنگن ہے ترنگن تھیں مراد اوہ جالی ہے جیہڑی کمہارا اپنے پہانڈیاں واسطے بنا کار کھدا ہے تہ جس ویلے پہانڈے بیچن واسطے دوے گراں یا علاقے بچ گیندا ہے تاں اوہ اپنے مٹی دے پہانڈے اِسئی ترنگڑی بچ بنھ کا موہنڈیاں تے چا کا ٹرگیندا ہے۔ اس بہک کو مچھی ترنگن اس واسطے آکھیا گیا ہے کہ اِس دے قریب ہی بنگس ندی دا پانی ہک ٹھنڈ یا ڈونہگی باولی دی صورت اختیار کر کہندا ہے۔ اس ٹھنڈا بچ چھوٹیاں بڑیاں مچھیاں کافی تعداد بچ موجود ہوندیاں ہین تہ بہکا دے نکے بڑے سارادن مچھیاں پکڑنا بچ گزار چھوڑدے ہین تہ کافی مچھیاں ہتھ آگیندیاں ہین۔ پہاڑی زبان بچ ترنگنا دا مطلب کسے چیزا کو ہتھا بچ پکڑ کا لڑکینا کو بھی آکھدے ہین تہ زبردستی چھک کھڑنا کو بھی آکھدے ہین۔ اس بہکا بچ تہنی تہ سدھ پورے گراواں دے لوک آکا بسدے ہین۔ مچھی ترنگندے نال ہی ہک اُچی ٹھیری ہے جتھا ہک آستانہ یا زیارت ہے۔ اس زیارت تے ہر ویروار دی شام کو نِکے بنگس دیاں بہکاں دے باسی دیسی حلوا، کھیر تے تاہری تقسیم کرکا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اپنی تہ اپنے مال مویشی دی حفاظت واسطے دُعائے خیر منگدے ہین۔ اِسی خوبصورت زیارت والی ٹھیری کولو بنگس ندی دے کنارے کنارے رستہ اَگانکلدا ہے تہ تھوڑی جئی دوری تے ہک ہور بہک ایندی ہے جس داناں راہ ولی ہے۔

راہ والی:

ایہہ بہک بالکل رستے دے پاسا نال کھبے طرف واقع ہون دی وجہ نال راہ والی اکھالدی ہے۔ اِس دے کھبے پلے ہک کافی لما ہموار تہ خوبصورت میدان ہے جیہڑا راجواڑ ہور ماورد دے درمیان بنگس دی سرحد تک چلا گیندا ہے۔ اِسئی میدان دے جنوب مشرقی کنارے تے ہک موبائل سکول بھی قائم ہے۔ راہ والی بہکا بچ بھی ٹاڈ تہنی تہ سدھ پورہ دے لوک بسیوا کردے ہین۔ اس بہک کولونگھ کے تھوڑی دور اِڈر دی بہک ایندی ہے۔ جس بچ کشمیر وادی دے راجواڑ والے علاقے دے گوجر تہ کشمیری زبان بولن والے چند ڈیرے رہندے ہین۔ اِڈر بہک دے نال ہی نالے دے کنارے کنارے جلنا والے رستے دے سجے ہور کھبے پاسے دو چٹاناں کھلیاں ہین۔ اِس تنگ درّے داناں کھوڑے ڈک رکھیا گیا دا ہے۔

کھوڑے ڈک:

اَکھیاں دِکھیا نظارہ ہے کہ بنگس وادی دے اندر اگر کوئی ذی روح ساریاں جانداراں کولو زیادہ مست ہوندا ہے تہ اوہ کھوڑا ہے۔ بنگس دے مختلف چٹیل میدان لاتعداد کھوڑئیاں نال پَہرے دے ہوندے ہین۔ اکثر طور تے بنگس دی سیر کیتے واسطے کھوڑے دا استعمال کیتے گیندا ہے۔ اِتھا کئی مرکبان سیلانیاں کو کرائے تے کھوڑے مہیا کر کا اپنا مالی فائدہ حاصل کردے ہین تہ نال ہی کھوڑیاں دی خرید وفروخت دا سلسلہ بھی جاری رہندا ہے۔ اِتھا کئی اعلیٰ نسل دے کھوڑے بھی موجود ہوندے ہین جیہڑے بالخصوص سواری دے قابل ہوندے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

قدیم زمانے بچ بنگس دی سرسبز و شاداب کھاہ نال پھری دی اِس وادی بچ اگر کوئی مشکل ترین مسئلہ درپیش آسا اوہ آسا کھوڑے کو پکڑ کا قابو کرنا۔ کھوڑیاں دی مستی دا ایہہ عالم ہوندا آسا کہ نہ صرف پورا پورا دن بلکہ کئی دن ہکی کھوڑے کو پکڑنا بچ لگ جلدے آسے۔ آخر کجھ سیانے لوکاں سن اڈر دی بہکادے نیڑے نالے دے کھبے پاسے رستے تے موجود چٹان (پٹری) کو درمیان بچو ہولے ہولے کپ کا ہک تنگ درہ بنا چھوڑیا ہون کھوڑے کو میداناں بچو رَلواڑ کا تنگ درے دے کول پُہچایا جلدا ہے جتھا پہلیاں تھیں چند آدمی راہ روک کا کھلے ہوندے ہین تہ اس درے بچ کھوڑا پھس کارہ جُلدا ہے تہ لوک بڑی آسانی نال کھوڑے کو قابو کو کہندے ہین۔ اِسی تنگ درے داناں کھوڑے ڈک رکھیا گیا دا ہے۔ کھوڑے ڈک دے مقام تھیں ذرا اگا کچھ کا ہک ہور بہک ایندی ہے۔ اس داناں ''تہائیں ٹہیری'' رکھیا گیا دا ہے۔

تہائیں ٹہیری:

تہائیں ٹہیری دراصل کوئی بہک نیہہ بلکہ نِکے بنگس تھیں بڑے بنگس تک جانے والے رستے تے ہک پڑاؤ ہے۔ نالے دے کنارے تے واقع اِس پڑاؤ دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اِتھا دو ٹہیریاں ہین۔ ہک بڑی تہ ہک چھوٹی۔ بڑی ٹہیری کو دکھ کا ایسا لگدا ہے کہ جس طراں کھلاڑیاں بچ زمیندار لوگ اپنی تہائیں دی چھمبائی کر کا ٹہیری کو پھے نال صاف کیتا گیا دا ہے تہ اس دے اندر دا کوڑا، کھاہ، تہائیں دی پیٹھی وغیرہ ہوا نال اُڈ کا بڑی ٹہیری دے پچھلے پاسے جمع ہو گئی دی ہے تہ ایہہ نِکی ٹہیری ایسی ہی لگدی ہے۔ اِسی واسطے اِس جائی داناں تہائیں ٹہیری رکھیا گیا دا ہے۔

نِکے بنگس بچو بہکاں دا ایہہ سلسلہ اِتھی مُک گیندا ہے تہ اِتھوا گا سفر جاری رکھ کا تقریباً ادھے گھنٹے دے بعد اسیں بڑے بنگس بچ داخل ہو گیندے ہاں۔ بڑا بنگس ہک وسیع وعریض

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کئی کلومیٹر تے پھیلیا دا ہک ہموار میدان ہے جس بچ لکھاں دی تعداد بچ مال مویشی دن رات چگدے رہندے ہین۔ بڑے بنگس دا ایہہ میدان دُڈّی دی بہک تھیں شروع ہوکا ماوردے پٹھاواڑی گراں دی اُپرلی بجیرا تے ختم ہوگیندا اہے۔ اِس دی لمبائی دا اندازہ اِس گل تو بخوبی لایا جُل سکدا اہے کہ میدان دے اندر ہکی سرے تھیں دوئے سرے تک چگنا والے مویشی ہک نقطے دے برابر نظر ایندے ہین۔ بڑے بنگس بچ داخل ہون دے بعد سجے پاسے والا میدانی حصہ دُڈّی بہک نال رل گیندا ہے تہ کھبے پاسے والا حصہ ماوردے پٹھاواڑی گراں دی سرحد نال مل گیندا ہے۔ بڑے بنگس بچ قدم رکھتیاں ہی سجے پاسے ہک بہک ایندی ہے جس دا ناں سکیاں ریاں ہے۔

سُکیاں رِیاں:

دُدی دی بہک تک ہک طویل رستہ اِسئی بہکا بچو ہوکا نکلدا اہے۔ ٹھنڈ زیادہ ہون دی وجہ نال سُکیاں رِیاں تھیں دُڈّی تک دے لمے فاصلے تے ہور کوئی بہک موجود نیہہ۔

سُکیاں رِیاں بھی کرناہ والے لوکاں دی بہک ہے۔ اِتھا بھی تہنی، سدھ پورہ گراواں دے کجھ ہک ڈیرے مال مویشی دے ہمراہ بسیوا کردے ہین۔

بڑے بنگس بچ داخلے دے فوراً بعد کھبے طرف ''سریاں'' دی بہک واقع ہے۔ سریاں تھیں بڑے بنگس دے وسیع میدان کو پار کرکا اگا جنوبی سمت دی پہاڑی دی چڑھائی چڑھ کا ہک ہور بہک ایندی ہے جس دا ناں کنٹ پتھری ہے۔ کنٹ پتھری دے کھبے طرف ''بیرناں والی'' بیک ہے۔ جتھاں دوئیاں بہکاں کو بیرناں والی تھیں راہ نکلدا اہے۔ اُن دے ناں اِس طراں ہین۔ گٹی پتھرہ، سینہہ بن، نڑدلی، نانگی تہ نانگی چھنجر۔ انھاں بہکاں بچ زیادہ تر کرناہ تحصیل دے گنڈوری، گبراہ تہ چُرنجی گراواں دے لوک بسیوا کردے ہین۔ ایہہ لوک اپنے استعمال

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

واسطے کھان پین تہ دُوئیاں ضرورت دیاں چیزاں حاصل کیتے واسطے ہندواڑے دے بزار دا رُخ کردے ہین، کیاں کہ ماوروالے پاسیو اُنہاں کو بزار تک دا سفر آسان پیندا ہے۔

بنگس وادی ریاست جموں وکشمیر دی حسین ترین وادی ہے۔ اس وادی دے کُھلے ہرے پھرے میداناں بچ بوٹ پیراں بچ لا کے مُرنا اِس وادی دی ہریالی دی توہین لگدی ہے۔ اِنہاں وسیع میداناں دا نیلا تہ نرم تلا ہک موٹے قالین دا نمونہ پیش کردا ہے۔ ٹردیاں ویلے انسان دا پیر کم ازکم چار انچ زمینی کہاہ بچ تہس گیندا ہے تہ پیر چانے دے بعد اوہ جگہ دوبارہ برابر ہو جلدی ہے۔ قدرت سن بنگس دی سرزمین کو سپر نگ دار بنایا دا ہے۔ لکھاں دی تعداد بچ مال مویشی دے چگنا یا چرنا دے باوجود اِتھا دے کہاہ دی لمبائی بچ کوئی فرق نیہہ ایندا۔ چوہاں پاسیاں تھیں بُدلو، چھچھر، دیودار، کائل، پھرنگی، پھرزیاں تہ تلی پترے دے اُچیاں لمیاں درختاں نال کھیری دی ایہہ وادی اپنی مثال آپ ہے۔ اہل قلم حضرات سن اِس وادی بچ قدم رکھنے دے بعد اعتراف کیتا دا ہے کہ بنگس وادی جنت دی مقدس سرزمین دا ہک ٹوٹا (حصہ) ہے جیہڑا قدرت دی طرفو وادی کشمیر واسطے ہک انمول تحفہ دے طور پہنچیا گیا دا ہے۔ حیرانگی دی گل ایہہ ہے کہ گل مرگ، سونا مرگ یا پہلگام جیسی جائیاں کو ہر سال جاذب نظر بنائے واسطے اَرباں روپے خرچ کیتے جلدے ہین مگر بنگس وادی دے قدرتی حسن دی پچھان رکھنا والی اکھیاں ہجاں تکر بے نور ہین۔ انصاف دا تقاضا ایہہ آسا کہ اَج تو چالی پنجاہ سال پہلاں بنگس دی وادی کو اگر سیر سپاٹا کرن والے حضرات واسطے تیار کیتا گیا دا ہوندا تاں ریاست دے ہندواڑہ، کپواڑہ، لنگیٹ تہ کرناہ دے علاقیاں دی معاشی ترقی بچ ہک انقلابی تبدیلی سامنے آئی دی ہوندی۔ اگرچہ بنگس وادی دے چند شیدائیاں سن بنگس وادی کو سیاحتی نقشے تے اُندے واسطے اپنی آواز کو ارباب اقتدار تکر پہچایا ہور اس دی تعمیر وترقی واسطے سرکار سُن قدم چایا دا ہے، تاہم بنگس دے وراثت داراں کو اپنی جدوجہد تیز تر کرنا دی ضرورت ہے تاں جے کرناہ، ماور تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

راجواڑے دی طرفو بنگس وادی تک سیلانیاں دی آمد کو جلد از جلد ممکن بنایا جُل سکے ہور گردو نواح دے مزدور پیشہ تہ تجارت پیشہ لوکاں دی مالی حالت بچ سدھار آسکے۔ بنگس ندی دی مچھی دی صنعت کو فروغ دتا جُلے۔ ایہہ لاجواب قسم دی Snow fish برفانی پانیاں بچ پلنا والی مچھی وادی کشمیر بچ کسے دوئی جگہ دستیاب نیہہ۔ ہُن بنگس دے احوال دے بعد واپس کرناہ دی سادھنا گلی تے چل کا دوے اطراف بچ موجود بہکاں دا احوال درج کراں۔

سادھنا ٹاپ یا نستہ چھن گلی دے مشرقی سمت چوکیبل دی طرف سفر کر دیاں ہویاں۔ تقریباً ۱۰ ارکلومیٹر دی اُترائی طے کرنا پیندی ہے۔ رستے بچ ٹی پی دا مقام یا پڑاؤ ایندا ہے۔ ٹی پی دا پرانا ناں درنگیاڑی آسا لیکن ۱۹۴۸ء بچ قبائلی حملے دی روک تھام واسطے انڈین آرمی سن دریائے کشن گنگا تک وادی کرناہ موجودہ تحصیل کو اپنی نگرانی تہ حفاظت بچ کہن کا مختلف جائیاں تے اپنے دفاعی کیمپ سمہالے۔ ٹی پی دراصل دفاعی اصطلاح بچ دِتا داناں ہے جس دا مطلب ہے ٹریولنگ پوئنٹ، یعنی ٹی پی تھیں سادھنا تک ۱۰ ارکلومیٹر چڑھائی دا سفر، اسئی مقام تھیں شروع ہوندا ہے۔ ۱۹۷۵ء تک چوکیبل تھیں ٹنگڈھار (کرناہ) تک دا مشکل سفر اکثر طور پیدل قافلے دی صورت بچ طے کیتا گیندا آسا۔ چوکیبل تھیں ٹی پی تک کوئی نہ کوئی سول یا فوجی گڈی دستیاب ہوگیندی آسی جسدی وجہ نال تقریباً ٹی پی تک دا نصف پیدل سفر آسانی نال طے ہوگیندا آسا۔ ٹی پی تھیں سادھنا تک دا سفر اکثر طور جان لیوا ثابت ہوندا آسا۔ خاص کر موسم سرما دی طوفانی برفباری دے دوران دس فٹ تھیں بیہہ فٹ تک موٹی برف دی تہہ اُتو ٹُرنا دے دوران اکثر لوک یا تے برفانی تودیاں دی زد بچ آ کا جان بحق ہوگیندے آسے یا ٹُر دے ٹُردے ٹھنڈے ہو کا مر گیندے آسے۔ جرنیلی سڑک بننے دے بعد گڈیاں دی مسلسل آمدورفت بحال ہوگئی تہ اَج ایہہ سارا سفر گڈیاں دے ذریعے ہی طے کیتا گیندا ہے تہ لوک موت دے مُنہہ بچ گینا تھیں بچ گئے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مُوہریاں:

سادھنا ٹاپ تھیں ٹھیک مشرقی طرف اُترائی دا سلسلہ شروع ہو کا ٹی پی دے مقام تے ختم ہو گیندا ہے۔ اِس اُترائی بچ ہک گہری کھائی والا نالہ یا ناڑ ہے، جس دے دوہاں کناریاں تے چند بہکاں آباد ہوندیاں ہین۔ مثلاً سادھنا تھیں ٹی پی دی طرف جُلدیاں ویلے تقریباً ترے کلومیٹر دی دُوری تے موہریاں دی ہک بہک اینددی ہے۔ ایہہ سڑک دے کھبے پاسے پیندی ہے اگر اسیں سادھنا ٹاپ تھیں ٹی پی دی طرف سفر کراں موہریاں دی اِس بہک بچ دلدھار گراں دے اکثر لوک آ کا بسیوا کردے ہین۔ دلدھار گراں دے مشہور روحانی بزرگ سائیں رستم میر مرحوم دی زندگی دا بیشتر حصہ اِسی بہک بچ گذریا دا ہے۔ اُن دی وجہ نال اس بہک کو کافی اہمیت تہ برکت حاصل ہے۔ اوہ بکریاں پالنا بچ بڑی دلچسپی رکھدے آسے۔ اُندی سخاوت دا ایہہ عالم آسا کہ سڑک تے سفر کرنا والے یا بہکا بچو گذر کا دُوئیاں بہکاں کو گیںیاں والیاں واسطے جھمیاں دا دُدھ، لسی، مکئی دیاں رُٹیاں تہ ساگ سبزی کہن کا سڑک دے کنڈھے تے موجود رہندے آسے تہ ہر آدمی کو کھوال پیال کا بدھیا کردے آسے۔ ایہہ روحانی بزرگ سائیں رستم میر بابا محمد ایوب میر نعیمؔ اسسٹنٹ ایڈیٹر شعبہ پہاڑی دے نانا آسے، اللہ جنت نصیب کرے۔ اِسی بہکا نال اگلے پاسے ہک ہور موہریاں دی بہک ہے جس کو سکھ موہریاں آکھدے ہین۔ اِتھا تحصیل کرناہ دے تربونی گراں دے سکھ پہرا اپنے مال مویشی دے ہمراہ بسیوا کردے ہین۔

کائیادی بہک:

بہکا دے جنوب بچ سڑک دے سجے پاسے اُترائی بچ ہک بہک اینددی ہے جس کو کائیاں دی بہک آکھدے ہین۔ ۱۹۷۵ء تھیں پہلیاں پرانی عارضی دفاعی سڑک اسی بہکا بچو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہوکا گذر دی آسی ۔ اِسی بہکا دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اتھا ہک بہت بڑا قدیم کائیا دا درخت ہوندا آسا جس دے نیڑے نیلے تلے والیاں بیلیاں تہ ٹھیریاں ہین جتھا لوک اپنے مال مویشی دے ہمراہ رہائش کردے ہین ۔ پرانے وقت بچ اکثر پیدل ٹرنا والے قافلے اِس جگہ رُک کا چند گھنٹے آرام کر کا دوبارہ اپنے سفر دا آغاز کردے آسے ۔

نیہڑیاں:

کائیا دی بہکا دے نال بڑے ناڑا دی اُترائی بچ نیہڑیاں دی بہک ایندی ہے جتھا مختلف گراواں دے چند ڈیرے آ کا بسیدے ہین ۔ اس بڑے وسیع تہ لمے ناڑا بچو سجے کھبے دیاں پہاڑیاں توں برف دیاں لانیاں یا گلیشر آ کا جمع ہوندے ہین تہ گرمیاں دا موسم اینا دے نال ہی ایہہ برف گل کا ہک نالے دی صورت اختیار کردی ہے ۔ اسی پانیاں دی وجہ نال لوک اِس دے سجے کھبے کناریاں تے اپنیاں بہکاں بسا کہندے ہین ۔ اسی بہکا دے نال اُترائی والے پاسے ہک ہور بہک ہے جس دا ناں لسی بنہ ہے ۔

لسی بنہ:

ناڑا دے کٹھے دے کنڈھے تے آباد اس بہکا بچ کرناہ دے موضع کنہ گبراہ دے چند ڈیرے ہوندے ہین ۔ اِس بہکا دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ گائیاں، منجھیاں تہ بکریاں وافر مقدار بچ دُدھ دیندیاں ہین تہ ناڑا دے کٹھے دے پانیاں کو استعمال کر کا دُدھ رِڑکیا گیندا اہے، جس دی وجہ نال کافی مقدار بچ کھیئے یا مکھن حاصل ہوندا اہے تہ لسّی اِتنی زیادہ ہوندی ہے کہ لوک اس دی زیادہ مقدار کو ڈوہل (گرا) چھوڑ دے ہین تہ کٹھے کو بنہ یا ڈک لگ گیندا اہے ۔ بہر حال، اتھا مال مویشی دے چرنا واسطے کٹھے دے دوہاں طرفاں دیاں پہاڑیاں کھلی چراگاہ دا کم دیندیاں ہین ۔

بڑی بہک:

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لسی بنہ تھیں اگا اُترائی بچ سفر کر دیاں بڑی بہک تک کوئی ہور بہک نیہہ ایندی۔ ٹی پی دے مقام تھیں دو کلو میٹر دُور جنوب مشرق دی طرف بنکس جان والے رستے تے دُدی دے کٹھے دے کنارے تے ایہہ بہک آباد ہے۔ اس دے اطراف بچ انتہائی کہنے (گھنے) جنگل ہین۔ اِس بہکا بچ ایبکوٹ تہ امروئی دے لوک مال مویشی دے ہمراہ بسیوا کر دے ہین۔ ٹی پی تھیں بنکس دی طرف گینا والے اِس رستے کو سڑک بچ تبدیل کرنا دا کم تیزی نال جاری ہے تہ عنقریب کرناہ دے لوک بنکس وادی تک دا لما سفر گڈیاں دے ذریعے طے کرسن۔ بڑی بہک تھیں اگا بنکس تک نالے دے کنارے ہر دو طرف کئی ہور بہکاں تھوڑے فاصلے تے قائم ہین۔ جنہاں بچ ڈوبہ، تلیی پترا، چینکتا دیار، سپ ناڑی تہ ناڑ دیاں بہکاں قابل ذکر ہین۔ انہاں بہکاں بچ زیادہ تر کرناہ تحصیل سے نچیاں دے گراں دے لوک آ کا بسدے ہین۔ انہاں بہکاں بچ کوئی قلت نیہہ۔ دُدی تہ بنکس دی طرفو این والے دوہاں کٹھیاں دا ملاپ بھی اتھئی ہوندا ہے۔

فرہک واری مُڑ کے اسیں اپنے سفر دا آغاز کرناہ تہ چوکیبل دے درمیان کھلی سادھنا گلی دے شمالی دی طرف کرساں۔ محکمہ دفاع سُن چند سال پہلیاں سادھنا گلی تھیں کیرن دی پھرکیاں گلی تک پہاڑ دی چوٹی اتو ہک لمی چوڑی تقریباً ۲۵ رکلو میٹر تھیں زیادہ سڑک تعمیر کیتی دی ہے۔ پہاڑ دا ایہہ سلسلہ شمس بری پہاڑ دی ہک شاخ ہے جیہڑی پھرکیاں گلی تے گچھ کا ہکی دوئے پہاڑی سلسلے نال رَلدی ہے جتھوا گادراوے دا علاقہ شروع ہوندا ہے۔ اِس پہاڑی سلسلے دے سجے پاسے ٹی پی درنگیاڑی، مارسری، زن رشی، بڈنمبل، لماں لونٹھ، چوکیبل، پنجگراں، درد پورہ، کراپورہ، میلیال تہ جمعہ گنڈ وغیرہ دے گراں تہ قصبے آباد ہین جبکہ اِس پہاڑ دی کھبے پاسے دی ڈھلوان دریائے کشن گنگا نال رَلدی ہے۔ پہاڑ کو مختلف جائیاں تھیں مختلف ناواں نال پکاریا جلدا ہے۔ مثلاً سادھنا گلی دے شمال بچ دو کلو میٹر اُگا گچھ کا پہاڑ دی چوٹی کو کھن پہاڑ یا کھنہ دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ماہلی آکھیا جلدا اے۔ اتھو دو کلومیٹر ہور اگانہہ کا اِس داناں بدل گیندا ہے تہ اِس کو نازک دی ماہلی داناں دِتا گیا دا ہے۔ اتھو تقریباً چار یا پنج کلومیٹر دی دُوری تے اس کو ککوا پہاڑ یا ککوے دی گلی آکھیا جُلدا اے۔ اِتھوا گا اِس کو ٹا یا دے ناں نال پکار یا جُلدا اے۔

سادھنا گلی تھیں پھر کیاں گلی تک پہاڑ دی چوٹی اُتو گذرنا ویلے اس سڑک دے سجے تہ کھبے کئی درجن بہکاں آباد ہین تہ کرناہ تحصیل دی بیشتر آبادی اپنے مال مویشی دے ہمراہ اِنہاں ہی بہکاں بچ موسم گرما دے مہینے گزاردے ہین۔ ایہہ بہکاں دراصل آبادی دے نزدیک بھی ہین تہ سڑک بن گین دی وجہ نال لوکاں دی آمد و رفت بچ کافی سہولت پیدا ہوگئی دی ہے۔ انہاں بہکاں بچ گینا واسطے محکمہ دفاع دی اجازت لازمی ہے۔ کیاں کہ دفاعی نقطہ نگاہ نال بارڈر تہ حساس علاقہ منیا گیندا اہے۔ ایہہ بڑا ہی خوبصورت پہاڑی سلسلہ ہے تہ اِتھو ہر دو طرف وادی کپواڑہ تہ وادی کرناہ مکمل طور تے نظر بچ ایندیاں ہین۔ اگر چہ انسان اِس بلندی تے پہنچ کا بڑا فخر محسوس کردا ہے مگر ماہلی تے ہر طرف جمی دیاں تہ کھلی دیاں جڑی بوٹیاں تہ ہزاراں قسم دے پھلاں دی خوشبو جس وقت اُس دے دماغ کو معطر کردی ہے تہ اِنسان دا فخر و غرور چکنا چور ہو گیندا ہے تہ اوہ نشے دے عالم بچ بدمست ہو کا کدے ہکی جائی تہ کدے دوئی جائی ہرناں نالو چوکڑیاں پہردا تے چھالاں ماردا جُلدا اہے۔ ایہہ اس پہاڑی سلسلے دی خصوصیت ہے کہ اتھا چوہاں پاسیاں انسان دی نظر وسیع نظارہ کردی ہے۔ اس پہاڑی سلسلے دے ہر دو طرف دے پاسے یا دامن خوبصورت جنگلاں نال سجے دے ہین۔ اگر چہ پہاڑ دا ایہہ طویل سلسلہ اُتو جنگلاں تھیں خالی ہے۔

آؤ اسیں سادھنا گلی تھیں ٹی پی تہ چوکیبل والے پاسے پہاڑ دے کھنڈے دے دامن بچ واقع چند بہکاں دا نظارہ کراں جیہڑیاں اپنی خوبصورتی تہ جغرافیائی کشش نال کرناہ دے سادگی پسند تہ درویش مست دی فطرت رکھنا والے لوکاں کو اپنی طرف راغب کردیاں ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سادھنا ٹاپ دے درے تھیں تھار و تھار شمالی پہاڑ دی ماہلی ایندی ہے۔ جس داناں کھنا دی ماہلی ہے۔ ایہہ بھی ہکی درے دی شکل دی ہے تہ کھن دی تھارا تے پیندی ہے۔ سادھنا ٹاپ تھیں دو کلومیٹر دور واقع ہے۔ کرناہ دے لوک بڑے شوق نال اِس ماہلی دی سیر واسطے ایندے ہین تہ اِس درے دے میدان بچ تھوڑی دیر واسطے آرام کردے ہین۔ اِتھوا گا اُترائی شروع ہوندی ہے تہ برف دی لانی دی وجہ نال ہک بہت بڑا نالہ صدیاں تھیں وجود بچ آیا دا ہے جیہڑا ٹی پی دے مقام تے درنگیاڑی دے کٹھے یانا لے بچ گچھ کا رَل گیندا ہے۔ اس ماہلی دے ڈھلوان بچ جڑی بوٹیاں لاتعداد پیدا ہوندیاں ہین تہ نالے دے دوہاں طرف واقع بہکاں دے لوک اِس قدرتی انمول تحفے تھیں فیضیاب ہوندے ہین۔ سیکڑیاں دی تعداد بچ گُڑیاں تہ جنے جڑی بوٹیاں کڈھے بچ مشغول ہوندے ہین۔ انہاں مشہور جڑی بوٹیاں بچ بٹ پہیوہ، پترلیس، گاؤ زبان، چٹیال، کٹھ، مامیکھ، چٹا ہولا، نیرا، رتن جوگ، پالے چاء، رچھ ہولا، بن جوین، ماسلون، گگل تھوپ، چوراتے گل خیر دے علاوہ موہر چھٹر، مشک بالا تہ لڈر پھل قابل ذکر ہین۔ محکمہ جنگلات دی طرفوں اگرچہ اِنہاں جڑی بوٹیاں دے زمین بچو کڈھنا تے پابندی عائد ہے فر بھی لوک اپنے استعمال واسطے کافی مقدار بچ کڈھ کاتے سُکا کارکھدے ہین۔

کھنا دی ماہلی اٹوتلاں (اُترائی بچ) نالے دے دوہاں طرف ٹی پی تک بہکاں دی ہک قطار لگی دی ہے جتھا کرناہ تحصیل دے مختلف گراواں دے لوک آباد ہوندے ہین۔ نالے دے سجے پاسے مُوہریاں دی بہکا دے شمال بچ پُہرزیاں، جب، ڈڈوا تہ ٹی پی دیاں بہکاں ہین جبکہ نالے دے کھبے پاسے نانگا، چھم، موہر ناڑ، بنی، کھوڑیاں تہ ٹی پی دیاں بہکاں آباد ہوندیاں ہین۔

کھنا دی ماہلی دی تھارا اُتوا گا سفر کردیاں اسیں دو کلومیٹرا گا اِسّی پہاڑ دی دُوی ماہلی تے پہچ گیندے ہاں جس داناں نازک دی ماہلی ہے۔ اِس ماہلی داناں ہکی قدیم بہک دے ناں نال مناسبت رکھدا ہے جس داناں نازک ہے۔ اِس بہکا دے نال ہک ہور بہک ہے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جس داناں "مانجھے بن" ہے۔

نازک دی ماہلی کولوا گا اُترائی شروع ہوندی ہے جیہڑی ککوا گلی کول پُہچ کا ختم ہوگیندی ہے۔ کرناہ تحصیل کو کپواڑہ وادی نال ملائے واسطے قدیم دور ستے آسے۔ ہک سادھنا گلی والا رستہ تہ دُوا ککوا گلی والا رستہ۔ ککوا گلی والا رستہ اگرچہ مختصر ہے مگراس بچ چڑھائی ہور اُترائی دا سفر انتہائی مشکل ہے جبکہ سادھنا گلی والے رستے تے گڈیاں دی آمدورفت جاری رہندی ہے جس دی وجہ نال لوکاں دی آمدورفت دے علاوہ ضروریات زندگی واسطے روزمرہ دے استعمال دیاں چیزاں تہ کاروبار بچ کافی آسانی پیدا ہوگئی دی ہے۔ محکمہ دفاع دی زیرِ نگرانی ٹنگڈھار تھیں چوکیبل تک دی اس ۵۲ کلومیٹر دی لمی سڑک کو پورا سال کھلا رکھنا دی پوری کوشش رہندی ہے۔ بیکن محکمہ دی پوری مشینری اس سڑک تے سارا سال مصروف رہندی ہے۔ ککوا گلی تھیں ٹی پی دی طرف سفر کردیاں ویلے رستے بچ جیہڑیاں بہکاں ایندیاں ہین اُنہاں بچ ککوا دی بہک، سیداں والا پتھرا تہ دناڑی دیاں بہکاں شامل ہین۔ ایہہ بہکاں بھی ککوا نالے دے آساں پاساں بسائی گئی دیاں ہین۔ انہاں ساریاں بہکاں دے اطراف بچ تنگاں، چھچھراں تہ بیاڑیاں دے کہنے (گھنے) جنگل اِنہاں بہکاں دی خوبصورتی بچ بے پناہ اضافہ کردے ہین۔

ککوا گلی تھیں ٹی پی تک دا فاصلہ کہٹ ہے۔ دناڑی دی بہک ٹی پی دے شمال مغرب بچ تقریباً دو کلومیٹر دُور واقع ہے۔ دناڑی دی بہک دے قریب ہی ہک نالہ بگدا ہے جیہڑا ککوے گلی تھیں اُترائی بچ پہچ کا باندر کوٹ دے کٹھے نال مل کا درنگیاڑی تھیں ذرا اگا دُدی تہ بنکس والے کٹھے نال مل گیندا ہے۔ دناڑی دی بہک انتہائی گنجان جنگل دے درمیان واقع ہے۔ اِس دے ٹھیک شمال بچ تھوڑی جہئی اُچائی تے ترے کلومیٹر دی دُوری تے کھوڑیاں، دیاراں والی تہ باندر کوٹ دیاں بہکاں ایندیاں ہین۔ اِنہاں بہکاں بچو باندر کوٹ دی بہک کافی مشہور ہے۔ اِتھا بسن والے اِس بہک دا مکمل فائدہ چاندے ہین۔ زمین اگرچہ ہموار نیہہ، تاہم مکمل

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تُھپ ہون دی وجہ نال قابل کاشت بنائی گئی دی ہے۔ اِس بہک بِچ رہن والے اِتھا آلو تہ ٹھپر (شلجم) دی کاشت کر کا بوریاں بِچ پہر کا کپواڑے تک فروخت کر کا کافی نفع کمیندے ہین۔ سینکڑے کوئنٹل آلو تہ شلجم کرناہ تحصیل بِچ پُہچا کا مقامی دکانداراں کو فروخت کر دے ہین تہ اِس طرح کرناہ تحصیل بِچ اِنہاں دوہاں سبزیاں دی قلت تے کسی حد تک قابو باہیا گیندا ہے۔

ککوے دی گلی تھیں ٹی پی تہ درنگیاڑی تک دیاں بہکاں دے بعد اسیں فرمڑ کا ککوے دی گلی تھیں اُگا پہاڑ دی تہار تے سفر جاری رکھاں۔ ککوے تھیں تھوڑی دُورا گا پہچ کا گناڈوری دی بہک ایندی ہے۔ اُسدا سفر ہُن بذریعہ دفاعی سڑک طے ہوسی تہ اتھوا اگا دیاں بہکاں ہکی لحاظ نال برلب سڑک یعنی سڑک دے آساں پاساں بسائے گئی دیاں ہین۔ ککوے تھیں گناڈوری تک سڑک ہموار ہے۔ اِس دے بعد چڑھائی شروع ہوندی ہے۔ کیُاں کہ اِتھوا گا پہاڑ بلندی اختیار کردا ہے جیہڑی اَدھے کلومیٹر دے فاصلے تے جُل کا ختم ہوگیندی ہے۔ اِس بلند ٹیلے دے دامن بِچ ٹایا بہک واقع ہے۔ ایہہ بہک نہایت ہی ہموار ہے۔ اتھو سڑک دو ترے موڑ مُڑ کا بلندی دی طرف جُل کا اُگو ہموار ہو کا پہاڑ دی تہارا اُتو کیرن دی پھرکیاں گلی تک پہچ گیندی ہے۔ اِس سفر دے دوران پہاڑی دی تہارا تے سڑک دے دوہاں کناریاں تے جیہڑیاں مشہور بہکاں ایندیاں ہین اُنہاں بِچ تریکنیاں سری دی گلی، راگنی، اسمالہ، پرجالی، چوٹانکہ، پتھری، ریوڑی، بیالیا، رنگواڑ تہ دُودی دیاں بہکاں قابل ذکر ہین۔ ایہہ بہکاں ہک ہک دو دو کلومیٹر دی دُوری تے واقع ہین۔ انہاں بہکاں بِچ گیناں واسطے دو طرف دے رستے استعمال کیتے گیندے ہین۔ ہک رستہ ٹنگڈھار گلی تھیں ٹایا تک پہچ کا ٹایا دی سڑک نال رَل گیندا ہے۔ اس رستے تے لوک صرف پیدل ہی سفر کر سکدے ہین تہ دُوا رستہ ٹنگڈھار تھیں چل کا سادھنا ٹاپ دے نیڑے بذریعہ سڑک کُٹھ ناڑ گلی تے پہچ کا دفاعی سڑک نال مل گیندا ہے جیہڑا کھبے طرف شمال دی طرف مُڑ گیندا ہے جس دا ذکر درج بالا سطراں بِچ آ گیا دا ہے۔ کُٹھ ناڑ دی گلی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تھیں کھبے پاسے تقریباً دوڈھائی کلومیٹر دے فاصلے تے جیہڑی پہلی بہک ایندی ہے اُس داناں کنڈی دوانہ ہے۔ اِتھا ہک انتہائی متبرک زیارت بھی ہے جتھا اکثر کرناہ دے لوک حاضری دیندے رہندے ہین۔

قارئین حضرات! حدودِ اربعہ دے مطابق کرناہ تحصیل ٹھیک سادھنا گلی تھیں شروع ہوندی ہے۔ سادھنا گلی تھیں کپواڑاہ دی طرف سفر کردیاں ویلے جیہڑے بھی مقامات، پڑاؤ یا بہکاں ایندیاں ہین اوہ کرناہ دی حدود تھیں باہر تصور کیتیاں گیندیاں ہین جیسا کہ سادھنا گلی دی جنوب مشرقی سمت دیاں بہکاں ٹی پی تک دیاں بہکاں تہ فر سادھنا گلی تھیں کیرن دی پھرکیاں گلی تک پہاڑ دی تہارا تے یا سجے پاسے دے ڈھلوان تے واقع ہین۔ سب دیاں سب کرناہ دی حدود تھیں باہر پیندیاں ہین۔ اِنہاں بہکاں بچ خدانخواستہ کسی قسم دا کوئی جانی یا مالی نقصان ہو جُلے تہ انہاں معاملیاں نال نپٹنا کرناہ دی پولیس یا کرناہ دے محکمہ جنگلات یا سب ڈویژنل مجسٹریٹ دا کم نیہہ بلکہ کرالپورہ یا ترہگام تھیں متعلقہ افسران کو موقعہ واردات تے پہنچنا پیندا ہے۔

آؤ ہُن اُنہاں بہکاں دا سفر کراں جیہڑیاں کرناہ دی حدود دے اندر پیندیاں ہین۔ تحصیل کرناہ دے صدر مقام ٹنگڈھار تھیں سادھنا ٹاپ دا فاصلہ بذریعہ سڑک ۲۵ رکلومیٹر ہے۔ ٹنگڈھار دی سطح سمندر تھیں اُچائی چھ ہزار فٹ جبکہ سادھنا ٹاپ دی سطح سمندر تھیں بلندی تقریباً گیاراں ہزار فٹ ہے۔ اسیں پہلیاں اُنہاں بہکاں دی واقفیت حاصل کراں جیہڑیاں ٹنگڈھار دے شمال دی طرف تہ شمال مشرق دی طرف پیندیاں ہین۔ سادھنا گلی تھیں شمال دی طرف پھیلیا دا پہاڑی سلسلہ کافی طویل ہے جیہڑا کیرن علاقے دی پھرکیاں گلی نال جا رَلدا ہے۔ اس پہاڑ دے مشرقی دامن بچ ٹی پی درنگیاڑی، مارسری، زن رشی، چوکبیل، پنجگام، درد پورہ وغیرہ علاقے کھنڈے دے ہین۔ اسی پہاڑ دے مغربی تہ جنوبی مغربی دامن بچ کرناہ دے ہک درجن کو لوز یادہ گراں آباد ہین جنہاں بچ بٹ پورہ، دلدھار، کنڈی پائین، کنڈی بالا، جاڈا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لونٹھ، ٹنگڈھار ناڑ، گومل، حاجی ناڑ، نچیاں پائین تہ نچیاں بالا شامل ہین۔ ٹنگڈھار ناڑ تحصیل صدر مقام ٹنگڈھار ہی دی ہک بستی ہے جیہڑی مشرقی سمت بچ پیندی ہے۔ ایہہ بستی دوہاں پہاڑیاں دے درمیان ہکی سنگلاخ یا پتھریلے نالے بچ دُور تک پھیلی دی ہے۔ اس ناڑ دا سفر ٹنگڈھار گلی تے جُل کا ختم ہوگیندا ہے۔ اتھوا گا کہنے (گھنے) جنگل دا علاقہ شروع ہوندا ہے۔ جیہڑا اٹاپا گلی دِے نیڑے پہچ کا ختم ہوگیندا ہے۔ ٹنگڈھار گلی تھیں اُترائی شروع ہوگیندی ہے تہ تھوڑی دُور پہچ کا ہک خوبصورت تہ ہموار جگہ ایندی ہے جس داناں بل تھڑیاں ہے۔ اس کو اسیں اس رستے تے دی بہک بھی آکھ سکدے ہاں تہ دُور دراز دیاں بہکاں بچ گینا والے اپنے مال مویشی دے ہمراہ کُجھ دیر اس پڑاؤ تے آرام بھی کردے ہین۔ بل تھڑیاں بچ ٹنگڈھار، ٹنگڈھار ناڑ تہ بانڈی والے قاضیاں دے کجھ ڈیرے بسیوا کردے ہین۔ انہاں لوکاں اِس جگہ دی زمین کو قابل کاشت بنایا دا ہے تہ ہر سال مکئی، آلو، ٹھپر تہ باگلے (راجماش) کما کا آندے ہین۔ ٹنگڈھار گلی تھیں اگا کوئی سٹرک نیہہ لہٰذا لوک کھوڑے استعمال کردے ہین تاں جے اُنہاں دی ضروریات زندگی آسانی نال اُنہاں دے ٹھکانیاں تے پہچ جُلن۔ بل تھڑیاں تھیں اُگا بلندی دی طرف سفر کردیاں کھبے پاسے پَہر تھاں دی بہک ایندی ہے تہ سجے پاسے اِسئ دے برابر "چٹواں" دی بہک ایندی ہے۔ چٹواں تھیں اگا دور ستے نکلدے ہین۔ سجے پاسے والا رستہ موڑاں جنگلاں تہ نکیاں تہ کیراں لنگھ کا بلندی دی طرف گچھ کا ککوے دی حدود نال مل گیندا ہے جتھا قریب ہی گنا ڈوری دی بہک ایندی ہے جس دا ذکر پہلیاں ہوگیا دا ہے۔ اِس سجے پاسے والے رستے تے چٹواں تھیں ڈیڑھ کلو میٹر دی دُوری تے سسنئی (Sasnayee) دی بہک ایندی ہے۔ سسنئی کولوا گا ہک ہور خوبصورت تہ کافی اہمیت والی بہک ایندی ہے جس داناں بگڑوواں ہے۔ اس دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اس جگہ اَساں پاساں جنگل دے درختاں بچ بگڑواں دے بے شمار اُچے لمے تہ موٹے درخت پائے جُلدے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بگڑوں دراصل جنگلی سفیدا ہوندا ہے جیہڑا بڑا تناور درخت ہوندا ہے تہ ایہہ بہت جلدی جوان ہوگیندا ہے۔ اس بہکا بچ قدرت دا انمول خزانہ پینے دا صاف وشفاف پانی کافی مقدار بچ موجود ہے۔ چند سال قبل ریاستی سرکار سُن اِس پانیاں کو نلکیاں دے ذریعے کرناہ تحصل دی آخری حد ٹیٹوال تک پہچانے دی ہک واٹر سپلائی سکیم بنائی۔ زیادہ تر کم یا اوکھا کم ہو چکیا دا ہے مگر بدقسمتی ایہہ کہ سرکاراں دے بدلنے نال سکیماں بھی بدل گیندیاں ہین۔ لہٰذا اس سکیم کو مکمل کیتے واسطے فنڈ مہیا نہ ہو سکے تہ ایہہ واٹر سپلائی سکیم اَدھے راہ بچ بند کرنی پئی۔ ممکن ہے کسی وقت کوئی سرکار اِس اَدھے کماں کو پورا کیتے واسطے کوئی قدم چاوے اس سکیم دے بند ہونا نال کئی درجن دیہاتاں کو صاف وشفاف پانیاں دی نعمت تھیں محروم ہونا پیا۔ اِس بہکا بچ ہک انتہائی خوبصورت تہ متبرک زیارت بھی موجود ہے جیہڑی اِس جنگلی ویرانے بچ لوکاں واسطے ہک امید دی کرن ثابت ہوندی ہے۔ لوک اِس زیارت تے منتاں مندے تہ چڑھاوے چاہڑدے تہ نیازاں دے کا اپنی تہ اپنے مال مویشی دی حفاظت واسطے دُعاواں منگدے ہین۔

بگڑوواں دی بہکا کولوا گا بلندی دی طرف ہک ہور بہک ایندی ہے جس داناں رُوہس ناڑ ہے۔ ایہہ گنا ڈوری دی ماہلی دے تقریباً نزدیک پیندی ہے۔ ایہہ بہک مشہور قیمتی جنگلی جانور روہس (ہرن) دی موجودگی دی وجہ نال کافی مشہور ہے۔ قدیم زمانے تھیں شکاری لوک مختلف ٹکڑیاں دی صورت بچ روہساں دا شکار کرن واسطے اِس بہکا دا رُخ کردے آسے تہ شکار کرنا دا ایہہ سلسلہ اَج بھی جاری ہے۔ اس رستے تے بہکاں دا ایہہ سلسلہ ککوے تہ ٹایا دی ماہلیاں دے درمیان واقع گنا ڈوری دی بہکا کول پہچ کا ختم ہو گیندا ہے۔

چٹواں تھیں دُوا رستہ کھبے پاسے ٹایا پہاڑ دی بلندی دی طرف چلا گیندا ہے۔ اِس رستے تے ٹایا تک صرف دو بہکاں ایندیاں ہین۔ ہکی داناں چن پتھرا تہ دُوی داناں گن پتھرا ہے۔ انہاں دوہاں بہکاں دا درمیانی فاصلہ تقریباً دو کلومیٹر ہے۔ گن پتھرے تھیں اگا کھبے پاسے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ترے کنیاں دی بہک ایندی ہے جیہڑی ٹایا سڑک دے کول ٹنگڈھار گلی تھیں ٹایا پہاڑ تک شمال مشرق دی سمت دیاں بہکاں دا ایہہ سلسلہ ٹایہ تے جُبل کا ختم ہو گیندا اہے بلکہ ایہہ آکھنا مناسب ہے کہ ایہہ سلسلہ سادھنا ٹاپ تھیں شمال دی جانب کیرن دی پھرکیاں گلی تک پھیلے دے بہکاں دی قطار نال رَل گیندا اہے۔

تحصیل صدر مقام ٹنگڈھار تھیں رفرہک وار ملٹری چیک پوسٹ باغبالہ دے قریب حاجی ناڑ تے نچیاں پائین دے گراواں دے شمال مشرق دی جانب چند ہور بہکاں بھی موجود ہین جنہاں بچ کلسوری، چھٹادوانہ، لوہے مست، ترٹھ سر دے علاوہ کئی دُویاں نِکیاں نِکیاں بہکاں شامل ہین۔ کلسوری اگرچہ ہک خوبصورت بہک ہے مگر اس دی ہموار زمین کو قابل کاشت بنا کا لوکاں سُن اِس کو ہکی خوبصورت گراں بچ بدل چھوڑیا دا ہے۔ نچیاں پائین تہ حاجی ناڑ دے لوک کلسوری دی زرخیز زمین بچ آلو، ٹھپر (شلجم) تہ باگلیاں دی کاشت کرکا اپنی اقتصادی حالت دے سدھار بچ اضافہ کردے ہین۔ ایہہ بہکاں گراں دیاں بستیاں دے بالکل قریبی اُچائیاں تے واقع ہین تہ اِنہاں بہکاں دے باسی آسانی نال بہکاں بچوں آ کا بزار بچوں اپنی ضرورت دیاں چیزاں خرید کا دوبارہ واپس بہکاں بچ پہنچ گیندے ہین۔ اس واسطے انہاں بہکاں کو مقامی بہکاں تصور کیتا گیندا اہے۔

نچیاں بالا کرناہ تحصیل بچ داخل ہوندیاں ویلے پہلا گراں ہے۔ ایہہ تحصیل دے عین مشرق بچ واقع ہے۔ بلندی تے واقع ہُن دی وجہ نال اِس گراں دے ملحقہ جنگل بچ بھی چند بہکاں آباد ہوندیاں ہین جنہاں بچ، بہکڑی، کھتوڑا، تار تے گُٹھناڑ دیاں بہکاں قابل ذکر ہین۔ ایہہ بھی مقامی بہکاں بچ شمار کیتے گیندیاں ہین۔

نچیاں بالا دے نال دُدھ وائیاں دی بہک پیندی ہے۔ دُدھ وائیاں دے کھنے جنگل بچوں قدیم رستے تے سادھنا ٹاپ دی طرف سفر کردیاں ہویاں رستے بچ کو چھی بن دی بہک ایندی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے۔ ایہہ دوہاں حصیاں بچ تقسیم ہے۔ ترلا (نچلا) گوچھی بن تہ اُپرلا کوچھی بن۔ ایہہ شمس بری پہاڑ دے دامن بچ آباد ہین۔ اتھوا گا ہک ہور بہک ایندی ہے جس داناں مڑھ ہے۔ اَج کل اِتھا لوک ڈیرے نیہہ آندے، البتہ اِس دے نزدیک ٹنگڈھار تا سادھنا ٹاپ تک دی جرنیلی شٹرک دی دکھ پال واسطے ہک مختصر جہیا ملٹری کیمپ موجود ہے۔ جیہڑے سیالے دی طوفانی برف بچ بھی اِتھئی بسیوا کردے ہین۔ اِس جگہ کو ترلا (نچلا) زرلہ بھی آکھدے ہین۔ دراصل اِتھا ہک دو قدیم بہکاں ہوندیاں آسیاں جیہڑیاں بعد بچ اُجڑ گیاں۔ اُجڑنا دی وجہ ایہہ ہوئی کہ قریبی بن جیہڑا اُتنگاں، چھپھراں، بیاڑیاں تہ بگڑوواں تہ جنگلی کھوڑیاں دے انتہائی موٹے تہ بلند درختاں نال پھریا دا ہے۔ لوکاں واسطے وبال جان بن گیا۔ اِس جنگل بچ قدرتی آفتاں تہ بلائیاں دی بہتات تصور کیتے گیندی ہے۔ بن بڈھا یا بن بڈھی، پچھ پیری تہ کلیجے کڈھی ناں دیاں اَن دکھیاں بلائیاں سُن رات دے نھیرے بچ کئی انسانی جاناں کو اپنا شکار بنایا۔ سادھنا گلی کو پیدل سفر کرنا والے قافلے جیہڑے رات دن اس جنگل بچ سفر کردے رہندے آسے کدے بھی صحیح وسالم اپنی منزل تے نیہہ پہنچ سکے۔ ضرور دو یا ترے آدمی قافلے نالو غائب ہوگیندے آسے تہ فِران دیاں لاشاں دا بھی کوئی پتہ نہ چلدا آسا۔ رات پہر پیدل ٹُرنے والے قافلے تے پتھراؤ تہ ڈنڈے بازی دیاں وارداتاں ہوندیاں آسیاں۔ خود بھی دوران سفر انہاں مرحلیاں تھیں دوترے وار گزریا دا ہے۔ طوفانی برف دے دوران تہ خاص کر جس وقت زمین دی سطح تے دس فٹ تھیں تریہہ فٹ تک برف جمی دی ہوندی آسی۔ کجھ پتہ نہ لگدا آسا کہ انسانی قافلے تے برسنا والے پتھر کتھو دستیاب ہوندے آسے۔ جنگل دے درختاں دے ڈائلے ہکی دوئے نال ٹکراکا انتہائی خوفناک آواز پیدا کردے آسے تہ اس طرح لگدا آسا کہ جنگل بچ ہوایا چھکھڑ دا ہک طوفان برپا ہے۔ قافلے دے مسافر دم بخود انتہائی خاموشی نال اپنا سفر جاری رکھدے آسے۔ شدید تہ جسم کو جام کرنا والی سردی دے باوجود ہر انسان خوف و ہراس دی اس

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

فضا بچ پرسیا (لسینے) بچ ڈب گیندا آسا۔ اُن دکھیاں تہ انجانیاں چیخاں، رنگ رنگ دیاں چیخاں نال فضا تھرا گیندی آسی۔ اگر صرف شک تہ وہم دی حد تک ایہہ چیز ہوندی تاں کوئی خطرے دی گل نہ آسی مگر جس وقت قافلے دے مسافراں دا جانی نقصان ہون لگا تاں ایہہ سلسلہ یقین بچ بدل گیا تہ قریبی بہکاں اُجڑ گیاں۔ قدرت کو کرناہ دے عوام دی بے بسی تے رحم آیا تہ سڑک تعمیر ہوگئی تہ ایہہ بھیانک تہ ڈراؤنا سفر ہُن بہ آسانی گڈیاں دے ذریعے طے ہون لگا تہ لوکاں دی جان بچ جان آ گئی۔

مڑھ یا نکے زرلے دی بہکا کولو سادھنا ٹاپ تک تقریباً دو تہائی کلومیٹر دی مسافت ہے۔ ایہہ ایسی چڑھائی ہے جس دے سفر دے دوران کئی لوک ٹھنڈے ہوکا جاں بحق ہو گئے۔ سادھنا ٹاپ دے مغربی دامن بچ زرلے دا میدان پیندا ہے جتھا ہزاراں دی تعداد بچ گرمیاں دے دوران مال مویشی چگد تہ چردے نظر ایندے ہین۔ زرلے دے میدان تھیں سادھنا ٹاپ تک دی چڑھائی بچ سبجے پلے ہک بہک پیندی ہے جس دا ناں چھٹانکہ ہے۔ اِس بہکا بچ چترکوٹ دے لوک رہائش اختیار کردے ہین۔ ہون چڑھائی تھیں بچنا واسطے لوک زرلے دے میدان بچ ہی خیمے نصب کرکا گرمیاں دے دن گزار کا واپس چلے ایندے ہین۔ ایہہ آسا کرناہ تحصیل دیاں جنوب مشرقی مقامی بہکاں دا سلسلہ جیہڑا سادھنا ٹاپ کول پُجھ کا ختم ہوگیندا ہے۔ آؤ ہُن شمس بری دے دامن بچ واقع کرناہ تحصیل دے جنوبی سمت دیاں چند بہکاں تے نظر ماراں۔

تحصیل ہیڈکوارٹر ٹنگڈھا تھیں ملٹری چیک پوسٹ باغبالہ تھیں جنوب دی طرف ہک رابطہ سڑک بنائے گئی دی ہے جیہڑی تقریباً اس رستے تے آباد ہک درجن گراواں کو اپس بچ ملیندی ہے۔ ایہہ سڑک باغبالہ تھیں سریاں دے پہاڑ دی گلی تے پُجھ کا ختم ہوگیندی۔ ایہہ سڑک محکمہ دفاع دی نگرانی بچ تعمیر کیتے گئی دی ہے۔ اس دی لمبائی ۲۵ رکلومیٹر کولو زیادہ ہے۔ سریاں گلی دے دُوے طرف تقریباً ڈیڑھ کلومیٹر دی اُترائی پیدل طے کرکا لوک جبڑی بجلدھار

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے گراں بچ پہچ گیندے ہین۔ کرناہ تحصیل دا ایہہ واحد گراں ہے جیہڑا درمیانی پہاڑ دی وجہ نال وادی کرناہ تھیں بالکل الگ تھلگ ہے۔ اِس گراں دا دُوے گراواں نال کسے بھی طرفو کوئی رابطہ نیہہ۔

باغبالہ تھیں جنوب سمت اس سڑک تے سفر کردیاں دو کلومیٹر دی دُوری تے ہک ہور رابطہ سڑک کچاڑیاں تہ شمس پورہ گراواں کو ملیندی ہے۔ شمس پورہ شمس بری پہاڑ دے شمالی دامن بچ واقع ہے۔ اس گراں دی حد ختم ہوندیاں نال ہی جنگل دا سفر شروع ہوندا ہے۔ تقریباً دو کلومیٹر چڑھائی چڑھ کا اُگانکیاں نکیاں بہکاں دا سلسلہ شروع ہوگیندا ہے۔ جیہڑا کنڈے راول دی بہکا بچ پہچ کا ختم ہوگیندا ہے۔ ایہہ بہکاں شمس بری پہاڑ بچو نکلنا والے کنڈے راول کٹھے دے کنارے تے آباد ہین۔ کنڈے راول دی بہکا تھیں سجے پاسے ڈھلوانی رستے تے سفر کرکا ہکی اُچی ٹیکری تے پہچ گیندے ہاں جتھا کنڈے راول دی مشہور زیارت ہے۔ ایہہ چوہاں پاسیاں تھیں کہنے (گھنے) درختاں نال کہیری دی ہے۔ کرناہ دے اکثر لوک اپنیاں منتاں منن تہ مراداں حاصل کیتے واسطے اِس مقدس زیارت تے حاضری دیندے رہندے ہین۔ کنڈے راول دا علاقہ صاف ستھرے پانیاں دی بہتات واسطے بھی کافی مشہور ہے۔

باغبالہ، جبڑی سڑک تے سفر کردیاں و یلے چار کلومیٹر دی دُوری تے کھنے جنگل بچو ہک ہور رابطہ سڑک بنائی گئی دی ہے جیہڑی بڈون تہ ڈنہ دوہاں گراواں کو دُوے گراواں نال ملیندی ہے۔ بڈون گراں دے خاتمے تے پہچ کا ہک پگڈنڈی اُوہتاں (اوپر) جنگل دی طرف نکل گیندی ہے۔ تقریباً ہک کلومیٹر اگا پہچ کا گگا ڈاری دی بہک ایندی ہے۔ ایہہ بہک شمس بری پہاڑ دے سلسلے دی شمالی اُترائیاں بچ واقع ہے۔ پہاڑ دی طرفو اینا والے خوبصورت، چھم دا چاندی نالو چمکدے پانیاں دے کٹھے سن اس بہکا کو دوہاں حصیاں بچ تقسیم کیتا دا ہے۔ رارلی گگا ڈاری تہ پارلی گگا ڈاری۔ اِتھا کسے زمانے تحصیل کرناہ دی مشہور روحانی شخصیت مولوی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

حفیظ اللہ صاحب مرحوم رہائش پذیر آسے تہ اَج بھی اُن دی جگہ خالی نیہہ بلکہ اُنہاں دے فرزند سائیں ملک الدین صاحب اپنے والد بزرگوار دے نقش قدم تے چل کا درویشانہ تہ فقیرانہ ریت کو قائم رکھے دے ہین ۔ مولوی حفیظ اللہ صاحب مرحوم کئی سال پہلیاں حج دا مقدس فریضہ ادا کیتے واسطے گئے تہ دوران سفر ہی اُن دی وفات ہوگئی ۔انہاں دے ہمراہی حجاج کرام اُن دی موت دی گواہی نیہہ دیندے بلکہ اچانک سمندری جہاز بچو غائب ہوگئے ۔ گگا ڈاری بہک دے کھبے پاسے ہک مقدس زیارت بھی موجود ہے ۔ اِسئی زیارت دے کولو اُوہتاں کافی کھری چڑھائی چڑھ کا ہک ہموار ٹیکری ایندی ہے جس کو ڈنہ آکھدے ہین ۔ڈنہ کوئی بہک نیہہ ،البتہ ہک پڑاؤ ہے جتھا اَگا گین والے لوک تھوڑی دیر آرام کر کا دوبارہ اپنا سفر جاری رکھدے ہین ۔ اِتھو دو کلو میٹر اُوہتاں چڑھائی چڑھ کا اَگا پتھرا بہک ایندی ہے ۔ایہہ بہک بھی ہکی نالے دی وجہ نال دو حصیاں بچ تقسیم ہوگئی دی ہے.جنہاں کو وارلا پتھرا تہ پارلا پتھرا آکھدے ہین ۔ ایہہ بہک کافی اُچائی تے واقع ہے ۔اتھوا گا شمس بری پہاڑ دی تہار بالکل قریب ہے ۔ اگرچہ اِتھوا گا کوئی بہک نیہہ مگر ہک حیران کن چیز ضرور موجود ہے ۔ پہاڑ دی تہار کولو تقریباً ادھا کلومیٹر اُترائی بچ بڑے بڑے کھیت نظر ایندے ہین تہ اِنہاں بڑے لمے کھیتاں دی دیوار بندی واقعی حیران کر دینے والی ہے ۔ دیوار دے پتھراں دی ترتیب ، وزن تہ حجم یا جسامت کو دِکھ کا ایسا لگدا ہے کہ ایہہ کسے اِنسان دا کارنامہ نیہہ ۔ روایت ہے کہ پانڈواں دے دور بچ ایہہ کھیت تیار کیتے گئے تہ انہاں بچ فصلاں کاشت کردے آسے مگر منفی درجہ حرارت بچ کیہڑی فصل پیدا ہوندی آسی ایہہ گل قابل یقین نیہہ ۔

گگا ڈاری دی بہکا بچو واپسی دے بھی دو رستے ہین ۔ ہک رستہ جبڑی گوہل دے گراں بچ آکا لگدا ہے ۔ اس رستے تے جبڑی گراں دے قریب ہی دو بہکاں جنگل دے درمیان واقع ہین ۔ہکی داناں بڑی بہک تہ دُوی داناں چُھٹا بن ہے ۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

باغبالہ......جیہڑی سڑک تے سفر کردیاں تقریباً دس بارہ کلومیٹر دی دُوری تے ہِک مختصر جہئی بستی ایندی ہے۔ اس جگہ داناں کوپرا ہے۔ کسی زمانے اِس خوبصورت بلند ٹکری کو بجیترہ دے لوک بہک دے طور تے استعمال کردے آسے مگر رفتہ رفتہ ایہہ بہک ہِک چھوٹی جہئی بستی دی صورت اختیار کرگئی دی ہے تہ بجیترہ دے چند کُنبے اِتھا مستقل رہائش پذیر ہو گئے۔ اھا مکئی، آلو، ٹھپر تہ باگلیاں دی کاشت کیتی جُلدی ہے۔

کوپرا بستی کولوا گا چڑھائی والے موڑ چڑھ کا سری دی گلی تے پہچ کا سڑک دا سفر ختم ہو گیندا ہے۔ اِس جگہ کو ٹولی بھی آکھدے ہین۔ ٹولی کولو سجے پاسے پہاڑ دی مغربی سمت بچ بجیترہ تہ یاری بن گراداں دے لوک نِکیاں نِکیاں بہکاں بچ عارضی رہائش اختیار کردے ہین۔ اتھا چکڑی ناں دی بہک کافی خوبصورت ہے۔ ایہہ پہاڑ دی تہار تے واقع ہے تہ اِتھو چوہاں طرفاں دُور دُور تک پہاڑی سلسلے جنگل، دریا، کتھے تہ بستیاں نظر ایندیاں ہین۔ ایہہ بارڈر تہ واقع ہے۔لہٰذا دفاعی اجازت نامے دے بغیر اِنہاں جائیاں تے گینا منع ہے۔ اِتھو چند مٹر دی دُوری تے پاکستانی زیر انتظام لیپا وادی داعلاقہ پیندا ہے۔

قارئین، میں جتنیاں بہکاں دا ذکر کیتا انہاں بچ کئی قدراں مشترک ہین۔ مثلاً شکار دے زمرے بچ روہس (ہرن) رائیں (جنگلی بھیٹر) شائیں، بن ککڑ، لہینٹھ (قلعی دار پرندہ) پھیگرا، کونک (چکور) کہگی یا کہگھوتھ تقریباً ہر بہکا دے ملحقہ کیراں، نکیاں تہ ٹھایاں بچ موجود ہوندے ہین، جتھا تک مارخور دا سوال ہے اوہ زیادہ تر شمس بری پہاڑ دے جنوبی تہ شمالی ڈھلواناں بچ پایا جلدا ہے۔ سری دی گلی دی جیہڑی تہار چھم پتھرے تھیں ہوکا سادھنا ٹاپ دے نال تہ شمس بری پہاڑ دی بلندی تک دے علاقے بچ مارخور پایا جُلدا ہے۔ دورِ جدید بچ نہ اوہ شکاری رہئے تہ نہ اوہ دلچسپیاں رہیاں۔ کئی دہائیاں تھیں سننے بچ ایہہ آیا کہ کسے شکاری سن کسے مارخور دا شکار کیتا ہوئے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جتھا تک جنگلی جڑی بوٹیاں دا سوال ہے، ایہہ بھی تقریباً ہر بھکا دے قرب وجوار دیاں ماہلیاں تے وافر مقدار بچ دستیاب ہوندیاں ہین۔ اِنہاں نعمتاں دے علاوہ بنکس بچ اللہ تعالیٰ ہکی نعمت دا مزید اضافہ کیتا دا ہے۔ اوہ ہے بنکس نالے دی مچھی۔ مچھی کسی دُوی بھک بچ نیہہ پائی جُلدی۔ قارئین کرام مقالے دی طوالت واسطے معافی منگداں مگر موضوع ایسا ہے کہ ختم ہونا داناں نیہہ رکھندا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کرناہ دے آبی ذخیرے

(قدرت دا انمول تحفہ)

بارہمولہ تو اَگے دریائے جہلم دے کھبے کنڈھے اوڑی دی طرف سفر کردیاں ہویاں چندن واڑی دا ہک خوبصورت گراں ایندا ہے۔ چندن واڑی دے مقام تو تلاں لہہ کے دریائے جہلم تے لکیا دا پُل کراس کر (لنگھ) کے بجھامے دی سرحد دا سلسلہ شروع ہوگیندا ہے۔ بجھامے دا گراں ہکی پہاڑ دے دامن بچ بسیا دا ہے۔

بجھامے دے پہاڑ دا ایہہ سلسلہ دریائے جہلم دے سجے کنڈھے پھیلدیاں ہویاں سدھا مظفر آباد دو میل تک چلا گیندا ہے۔ دوی طرفوں بارہمولہ، رامحال، رکھیّاں شریف، وادی بنگس تھیں اُچائی پکڑدیاں ہویاں لیپا وادی دے شمال بچ تے کرناہ وادی دے جنوب مغرب بچ سدھ پورہ گراں دے کول ختم ہوگیندا ہے۔

جس وقت ایہہ سلسلہ کوہ وادئ کرناہ دے جنوب مشرق تھیں گزردا ہے اس دی اُچائی پندرہ ہزار فٹ تک پہنچ گیندی ہے۔ تقریباً ترئی کلومیٹر لمبائی ہور ۱۵ ہزار فٹ بلندی والے اِس عظیم سلسلۂ کوہ دا ناں شمس بری ہے۔ شمس بری پہاڑ دے جنوب بچ ہکی گراں ''جبڑی بجلدھار''

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کو چھوڑ کے باقی سارا علاقہ پاکستانی زیر انتظام کشمیر بچ شامل ہے جبکہ جبڑی بجلدھار، تحصیل کرناہ دا ہک گراں ہے۔

کرناہ ہک سرحدی تحصیل ہے جیہڑی شمس بری پہاڑ دے شمال مشرق والے پاسے واقع ہے۔ اس تحصیل دے شمال بچ دراوہ یا نیلم دی مشہور وادی ہے۔ جنوب والے پاسے لیپا وادی تہ مغرب والے پاسے کافرکھن پہاڑ دے دامن بچ مظفرآباد دا شہر واقع ہے۔ تحصیل کرناہ چونکہ ریاست جموں وکشمیر دے ضلع کپوارہ دی ہک تحصیل ہے۔ وادی کشمیر نال کرناہ تحصیل دا رابطہ شمس بری پہاڑ دے ۱۰۰۰۰ا/ بلند درے اتو گزرنا والی ٹنگڈھار، چوکیبل سڑک نال قائم رہنداہے۔ قدیم زمانے تھیں ایہہ درّہ چھ مہینے تھیں اُٹھ مہینے تک بند رہنداآسا مگر پچھلے تقریباً دس پندرہ سالاں تھیں محکمہ دفاع اِس درّے کو بارہ مہینے آمدورفت واسطے کھلار کھنے دی کامیاب کوشش کرر ہیا ہے تاکہ کرناہ تحصیل دے عوام تمام تر سہولتاں تھیں فائدہ چاسکن۔

آبی ذخیرے:

شمس بری دے ۱۵/ ہزار فٹ بلند پہاڑ دیاں چوٹیاں چھ مہینے تک برف بچ ڈبیاں رہندیاں ہین۔ ہر سال اکتوبر تھیں مئی دے مہینے تک برفباری دا ایہہ سلسلہ انہاں بلند چوٹیاں تے جاری رہنداہے۔ ایہہ برف نِکے نِکے گلیشر یالانیاں دی صورت اختیار کر کے پہاڑ دے دامن بچ واقع کہنے (گھنے) جنگلاں بچ آکے رُک گیندیاں ہین۔ صدیاں تھیں بلند چوٹیاں اُتو پہاری برف دے لگاتار اُترائی دی طرف کھسکنے نال ڈوہنگیاں کھائیاں تہ اُچیاں کیریاں وجود بچ آئی دیاں ہین۔ اناں گہریاں کھائیاں تہ ڈوہنگیاں نکیاں بچ تہہ بہ تہہ برف دیاں لانیاں پیساں دیاں رہندیاں ہین جیہڑیاں آہستہ آہستہ گل کے پانی دے ناہلیاں دی صورت اختیار کر دیاں ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شمس بری پہاڑ اللہ تعالیٰ دا ہک بہترین عطیہ ہے کیاں کہ کرناہ تحصیل دے ۹۰/فیصد علاقے دے باشندیاں دی پانی دی اہم ضرورت کو پورا کردا ہے۔ کئیں گھریاں کھائیاں بچ سال پہر جمی دی برف دا پانیاں بچ تبدیل ہو کا نِکیاں نِکیاں کٹھیاں تہ کسیاں دی صورت بچ رواں دواں رہندا ہے تہ ہزاراں چشمیاں دا پانی پھٹ کے پہاڑ بچو باہر نکل کا انہاں کٹھیاں تے کسیاں نال آملدا اہے۔ غرض ایہہ کہ شمس بری پہاڑ پانیاں دا ہک بہت بڑا ذخیرہ ہے۔ موسم گرما دے آغاز ہی بچ کرناہ دے لوکاں دی بیشتر آبادی اپنے مال مویشی کو، کہن کے اُچیاں جائیاں حُل بسدے ہین جتھا دا درجہ حرارت دس ڈگری تھیں زیادہ تجاوز نیہہ کردا۔ اس طراں لوک خود بھی اور اپنے مال مویشی کو بھی گرمی دی شدت تھیں چار پنج مہینے تک محفوظ رکھتے ہین۔ لوک زیادہ تر اُنہاں بہکاں یا ٹھوکاں دا انتخاب کردے ہین جتھا پانیاں دے چشمے یا صاف ستھرے کٹھے تے کسیاں نزدیک ہوون۔

دریائے نیلم:

کرناہ تحصیل دے شمال بچ دریائے کشن گنگا یا دریائے نیلم سرحدی لکیر تصور کیتا گیندا ہے۔ چونکہ اس دریا دے کنڈھے تے واقع گراں دریا دی سطح کولو تقریباً دوسو تھیں ترے سو فٹ تک دی اُچائی تہ واقع ہین۔ اس واسطے اس دریا دے پانیاں کو انسانی ضرورت مثلاً پینا یا زمیناں دی سینچائی واسطے استعمال نیہہ کیتا حُل سکدا۔ اس دریا دے کنڈھے تے کرناہ تحصیل دے صرف دو ترے گراں بسدے ہین جنہاں دی پانیاں دی ضرورت دُوے آبی ذرائع نال پوری ہو گیندی ہے، لہٰذا سرکاری سطح یا پرائیویٹ سطح تے کسے واٹر پمپ دے نصب کرنا دی کوئی ضرورت محسوس نیہہ کیتی گئی۔ ہندو پاک دی تقسیم توں پہلیاں اس دریا دا استعمال صرف محکمہ جنگلات نال منسلک ٹھیکیدار کردے آسے جیہڑے کیرن ہور کرناہ دے دریا دے آر پار دیاں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

جنگلاں بچوں تعمیری لکڑی دیاں شہتیریاں دریا دے ذریعہ مظفر آباد پہچیندے آسے۔ اس توں علاوہ اس دریا دے پانیاں کو نہراں دے ذریعے زمیناں دی آبیاری واسطے استعمال نیہہ کیتا جُل سکتا۔ اس دریا دا بہا ؤیا روانی نہتائی تیز ہے۔

اس دریا کو ہندوستان دی تہرتی تے دریائے کشن گنگا دے ناں نال پکاریا جُلدا ہے۔ ایہہ گریز دے تلیل علاقے دیاں پہاڑاں بچوں نکلدا ہے۔ کشن گنگا دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ یوسف شاہ چک دی بیوی ملکہ حبہ خاتون اپنے خاوند دی وفات دے بعد نا اُمید تہ مایوس ہوگئی تہ دیوانگی دے عالم بچ گریز دے علاقے بچ چلی گئی۔ ہک پنڈت کشن بٹ جیہڑا یوسف شاہ چک دے دور بچ کسے اعلیٰ عہدے تے فائز آسا، اندر و اندر ہی حبہ خاتون نال پیار کرن لگا اوہ ملکہ دا پچھا کردا بلکہ نال نال گریز دیاں پہاڑاں تک پہنچ گیا۔ ٹر دے ٹر دے ہک دن اُس سِن حبہ خاتون کولو پانی منگیا۔ حبہ خاتون سُن ہکی مٹکے بچ کسی قریبی چشمے توں کشن بٹ واسطے پانی آندا۔ ٹُردیاں حبہ خاتون دا پیر تلکیا تہ اوہ ڈگر گئی تہ پانیاں والا مٹکا تلہ چھڑ کا پہچ گیا۔ جتھا ایہہ مٹکا بھجیا اُتھو ہی اس پانیاں سُن دریا دے مُنھاں دی صورت اختیار کیتی۔ کشن بٹ دے ناں تھیں اس دریا داناں کشن گنگا پئے گیا۔ جیہڑا صدیاں تھیں کدے خاموش تہ پُرسکون تہ کدے غصے بچ چیخدا چنگھاڑ دا تلیل (گریز) تھیں مظفر آباد تک رواں دواں ہے۔ مظفر آباد دے مقام تے جنوب مغرب والے پاسیو دریائے جہلم آ کا اس نال رَل کا صرف جہلم دے ناں نال پاکستانی پنجاب دی طرف رواں دواں ہو گیندے ہین۔

پاکستانی زیر انتظام کشمیر بچ اس دریا کو نیلم آکھیا جُلدا ہے۔ اس دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ اس دریا دا پانی ہمیشہ نیلگوں صاف تہ ستھرا رہیا ہے تہ ہرے پھرے پہاڑاں تہ سرسبز جنگلاں دے سائے بچ اس دا پانی نیلم دے پتھر نالو ہو گیندا ہے۔ اس واسطے اس کو دریائے نیلم آکھیا گیندا ہے۔ اس دریا دے کنڈھے تے کیرن گراں دے بالمقابل ہک خوبصورت گراں ہے جس داناں بھی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نیلم ہے، لہٰذا اس دریائے نیلم دی وجہ نال پوری وادی کو وادی نیلم آکھیا گیندا ہے۔

اس دریا بچ ٹراؤٹ مچھیاں بڑی تعداد بچ موجود ہین۔ ٹیٹوال دے مقام تے اس دریا دی اہمیت تہ شہرت ہور بھی بدھ گئی دی ہے۔ کیاں کہ اپریل ۲۰۰۵ء دے بعد اِتھا بھی ہک کراسنگ پُل بنایا گیا دا ہے جس تے لنگھ کے آر پار لوک اپنے اپنے رشتہ داراں کو ملنے واسطے گیندے ہین۔ ہر ۱۵ر دن بعد کراسنگ والے دن اس پُل دے دواں طرفاں ہزاراں لوک اکٹھے ہو کا نظارہ کردے ہین تہ اتھا ہک میلے دا سماں پیدا ہو گیندا ہے۔

نالہ قاضی ناگ:

اوڑی بجہامے دے گراں دی کنڈی پچھے واقع اچے پہاڑ تے پانیاں دی ہک بہت بڑی جھیل یا ئسر (تالاب) دے بارے روایت ہے کہ اتھوست نالے نکل کا مختلف سمتاں بچ رواں دواں ہوندے ہین۔ بجہامے گراں دے باشندیاں دے مطابق ہک نالہ اسئی سرا بچو نکل کا بجہامے دے گراں بچو ٹھاٹھاں ماردا اُچھلدا اُترائی دی طرف تیزی نال بگدیاں ہویاں دریائے جہلم نال مل گیندا ہے۔ اس نالے داناں بھی قاضی ناگ ہی رکھیا گیا دا ہے۔ دوا نالہ اسئی سرا بچو نکل کا لیپا وادی بچ داخل ہو کا ملے فیر ماردا ناوراں سُدھپورہ دے گراں کول کرناہ دی تہرتی تے داخل ہو گیندا ہے۔ سدھ پورہ گراں ٹھیک بارڈر تے آباد ہے تے ناوراں اسئی گراں دی ہک چھوٹی بستی ہے جیہڑی حد بندی دی لکیر دی وجہ نال دواں حصیاں بچ تقسیم ہو گئی دی ہے۔ سدھ پورہ تہ دھینی دیاں زمیناں کو سیراب کرن واسطے نالہ قاضی ناگ بچوں ہک کوہل (نہر) تقسیم ملک تھیں پہلیاں دی بنی دی اَج وی موجود ہے۔ ایہہ قاضی ناگ نالے دے اُس حصے بچوں کڈھی گئی دی ہے جیہڑا پاکستانی زیرِ انتظام کشمیر بچ ناوراں دی بستی تھیں تھوڑی دور ہے۔ اَج بھی اس کوہل (نہر) کو پانی دین دی ذمہ واری پاکستانی زیرِ انتظام کشمیر دے حکام دی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اس کوہل دے اخراجات پورے کیتے واسطے آبیانے دے طور تے سدھ پورہ تہ دھینی دے لوک کجھ رقم مقررہ جمع کر کا بارڈ دے اُس پار حکام دے حوالے کر دے ہین۔ تاں انہاں دوہاں گراں کو پانی میسر ہوندا ہے۔ اگر ایسا نہ کیتا جُلسی تاں بارڈر پار دے حکام پانی دینا بند کر چھوڑ دے ہین تہ انہاں دوہاں گراواں کو سکھے یا روڑے دا شکار ہونا پیندا ہے۔ اتھو ہک کلومیٹرا گانکل کا ہک ہور کوہل نالہ قاضی ناگ نالو نکھیڑ کا موضع ٹاڈ دے گراں دیاں زمیناں کو سیراب کیتے واسطے بنائی گئی دی ہے۔ کرناہ دی تہرتی تے نالہ قاضی ناگ دا سفر ناوراں گراں تھیں ٹیٹوال تک تقریباً دس کلومیٹر ہے۔ اس دوران اس نالے دے دوہاں کنڈھیاں تے آباد گراواں بچو کجھ گراں اس دے پانیاں تھیں فیضیاب ہوندے ہین تہ کوئی گراں زیادہ اُچائی تہ ہون دی وجہ نال محروم رہ گیندے ہین۔ نالہ قاضی ناگ دا پانی انتہائی صاف وشفاف ہے۔ دس کلومیٹر تک اس نالے دے پانیاں کو پن چکیاں یا جندر چلانے دے کم بچ آندا گیا دا ہے۔ اگر چہ اَج پن چکیاں یا جندراں دا رواج کھٹ گیا دا ہے۔ فر بھی تا حال درجناں جندر اَج بھی چل رہئے ہین۔

ایہہ نالہ نزدیک بسنے والے دیہاتیاں واسطے آمدن دا بھی ہک بہترین ذریعہ ہے۔ جدوں نالے بچ طغیانی یا سیلاب ایندا ہے تہ ایہہ لکھاں ٹن ریت تہ بجری اپنے دوہاں کناریاں تے پھیلا چھوڑ دا ہے۔ نزدیکی باشندے رات تیہاڑ محنت کر کے اِس جمع شدہ ریت ہور بجری کو کہٹھا کر کے چنگی ریٹ ہور منافعے تے عام لوکاں تہ ٹھیکیداراں کو فروخت کر دے ہین۔ ایہہ سلسلہ تقریباً سارا سال چلدا رہندا ہے ہور کئی لوکاں دی روزی روٹی دا ذریعہ بندا ہے۔ اس نالے بچ شدید سیلاب دے دوران سینکڑیاں دی تعداد بچ سالم درخت، کٹے دے درخت تہ دوئی تعمیری لکڑی بھی ہتھ ایندی ہے۔ جیہڑی بڑی مہارت نال تہ جان کو خطریاں بچ باہ کا حاصل کیتے گیندی ہے۔ اِس نالے بچ ٹراوٹ قسم دی مچھیاں دی پیشہ ور قسم دے مچھیرے وقت بے وقت اپنے جال سٹدے نظر ایندے ہین۔ دراصل ایہہ لوک مچھی کو محض اپنے کھان واسطے یا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کسے خاص آدمی کو تحفے دے طور تے دین واسطے پکڑ دے ہین نہ کہ تجارت واسطے۔ ایہہ بیش قیمت مچھی انتہائی لذیر ہوندی ہے تہ اِس دی یخنی دا تے کوئی جواب ہی نیہہ۔

نالہ قاضی ناگ دے معاون کھٹے تے نالے:

کرناہ تحصیل ناہلیاں، کٹھیاں تہ چشمیاں دی سرزمین منی گیندی ہے۔ کرناہ دی سر زمین بچ داخل ہون دے بعد دس کلومیٹر دے بہاؤ تک نالہ قاضی ناگ نال کئی کٹھے تہ نالے آ کارَل گیندے ہین تہ اس طراں اس دے پانی بچ اضافے دے نال نال رفتار بچ بھی کافی تیزی آ گیندی ہے۔ انہاں کٹھیاں تہ ناہلیاں بچ کدے کدے پانی زیادہ ہو جُلدا تہ کدے کدے نکی نکی کسیاں بچ اِتنا معمولی پانی رہ جُلدا ہے۔ کئی کٹھے تہ ناہلے شدید بارشاں دے دوران تباہ کن سیلاب دا سبب بن گیندے ہین۔ کیاں کہ اِنہاں بچ بگدا پانی پہاڑاں دی بلندیاں توں ایندا ہے۔ لہٰذا اس پانیاں دی تباہ کن رفتار آس پاس دیاں زیناں ہور جنگلاں دا بے تحاشا کٹاؤ کر کے نالہ قاضی ناگ دی نذر کر چھوڑ دی ہے تہ فر نالہ قاضی ناگ ہک طوفانی دریا بچ تبدیل ہو کا ٹیٹوال دے مقام تے دریائے نیلم یا دریائے کشن گنگا نال جا رَلدا ہے۔ نالہ قاضی ناگ اپنی طغیانی دے دوران اَج تک درجناں لکڑی دے بنے دے عارضی پلاں کو اپنے نال بہا کا، کہن گیا ہے تہ کئی دیہات مہینیاں تک ہکی دوے نال کٹ کا رہ گیندے رہئے۔ انہاں معاون کٹھیاں تہ ناہلیاں بچ ایہہ نالے قابل ذکر ہین۔

نالہ امروئی:

کرناہ تحصیل دے عین جنوب مغرب والے پاسے نالہ قاضی ناگ دے کھبے کنڈھے "کافر کھن" پہاڑ دے دامن بچ سرحدی گراں "امروئی" واقع ہے۔ ایہہ گراں رقبے دے لحاظ نال کرناہ دے ساریاں گراواں کو لو بڑا ہے۔ اس گراں دے جنوب بچ نالہ امروئی ہے جیہڑا کافر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کھن پہاڑ بچوں نکل کا امروئی گراں دے پاسا نالو کشمیر دے دوہاں حصیاں کو منقسم کردیاں ہویاں نالہ قاضی ناگ نال مِل گیندا ہے۔ اِس نالے دے اُس پار پاکستانی زیرِ نظام کشمیر دا گراں ''تریڈہ شریف'' تہ لُب گراں دا علاقہ پیندا ہے۔ تریڈہ شریف بچ سائیں مٹھا باجی ہوراں دی زیارت واقع ہے۔ سال ۱۹۸۵ء تھیں 1988ء تک اِس زیارت شریف کو دو طرفہ زائرین واسطے کھولیا گیا آ ساتہ سرینگر، سوپور، بارہمولہ، کپواڑہ تہ کرناہ دے ہزاراں عقیدتمنداں سُن اِس زیارت شریف تے حاضری دتی۔

نالہ امروئی کدے کدے سیلابی صورت حال اختیار کر کہندا ہے جس دا واضع ثبوت ایہہ ہے کہ نالہ قاضی ناگ نال رَلنے توں پہلیاں ایہہ تقریباً ہک مربع کلومیٹر دا ڈیلٹا بنیندا ہے۔ اِس نالے دے کنڈے تے امروئی دے گراں دے علاوہ چھتکڑی دا گراں بھی آباد ہے۔ چھتکڑی دے گراں دے قریب نالہ امروئی نالو ہک چنگی تگڑی کوہل کڈھے گئی دی ہے۔ جیہڑی چھتکڑی دے متصلہ گراں موضع ''پراڑاہ'' دیاں پنجاہ فیصد زمیناں کو سیراب کردی ہے۔ ایہہ نالہ کافی گہرائی بچ ہونے دی وجہ نال اپنے کنڈھے تے بسنے والے دوہاں گراواں امروئی تہ چھتکڑی کو کوئی نقصان نیہہ پُہچیندا۔ قریبی باشندیاں کو کھلم کھلا اس نالے دی طرف جُلنا دی اجازت نیہہ رکیاں کہ ایہہ بارڈر لائن تصور کیتا گیندا ہے۔

نالہ یاری بن ہجیترہ:

ہجترہ دا گراں بارڈر لائن کولو تقریباً ۳ کلومیٹر پچھا پیندا ہے۔ اِس گراں دے نال ہک ہور متصلہ گراں ذرا اُچائی تے ''یاری بن'' واقع ہے۔ ایہہ دوئی گراں شمس بری پہاڑ دے آخری سلسلے دے دامن بچ بسدے ہین۔ پہاڑ دی چوٹی ''ٹولی'' کولو ہک ڈیڑھ کلومیٹر اُترائی والے پاسے ''کوپرا'' تہ ''چُرکنجی'' دیاں چھوٹیاں بستیاں ہین۔ انہاں بستیاں دے پاسا نالو نالہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

یاری بن بگدا ہویا۔ بجیترہ دے گراں بچو تہ ''تھنی'' دے گراں سجے پاسیو' ٹاڈ' دے مقام تے قاضی ناگ نالے نال جارلدا ہے۔ بجیترہ گراں دیاں زمیناں کو اسی نالے دی پانیاں نال سیراب کیتا گیندا ہے۔ البتہ دھینی دے گراں کو اس نالے دا کوئی فائدہ نیہہ ملدا۔ کیاں کہ دھینی دا گراں ذرا اُچائی تے واقع ہے تہ نالہ دو سو تھیں ترے سو فٹ دی گہرائی بچو بگدا جلدے۔ قدیم زمانے تھیں دھینی گراں دیاں زمیناں کو سیراب کیتے واسطے اگرچہ ہک کوہل تعمیر کیتی گئی دی آسی مگر آہستہ آہستہ وقت گزرنا دے نال نال زمینی کٹاؤ دی وجہ نال ایہہ کوہل مسمار ہوگئی تے دھینی دا گراں اس پانیاں تھیں محروم ہوگیا۔ لوکاں دی عدم توجہی تے لاپرواہی سُستی تہ غفلت ہورنا اتفاقی سُن اُن دی رضا کارانہ طور کم کرنا دی حِس تہ شعور دا گلا کھوٹ چھوڑیا دا ہے۔ ضمیر بیدار ہونا دے بجائے مردہ ہوگئے تہ ایہہ لوک سرکار دیاں رقماں یا فنڈاں دے سہارے ہتھ تے ہتھ تہر کا بیٹھے دے ہین۔ انہاں دیاں آبی زمیناں بچو تہائیں (شالی) دی اتنی فصل نکلدی آسی کہ ہر ہک کہر کو کم از کم دو ترے سال تک دا چاول مہیا ہو گیندا آسا۔ اَج اِنہاں بڑے بڑے تہائیں دیاں ہوتراں بچ مکئی دی فصل اُگائے گیندی ہے جیہڑی ''نہ تھناں بچ، نہ کوری بچ'' کیاں کہ اَج کل دکاناں تے سرکاری سٹوراں تے پہیا لیا دا آٹا میسر ہے لہٰذا مکئی دا اناج تہ ٹانڈے مال مویشی دی خوراک یا چارے دے طور تے استعمال کیتے گیندے ہین۔ اس گراں دے لوک اگر چاہون تہ مِل جُل کے رضا کارانہ طور تے کم کرکا اِس کوہل دی دوبارہ تعمیر کر سکدے ہین ہور اپنے گراں دیاں آبی زمیناں بچ فر ہک وار تہائیں دی فصل پیدا کر کے خوشحالی تہ فارغ البالی دی طرف قدم بدھا سکدے ہین۔

نالہ منڈئیاں:

اِسئی سمت بچ نالہ قاضی ناگ دے سجے کنڈھے تے نالہ یاری بن دے عین متوازی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈیڑھ کلومیٹر دی دُوری تے نالہ منڈیاں، بڑا لما سفر طے کر کا ٹاڈ گراں بچو ہو کا نالہ قاضی ناگ نال آملدے۔ اِس نالے دا منبع بھی شمس بری پہاڑ ہی ہے۔ شروع بچ ہِک کٹھا موضع کونہ گبراہ دے پچھواڑے دروئی تھیں ایندا ہے تہ دوا کٹھا موضع گنڈلاں دے کھبے پاسیو لہہ کا نواں گبراہ ہائی سکول دے سامنے پہنچ کے فر نالہ قاضی ناگ نال رَل گیندا ہے۔ اِس نالے دی طغیانی دا کوئی سرا پیر نیہہ۔ اکثر ایہہ اپنے لمے سفر دے دوران بے حد زمینی کٹاؤ کردا ہے تہ ایہہ سارا ملبہ ٹاڈ گراں دے اندر پھیلا کا ہِک بہت بڑا ڈیلٹا بنا چھوڑ دا ہے۔ نالہ یاری بن ہور نالہ منڈیاں دی سیلابی صورت حال سن ٹاڈ گراں دا ستر فیصد کار آمد حصہ ڈیلٹے بچ تبدیل کر چھوڑ دا ہے۔ آبی زمنیاں دی جگہ اَج ریت ہور بجری دے انبار ہر طرف پھلیے دے دسدے ہین۔ ہِکی طرفو ریت ہور بجری دی فروخت تھیں لوکاں کو چار پیسے دا فائدہ ہوندا ہے لیکن دوئی طوفر لوک اپنی آبی زمیناں تھیں محروم ہو گئے دے ہین۔ ٹاڈ دے مقام تے ٹاڈ دے گراں کو دوے دیہاتاں نال مربوط کیتے واسطے ہِک لوے دا پل یاری بن دے نالے تے بنایا گیا دا ہے تے دوا پل منڈیاں نالے تے بنایا گیا دا ہے۔ نالہ منڈیاں اپنے ملحقہ گراں کونہ گبراہ، کنڈلاں، میدان پورہ، مترئیاں، ہور نواں گبراں دیاں زمیناں کو سیراب کردا ہے۔ اسی نالے تھیں ہِک کوہل کڈھ کے منڈیاں دے گراں کو سینچائی واسطے پانی فراہم کیتا گیا دا ہے۔

نالہ پدنہ:

نالہ قاضی ناگ دے کھبے کنڈھے تے ترے سوفٹ دی اُچائی تے پراڑہ دا گراں واقع ہے۔ ایہہ کھنی آبادی والا گراں اُتاں پہاڑ دی طرف پدنہ بستی تک پھیلیا دا ہے۔ نالہ قاضی ناگ چونکہ جنوب تھیں شمال دی طرف رواں (بگدا) ہے، لہٰذا پراڑاہ گراں قاضی ناگ دے مغرب بچ واقع ہے۔ پدنہ نالے دی لمبائی تقریباً ڈیڑھ تھیں دو کلومیٹر تک ہے۔ ایہہ نالہ کافی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُترائی بچ بگدا اے۔ پراڑہ گراں دیاں زمیناں دی سیرابی واسطے اِسی نالے دا پانی استعمال کیتا گیندا اے۔اس نالے تے ترے چار پن چکیاں چلدیاں آسیاں جنہاں دا اَج نام ونشان بھی نیہہ ملدا۔

نالہ ڈبر:

اس کو نالہ تکیہ بھی آکھدے ہین۔نالہ قاضی ناگ دے مغربی کنڈھے تے ترے سو تھیں پنج سو فٹ دی اُچائی تے بہادر کوٹ دا گراں واقع ہے۔اس گراں دے آخری اُتاں والے سرے کو ڈبر دا ناں دِتا گیا دا ہے۔ ایہہ بہادر کوٹ گراں دے پچھواڑے اُچیاں چٹاناں (پڑیاں) دا ہک ترتیب وار سلسلہ ہے جنہاں دی پناہ بچ بہادر کوٹ دا گراں بسدا ہے۔ اِس گران دے سجے پاسے ڈبر دے پہاڑی سلسلے تھیں ایہہ کٹھا اُترائی دی طرف بگدیا ہویاں تکئے دے مقام کول نالہ قاضی ناگ نال رَل گیندا ہے۔اس نالے دا پانی کدے کدے خشک ہو گیندا ہے لیکن تکیئے دی بستی دیاں زمیناں کو سیراب کیتے واسطے کافی ہے، البتہ بہادر کوٹ دا گراں چونکہ اس کٹھے کولو زیادہ اُچائی تے واقع ہے لہٰذا بہادر کوٹ دے گراں کو اِس دا کوئی فائدہ نیہہ ملدا۔ اِس نالے تے کِسے مکمل و مضبوط پل دی ضرورت محسوس نیہہ پیندی کیئاں کہ پانی کہٹ ہون دی وجہ نال اِس کو آسانی نال پار کیتا جُل سکدا اے۔

نالہ پتھری یا نالہ بہادر کوٹ:

بہادر کوٹ گراں پچھاں پہاڑ والے پاسے سفر کر دیاں ہویاں تقریباً ترے چار کلومیٹر دی دوری تے کھنے (گھنے) جنگل بچ ہک سطح مربع ہے جس دے چوہاں پاسیاں جنگل تہ مرکز بچ ہک خوبصورت جیاٗ میدان ہے۔ اتھا بہادر کوٹ تہ ایبکوٹ گراں دے لوک اپنا مال مویشی کہن کا گیندے رہندے ہین۔اس خوبصورت جگہ دا ناں پتھری ہے۔ کافرکھن پہاڑ دی ہکی نیویں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چوٹی تے قائم کیلا پوسٹ دے دامن بچ واقع اِس پتھری دی بہک دے بجیو کھبیو کئی پہاڑی کسیاں تیزی نال بگدیاں ہین تہ فر ایہہ رَل مِل کا ہکی کٹھے دی صورت اختیار کر کہندیاں ہین تہ اُترائی والے پاسے ایہہ کٹھا چھالاں ماردا کھودری دے سکھ برج دے کول آ کا نالہ قاضی ناگ نال مل گیندا ہے۔ اس کٹھے دا پانی کوہلاں دے ذریعے بہادر کوٹ تہ ایبکوٹ گراں دیاں زمیناں کو سیراب کردا ہے۔ اس نالے دے کنڈھے کنڈھے حال ہی بچ ہک سڑک بنائی گئی دی ہے جیہڑی بہادر کوٹ تہ ایبکوٹ گراواں دیاں باشندیاں کو سکھ برج تے بڑی سڑک نال ملیندی ہے مگر ایہہ سڑک اکثر طور تے سیلاب دی نذر ہو گیندی ہے جس ویلے پتھری دے نالے بچ طغیانی اپنے عروج تے ہوندی ہے۔

نالہ دکھن:

نالہ قاضی ناگ دے متصلہ مغربی سمت بچ چار سو فٹ دی اُچائی تے ہک ہور گراں واقع ہے جس دا ناں ایبکوٹ ہے۔ موجودہ جغرافیائی صورت حال کو دِکھ کا ایہہ لگدا ہے کہ ایہہ دوئی گراں بہادر کوٹ تہ ایبکوٹ زمانہ قدیم بچ ہکی سطح مرتفع دے پلاٹ تے بسدے آسے۔ نالہ پتھری بچ این والے سیلاباں سُن کٹاؤ دا سلسلہ صدیاں تھیں جاری رکھیا تہ اِنہاں دوہاں گراواں دے درمیان ترے سو فٹ گہری تے چار سو فٹ چوڑی خلیج پیدا کر کے انہاں کو جدا کر چھوڑیا۔ اَج بھی دوہاں گراں دی بالائی سطح ہک ہی نظر ایندی ہے تہ زمیناں بھی سانجھیاں ہین۔

ایبکوٹ گراں دے نال تھوڑی دوری تے اُپرلے پلے ہک چھوٹی جئی بستی ہے جسدا ناں دکھن رکھیا گیا دا ہے۔ ایبکوٹ گراں دے کھبے پاسے بگن والا نالہ اِسی بستی بچو ہو کا گزردا ہے۔ اسی واسطے اِس کٹھے دا ناں نالہ دکھن یا دکھنا دا کٹھا، رکھیا گیا دا ہے۔ ایہہ نالہ یا کٹھا بھی تیزی رفتاری نال بگدیاں ہویاں آس پاس دیاں زمیناں دا کٹاؤ کردیاں ہویاں موضع ایبکوٹ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے اَگلے سرے کول پیچ کا سکھ برج دے نزدیک نالہ قاضی ناگ نال رل گیندا ہے۔ بالائی مقام تے اس کھٹھے دے پانیاں کو کوہلاں دے ذریعے ایبکوٹ تہ تھمڑیاں دیاں زمیناں واسطے استعمال کیتا گیندا ہے۔

ایہہ آسا حال نالہ قاضی ناگ دے کھبے پاسے دے معاون کٹھیاں تہ ناہلیاں دا۔ کھبے پاسے ہور کوئی قابل ذکر کھٹھا یا نالہ موجود نیہہ۔ البتہ نکیا نکیاں کسیاں دا پانی ضرور موجود ہے جیہڑا نالہ قاضی ناگ بچ رَل کے پانی بچ اضافے دا سبب بندا ہے۔ آؤ ہون فرمڑ کے نالہ قاضی ناگ دے سجے کنڈھے دے معاون کٹھیاں تے ناہلیاں تے نظر با ہواں۔

نالہ بتہ ماضی:

تحصیل کرناہ ضلع ہیڈکوارٹر تھیں تقریباً سو کلومیٹر دی دوری تے واقع ہے۔ تحصیل کرناہ بچ پہچے واسطے یا کپواڑہ پہچنا واسطے ہر دو طرفہ سفر دے دوران شمس بری پہاڑ دے یاراں ہزار فٹ دے بلند درّے کو ہر حال بچ پار کرنا پیندا ہے۔ رکیاں کہ ایہی واحد رستہ ہے جیہڑا وادی کشمیر کو کرناہ نال تہ کرناہ کو وادی کشمیر نال جوڑ دا ہے۔ اس درے دا پرانا ناں نستہ چھن گلی آسا تے موجودہ ناں جیہڑا تقسیم ملک دے بعد محکمہ دفاع دی طرفوں رکھیا گیا اوہ ہے سادھنا گلی یا سادھنا ٹاپ۔ ایہہ گلی کراس کر دیاں ہی تحصیل کرناہ دا سلسلہ شروع ہو گیندا ہے۔ کرناہ تحصیل بچو وقتاً فوقتاً کھدائی دے دوران ملنے والے آثار قدیمہ تھیں پتہ چلدا ہے جے اِتھا ہندو تہذیب دا دُور دورا رہیا دا ہے۔ کھدائی دے دوران کئی مورتیاں تے بُت ہور بتاں تلار کھے واسطے صندوق نما پلٹیاں بھی دریافت ہوئیاں ہین۔ اتھا کسے زمانے بچ کشمیری زبان بولی گیندی آسی رکیاں کہ اَج بھی کئی گراں یا جائیاں ایسیاں ہین جن دے ناں کشمیری زبان تھیں ماخذ ہین۔ اِج بھی کرناہ تحصیل دا ہک پورا گراں خالصتاً کشمیری زبان بولدا ہے۔ اس گراں دا ناں حاجی ناڑ ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نالہ بتہ ماجی بھی کشمیری زبان دے دوہاں لفظاں تے مبنی ہے۔ یعنی بتہ یا بت کشمیری زبان بچ پکے دے چاولاں کو آکھدے ہین تہ پہاڑی زبان بچ پکے دے چاولاں کو "بہیت" آکھدے ہین۔ اِسی طراں ماجی یا موجی تھیں مراد ماں یا اماں ہے۔ نالہ بتہ ماجی دا لغوی معنی بہت دینا والی ماء ہے۔ لہٰذا صاف ظاہر ہے کہ نالہ بتہ ماجی بہت دینے والے نالے داناں ہے۔

بتہ ماجی دا منبع:

جیسا کہ پہلیاں ذکر کیتا گیا دا ہے کہ شمس بری پہاڑ کٹھیاں، نالہلیاں تے چشمیاں دا منبع ہونے دی وجہ نال کرناہ تحصیل دیاں لوکاں واسطے قدرت دا بہترین عطیہ ہے۔ سادھنا ٹاپ کولوُ تاں شمس بری پہاڑ دیاں ۱۵ / ہزار فٹ بلند چوٹیاں برف نال ٹھکیاں رہندیاں ہین۔ ایہی برف جس ویلے نِکے نِکے گلیشراں تہ لانیاں دی صورت بچ پہاڑ دے دامن دی طرف کھسکیتاں ہین تہ برف تہہ بہ تہہ لرچے گیندی ہے۔ موسم گرما دے دوران برف گلنا شروع ہوندی ہے تہ برف دا پانی کسیاں تہ کٹھیاں بچ تبدیل ہو کا بستیاں دی طرف بگن لگدا ہے۔ صدیاں تھیں برف دے پانی، جمنے تہ گلنے دا سلسلہ جاری ہے۔ برف دے کھسکاؤ تے پانیاں دے بہاؤ دی وجہ نال زمینی کٹاؤ بچ اضافہ ہوندا رہیا۔ جس دے نتیجے بچ پہاڑاں دیاں اُچیاں ڈھلواناں توں کہن کا نشیبی مداناں تکر کئی گہریاں تہ ڈوہنگیاں کھائیاں وجود بچ آئیاں تہ پانیاں دے بگن واسطے رستے بن دے گئے۔ نالہ بتہ ماجی کسے خاص چشمے دی پیداوار نیہہ بلکہ شمس بری پہاڑ دے دامن تک بنی دیاں مختلف اطراف دیاں کسیاں بچ بگدا پانی رَل مل کے نالہ بتہ ماجی دا منبع اکھالدا ہے۔ کئی کسیاں جُڑ کے کٹھے بندے ہین تہ کئی کٹھے جُڑ کے نالے دی شکل اختیار کردے ہین۔ نالہ بتہ ماجی بھی اِسی طراں دے کئی معاون کٹھیاں تے کسیاں دی پیداوار ہے۔ جتھاں بچ چشمیاں دا پانی بھی شامل ہو گیندا ہے۔ جیہڑے معاونین کٹھے رل مل کے نالہ بتہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ما جی، دی شان بچ اضافہ کردے ہین اُنہاں بچ قابل ذکر ایہہ کٹھے ہین۔ کٹھ ناڑ دا کٹھا، مچھی ناڑ دا کٹھا، چھٹے دوانے دا کٹھا، کوچھی بن دا کٹھا، کنڈے راول دا کٹھا، گگا ڈاری دا کٹھا۔

کٹھ ناڑ دا کٹھا:

سادھنا ٹاپ دے شمال دی طرف ہک ہور اُچا پہاڑ ہے جس دا ناں کھن ہے۔ ایہہ پہاڑی بھی شمس بری پہاڑ دی ہک شاخ ہے جس دا سلسلہ کیرن علاقے دی پھرکیاں گلی تہ جا کے مُک گیندا ہے۔ سادھنا ٹاپ تھیں دو کلو میٹر دُور کرناہ دی طرف سفر کردیاں ہویاں سجے پاسے کھن پہاڑ دے دامن تے ڈنے دی پہاڑی دے مُنڈھ ہک خوبصورت غیر ہموار جہیا میدان ہے جس دا ناں کٹھ ناڑ ہے۔ ایہہ جگہ بہک یا ٹھوک دے طور تے قدیم زمانے تھیں لوکاں دے استعمال بچ رہئی دی ہے۔ کٹھ ناڑ دے نال ہی اُتاں کھن پہاڑ دی طرف میلاں تے پھیلی دیاں چراگاہواں موجود ہین۔ انہاں چراگاہواں بچوں کئی جائیاں تھیں پانیاں دے صاف و شفاف چشمے زمین بچوں پھٹ کا باہر نکلدے ہین۔ انہاں بچ کھنہ دانلہ تے کٹھ ناڑ دانلہ مشہور ہین۔ ایہہ چشمیاں دا پانی بگدا بگدا کٹھ ناڑ دی بہک بچ جس ویلے پُہچدا ہے تہ اِتھو کٹھو ناڑ دیاں درجناں چشمیاں دا ٹھنڈا تہ صاف پانی اِس پانیاں نال مل کا کٹھناڑ دا کٹھا وجود بچ ایندا ہے۔ ایہہ کٹھا تار دی خوبصورت بستی بچ داخل ہو گیندا ہے جتھا ایہہ ماچھی ناڑ نالے دے انتظار بچ آہستہ آہستہ اپنی منزل دی طرف بگدار ہندا ہے۔ کٹھ ناڑ نالے دا پانی دوہاں مقصداں واسطے استعمال ہوندا ہے۔ کٹھ ناڑ بہک والے تہ تار بہک والے لوک اس کو پینے تہ کھانا پکانے واسطے استعمال کردے ہین تہ نالئی مال مویشی بھی اِس ٹھنڈے پانیاں کو جی پہر کا پی کا کلکاریاں تے کداڑے ماردے ہین۔ دوا مقصد ایہہ ہے کہ دوئیاں بہکاں دے لوک اپنا دُدھ جمائے واسطے گاگراں یا مٹی دیاں کوریاں بچ باہ کا کٹھے دے ٹھنڈے پانیاں بچ رکھدے ہین۔ اس طراں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہہ دُوھ کہٹ تھیں کہٹ درجہ حرارت بچ جم کا بہترین رکہنا (گھنا) ہوگیندا ہے۔اس کٹھے دے پانیاں بچ جمیاں دا ددھ پانیاں توں بغیر صرف پُھٹیاں ہی پھٹیاں رہ گیندا ہے۔ایہہ جمیاں دا ددھ اتنا ٹھنڈا ہوندا ہے کہ فرج دے ٹھنڈے پانیاں کو بھی مات دیندا ہے۔

ماچھی ناڑ دا کٹھا:

ایہہ کٹھا بھی کھن پہاڑ دیاں چراگاہواں بچوں اُبلنے والیاں چشمیاں دی پیداوار ہے۔ایہہ کٹھا ہک کلومیٹر اُترائی طے کرنا دے بعد کھتوڑے دے مقام تے کُٹھ ناڑ کٹھے نال مل گیندا ہے۔چونکہ انہاں دوہاں کٹھیاں دے آساں پاساں کارآمد یا زرخیز زمین موجود نیہہ۔اس واسطے انہاں دا پانی سینچائی دی ضرورت واسطے استعمال نیہہ کیتا گیندا۔البتہ تھوڑا جھیا اگا گچھ کا "جب" تے "ڈوبے" دیاں بستیاں دے لوک اِس پانیاں کو سبزی دیاں کیاریاں دی آبپاشی واسطے استعمال کردے ہین۔ایہہ دو کٹھے رِل جُل کا اپر بہچیاں دے مقام تہ پہچ گیندے ہین جتھا انہاں دا پانی جندر چلانے دے کم بچ استعمال کیتا گیندا ہے۔اسئی دوران اِس کٹھے نال کوچھی بن دا نالہ آ کا رَل گیندا ہے۔

کوچھی بن دا کٹھا:

شمس بری پہاڑ دے دامن بچ واقع ہک خوبصورت چراگاہ کو کوچھی بن دے ناں نال پکاریا گیندا ہے۔کوچھی بن چوہاں طرفاں جنگل نال کہیری دی ہک خوبصورت تہ ٹھنڈی بہک ہے۔شمس بری پہاڑ دا ہروا ہنے والیاں اکثر لانیاں اِتھی آ کا رُک گیندیاں ہین۔اس واسطے اُتھا ہر طرف پانیاں دیاں نِکیاں نِکیاں کسیاں داشوں کا رایندا رہندا ہے۔ایہہ سب برفانی کسیاں رِل کا کوچھی بن دے کٹھے کو وجود بچ آندیاں ہین۔ایہہ کٹھا دُدھ وائیاں دے پُل تلو نکل کا نرے سو گز دا مزید فاصلہ طے کردیاں ہویاں دُوے کٹھے نال رِل گیندا ہے جتھا جندر چلدے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چھٹے دوانے دا کٹھا:

کوچھی بن گیٹھے دے رَلنادے بعد ہک ہور کٹھا اِسئی مقام تے شمال دی طرفوں آکامل گیندا ہے۔ اس کٹھے داناں چھُٹے دوانے دا کٹھا ہے۔ کھن پہاڑ بچوں نکلنا والا ایہہ کٹھا کوے گلی داہر و اُترائی طے کر کا ایندا ہے تہ چھٹے دوانے دی بہک دے باسیاں کو سلام کر کا رُکے بغیر آکا دُدھ وائیاں دے مقام اُتا دُوے کٹھیاں نال مِل کا ہک مشترکہ تہ انوکھا ناں ''نالہ بتہ ماجی'' کہن کا کرناہ دے گراواں دا رُخ اختیار کردا ہے۔

ٹھنڈا پانی تے زیارت والے چشمے:

زمانہ قدیم تھیں لوک بہکاں دا رُخ کردے آئے۔ دو دو ترے ترے دن دے رستے لوک اپنے مال مویشی کو کہن کا پیدل طے کردے آسے۔ آرام کرن تہ رات گزارن واسطے رستے بچ مختلف پڑاوٗ مقرر آسے۔ جنہاں بچو سب توں پہلا تے مشہور پڑاوٗ دُدھ وائیاں دا مقام ہے۔ ایہہ پڑاوٗ اِس واسطے مشہور ہے کہ ہک اِتھو جنگل دا سلسلہ تہ سفر شروع ہوندا ہے تہ آرام کرن واسطے ایہہ جگہ سائے دار بھی ہے۔ نالئی مال مویشی بھی تھکاوٹ دے بعد تھوڑی دیر سائے دار تُنگاں بیاڑیاں تہ تِلی پتریاں تلے آرام کر کے کھُلے جنگل بچ چگن لگ پیندے ہین۔ جب تک مال مویشی دے ہمراہ آئے دے جنے، کڑیاں، گدرے، گدریاں تہ بچے اپنے کول پکے پکائے دے کھانے دیاں پنڈ وکلیاں کھول کا کھین پین بچ مصروف ہو گیندے ہین۔ اِتھا ہک بہترین ٹھنڈے پانیاں دا صاف وشفاف چشمہ موجود ہے جس دے آس پاس کہنے گچھاں دے بڑے بڑے جنڈ اس چشمے تے سایہ کیتے دے بیٹھے دے ہین۔ اس چشمے دا پانی اتنا ٹھنڈا ہے کہ کوئی بھی آدمی ادھے گلاس یا دو گھٹاں کولوز یادہ نیہہ پی سکتا۔ اسی واسطے اس چشمے داناں ہی ''ٹھنڈا پانی'' رکھیا گیا دا ہے۔ اس بچ اتنا پانی ہوندا ہے کہ ہک جندر اس پانیاں نال آسانی نال

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چل سکتا ہے۔اس چشمے دا پانی بھی چند سو گز بگنا دے بعد نالہ بتہ ماجی نال جاملدا ہے۔ٹھنڈا پانی چشمے دے کھبے پاسے ددھ وائیاں دی زیارت تک لگاتار ٹھنڈے پانیاں دے چشمیاں دا ہک سلسلہ شروع ہوگیندا ہے، جن دی تعداد درجناں بچ ہے۔اِنھاں ساریاں چشمیاں دا پانی تھوڑی دور جُل کا نالہ بتہ ماجی بچ رَل کا اس دے پانیاں بچ اضافہ کردا ہے۔

دُدھ وائیاں دے مقام تھیں اَگا نالہ بتہ ماجی بغیر کسے دُوئے کُٹھے دا انتظار کیتے گومل دے گراں تک بگدا چلا گیندا ہے۔

کنڈے راول دا کٹھا:

شمس بری پہاڑ دے دامن بچو ہک ہور کٹھا نکل کا گُنڈے راول دی بہک بچو گزر کا ہاپت کھنی (شمس پورہ) باغبالہ گراں بچو بگدا گومل بی ایس ایف کیمپ دے پچھلے پاسے نالہ بتہ ماجی نال مِل گیندا ہے۔اِس کٹھے تے ہک دو جندر بھی چلدے ہین۔شمس پورہ، باغبالہ تہ گومل دے دیہاتاں دیاں زمیناں کو ایہی کٹھا سیراب کردا ہے۔

گگا ڈاری دا کٹھا:

شمس بری پہاڑ بچو ہک ہور کٹھا برف دیاں لانیاں تلو نکل کا گگا ڈاری دی بہک کو دواں حصیاں بچ تقسیم کر کا بڈون دے گراں بچ بچ گیندا ہے۔اتھا دیاں زمیناں کو سیراب کر کا کچاڑیاں ملٹری کیمپ دے کھبے پاسیو نکل کا گومل نوپورہ بچ آ کا نالہ بتہ ماجی نال رَل گیندا ہے۔گومل، نوپورہ دے زمیندار بھی اس کٹھے دا پانی اپنیاں زمیناں دی سینچائی واسطے استعمال کردے ہین۔

کٹھ ناڑ تھیں کہن کا کھتوڑے تک نالہ بتہ ماجی دا پہلے مرحلے داناں تارادا کٹھا ہے۔اس کٹھے دا ایہہ پہلا سفر یا پینڈا دو یا ٹھائی کلومیٹر ہے۔کھتوڑے تھیں دُدھ وائیاں دے مقام تک جتھا ٹھنڈا پانی تہ اِس دے ملحق چشمے اس نال رَلدے ہین ایہہ اِس دا دُوا سفر ہے جیہڑا تقریباً

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ترے کلو میٹر ہے۔ اس سفر دے دوران اِس گٹھے دا ناں ددھ وائیاں دا کٹھا ہے۔ ٹھیک ددھ وائیاں دے مقام توں کہن کا نالہ قاضی ناگ نال رَلنے تک اِس دا ناں نالہ بتہ ماجی ہے۔ ایہہ اِس نالے دا آخری سفر ہے۔ جس دی لمبائی تقریباً ۱۴ کلو میٹر بن دی ہے۔ نالہ بتہ ماجی سُرمہ پڑی گراں دے تھوڑا اگلے پاسے جا کا نالہ قاضی ناگ نال رَل کا اُس دے پانیاں بچ کافی اضافہ کردا ہے۔ ددھ وائیاں تھیں سُرمہ پڑی تک اس نالے دے آساں پاساں تقریباً بیہہ کو لو زیادہ بڑے گراں آباد ہین مگر اس دا پانی نہراں ہور کوہلاں دے ذریعے دور دراز گراواں تک بھی پُہچایا گیا دا ہے۔ ایہہ سارے گراں کرناہ تحصیل دا مرکزی حصہ تصور کیتے گیندے ہین کیئاں کہ انہاں دیاں سرحداں ہک دوئے نال متصل ہین۔

سلیمان دے چشمے:

تحصیل ہیڈ کوارٹر ٹنگڈھار دے متصلہ ہک گراں ہے جس دا ناں سلیمان ہے۔ اِس گراں بچ ٹھنڈے تہ صاف پانیاں دے تقریباً ترے سوسٹھ نِکے بڑے چشمے صدیاں تھیں رواں ہین۔ انہاں چشمیاں دا پانی کھٹھا ہو کا ہک کٹھے دی صورت اختیار کردا ہے تہ ایہہ کٹھا سلیمان گراں دے کھبے پاسیوں تہ منصف کورٹ دے پہلو بچوں نکل کا کھاوڑ پارہ گراں دیاں زمیناں کو سیراب کردا کنڈی بالا دے مقام تہ نالہ بتہ ماجی نال مل گیندا ہے۔ اس کٹھے دا پانی نلکیاں دے ذریعے کئی دیہات تک پہچایا گیا دا ہے۔ اس دے پانیاں دی مقدار بچ کدے کمی بیشی نیہہ ہوندی بلکہ سارا سال پانی ہک ہی سطح برقرار رکھدا ہے۔ اس دے پانیاں دی گنجائش ایہہ ہے کہ بیک وقت ۵ر پنج جندر یا پن چکیاں آسان نال چل سکدیاں ہین۔ مقام اِتصال جتھا ایہہ نالہ بتہ ماجی نال رَلدا ہے۔ اس کٹھے دے پانیاں تہ ہک منی ہائیڈل پروجیکٹ تقریباً ہک میگاواٹ دے بنانے دا منصوبہ زیرِ غور ہے۔ اِس کٹھے دے کناریاں تے پوری کرناہ دے کل جندراں دی تعداد دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

چاہلی فیصد جندراَج بھی چل رہئے ہین۔

نالہ بتہ ماجی تھیں نچیاں دے گراں کولوہک ۱۵ رکلومیٹر تھیں زیادہ لمبائی والی نہر بنائی گئی جیہڑی پہاڑیاں تہ جنگلاں دا سینہ چیردی کونہ گبراہ تک پہچائی گئی۔ اس نہر تے ہک کروڑ روپے توں زیادہ لاگت آئی مگر بدقسمتی نال اس نہر دی حفاظت دا سرکاری سطح تے کوئی خاطر خواہ انتظام نہ ہون دی وجہ نال پانی اپنی منزل مقصود تک نہ پہچ سکیا تہ پچھلے تقریباً بیہہ پنجی سالاں تھیں اس نہر دی توڑ پھوڑ ہوگئی۔ دیودار دی لکڑی دے ہزاراں میٹر لمے فلوم (ناوے) لوکاں پٹ کھڑے۔ اس نہر دے ہکی حصے کو پٹھان گلی تھیں کونہ گبراہ تک دو کلومیٹر لمبی سڑک دے طور تے استعمال بچ آندا گیا دا ہے۔ اس طراں اِس نہر دا خواب پورا نہ ہوسکیا۔

تقسیم ملک دے بعد یعنی ۱۹۴۸ء بچ فوج دی آمد توں بعد نالہ بتہ ماجی دی اہمیت بدھ گئی تہ نالہ بتہ ماجی اُس نازک دور بچ غریب لوکاں دی مزدوری دا ہک ذریعہ بن گیا۔ فوج دیاں مختلف پلٹناں کو بالن یا فائروڑ مہیا کرن واسطے تہ فوجی بارکاں تہ عمارتاں بنان واسطے تعمیری لکڑی دی بھی ضرورت آسی۔ ایہہ ٹھیکہ ہکی پرائیویٹ فرم کو دتا گیا جس سن مقامی مزدوراں دی مدد نال قریبی جنگلاں بچو بدلو، دیودار، کائل تہ دوئے کئی قسم دے درخت کٹانے شروع کیتے۔ انہاں درختاں دی لکڑی کو مزدور چھوٹے چھوٹے ٹوٹے بنا کا نالہ بتہ ماجی بچ سٹدے آسے تہ ہزاراں لکھاں دی تعداد بچ لکڑیاں دے ایہہ ٹوٹے پانیاں بچ روہڑناتہ سینکڑیاں مزدور مصروف کیتے گئے جیہڑے لکڑی دیاں اِنہاں نگاں (ٹوٹیاں) کو نالہ بتہ ماجی دے پانیاں دے ذریعے منزل تے پہچیندے آسے۔ اس طراں کئی سالاں تک مزدوردی روزی روٹی دا ایہہ نالہ ذریعہ بنیا رہیا۔ جس وقت گڈیاں دی آمدورفت شروع ہوئی تہ نالہ بتہ ماجی بچ لکڑیاں روہڑنا دا سلسلہ بند ہوگیا۔ اَج کل اس نالے دے پانیاں دے ذریعے آن کا بچھائی گئی دی ریت تہ بجری کو بھی کئی لوک فروخت کرکا اپنی معاشی حالت کو سدھارنا بچ لگے دے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نالہ بتہ ماجی دیاں نہراں تہ کوہلاں:

ددھ وائیاں دے مقام تھیں نالہ بتہ ماجی دے پانیاں کو نہراں تہ کوہلاں دے ذریعہ سبھے دے گراواں کو تحت ضرورت پہچایا گیندا ہے۔ ہر گراں واسطے مناسب جگہ تو نہریا کوہل تعمیر کیتی گئی دی ہے تہ نالہ بتہ ماجی دے آس پاس دیاں تمام زمیناں کو سیراب کیتے گیندا ہے۔ تحصیل کرناہ بچ تہائیں (شالی) دی فصل زیادہ ہوندی ہے۔ لوک چاول کھین دے عادی ہین لہٰذا شالی دی فصل دا سارا دارومدار پانیاں تے ہوندا ہے۔ نالہ بتہ ماجی دا پانی نہ صرف تہائیں دیاں کھتیاں کو سیراب کردا ہے بلکہ مکئی دیاں، کھنڈے پُھٹے دے رقبیاں واسطے بھی استعمال ہوندا ہے۔

اِیہاں تہ نالہ بتہ ماجی نالو کئی نہراں تہ کوہلاں سینچائی دے مقصد واسطے کڈھے گئی دیاں ہین مگر انہاں بچ قابل ذکر نہراں ایہہ ہین۔

گومل سلیمان نہر:

اس نہر دی لمبائی تقریباً ترے کلومیٹر تھیں زیادہ ہے۔ ایہہ موضع گومل بی ایس ایف کیمپ دے پچھواڑیو نکل کا گومل، نو پورہ تہ سلیمان دیاں زمیناں کو سیراب کر کا شاٹھ پلے دی حد بچ داخل ہوگیندی ہے تہ فرتھانہ صدر کولوا گا کھاوڑپارے دے کٹھے نال جاملدی ہے۔

گومل شاٹھ پلہ نہر:

ایہہ نہر بھی گومل گراں بچولہہ کے نو پورہ ٹنگڈھار دیاں زمیناں کو سیراب کر کا ہیلی پیڈ گراؤنڈ کول پہچ گیندی ہے جتھا ٹنگڈھار جامع مسجد دے پچھواڑیو اینا والی نہر دا پانی اس نال ہیلی پیڈ کول مل کا شاٹھ پلہ تہ کھاوڑپارہ دیاں زمیناں کو سیراب کر کا نالہ بتہ ماجی نال رَل گیندی ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لونٹھ نہر:

ایہہ لونٹھے گراں کولو پہلیاں مین روڑ تے لگیا دا جیہڑ اپُل ہے اُس دے پچھواڑیو نکھیڑ کا لونٹھے گراں دے مرکز بچو لنگا ئی گئی دی ہے۔ لونٹھے دیاں آبی یا تہائیں والی زیمناں کو سیراب کر کا کھڑی، دے پچھلے پا سیو کنڈی بالا تک پہنچ گیندی ہے جتھا اَج ڈگری کالج دی تعمیر دا کم جاری ہے۔

گھڑی والی نہر:

ایہہ نہر نالہ بتہ ماجی نالو ہکی ۱۵۰ فٹ لمے لو ہے دے فلوم (ناوے) دے ذریعہ کڈھ کا پانیاں کو کھڑی دے اَگدے گکھڑ محلے داہر موڑیا دا ہے۔ ایہہ نہر اتھو دو ہاں حصیاں بچ تقسیم ہو گیندی ہے۔ ہک حصہ گکھڑ محلے بچو سجے پاس پھائے بونی، والیاں زیمناں کو سیراب کر دا قاضی محلے دے سامنے پہنچ گیندا ہے تہ دوا حصہ لوہار محلے دیاں زیمناں کو سیراب کر دیاں اگو فر سجے پاسے مڑ کا قاضی محلے والی کوہل نال مِل کا کنڈی بازار دے اگلے پا سیو کچیل محلہ بچ داخل ہو گیندی ہے۔ اتھو تھوڑا جھیا اگا گچھ کا کنڈی جامع مسجد دے اگلے پاسے برزنڈ کٹھے نال مل گیندی ہے تہ ایہہ برزنڈ دا کٹھا دلدھار، بٹ پورہ دیاں زیمناں کو سیراب کر کا کلٹھاہ دے مقام تے نالہ بتہ ماجی نال مل گیندا ہے۔

تربونی بانڈی نہر:

نالہ بتہ ماجی سکھ برادری دی آبادی والے گراں تربونی دے درمیان بچو بگدا جُلدا ہے۔ اتھو دو نہراں تعمیر کیتے گئی دیاں ہین جیہڑیاں اپنی اپنی زد بچ این والیاں زیمناں کو سیراب کر دیاں ہو یاں چنی پورہ بالا دی مسجد کول ہک دوئے نال مل کا چنی پورہ پا ئین تہ فر بانڈی دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بستہ دی طرف رواں ہوگیندیاں ہین۔ چنی پورہ بالا دے مقام اتصال دے فوراً بعد اِس نہر دی ہک شاخ، سجے پاسیو بگدی، زیمناں کو سیراب کردی سُرمہ پڑی دی ٹھیری پچھو ہک لے چوڑے آبشار دی صورت اختیار کرکا نالہ قاضی ناگ نال رِل گیندی ہے۔ اس نہر تے چنی پورہ پائین و بالا تک کئی جندر چل رہئیے ہین۔

نہر سازبان:

ایہہ ہک قدیم تہ مشہور نہر ہے۔ ایہہ کلٹھاہ دے مقام تو نالہ بتہ ماجی نالو نکھیڑے گئی دی ہے۔ اس دی لمبائی تقریباً دس کلومیٹر ہے۔ ایہہ نہر کلٹھاہ تھیں نکل کا چھمکوٹ گراں دیاں زیمناں کو سیراب کرکا چتر کوٹ گراں بچ داخل ہوگیندی ہے۔ حسب ضرورت چتر کوٹ دیاں زیمناں کو اپنا پانی بنڈ کا اگا نکل کا کنڈی سیداں دے گراں بچ پہچ گیندی ہے۔ اتھا دیاں زیمناں کو فیضیاب کرکا بٹلاں تہ ٹہاریاں دے کٹھے کو پار کرکا درگڑ بچ اپنا پانیاں دا حصہ بنڈ کا، کیرٹپ کا ٹیٹوال دے گراں دے پچھلے نکے توں کچھ جھاتی ماردی ہے تہ فر ٹیٹوال دیاں زیمناں بچ اپنا بچیا کھچیا پانی بکھیر دی ہے۔ اِس نہر تہ چھمکوٹ دے گراں بچ کئی جندر تہ پھکو (چاول کوٹنے کی لکڑی کی مشین) چل رہئے ہین۔ اِس نہر دی دکھ بھال واسطے محکمہ اریگیشن دی طرفوں کئی میر آب (ملازم) تعینات ہونے دے باوجود بھی اکثر طور تے ٹیٹوال تک پانی دی سپلائی معطل رہندی ہے۔ کیئاں کہ سُکھڑ پہاڑیاں بچو گھن کا کڈھی دی ایہہ نہر کسے ویلے بھی رُوہڑ چھڑ گیندی ہے۔

کرناہ دامنی ہائیڈل پروجیکٹ:

سُرمہ پڑی دے مقام تے نالہ بتہ ماجی ''نالہ قاضی ناگ'' نال مل کا اس دی شان کو دوبالا، جسامت کو عظیم تہ رفتار کو تیز کردا ہے۔ اتصال دے اس مقام کولو اُترائی دی طرف لگ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بھگ ہک کلومیٹر دی دوری تے نالہ قاضی ناگ دے پانی کو سجے پاسے نہر دے ذریعے موڑ کا پینگلہ دے مقام تے دو میگاواٹ دا ہک بجلی گھر تعمیر کیتا گیا دا ہے۔ پہلے پہل اس مقامی پروجیکٹ دی بجلی تقریباً چند ہک دور دراز گراواں کو چھوڑ کے سارے علاقے کو مہیا کیتے گیندی آسی۔ مگر جس وقت سوپور گرڈ اسٹیشن دی بجلی کرناہ واسطے سپلائی کیتے گئی تہ مقامی پروجیکٹ دی بجلی کو ہون ۴۰ رفیصد آبادی واسطے مختص کیتا گیا دا ہے۔ باقی سٹھ فیصد آبادی کو سوپور گرڈ اسٹیشن توں بجلی فراہم کیتے گیندی ہے۔

سال ۱۹۹۲ء دے اگست دے مہینے بچ نالہ قاضی ناگ اور نالہ بتہ ماجی بچ سخت سیلاب آیا جس دی وجہ نال مقامی پروجیکٹ دی نہر، تالاب تہ مشینری والی عمارت ملبے تلے دب گئے۔ بجلی دے بحال ہونے دے سارے امکانات ہمیشہ واسطے معدوم ہو گئے۔ کیئاں کہ اس پروجیکٹ دی صفائی اور ملبے دے کڈھنا تہ اُتنی ہی رقم درکار آسی جتنی کہ اس دی تعمیر تے خرچ ہوئی دی آسی۔ مشینری والی عمارت بچ کم از کم ۵۰ رفٹ دی بلندی تک ریت تہ بجری رَچے گئی دی آسی۔ علاقے دے ذی شعور لوکاں سن عوام کو اس ناقابل تلافی نقصان تھیں آگاہ کیتا تہ باہمی مشورے نال روزانہ ہکی گراں دے باشندے اپنا کھانا نال کھن کا دیگر ضروری سامان سمیت صبح تھیں شام تک عمارت کو خالی کرنا بچ مصروف ہو گئے۔ اس طراں رضا کارانہ طور تے مقامی لوکاں سن اپنی مدد آپ کیتی تہ ہک مہینے دے اندر عمارت کو خالی کر کا مشینری کو باندا (ظاہر) کیتا گیا تہ فر محکمہ دی طرفوں باقی دا کم یومیہ اُجرت تے کرا کا پروجیکٹ کو نویں سرے چالو کیتا جیہڑا اَج بھی فعال ہے۔ اس پروجیکٹ دا فی الحال ہک ہی میگاواٹ والا یونٹ چالو ہے۔ پانی دی کدے کدے کمی ہونے دی وجہ نال دو وایونٹ بیک وقت نیہہ چل سکدا۔

ایہہ مقامی منی ہائیڈل پروجیکٹ نالہ قاضی ناگ تہ نالہ بتہ ماجی ہور اِنہاں دوہاں ناہلیاں دے معاون کٹھیاں تہ کسیاں دی دین ہے۔ اِس دے علاوہ بھی فوج دی طرفو سد بھاؤ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نا پروگرام دے تحت کئی دیہاتاں بچ انہاں کٹھیاں تہ نالیاں تے چھوٹے چھوٹے منی پاور ہاوس در جناں دے حساب تے بنائے دے ہین جن دی گنجائش ۶۰ ربلب فی پاور ہاوس ہے۔

قاضی ناگ تے پُل لاہنگاں:

نالہ قاضی ناگ پایاب نیہہ۔ اس دے پانی دی مقدار اتنی ہے کہ عام حالات اور موسم دے دوران بھی اِس بچو پار نیہہ لنگھ سکدا۔ البتہ پانی کہٹ ہوے تہ مال مویشی آر پار لنگھ سکدے ہین مگر اتنی آسانی نال نہ۔ طغیانی ہور سیلابی صورت حال دے دوران تہ اِس دے نزدیک گینا تھیں ڈر لگدا ہے۔

پاکستانی زیر انتظام کشمیر دی لیپا وادی بچو تلاں بگدیاں ہویاں ایہہ ہندوستانی زیر انتظام کشمیر دے آخری سرحدی گراں ناوراں سدھ پورہ دے کھبے پاسیو لہندا ہے۔ اُتھو سدھ پورہ دا گراں نالے دی سطح تھیں تقریباً چار سو فٹ دی اُچائی تے واقع ہے۔ نالے دے سجے پاسے سدھ پورہ ذیلنی تہ ٹاڈ دے گراں واقع ہین تہ کھبے پاسے امروئی، چھتکڑی تہ پراڑاہ پیندے ہین۔ انہاں گراں دا آپس بچ رابطہ قائم رکھن واسطے نالہ قاضی ناگ تے ٹاڈ دے بیلے بچو ہک لکڑی دا عارضی پُل لگیا دا آسا۔ چونکہ آمد و رفت زیادہ آسی تہ پُل ہچکولے کھیندا آسا، لہٰذا کئی قیمتی جاناں دریا برد ہو گیاں جنہاں بچ سکولی بچے بھی شامل آسے۔ اَج کل اتھا کوئی عارضی پُل یا لاہنگ موجود نیہہ کیاں کہ نالے دے سیلاب سُن اُس عارضی پُل کو ختم کر چھوڑیا آسا۔

اِنہاں گراں واں کو آپس بچ مربوط رکھنے واسطے تہ نالئی گڈیاں دی آمد و رفت واسطے بانڈی ہور پنجتاراں دے درمیان ہک لوہے دا پُل تعمیر کیتا گیا دا ہے جس دا ناں پانڈو پل رکھیا گیا دا ہے۔ اس دی وجہ تسمیہ ایہہ ہے کہ پُل دی جگہ تو پانڈواں سُن پٹڑی کپ کا نالہ قاضی ناگ واسطے رستہ بنایا آسا۔ انہاں پڑیاں دی اُچائی تقریباً سو فٹ کولوں زیادہ ہے۔ موجودہ پانڈو پل

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بنا ندیاں و یلے دوئیاں طرفاں کوئی ٹھٹھر نیہہ بنایا گیا۔ پہلے تھیں موجود پڑیاں اتا لوہے دا پُل بنا دتا گیا تہ اس کو صدیاں تک کسے قسم دے سیلاب دا کوئی خطرہ نیہہ۔اَج اِس پُل اتو نکیاں بڑیاں ہر طرح دیاں گڈیاں گذردیاں ہین تہ لوکاں واسطے کافی سہولت ہو گئی دی ہے۔

پینگلہ ہری ڈل پُل:

نالہ قاضی ناگ دے پارلے کنڈھے پینگلہ گراں دا کجھ حصہ تہ ہری ڈل دا گراں ہے تہ رارل پاسے سرمہ پڑی تہ پینگلہ گراں دا ہک حصہ موجود ہے۔آر پار زمیناں سانجھیاں ہون دی وجہ نال لوکاں کو اکثر اِتھو نالہ قاضی ناگ کو پار کرنا واسطے ہکی پُل دی اشد ضرورت ہے۔اتھا پہلیاں لکڑی دا عارضی پُل آسا جیہڑا کئی انسانی جاناں دی موت دا باعث بنیا۔اَج کل اتھا ہک نواں لوہے دا پُل تعمیر ہو رہیا ہے، جیہڑا عنقریب مکمل ہو گیسی۔اس پُل دے لگنا نال لوکاں تہ مال مویشی دے نالے دے آر پار این گین نچ کافی سہولت میسر ہو گیسی۔

سکھ برج (۱)/سکھ برج (۲):

پینگلہ ہری ڈی تھیں کہن کا گھدری (گنڈی شاٹھ) تک نالہ قاضی ناگ تے نہ تہ کوئی عارضی پُل ہے تہ نہ پُختہ۔ایہہ جگہ ایسی ہے کہ اتھو نالے دے آر پار گیناں واسطے کوئی بستی نیہہ۔لہٰذا پُل دی ضرورت محسوس نیہہ کیتے گئی۔گھدری دے مقام تے سکھ رجمنٹ دی طرفو نالہ قاضی ناگ تے ہک لوہے دا ریڈی میڈ میٹریل دا پُل بنایا گیا، جس نال نالے دے پارلے دیہات مثلاً بہادر کوٹ، ایبکوٹ، مرچھناں، ریالہ وغیرہ اِس پار دے دیہاتاں نال مربوط ہو گئے۔کئی سال گذرنا دے باوجود بھی ایہہ پُل اَج بھی ہلکی تے پہاریاں گڈیاں دی آمد و رفت واسطے بالکل محفوظ ہے۔

اسئی پُل تھیں صرف ۱۰۰ گز دی دوری تے محکمہ آر اینڈ بی دی طرفو لوہے دا ہک بڑا پُل

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تعمیر کیتا دا ہے۔جس کوتمام قسم دیاں گڈیاں واسطے استعمال کیتا گیندا ہے۔ٹنگڈھار ٹیٹوال سڑک تے بنیاں دا ایہہ سب پُلاں کولو لما پُل ہے تہ اِس داناں بھی سکھ برج رکھیا گیا دا ہے۔اِس پُل دی تعمیر دے بعد ٹیٹوال تک دے سارے گراواں دا رابطہ تحصیل ہیڈکوارٹر نال آسان ہو گیا دا ہے ہور لوک اپنی ضروریات زندگی پورا کرنے واسطے بہ آسانی گڈیاں دا استعمال کردے ہین۔

گنڈی شاٹھ برج:

سکھ برج کولو تقریباً ہک کلومیٹر دور ٹیٹوال دی طرف جُلدیاں ہویاں رستے بچ ہک ہور پُل موجود آسا جس کو رَسیاں داپُل آکھدے آسے۔اِس پُل توں ہلکی گڈیاں جیپ وغیرہ گذر سکدیاں آسیاں مگر سیلاب دی وجہ نال ایہہ پُل دریا بُرد ہو گیا۔کئی سالاں تک اِتھا کوئی پُل نہ لگ سکیا جس دی وجہ نال گنڈی سیداں، گنڈی گوجراں تے درگڑ جیہئے گراں الگ تھلگ ہو کارہ گئے۔انہاں لوکاں کو ٹیٹوال یا درنگلے دی طرف جلنا واسطے دو ترے میل دُور دا پینیڈ مارکا سکھ برج تک پہچنا پیندا آسا۔مگر حال بچ اِتھا انہاں لوکاں دی آمد ورفت کو بحال تہ آسان کیتے واسطے ہکی پُختہ لاہنگ دا بندوبست کیتا گیا دا ہے تہ لوک آرام نال اپنے مال مویشی دے ہمراہ اِس پُل تھیں گزردے ہین تہ درنگلہ ٹیٹوال دے دُواں گرانواں تک پہچے واسطے انہاں دا پینیڈ مختصر تہ چُھٹا ہو گیا دا ہے۔انہاں لوکاں دی بڑی مجبوری ایہہ بھی آسی جے ایہہ اپنے مال مویشی کو چُگالنے واسطے نالے دے اُس پار کُھلیاں چراگاہواں بچ گیندے آسے تہ پُل نہ ہونے دی وجہ نال مال مویشی فاقے دا شکار ہو گیا دا آسا۔ہُن ایہہ مجبوری دُور ہو گئی۔

پینگلہ پُل:

صرف چند ہک سال ہوئے کہ درنگلے دے گراں تھیں ٹیٹوال تک سڑک تعمیر کیتی گئی۔ پہلے ایہہ سڑک نالہ قاضیناگ دے کھبے کنڈھے نال نال ٹیٹوال دے چندراں والے بیلے بچو

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہوکا ٹیٹوال بچ داخل ہوندی آسی مگر قاضی ناگ دی طغیانی تہ سیلاب نال سڑک بیلے بچو روہڑ گیندی آسی تہ لوکاں دا جان دا رستہ مسدود ہو گیندا آسا۔ چند سال پہلیاں درنگلہ زیارت کولو نالے تک سڑک تیار کیتے گئی۔ فرپُل دی تعمیر عمل بچ آئی تہ فرمشیناں دے ذریعے نالے دے سجے پاسیلو بی ایس ایف دی بخاری پوسٹ کولو اگے سڑک دی تعمیر کیتی گئی، اس طراں ہون سڑک کو کسے سیلاب دا کوئی خطرہ نیہہ تہ لوکاں سن بھی سکھ دا ساہ کہدا۔ چتر کوٹ تھیں ٹیٹوال تک دے جتنے بھی گراں ہین اوہ سارے کھنڈے پُھٹے دے گراں ہین۔ انہاں گراواں دا آپسی رابطہ صرف انہاں پُلاں دے ذریعے ہی برقرار رہ سکتا ہے۔ ہون آؤ تساں کو نالہ بتہ ماجی دے چند چیدہ چیدہ تازہ بنے دے پختہ پُلاں دی اہمیت تھیں آگاہ گراں۔ نالہ بتہ ماجی دے آس پاس دے گراواں دیاں سرحداں آپس بچ ملدیاں ہین۔ ایہہ مرکزی گراں ہین جنہاں نال کرناہ تحصیل دا نقشہ وجود بچ ایندا ہے۔ ایہہ کُھلا تہ متصلہ علاقہ نچیاں تھیں کہن کا چتر کوٹ تک تے چنی پورہ پائین تک پھسلیا دا ہک بہت بڑا خطہ زمین ہے۔ انہاں گراواں دی آبادی بھی کافی گنجان ہے۔

کلٹھاہ دا پُل:

کلٹھاہ بٹ پورہ گراں دی آخری حد ہے۔ ٹنگڈھار ٹیٹوال سڑک اِتھا بچ کا دوہاں طرفاں چلی گیندی ہے۔ ہک سدھی چھمکوٹ والے پاسے تے دوی موڑ لہڑ کا چنی پورہ بالا تہ پائین دی طرف چلی گیندی ہے۔ کلٹھاہ دا موڑ مڑنے دے ترے سو گز دی دُوری تے نالہ بتہ ماجی تے کلٹھاہ دا پُل بنیا دا ہے۔ ایہہ لوہے دا پُل محکمہ آر اینڈ بی سن بنایا دا ہے۔ اتھو سڑک مذکورہ دیہاتاں بچو گذر کا ٹاڈ چلی گیندی ہے۔

تربونی پُل:

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ایہہ پُل نالہ بتہ ماجی تے دو سال پہلیاں تعمیر ہویا دا ہے۔ ایہہ نہ صرف تربونی دے دوہاں گراں کو آپس بچ ملیندا ہے بلکہ کئی دوئے گراں بھی اس تھیں مستفیض ہوندے ہین۔ چونکہ پُل دے پار نالے دے کھبے پاسے اجاں تک کوئی سڑک تعمیر نیہہ ہوئی دی لہٰذا بٹ پورہ یا ولدھار دے گراں تک اجاں انہاں بستی والیاں کو پیدل سفر طے کرنا پیندا ہے۔

ملدیال پورے دا پُل:

نالہ بتہ ماجی دے سجے کنارے تے واقع ملدیاں پورہ تہ کنڈی دے گراں کو نالے دے کھبے پاسے نال منسلک کیتے واسطے ملدیاں پورے دے کول نالہ بتہ ماجی تے ہک عارضی پُل بنیا دا آسا جیہڑا وقت گذرنا دے نال نال انسان تہ مال مویشی واسطے خطرناک ثابت ہو سکتا آسا لہٰذا سرکار سن اتھا ہک نواں لوہے دا پُل بنانے دی منظوری دتی۔ اس پُل دے ٹھٹھر بن کا تیار ہوگئے دے ہین تہ لوہے دا میٹریل بھی موقعے تے پہنچ گیا دا ہے۔ عنقریب ایہہ پُل بن کا تیار ہو گیسی جس نال لوکاں دیاں کئی مشکلاں دور ہو گیسن تہ آمد و رفت بچ آسانی ہو گیسی۔

ستار لون برج:

لونٹھے تہ شاٹھ پلے دے گراواں دے بشکار نالہ بتہ ماجی تے ایہہ لوہے دا پُل حال بچ ہی تعمیر ہویا دا ہے۔ اس پُل دا ناں شاٹھ پلے دے مشہور حکیم مرحوم ستار محمد لون دے ناں نال موسوم کیتا دا ہے۔ اِسی پُل تھیں تقریباً دو سو گز دور ہک ہور پرانا لکڑی دا پُل ہے جیہڑا پیدل چلنے والے راہیاں واسطے مخصوص ہے۔ اسی پُل تھیں ترے سو گز دور نالہ بتہ ماجی تے محکمہ بیکن دی طرفوں ہک کنکریٹ بچ بنیا دا پل ہے جیہڑا ۱۹۹۲ء دے طوفانی سیلاب تھیں بھی محفوظ رہ گیا دا ہے۔ ایہہ ترائیے پُل لونٹھے گراں دے سامنے نالہ بتہ ماجی اُتا بنے دے ہین تہ اکثر لوک انہاں پُلاں دا استعمال کر کا اپنے سفر کو مختصر کر دیاں ہویاں تحصیل ہیڈ کوارٹر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تک پیدل چلدے گیندے ہین۔ اتھوایہہ پینڈا صرف ۱۰ امنٹ دا ہے۔

قادر متو برج:

ٹنگڈھار دا شاہ ہمدان مارکیٹ ٹھیک نالہ بتہ ماجی دے کنارے تے واقع ہے۔ ہک سڑک بازار دے سامنے تھیں گزردی ہے تہ دُوئی سڑک بازار دے پچھواڑے نالے دے سجے کنڈھے تو گزر کا سیمنٹ برج تے بازار والی سڑک نال مل گیندی ہے۔ اس سیمنٹ پُل کولو چنار پارک تک مزید دو لوہے دے پُل، نالہ بتہ ماجی تے بنائے گئے دے ہین۔ ہزاراں دے حساب تے لوگ بزار دے چکرلان واسطے انہاں پلاں دا استعمال کردے ہین۔ چنار پارک دے پُلا کولو کم ازکم پنج سو گز دور سب ڈسٹرک ہسپتال ٹنگڈھار دے سامنے ہک لوہے دا پُل بنایا گیا دا ہے جس کو سائیں قادر متو برج دے ناں نال موسوم کیتا دا ہے۔ ہسپتال تہ ڈاک بنگلے دا ہر گیناں واسطے اِسی پُلا دا استعمال کیتا گیندا ہے۔ اس وجہ نال اس پُل تے ٹریفک دا دباؤ بہت زیادہ ہے۔

سائیں قادر متو برج دے علاوہ اپر نچیاں تک قریبی بستیاں کو جوڑے والے دوئے پُل ایہہ ہین:

سب ڈسٹرکٹ ہسپتال تھیں تھوڑی دوری تے ہک لکڑی دا پرانا پُل بنیا دا ہے جیہڑا پیدل لوکاں دی آمدورفت واسطے مخصوص ہے۔ اس عارضی پُل کولو اُتاں بی ایس ایف کیمپ دی طرف جلدیاں نو پورہ گراں دے متصلہ نالہ بتہ ماجی تے ہک پُل ہے جیہڑا نو پورہ بستی دیاں باشندیاں کو جرنیلی سڑک تے قریبی بازار تک اپنے دا سہل موقع بخشدے ہے۔

اس کولو اُتاں بی ایس ایف کیمپ کول ہک نواں پُل چند مہینے پہلے بنیا دا ہے جیہڑا صرف کیمپ دیاں جواناں تہ گڈیاں واسطے مخصوص ہے۔ اتھا لوکاں دی پیدل آوا جائی واسطے ہک

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کنکریٹ دا تنگ جہیا پرانا پُل موجود ہے جیہڑا گومل بستی دی مین روڑ تک راہنمائی کردا ہے۔

ہور اُترے پہچ کا ملٹری چیک پوسٹ دے قریب بیکن محکمہ دی طرفوں ہک کنکریٹ دا پُل بنیادا ہے۔ اتھو ہک سڑک مُڑ کا باغبالہ تہ کچاڑیاں دے گراں بچو گذر کا جبڑی دے جنگل بچ چلی گیندی ہے. جیہڑی اتھوا گا محکمہ دفاع دے زیر استعمال ہے۔

آرمی گڈول سکول باغبالہ دے قریب نالہ بتہ ماجی تے ہک نواں پُل بنایا گیا دا ہے تا کہ ملحقہ گراں دے زیر تعلیم بچے آسانی نال پُل توں گزر کا سکول تک بے خطرہ پہچ سکن۔

اتھوں تقریباً ترے سو میٹر اُتاں حاجی ناڑ گراں کو ہنڈوال گراں نال مربوط کیتے واسطے نالہ بتہ ماجی تے ہک لوہے دا پُل بنایا گیا دا ہے۔ ایہہ پُل گڈیاں دی آمدورفت دے قابل ہے۔

اتھو ہور اوہتاں گورنمنٹ ہائی سکول نیچیاں تہ گرلز مڈل سکول نیچیاں دے کول طالب علماں دی تہ عام لوکاں دی آمدورفت واسطے دو کنکریٹ دے پُل بنے دے ہین۔

نالہ بتہ ماجی دا آخری پل دُدھ وائیاں دی تہ کھیتاں دی مشترکہ حد بچ کنکریٹ دا بنیا دا ہے جس تے لوکاں دے پیدل ٹرنے دے علاوہ سول تہ فوجی گڈیاں دی آمدورفت بھی باراں مہینے جاری رہندی ہے۔ غرض ایہہ کہ نالہ بتہ ماجی تے کچے تہ پکے پلاں دا ہک جال بچھیا دا ہے جن دے ذریعے نالہ بتہ ماجی دے دوہاں کنڈھیاں تے بسنے والے گراں ہر دو سو یا ترے سو میٹر دے بعد ہکی دوئے نال جوڑے گئے دے ہین۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri
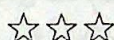
کرناہ ترقی دی راہ تے......ہک جائزہ

اَج تِکر کئی مقالہ نگار حضرات سُن تحصیل کرناہ دے بارے مختلف موضوعات یا عنوانات تے کدے اختصار نال ہور کدے تفصیل نال اپنے قلم دے ذریعے روشنی باہی۔ تاریخی اعتبار نال ''کرناہ'' تحصیل دے بارے بہت ہی کہٹ حوالہ جات دستیاب ہین، کیئاں کہ ہر دو زمانے بچ یعنی دور قدیم ہور دور حاضر بچ کرناہ دا علاقہ سرحدی تسلیم کیتا گیادا ہے۔ جدوں ایہہ تقسیم ملک تھیں پہلیاں ضلع مظفر آباد دی ہک تحصیل آسی اُس وقت بھی ایہہ ضلع بارہمولہ ہور ضلع مظفر آباد دے درمیان دی سرحد آسی ہور اَج بھی ایہہ ضلع کپواڑہ دی سرحدی تحصیل اکھالدی ہے۔ لہٰذا تاریخ دان حضرات سُن اگر کدے پُھل چُک کا اپنی کسی کتاب بچ اسدا تذکرہ کیتا ہوسی تہ اوہ صرف اِس حد تکی کہ ایہہ تاریخ مرتب کرنے والے حضرات دا دورانِ سفر ہک ''پڑاؤ'' رہیادا ہوسی، جس کو مختلف تاریخی کتاباں بچ جا ئیہہ دِتے گئی۔

تعارف: تحصیل کرناہ ہندوستانی زیر انتظام کشمیر تہ پاکستانی زیر انتظام کشمیر دے درمیان جنگ بندی لائن تے واقع ہے۔ ضلع کپواڑہ دے صدر مقام تھیں تقریباً ۸۰ کلومیٹر دُور مغربی سمت بچ واقع ایہہ سرحدی تحصیل چوہاں طرفاں تھیں اُچے برفیلے پہاڑاں نال کیھری دی ہے۔ سطح

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سمندر تھیں تقریباً چھ ہزار فٹ بلندی تے واقع ہے۔ 36.4 تھیں 36.6 عرض البلد 74.00 تھیں 74.3 طول البلد تے واقع ہے۔

تقسیم ۱۹۴۷ء تھیں پہلاں ایہہ تحصیل ضلع مظفر آباد دی سب تھیں بڑی تحصیل منے گیندی آسی۔ اُس دور بچ ایہہ تحصیل ترے بڑی وادیاں تے مشتمل آسی۔ دراوہ (نیلم) وادی۔ لیپا وادی تہ کرناہ وادی۔ کرناہ تحصیل دا اُس وقت صدر مقام ٹیٹوال آسا جیہڑا اک چھوٹا جیا گراں دریائے کشن گنگا دے کنارے عین سرحد یا جنگ بندی لائن تے واقع ہے۔ تقسیم دے بعد تحصیل کرناہ دے دو حصے یا دو وادیاں دراوہ تہ لیپا پاکستانی زیر انتظام کشمیر بچ شامل کیتے گئے جبکہ وادی کرناہ کو ہندوستانی زیر انتظام کشمیر دا حصہ رہن دِتا گیا۔ کرناہ تحصیل بچ پہلے کیرن دے علاقے بھی شامل آسے مگر بعد بچ کیرن دے باشندیاں دی دُوری ہور مشکلات کو مدنظر رکھ کا تحصیلی سطح تے کیرن دیاں علاقیاں کو الگ کر کا کپواڑہ تحصیل نال منسلک کیتا گیا مگر اَج بھی کیرن دے علاقے تحصیل کرناہ دے حلقہ اسمبلی بچ شامل ہین، یعنی کیرن ہور کرناہ کو اک ہی اسمبلی حلقہ قرار دِتا گیا دا ہے۔

پرانی کرناہ تحصیل دے مقابلے بچ نویں تحصیل کرناہ رقبے دے تناسب نال دو حصے تھیں بھی زیادہ گھٹ گئی دی ہے۔ پرانی کرناہ سُن کئی شخصی ادوار دِکھے جبکہ نویں کرناہ جمہوریت دے تقاضیاں تھیں پوری طراں روشناس ہے۔ پرانی کرناہ دی آبادی لکھاں افراد تے مشتمل آسی جبکہ نویں کرناہ دی آبادی محدود ہو کا اَج پنجاہ ہور سٹھ ہزار دے درمیان تک پہنچی دی ہے، جس دی سام سمہال کسے بھی جمہوری سرکار واسطے کوئی مشکل یا اوکھا مرحلہ نیہہ ہو سکدا۔ اِیہاں بھی پرانے لوک آکھدے ہین کہ جس وقت پرانی تحصیل کرناہ ترے وادیاں تے مشتمل آسی اُس وقت بھی اَج دی وادی کرناہ دے لوک تہذیب و تمدن و ثقافتی و سیاسی سرگرمیاں تے تعلیمی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

سرگرمیاں بچ وادی دراوہ تہ وادی لیپا دے باشندیاں کولوکافی اُگا آسے۔

جدید دور دی جدید ٹیکنالوجی سن جتھا پوری دُنیا کو سمیٹ کا ہِک کر چھوڑیا اُتھا کرناہ جیسے دور دراز زمینی خطے بھی ترقیاتی سرگرمیاں تھیں محروم نیہہ رہے۔ اگرچہ حسب منشاء سہولتاں یا مراعات دستیاب نیہہ ہوئیاں فر بھی انسانی زندگی دے طور طریقے بچ حیران کن حد تک بدلاؤ آ گیا۔ اوہ ہستیاں جنہاں سُن پرانی کرناہ دے دور بچ جنم کہداتہ فر پنجاہ سٹھ یا سو سال دی عمر بچ اِس دنیا تو رخصت ہو گئے۔ اگر اَج اوہ موجودہ کرناہ بچ اپنی اکھ کھول کا دِکھن تہ اوہ کدے پچھان نہ سکسن کہ اُنہاں دی جائے پیدائش کہیڑی ہے ہور ایہہ لوک کہیڑی دُنیا دے اِتھا فر دے ٹردے نظر ایندے ہین۔ صاف ظاہر ہے کہ موجودہ کرناہ بچ ملک دی تقسیم دے بعد ناقابل یقین حد تک زندگی دے ہر مدان بچ تبدیلیاں رونما ہوئی دیاں ہین جنہاں دا پرانی شخصی دور دی کرناہ دے باشندے تصور بھی نہ کر سکدے آسے۔ میں اپنی بساط تہ زمینی حقیقتاں دے مطابق اَج تک ہون والیاں ترقیاتی سرگرمیاں دا ہِک تفصیلی جائزہ پیش کرنا دی کوشش کرساں مگر امکان ہے کہ کجھ ترقیاتی پہلو اُجاگر کرنا بچ پُہل چُک ہو جُلے۔

تعلیم: ہِک زمانہ آسا جد پرانی کرناہ دے کجھ اہل علم خانداناں دے لوک دینی تعلیم دے حصول واسطے ضلع ہزارہ پاکستان دا رُخ کردے آسے جتھا مانسہرہ تہ پکھلی دے علاقیاں بچ دینی مدرسے قائم کیتے گئے دے آسے۔ انہاں مدرسیاں بچ دینی تعلیم مثلاً قرت، ناظرہ، حفظ تہ فقہ دے مسائل تھیں روشناس کرالیا گیندا آسا۔ تعلیم حاصل کرن والیاں کو طالب آکھدے آسے۔ اوہ اپنی رہائش تہ کھانے پینے دا انتظام خود کردے آسے۔ محلے ہور گراں یا قصبے دے ہر دروازے تے دستک دے کا کھانا منگدے آسے۔ علم دے حصول واسطے اپنے آپ کو ناقابل برداشت مصیبتاں بچ باہ کا، راتیں دیاں نیندراں حرام کر کا سال دو سال یا زیادہ عرصہ گزار کا عالم دین بن

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کا ایندے آسے۔ دُنیاوی علوم دا اِس قدر چرچا نہ آسا۔ ایہہ لوک یا تہ اُتھئی آس پاس دیاں
علاقیاں بچ مسجداں دے صبائی مدرس بن گیندے آسے یا فر اپنے اپنے گراواں بچ پچھ کا محلے
دیاں مسجداں بچ امامت دے فرائض انجام دینے دے نال نال مسجداں بچ ہی صبح دے ویلے
کہنڑہ محلے دے جندکاں کو درس دینے تے معمور ہو گیندے آسے، اس خدمت دے عوض
اُنہاں کو محلے والے کھینا پینا تہ رہائش فراہم کردے آسے تہ مدرس یا امام دے کہر دے چھوٹے
موٹے کم بدھی نال کردے آسے۔ اپنے کہر دے راشن دا دسواں حصہ بطور عُشر امام صاحب تہ
اُسدے افراد ٹبّے دی کفالت واسطے فراہم کردے آسے۔ ایہہ راشن امام یا مدرس دے اہلخانہ
دے پورے سال واسطے کافی ہوندا آسا۔ مدرس یا امام دی طرفو بھی نقد رقم دی ادائیگی دا کوئی
مطالبہ نہ ہوندا آسا۔ لہٰذا ایہہ سلسلہ تعلیم تحصیل کرناہ بچ بھی رائج رہیا تہ اُس زمانے دے کئی علماء
دین سن کرناہ دیاں باذوق لوکاں کو اپنے دینی حصار بچ آن کے نماز، روزے تہ تلاوت دا پابند
بنایا۔ ایہہ سلسلہ تعلیم کئی سالاں تہ محیط رہیا۔ لیکن اس دے نال ہی دُنیاوی تعلیم دی اہمیت تہ
افادیت کو محسوس کردے ہویاں متوسط ہور اہل ثرات حضرات سُن ہولے ہولے اس طرف
اپنی توجہ دینی شروع کردتی۔

ملک دی تقسیم تھیں پہلاں کرناہ دی تحصیل بچ سرکاری سکولاں دی تعداد بڑی کہٹ
آسی۔ چند گنے چُنے اشخاص ہی میٹرک پاس کر سکے۔ میٹرک دی تعلیم واسطے لوکاں کو مظفر آباد
ہائی سکول بچ داخلہ کہنا پیندا آسا۔ کیانکہ کرناہ تحصیل بچ دو یا ترے مڈل سکول ہور باقی چند ہک
پرائمری سکول آسے۔ اُس زمانے بچ ہر اُس شخص کو بڑی قدر ہور عزت دی نظر نال دِکھیا گیندا
آسا جیہڑا کسے پرائمری سکول تھیں کم از کم ترے تھیں پنج جماعتاں پاس کر کا نکلدا آسا۔ اُس

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

زمانے بچ سرکاری نوکری دے حصول واسطے پڑھیا لکھیا دا ہونا ضروری نہ آسا۔ کئی انگوٹھ چھاپ لوک بھی اپنی ہوشیار ہور چالاک فطرت دے باعث محکمہ مال بچ چپراسی یا محکمہ جنگلات بچ واچر یا فارسٹ گارڈ تعینات ہوگیندے آسے۔ اکثر اَن پڑھ مگر ہوشیار لوکاں دا ہک طبقہ انگریز دور دیاں قائم کردہ پرائیویٹ فرماں بچ چھوٹی موٹی ملازمت بچ مصروف ہوگیندا آسا یا فر انڈو برٹین فوج (Indo Britton Army) بچ پہرتی ہوگیندے آسے۔ فوج بچ ملازمت پیشہ افراد دے اہل خانہ دی زندگی بڑی آسودہ حال منے گیندی آسی، لہٰذا ملازمت دے حصول واسطے سکولاں دی تعلیم دی اشد ضرورت محسوس کیتے گئی۔ چنانچہ اپنی اپنی استطاعت تہ گنجائش دے مطابق لوکاں سُن اپنے لڑکے سکولاں بچ داخل کرنے شروع کردتے۔

راجے مہاراجیاں دے دور حکومت بچ آمدنی دے محدود وسائل آسے لہٰذا ضرورت دے مطابق تعلیمی ادارے قائم نیہہ ہوسکے۔ اس وجہ نال اکثر سکولی طلباء کئیں میلاں دا پیدل سفر کرکے حصول تعلیم واسطے دور دراز دیاں پرائمری، مڈل تہ فرہائی سکولاں بچ پہچنا پیندا آسا۔ اتنی تکلیف اور تنگی دا سامنا کرنا دے باوجود لوکاں دا تعلیمی شوق پروان چڑھدا رہیا۔

۱۹۴۷ء دی تقسیم ملک تھیں پہلاں تعلیم دی قدر و منزلت یا وقعت اس قدر آسی کہ کرناہ دے چند گنے چُنے افراد ہی پرائمری یا مڈل پاس کرسکے ہور اُنہاں کو فی الفور پرائمری تہ مڈل سکولاں بچ اُستاد تعینات کیتا گیا۔ اسی دور بچ چند خوش نصیب تہ ہونہار طالب علماں سُن جن دا تعلق اَج دی وادی کرناہ نال آسا۔ مظفرآباد دے واحد ہائی سکول تھیں دسویں جماعت دا امتحان پاس کرکا نہ صرف اپنے کنبے داناں روشن کیتا بلکہ غفلت دے انہیرے بچ ڈبے دے لوکاں کو تعلیم دی افادیت تھیں آگاہ کیتا۔ کرناہ دے اولین میٹرک پاس خوش نصیب آسے سابقہ ایم ایل اے مرحوم خواجہ محمد یونس، مرحوم ماسٹر سرفراز میر تہ مرحوم ماسٹر و خطیب جامع مولانا عبدالمجید ملدیال۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

خونی لکیر (باڈر) دا تعلیم تے اثر ۱۹۴۷ء دے آس پاس دا دور ہک افراتفری ہور کھلبلی دا دور آسا۔ عام انسان دی زندگی شخصی، جمہوری تہ مذہبی ٹکراؤ تھیں کافی حد تک متاثر ہوگئی دی آسی۔ عام وخواص حالات دے رحم وکرم تے آسے۔ آدمی آدمی دا دشمن آسا، خونی لکیر (باڈر) دے وقوع پذیر ہون دی وجہ نال لوک تذبذب ہور شش وپنج دا شکار آسے۔ ''میں اِدھر جاؤں یا اُدھر جاؤں'' دے مصداق لوک اپنے اپنے آبائی ٹھکانیاں تھیں جنبش کر چکے دے آسے مگر نواں ٹھکانہ میسر نہ ہون دی وجہ نال خانہ بدوش تہ مہاجر زندگی دے محتاج ہوگئے۔ اپنے معاشرے، اپنی ثقافت، اپنی تہذیب وتمدن بلکہ ماء بولی کو بھی یکسر پُھلا کا جس آدمی دے جتھا پیر جے اوہ اپنے کنبے سمیت اُٹھی دا ہو کا رہ گیا۔ پریشانی، مایوسی تہ مفلوک الحالی دی مارسن انسانی حافظے تے اِس قدر بُرا اثر باہیا کہ اوہ اپنے تمام رشتے ناطے پُھل کا اپنے تہ اپنے کمبلے دے مستقبل کو سدھارنے دی سعی بچ مصروف ہوگیا۔ اسی عالم بچ کئی سال لنگھ گئے تہ جس وقت اِس حواس باختہ انسان دے حواس بحال ہوئے تہ اس کو اُپنے عزیز واقارب تہ رشتے دار یاد اٰین لگے جیہڑے ہون ٹہونڈیاں بھی اس کو نہ مل سکتے آسے کیاں کہ خونی لکیر سن زمیناں دے نال نال خونی رشتیاں کو بھی ہکی دوئے تھیں جدا کر چھوڑیا آسا۔ صبر وشکر دے اِس دور بچ اِنسان سن ہکی لحاظ نال اپنی مستقل، پائیدار تہ خوشحال زندگی واسطے نویں سرے کوششاں شروع کر دیتاں۔ آہستہ آہستہ انسانی زندگی بچ روانی آیندی گئی۔ اگرچہ ماضی دیاں یاداں اَن مٹ ہوندیاں ہین مگر تلخیاں کو ذہن تھیں کسے قدر خارج کر کے اِنسان سُن اپنے گرد وپیش دا جائزہ کہدا تہ اس کو محسوس ہویا کہ زندگی کو خوشحال بنائے واسطے زندگی دے ہر پہلو بچ ترقی کرن واسطے تعلیم ہی واحد ذریعہ ہے جیہڑی زندگی دے اَن مٹ انہیریاں کو دُور کر سکتی ہے۔

انتشار دے اِس دور بچ موجودہ تحصیل کرناہ اُس واحد اعلیٰ تعلیمی ادارے ''ہائی سکول مظفر آباد'' تھیں محروم ہوگئی تہ گو چند طالب علماں سُن میٹرک پاس کیتی آسی۔ موجودہ تحصیل کرناہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بچ اُس وقت صرف چند نامی مڈل سکول آسے جتھوں آٹھویں جماعت پاس کیتی جل سکتی آسی مگر دسویں جماعت تک تعلیم حاصل کیتے واسطے کوئی ہائی سکول میسر نہ آسا۔ نویں ہور دسویں جماعت بچ سلسلہ تعلیم جاری رکھن واسطے اُس وقت دی سرکار سُن کرناہ تحصیل دے ہکی مرکزی گراں کھاوڑ پارہ دے مڈل سکول کو درجہ دے کائو ہر ہائی سکول بنایا تہ علاقے دے مڈل سکولاں تھیں آٹھویں پاس کرنے والے مڈل پاس طلباء کو اِسی لور ہائی سکول کھاوڑ پارہ بچ نویں جماعت بچ تہ فر دسویں بچ داخل کیتا گیندا آسا۔

نذیر احمد مسعودی دا رول: اسی دور بچ (۴۹-۱۹۴۸ء) مرحوم نذیر احمد مسعودی کو ہندوستانی فوج ہور سول عوام دے درمیان رابطہ کار C.L.O دی حیثیت بچ سرکار سُن تعینات کیتا۔ نذیر احمد مسعودی جیہڑے بذات خود نیلم وادی دے باشندے آسے ہور پہاڑی زبان انہاں دی ماء بولی آسی، کرناہی عوام دے ہمدرد تہ خیر خواہ آسے، اُنہاں سن اپنی اہلیت، تجربہ، پہاڑی قوم دا بااثر و بارسوخ مقامی باشندہ ہون دی حیثیت ہور ہک ذمہ دار سرکاری آفیسر ہون دا پورا پورا مظاہرہ کیتا۔ تحصیل کرناہ دے مقامی باشندیاں کو اُس جنگ وجدل دے دور بچ خوف وہراس تھیں دُور رکھ کا نو آمدہ ہندوستانی فوجیاں نال تال میل پیدا کر کا امن وسکون دی فضا پیدا کیتی، اُس پار دے قبائلی حملہ آوراں دا جیہڑا اڈر ہور خوف لوکاں دیاں دلاں تے بہہ گیا دا آسا، فوج دی مدد ہور تعاون نال مرحوم مسعودی ہوراں سُن لوکاں کو اس غیر یقینی اور دہشت زدہ صورتحال تھیں نجات دیالی۔ اگر چہ اُس وقت دے کجھ سیاسی ذہنیت رکھنے والے معاشرے بچ منے پڑمنے دے لوک مرحوم نذیر احمد مسعودی ہوراں کو موردالزام ٹھہریندے آسے کہ اگر مسعودی صاحب باؤنڈری لائن مقرر کرنا بچ ہندوستانی فوجاں دی مدد نہ کردے تاں موجودہ کرناہ تحصیل اس وقت ضلع مظفر آباد دا حصہ ہوندی ۔ اُنہاں بزرگاں عام لوکاں بچ ایہہ افواہ حقیقت بنا کا پیش کیتی دی آسی کہ کرناہ دے تروہواں طرف بارڈر لائن مقرر کرنا بچ نذیر مسعودی دا اہم کردار رہیا دا ہے۔ اُنہاں سیاسی حضراتاں (

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بزرگاں) دے نذیر مسعودی ہوراں نال نظریاتی ٹکراؤ آسے جن دی وجہ نال نذیر مسعودی ہوراں دے ناں نال ظالم دا لقب بھی لایا گیا۔ مگر نذیر مسعودی ہوراں دا تحصیل کرناہ دے اندر وارد ہونا ہک ترقیاتی انقلاب دا پیش خیمہ ثابت ہویا۔ راقم کو فخر حاصل ہے کہ راقم "آل جموں و کشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم" دے بانی ممبراں دی صف بچ شامل آسا۔ جس وقت فورم دی تشکیل دا وقت آیا تہ اِس دی قیادت واسطے فورم دے بانی ممبران دا ہک ٹولہ جناب نذیر مسعودی ہوراں دی خدمت بچ حاضر ہویا ہور اُنہاں سُن بغیر کسے حیل وحجت دے فورم دی نگہبانی دا بیڑا چان دا وعدہ کیتا تہ فر نور اللہ قریشی کرناہی دے بعد فورم دی چیئر مین شپ جناب نذیر مسعودی ہوراں دے سپرد کیتے گئی۔ اِس طراں راقم اُنہاں دے قریب رہ کا اس گل تھیں واقف ہویا کہ بارڈر لائن مقرر کرنا بچ یا کسے دوئے ظلمت دے پہلو بچ اُن دا کوئی رول نیہہ رہیا بلکہ ایہہ سب من کھڑت گلاں ہور نظریاتی اختلافات بولدے آسے۔ بہر حال نظریاتی اختلافات رکھنے والے بزرگ شخصیات بھی ہور نذیر احمد مسعودی ہوریں بھی اِس دُنیائے فانی تھیں رخصت ہو گئے دے ہین۔ موجودہ نسل دُعا گو ہے کہ اللہ تعالیٰ ہر دو فریقین کو اپنی جوار رحمت بچ جاءدیوے ہور اُنہاں کو جنت الفردوس نصیب کرے۔ آمین۔

مرحوم نذیر احمد مسعودی تحصیل کرناہ دے لوکاں واسطے کسے تعارف دے محتاج نیہہ۔ "مسعودی خاندان" اہل علم، اہل بصیرت، اہل سخن ہور اہل قلم افراد دے مجموعے داناں ہے۔ انہاں دا خاندان علم دا گہوارہ رہیا دا ہے۔ انہاں دے برادر اکبر مولانا محمد سعید مسعودی اعلیٰ درجے دے سیاست دان آسے۔ ریاست جموں و کشمیر دے آئین دے مرتب کرنا بچ انہاں دا اہم رول رہیا دا ہے۔ شیر کشمیر شیخ محمد عبداللہ دے سجے باز و تصور کیتے گیندے آسے۔ انہاں دے دوئے پہرا مصطفیٰ مسعودی مرحوم ۴۷-۱۹۴۶ء دے دوران مظفر آباد اسمبلی بچ ایم ایل اے آسے۔ خود نذیر احمد مسعودی محکمہ جنگلات بچ مینیجنگ ڈائریکٹر دے اعلیٰ عہدے تو سبکدوش ہوئے دے آسے۔

CC-0. Kashmir Research Institute. Srinagar. Digitized by eGangotri

مرحوم نذیر احمد مسعودی دے تحصیل کرناہ بشمولہ کیرن دے لوکاں نال گھرے روابط رہئے دے ہین۔ مسعودی خاندان بالخصوص مرحوم نذیر احمد مسعودی دے بارے بچ ایہہ چند سطراں اِس واسطے رقم کیتیاں گیاں کہ کرناہ تحصیل بچ بحثیت C.L.O اپنی تعیناتی دے دوران تعلیمی میدان بچ اُنہاں دا ہک کلیدی کردار ہیادا ہے جیہڑا کرناہ دے عوام نسل در نسل بیہہ پہل سکدے۔

شیر کشمیر ہائی سکول دا قیام: جیسا کہ پچھلی سطور بچ تذکرہ کیتا گیادا ہے کہ موجودہ تحصیل کرناہ بچ ۱۹۴۷ءدی تقسیم دے بعد چند گنے چُنے دے پرائمری تہ مڈل سکول آسے۔ ٹیٹوال دی تجارتی منڈی اُجڑ گئی۔ تحصیل ہیڈکوارٹر کو کنڈی دے مقام تے منتقل کیتا گیا۔ انتشار دے اس دور بچ مختلف سرکاری اداریاں دی منتقلی دے بعد ٹنگڈھار، لونٹھ، شاٹھ پلہ، سلیمان، کھاوڑ پارہ تہ کنڈی دے دیہات کو مرکزیت حاصل ہوگئی جس دے نتیجے بچ کھاوڑ پارہ گراں دے مڈل سکول کو لوہر ہائی سکول دا درجہ دتا گیا۔ جس دا سہرا نذیر احمد مسعودی مرحوم دے سر گیندا ہے۔ اُس وقت اِس لوہر ہائی سکول دے پہلے انچارج ہیڈ ماسٹر سوپور دے مشہور ماہر تعلیم جناب سیف الدین سیفی آسے جیہڑے اَج بھی بقید حیات ہین ہور برصغیر دے نامور شعرا بچ شمار کیتے گیندے ہین۔ اسی دوران شیر کشمیر شیخ محمد عبداللہ ہوراں کرناہ تحصیل دا دورہ کیتا۔ کنڈی دے مقام تے جلسہ ہویا جس بچ نذیر احمد مسعودی ہوراں کرناہ تحصیل دے زعماء دے مشورے ہور تعاون نال کرناہ بچ ہک ہائی سکول دی منظوری دا مطالبہ کیتا جیہڑا شیخ محمد عبداللہ پرائمر منسٹر آف جموں و کشمیر سن تسلیم کیتا۔ ہائی سکول دی منظوری دے بعد نذیر مسعودی ہوراں سن کھاوڑ پارہ دے لوہر ہائی سکول کو کنڈی دے مقام تے منتقل کیتا جتھا اَج بوائز ہائر سیکنڈری سکول دا ادارہ کم کر رہیا ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عمارت دا کم مکمل ہونے تک طالب علماں دے کلاس ورک واسطے نذیر احمد مسعودی ہوراں قریبی رہائشی مکان دا بندوبست کیتا۔ تحصیل دا پہلا ہور واحد ہائی سکول ہونے دی وجہ نال تحصیل کرناہ دے تمام دُوردراز دیہات تھیں طالب علماں دی آمد شروع ہوگئی۔ اُس وقت دے پرائمر منسٹر آف جموں وکشمیر شیخ محمد عبداللہ دے ناں نال لگے دے عوامی لقب ''شیر کشمیر'' دی مطابقت نال اس ہائی سکول دا ناں ''شیر کشمیر ہائی سکول کنڈی کرناہ'' رکھیا گیا جیہڑا کئی دہائیاں تک قائم رہیا۔ زمانے دے سیاسی اتار چڑھاؤ تہ ٹکراؤ دے نتیجے بچ اِس سرکاری سکول دا تاں ''شیر کشمیر'' پس منظر بچ چلا گیا۔

ایم ایم کاظم دا رول: اِس ہائی سکول دے پہلے ہیڈ ماسٹر کیلاش پورہ بربرشاہ سرینگر دے ایم ایم کاظم آسے جنہاں کو پیار نال لوک کاظمی صاحب آکھدے آسے۔ ایم ایم کاظم ۶۱-۱۹۶۰ء بچ دُوئی مرتبہ اس ہائی سکول دے ہیڈ ماسٹر بن کا آئے۔ اپنے اس پیرڈ دے دوران کاظمی صاحب سُن کرناہ دے تعلیمی ہور سماجی میدان بچ کئی کارنامے انجام دتے۔ کاظمی صاحب نہ صرف ہک ماہر تعلیم آسے بلکہ ہک مشہور سماجی کارکن ہونے دے علاوہ ضابطہ حیات Disciplined Life دے اتنے پابند آسے کے اُنہاں کو ہک مثالی ہیڈ ماسٹر دے طور تے اَج بھی یاد کیتا جلدا ہے۔

کاظمی صاحب دا ایہہ دور کرناہ تحصیل دے تعلیمی تہ سماجی میدان بچ ہک انقلابی دور تصور کیتا گیندا ہے۔ انہاں سن نہ صرف اپنے ہائی سکول دے طالب علماں دے تعلیمی ذوق بچ اضافہ کیتا بلکہ پوری گردونواح دی سوسائیٹی بچ جاگرتی دی ہک نویں روح باہ چھوڑی۔ اُنہاں سن پوری تحصیل کرناہ کو چار زون بچ تقسیم کرکا ہر زون دے ہٹے کٹے تندرست تہ باصحت جواناں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دیاں الگ الگ کبڈی (کوڈی) تہ والی بال دیاں ٹیماں بنا کے ہکی دوئے دے مقابلے بچ آن کے کرناہ تحصیل دے مختلف مقامات تے میچ کھڈانے دا بندوبست کیتا۔ کاظمی صاحب دے اِس قدم نال عام انسان واسطے نہ صرف تفریح طبع دا سامان مہیا کیتا بلکہ پوری کرناہ دے لوکاں دے منجمد دماغاں کو ہِک نویں رستے تے ٹُرنا دی سوچ مہیا کیتی۔ شیر کشمیر ہائی سکول دے اُس وقت دے طالب علم بھی عوامی ٹیماں نال کبڈی تہ والی بال دے میدان بچ مقابلہ آراء ہوندے آسے، جس دی وجہ نال سکول دی شہرت بچ روز بروز اضافہ ہوندا گیا۔ اس دے علاوہ ہائی سکول دے احاطے دے ہکی کونے بچ سکول دی طرفو ڈرامہ پیش کرن واسطے ہِک بڑا لکڑی دا سٹیج بنوایا گیا دا آسا تہ اس اسٹیج دے نال ہی طالب علماں تہ عام لوکاں دے درمیان باضابطہ طور کشتیاں لڑنے دا بھی بندوبست کیتا گیا دا آسا۔

کاظمی صاحب دی ہیڈ ماسٹری دے دوران Extra تہ Co-Curricular Curricular کارکردگیاں دی طرف زیادہ توجہ دتے گیندی آسی۔ مثلاً چاک وچوبند سکاؤٹ طالب علماں دا ہِک دستہ ہمیشہ تیار رہندا آسا جیہڑا کسے بھی حاکم اعلیٰ دی سکول بچ آمد تے پرتپاک استقبال کردا آسا۔ اس دستے دی وردی انتہائی مزین ہوندی آسی۔ سکول دے چیدہ چیدہ کھلاڑیاں کو والی بال، کبڈی تہ دوئے Athletic پہلو بچ مثلاً نیزہ بازی، گھوڑ دوڑ، کراس کنٹری دوڑ، ڈسکس تھرو، شاٹ پٹ تھرو، وغیرہ بچ نہ صرف ضلعی سطح بلکہ صوبائی سطح تے منعقد ہونے والے ٹورنمنٹاں بچ شرکت کیتے واسطے بھیجیا گیندا آسا۔ ہندواڑہ، سوپور، بارہمولہ، بانڈی پورہ ہور سرینگر تک اس ہائی سکول دے ہونہار طالب شرکت کر کا ہر کھیل دی ٹرافی اپنے ناں کرال کا شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ دے ناں کو چار چن لائے۔ اُس دور بچ ایل شکل دی سکولی عمارت دا بڑا ہال انہاں ٹرافیاں نال سجایا گیا دا آسا۔ کاظمی صاحب دے اس عمل دے نتیجے بچ سکول دے طالب علماں دی تعداد بچ بے پناہ اضافہ ہویا۔ ہِک آرکسٹرا Band

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

group کاظمی صاحب اس طراں ترتیب دتا دا آسا کہ اس گروپ بچ کم از کم ترے بانسری نواز، چار عدد بین باجے بجانے والے، دو ترے بگل بجانے والے تہ باقی بینڈ پارٹی دے طالب علم شامل آسے۔ سکول دے گراونڈ بچ فزیکل ایکسرسائز تہ مارچ پاسٹ دے چاک و چوبند دستے اپنی صاف و شفاف گرے رنگ دے ملیشیا کپڑے دی وردی بچ انتہائی خوبصورت منظر پیش کردے آسے۔ ایہی تربیت یافتہ دستے کدے کدے بینڈ باجے دی گونجدار مطابقت نال مارچ کردے کردے کنڈی ہائی سکول تھیں ٹنگڈھار تہ فر واپس سکول بچ پہچدے آسے۔ مختلف سیاسی سرکاری تہ سماجی شخصیات کو مارچ پاسٹ دے دوران سلامی دینے دا خوبصورت انتظام بھی حسین منظر پیش کردا آسا۔ ایہہ لگدا آسا کہ ایہہ شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ دے طالب علم نیہہ بلکہ فوج دے تربیت یافتہ دستے سامنے کھلے ہین۔ کاظمی صاحب بذات خود بینڈ ہور بگل بجانے بچ کافی مہارت رکھدے آسے۔ انہاں نظم وضبط دا اندازہ اس گل تو لایا جُل سکتا ہے کہ سکول دی ابتدائی گھنٹی بجنے دے نال ہی سکول دا مین گیٹ بند کیتا گیندا آسا ہور ایک چپراسی گیٹ تے تعینات کیتا گیندا آسا جیہڑا دیر نال اینے والے طالب علماں کو یا بلا ضرورت سکول بچ مداخلت کرنے والے سماجی تہ سیاسی لوکاں کو اندر نہ چھوڑدا آسا۔ ہک دفعہ کسے برگیڈ کمانڈر دا ہک اردلی برگیڈ کمانڈر دے کُتے سمیت سکول دے احاطے بچ کاظمی صاحب دی اجازت بغیر داخل ہو گیا۔ چپراسی دی فوری رپورٹ تے مین گیٹ بند کر کا کتے کو الگ بنھ کا تے اردلی کو پورا دن سکول دے گراونڈ بچ کان پکڑی کرال کے رکھیا۔ بعد بچ برگیڈ کمانڈر سن اس ضابطہ شکنی دی معافی کہدی۔

تعلیمی نظام Curricular Side دے بارے بچ کاظمی صاحب دا تشکیل و ترتیب دِتا دا ٹائم ٹیبل بھی بڑا عجیب ہوندا آسا۔ سلیبس دی تکمیل دے پیش نظر تہ فزیکل سائیڈ ہور کھیلاں والے سائیڈ کو متاثر کیتے بغیر ٹائم چارٹ اس طراں ترتیب دتا کہ ہر کلاس دا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہلا پیریڈ پڑھائی واسطے مختص آسا۔ دوئے پیریڈ بچ صرف چھیویں کلاس کورس۔ اسی طراں بالترتیب ہر پیریڈ بچ ہکی کلاس کورس دتے گیندی آسی تہ ایہہ سلسلہ سکول بند ہونے تک چلدا رہندا آسا۔ پریڈیا مارچ پاسٹ واسطے تریئے ہور چوتھے پیریڈ دے دوران ہک پیریڈ مخصوص کیتا گیا آسا۔ جس بچ تمام طالب علم شمولیت کردے آسے، بلاشبہ کاظمی صاحب دا دور بحیثیت ہیڈ ماسٹر کرناہ دے لوکاں تہ طالب علماں واسطے ہک سنہری دور تصور کیتا گیندا ہے جس دور بچ طلباء دے اندر تعلیمی تہ دویاں زندگی دیاں شعبیاں اندر بے پناہ تبدیلیاں رونما ہوئیاں۔ تعلیمی ذوق بچ خاطر خواہ اضافہ ہویا۔ حقیقت ایہہ ہے کہ جیہڑے بھی طالب علم شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ بچو دسویں جماعت پاس کر کا نکلے اُنہاں دے ذہناں بچ تعلیم دی قدر و منزلت اس قدر بدھ گئی کہ انہاں بچو طالب علماں دی اکثریت مزید اعلیٰ تعلیم واسطے وادی دے مختلف کالجاں بچ باوجود قلیل وسائل دے داخل ہو گئے تہ اوہی طالب علم بعد بچ اعلیٰ سرکاری عہدے تہ منصباں تے پہنچ کا سبکدوش ہوئے۔ اس واحد ہائی سکول سن پورے علاقے دی اینا والیاں نسلاں واسطے مشعل راہ دا کم کیتا۔ اس سکول دے فارغ شدہ بڈھے طالب علم بھی اَج فخر نال آکھدے ہین کہ اسیں ''شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ'' دی پیداوار ہاں۔ ۱۹۷۶ء بچ اس ہائی سکول کو ہائر سکینڈری دا درجہ دتا گیا دا ہے۔ مقالہ چونکہ تفصیل طلب ہے لہٰذا گل بچو گل نکلدی ہے۔ ہر اُس ہستی دا ذکر کرنا مقالہ نگار دی ذمہ داری ہے جس سن تحصیل کرناہ دی تعلیمی، سماجی ہور اقتصادی ترقی بچ اہم رول ادا کیتا دا ہوئے۔

ڈاکٹر جہانگیر دانش ہوراں ہائر سیکنڈری سکول کنڈی بچ اپنی پرنسپل شپ دے دوران چند سال پہلاں ہک تعلیمی رسالے ''شاردا'' دا اجراء کیتا۔ اُس میگزین بچ اُنہاں سن بحوالہ نذیر احمد مسعودی بہ قلم جہانگیر دانش ہک مضمون ''کرناہ میں تعلیمی ترقی'' دے عنوان نال تحریر کیتا دا ہے جس بچ اوہ لکھتے ہین کہ ٹیٹوال دے آر پار ہندوستانی اور پاکستانی فوجاں دے چند روزہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ٹکراؤ دے نتیجے بچ ٹیٹوال دی تجارتی منڈی اُجڑ گئی۔لوک محفوظ مقامات دی طرف منتقل ہون لگے۔اس افراتفری دے دوران ''فرنٹ لائن تے مخدوش حالات دے پیش نظر ٹیٹوال سکول کوہُن بمقام کنڈی کھول دتا گیا'' راقم کو چونکہ اس بیان نال اتفاق نہ آسا۔لہٰذا راقم سُن انہاں پرانی برگزیدہ شخصیات کولو حقیقت جاننا چاہی جیہڑے اُس وقت کھاوڑ پارہ دے لوہر ہائی سکول بچ تعلیم حاصل کر رہئے آسے یا ملازم ہو گئے دے آسے جنہاں بچ ریٹائرڈ ماسٹر راجہ محمد اسمعیل خان تہ نور احمد قریشی شامل ہین۔اُنہاں اِس گل دی تردید کیتی تہ آکھیا کہ کنڈی دے مقام تے منتقل ہون والا سکول ٹیٹوال دا مڈل سکول نہ آسا بلکہ کھاوڑ پارے دا مڈل سکول آسا۔

الغرض کنڈی دے مقام تے شیر کشمیر ہائی سکول دی عمارت دی تعمیر دا مسئلہ درپیش آیا ۔اُس وقت دے سول ایڈمنسٹر تہ D.F.O نذیر احمد مسعودی ہوراں علاقہ کرناہ دے ذی عزت ،اہل علم برگزیدہ شخصیات دے تعاون نال عمارت دی تعمیر واسطے تقریباً دو کنال دا رقبہ کنڈی دے قاضی خاندان کولو اپنے ناں کرال کا سکولی عمارت دی تعمیر واسطے وقف کر دتا۔تعمیری لکڑی جمع کرنا دی مہم شروع ہو گئی تہ علاقہ کرناہ دے لوکاں سن حسب استطاعت دل کھول کا لکڑیاں جمع کیتیاں۔تحت ضرورت کارآمد تعمیری لکڑی جنگل بچو بھی آندے گئی ،جس بچ سکول دے طالب علماں دی مشقت تہ محنت بھی شامل آسی۔کرناہ تحصیل دے پہلے گریجویٹ قیصر الدین قیصر شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ دا طالب علم ہونا دے حوالے نال ہکی جگہ رقم طراز ہین:

I happend to be a student of this institution during my boy hood and owe a lot to my teachers and collegues of that time who played a remarkable role in shaping my future life. Those were the golden days when the society was free from class prejudices and we were unitedly

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

fighting against the ignorance.I have carried stones from Batta Maji Nalah near Karanoo and timber from Zarla and kachadayan forests for the construction of the school building alongwith other students, teachers and Jenab-e-Nazir Masoodi.

صاف ظاہر ہے کہ اُس وقت دے لوکاں ہور طالب علماں سُن اپنی ترقی دیاں راہواں آپ کھولیاں۔ اُنہاں اپنے علاقائی جذبے نال کم کہد اگر کسے سرکاری امداد دے انتظار بچ اپنے وقت کو ضائع نہیہ کیتا۔ اگر اوہ ایسا کردے تہ تاں کرناہ تحصیل نہ صرف تعلیمی بلکہ سماجی سیاسی تہ اقتصادی میداناں بچ کئی سال پچھا چلی گئی دی ہوندی۔ کاش اَج دے تعلیم یافتہ سماج دے نوجوان ترقی دیاں راہواں تے اگلا قدم رکھنا تھیں پہلاں ہک نظر مُڑ کا اپنے اسلاف دے ماضی تے مارن تہ اُنہاں واسطے ترقی دیاں منزلاں طے کرن واسطے کتنیاں لوکاں کتنیاں عظیم قربانیاں دتیاں۔

اسی شیر کشمیر ہائی سکول دے ہک ہور ہونہار طالب علم جنہاں کو اپنے والد مرحوم ماسٹر قاضی غلام نبی قریشی دیاں دُعاواں تہ کاوشاں نال ریاست دے سب تھیں اُچے تعلیمی مرتبے تے پہچایا اوہ ہین ڈاکٹر عبدالواحد قریشی۔ ڈاکٹر عبدالواحد قریشی کشمیر یونیورسٹی دے وائس چانسلر دے عہدے تھیں سبکدوش ہون دے نال نال ہی سنٹرل یونیورسٹی دے وائس چانسلر مقرر ہو گئے دے ہین۔ اُنہاں بھی اپنے ہکی میگزین دے پیغام بچ شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ نال اپنی وابستگی دا اظہار انہاں الفاظاں بچ کیتا دا ہے:

"It is in this institution that we have spent the most informative and impressionable period of our life. The

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

school has indeed played a tremendous role in the socio-economic transformation of our area. On this occassion I am reminded of the great teacher Late Jenab M. M. Kazim, effectionately called Kazmi Sahib, who headed this institution twice. He not only managed he school in an excellent way inspite of all the constraints of resources bound to be faced by the Government school in a far-flung area but also led the whole local society in all possible ways like a true reformer".

اپنے وقت دا پہلا تہ واحد "شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ"، تحصیل کرناہ دے سادہ، بے بس، بے آسرا، مجبور تہ غربت زدہ لوکاں دے خاباں دی تعبیر آسا۔ ایہہ نذیر مسعودی دے ہتھاں دا لایا دا اوہ سدا بہار پھلدار بُوٹا ہے جس دی آبیاری موجودہ نسل دے نوجواناں دے اسلاف سُن اپنے خون پسینے نال کیتی تہ اِس دا مٹھا لذیر پھل اَج ہر کہر دے افراد دا ذائقہ بنیا دا ہے۔

ابتدائی دور بچ اس ہائی سکول دے دسویں جماعت دے طالب علماں کو ہک ہور نا قابل برداشت پریشانی دا سامنا کئی سالاں تک کرنا پیا۔ اوہ ایہہ کہ کرناہ دے طالب علماں کو دسویں جماعت دا امتحان دینے واسطے ہندواڑہ گینا پیندا آسا۔ ایہہ اوہ دور آسا جدوں طالب علماں کو ہندواڑہ تک پیدل تقریباً سو میل دا سفر طے کرنا پیندا آسا۔ موجودہ کپواڑہ، ٹنگڈھار سڑک اُس وقت اگرچہ تعمیر ہوئی دی آسی مگر اس تے ہلکیاں فوجی گڈیاں ہی کدے کدے چلدیاں آسیاں۔ طالب علماں کو ہک تہ یاراں ہزار فٹ دی بلند گلی نستہ چھن (سادھنا) ٹپنی پیندی آسی مگر برفانی ہواواں تہ طوفان بھی انہاں بلند ہور مصمم ارادہ رکھنے والے بہادر تہ باہمت طالب علماں دا رستہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کدے روک نیہہ سکے۔ ہندواڑہ جیسے دور دراز مقام تے انہاں طالب علماں دا کوئی واقف کار، رشتہ دار یا دوست نہ ہوندا آسا کہ انہاں دی آؤ بھگت، کھانا دانہ پانی یا راتیں دی رہائش دا خاطر خواہ بندوبست ہوسکدا۔ کئی طلباء اپنا راشن نال کہن کا گیندے آسے تہ کئی طلباء امتحانات دے دوران قریبی مسجداں بچ راتاں گذار دے آسے۔ اتنی پہاری مصیبت دے باوجود انہاں طالب علماں دے حوصلے کدے پست نیہہ ہوئے۔ انہاں اپنا دل نیہہ چھاڑیا۔ آخر " آہ جاتی ہے فلک پہ رحم لانے کے لئے" قدرت کو طالب علماں دی بے بسی تہ علاقے دی پسماندگی تے رحم آیا تہ ۵۸-۱۹۵۷ء بچ دسویں جماعت دا امتحانی مرکز قائم ہویا۔ طلباء سن آرام دا ساہ کہدا۔ البتہ علاقہ کیرن دے دسویں جماعت دے طلباء کو دسویں جماعت دا امتحان دتے واسطے کرناہ پہچنا پیندا آسا۔ ایہہ سلسلہ ۶۵-۱۹۶۴ء تک جاری رہیا، جس وقت کیرن بچ ہائی سکول قائم ہوگیا۔

دِکھادکھی شیر کشمیر ہائی سکول دی کارکردگی دا اثر علاقے دے دوئے سکولاں تے گہرا پیندا گیا، جس دے نتیجے بچ پرائمری تہ مڈل سکولاں دا تعلیمی معیار بہتر ہوندا گیا۔ طلباء تہ طلباء دے والدینا دا تعلیمی ذوق اس قدر بدھدا گیا کہ غربت دے باوجود لڑکے جوق در جوق سکولاں بچ داخل ہون لگے۔ اُساتذہ اگرچہ پرائمری ہور مڈل پاس آسے مگر تعلیمی لگن ہور قومی جذبے تھیں سرشار آسے۔ سکولاں بچ بچیاں دی تعداد بچ حیران کن اضافہ ہوندا گیا۔ علاقے دے لوکاں دی غربت ہور مفلوک الحالی دا اندازہ اس گل تھیں لایا جُل سکدا اہے کہ چند ہک درمیانہ درجے دے لوکاں کو چھوڑ کا باقی ساریاں لوکاں دے بچے یا تہ ننگے پیراں سکول گیندے آسے یا فر کہاہ دیاں اپنے کہر بچ بنی دیاں جُتیاں (پُولاں) لاء کا گیندے آسے۔ پیراں بچ بوٹ خرید کا لینا دی لوکاں کو طاقت نہ آسی۔ کئی میلاں دا پیدل سفر طے کر کا شدید برفباری بچ سکول تک پہچنا کوئی آسان گل نہ آسی۔ مختلف گراواں کو آپس بچ ملانے واسطے رابطہ سڑکاں دے بجائے اکچے تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تنگ ہور پھسلن والے رستے آسے۔سیول گڈیاں دا نام ونشان نہ آسا۔تن بدن دے کپڑیاں دا ایہہ حال آسا کہ اوہی کپڑا اسکول بچ لاء کا بچے گیندے آسے تہ اوہی کپڑا کہر بچ بھی استعمال ہوندا آسا۔ڈوہرے کپڑے عام لوکاں دے بچیاں کو میسر نہ آسے۔کھانے پینے دا ایہہ حال آسا کہ صبح دے وقت مکئی دی رُٹی ساگا نال کھیندے آسے یا فر گزری رات دا بچیا داپہت (چاول) دال یا ساگا نال کھا کا سکول چلے ایندے آسے تہ فر شام کو کہر پہچ کا جو ملدا آسا اُس نال اپنا ٹہڈ پہر دے آسے۔نمکین یا لپٹن چاء دا رواج عام نہ آسا۔چاء صرف چند گنے چنے آسودہ حال لوکاں دے کہراں بچ استعمال ہوندی آسی۔

اتنی مشکل، کٹھن تہ مصائب تھیں پہری دی زندگی بچ بھی کرناہ تحصیل دیاں بچیاں سن اپنی تمام تر توجہ تعلیم دے حصول واسطے وقف کیتی۔قسمت دی اپنی تقسیم بھی ہوندی ہے، جس کو اللہ تعالیٰ کسے رُتبے تھیں نواز دا ہے اوہ بعد بچ دوئیاں لوکاں کو حوصلہ دے کا آکھدا ہے کہ اُس سُن اپنی محنت نال اپنی قسمت دے دروازے کھولے یا تقدیر کو بدلیا۔حالانکہ ایسا نیہہ ہوندا۔ اساں بہت سارے ایسے لوکاں دا بھی مشاہدہ کیتا ہے کہ جنہاں سُن کسے مقصد دے حصول واسطے بچ سر پیر مارے، بڑی مشقت ہور محنت کیتی، تکلیفاں چائیاں مگر اوہ اپنی منزل تک نیہہ پہچ سکے۔لہٰذا جنہاں طالب علماں دا تقدیر سُن ساتھ دِتا اُنہاں کو اپنی زندگی دا مقصد حاصل ہو گیا تہ کئی ایسے ہونہار طالب علم بھی آسے جیہڑے تعلیمی میدان بچ کئی طالب علماں کو پچھاڑ دے آسے مگر دوے طرفوں غربت سُن اُنہاں دی ترقی دیاں راہواں مسدود کر چھوڑیاں۔کئی ذہین طلباء جنہاں دا تعلق غریب کہرانیاں (خانداناں) نال آسا اوہ اپنی تعلیم کو ادھورا چھوڑ کا اپنے غربت زدہ ماحول بچ واپس چلے گئے۔

کرناہ بچ ابتدائی تعلیمی دور بڑا مشکل دور آسا۔زیر تعلیم طلباء دی اکثریت کو اپنے کہراں بچ کوئی راہنمائی کرنے والا نہ ہوندا آسا۔ پرائیویٹ طور تہ ٹیوشن وانہ دا رواج آسا ہور نہ ہی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اساتذہ میسر آسے۔ کھراں بچ راتیں پڑھنے واسطے روشنی دا کوئی معقول انتظام نہ آسا۔ لال ٹین ، دیا یا بتی بالنے واسطے مٹی دا تیل دستیاب نہ آسا۔ بجلی دے ناں تھیں بھی لوک واقف نہ آسے۔ جنگل بچوں ہنی بیاڑی (کائرو) دے درخت دیاں جگڑاں (تیل) والیاں پھڑاں (ٹکڑے) پٹ کا لوک آندے آسے۔ کھر بچ اُنہاں لکڑیاں دے نِکے نِکے پتلے پتلے تقریباً ہک فٹ لمبے تہ ادھی یا ہک انچ موٹے ٹکڑے بنا کا چُلھے دے ڈلاں تے راتیں بدلدے آسے تہ انہاں ہی دلہی دیاں چھنگاں دی لوئی (روشنی) بچ طالب علم کجھ دیر تک پڑھدے رہندے آسے۔ صبح جس ویلے اوہ اٹھدے آسے تہ انہاں دیاں شکلاں قطعی سیانن نہ ہوندیاں آسیاں۔ منہہ تہ ناساں تھواں ہی تھواں ہوگیندیاں آسیاں۔ اَج دے جدید دور دے مقابلے بچ اُس وقت زندگی دے ہر پہلو بچ سہولتاں قطعی نایاب آسیاں۔ سرکاری وسائل محدود تہ سماجی مسائل زیادہ آسے۔ حقیقتاً اُس دور بچ جنہاں طالب علماں سُن اتنی زیادہ مصیبتاں تہ تکلیفاں دا سامنا کر کے اپنی پڑھائی کو جاری رکھیا اوہی طالب علم ریاستی سطح تے بڑے بڑے عہدیاں تہ منصباں تک پہنچ سکے۔ تعلیمی ماحول میسر نہ ہون دے باوجود اوہ طالب علم کالجاں تہ یونیورسٹیاں تک اعلیٰ تعلیم دے حصول واسطے پہنچنا بچ کامیاب رہئے۔ ۱۹۵۰ء تھیں ۱۹۶۰ء تک تحصیل کرناہ جیسے پسماندہ علاقے تھیں گریجویشن پاس کرنا ہک معجزے تھیں کم نہ آسا۔ کرناہ تحصیل دے سب تھیں پہلے گریجویٹ قیصر الدین قیصر آسے۔ جنہاں دا تعلق کرناہ تحصیل دے گنڈی گجراں گراں تھیں ہے اوہ ریاست بچ کئی اعلیٰ I.A.S کیڈر دے عہدیاں تے فائز رہئے۔ ریاستی پبلک سروس کمیشن دے ممبر بھی رہئے۔ انہاں دا تعلق کرناہ دے گوجر طبقے نال ہے تہ گوجر بکروال طبقے دی فلاح و بہبود واسطے سرکاری سطح تے تشکیل دتے گیاں کئی فلاحی کمیٹیاں دے ممبر بھی ہین۔ ہک بلند پایہ شاعر، ادیب تہ قلمکار ہین۔

ابتدائی دور بچ انہائی کٹھن تہ مخالف حالات بچ کسے طالب علم دا گریجویشن پاس کرنا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

باقی طالب علماں واسطے مشعل راہ ثابت ہویا۔ شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ بچ دسویں جماعت دا رول (تعداد) بڑا کھٹ ہوندا آسا۔ تاہم ہر سال تقریباً ۴ تھیں دس تک طلباء امتحان بچ کامیاب ہوندے آسے تہ فر اُنہاں بچو بھی اکاّ دکا لڑکے ہی گیارہویں جماعت بچ داخلہ کہدے واسطے بارہمولے یا سرینگر دے کالجاں تک پہنچ سکدے آسے۔ کالج دا ماحول ایسا لگدا آسا جہیاں کرناہ دا طالب علم ہک ناقابل تصور دُنیا بچ پہنچ گیندا آسا۔ کالج تک اُس وقت تعلیم دے حصول واسطے پہنچنا اپنی ہی بساط تہ ہمت تہ مصمم ادارے تے منحصر ہوندا آسا۔ کئی بے حوصلہ، کم ہمت تہ مالی لحاظ نال کمزور طالب علم کالج دی تعلیم ادھوری چھوڑ کا واپس آ گیندے آسے۔ البتہ اُس وقت دسویں پاس اُمیدوار کو تھوڑی بہت جدوجہد دے بعد محکمہ تعلیم یا محکمہ جنگلات وغیرہ بچ نوکری مل گیندی آسی۔ اُس دور دا کوئی بھی میٹرک پاس بے کار، بے روزگار نیہہ رہیا۔

موجودہ تحصیل کرناہ دا محدود و مختصر علاقہ وجود بچ اینے دے فوراً بعد ہی کئی مسلسل مصیبتاں تہ آفات دا شکار رہیا دا ہے۔ جس دی وجہ نال علاقے بچ فلاحی و بہبودی دے سلسلے بچ چائے دے قدم کافی متاثر ہوئے۔ بصورت دیگر کرناہ تحصیل دی جیہڑی قابل قبول یا قابل قدر صورتحال زندگی دے ہر میدان بچ اَج نظر ایندی ہے۔ ایہہ اَج تھیں تریہہ یا چالی سال پہلے ہونی چاہئی دی آسی۔ سرکار کو ۱۹۴۷ء دے بعد دے چند سال نظم و نسق تے ربط وضبط بحال کرنا بچ لگ گیئے۔ مالی وسائل دی کمی تہ دور دراز پسماندہ علاقیاں دی طرف عدم توجہی سُن لوکاں کو غربت دے حصار بچو باہر اینا تہ اپنے آپ کو بدلنا دی فرصت نیہہ دتی۔ لیکن کرناہ بچ تعلیمی نظام دے مسلسل بہتر ہونا دی وجہ نال لوکاں بچ جاگرتی تہ خود اعتمادی دا جذبہ بیدار ہوندا گیا۔ اہل علم تہ ذی شعور ہستیاں کو پتہ لگ گیا کہ اپنے بنیادی حقوق کس طراں نال حاصل کیتے جُل سکتے ہین ۔ کرناہ دیاں لوکاں دا رابطہ کرناہ تھیں باہر وادی کشمیر دے لوکاں، سیاسی تہ سماجی کارکناں نال

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

بحال ہوندا گیا۔ پڑھے لکھے طبقے تہ سماج دے بہترین دماغ شخصی راج تہ جمہوری قدراں تھیں آہستہ آہستہ واقف ہوندے گئے جس دے نتیجے بچ کرناہ دے باشندیاں دی خوشحالی تہ فارغ البالی واسطے اِکا دکا منصوبے ترتیب دتے گئے۔

عام لوکاں دی مروجہ تعلیم دی طرف توجہ مبذول کرالنے بچ مرحوم نذیر مسعودی دی قیادت بچ اُس وقت دے اُستاداں دا ہک ٹولہ صبح شام لوکاں دیاں کھراں بچ پھچ کا اُنہاں کو تعلیم دی افادیت تھیں آگاہ کردے آسے۔ اس قدم دا شاندار نتیجہ ایہہ نکلیا کہ لوکاں سُن اپنے بچیاں کو سکولاں بچ داخل کرنا شروع کردتا۔ روز بروز سکولی طلباء دی تعداد بچ حیران کن اضافہ ہوندا گیا تہ فر خاطر خواہ تعلیم دینا واسطے ضرورت محسوس کیتے گئی کہ تقریباً ہر گراں بچ ہک پرائمری سکول تہ کم از کم دو دو اُستاد مزید تعینات کیتے جُلن۔ کرناہ بچ محکمہ تعلیم دا کوئی سربراہ یا اعلیٰ عہدے دا تحصیلی آفیسر نہ ہوندا آسا۔ شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ دا با صلاحیت ہیڈ ماسٹر ہی اپنا فرض منصبی ادا کرنا واسطے کدے کدے علاقے دے سکولاں کو نظر دیندا آسا۔ اُس وقت ضلع بارہمولہ بچ ہندواڑہ تہ اِس دے نواحی علاقے، کپواڑہ تہ اِس دے گرد و پیش واقع سکولاں دے نظم و نسق دی بحالی تہ دیکھ ریکھ واسطے ہک ''انسپکٹر آف سکولز'' تعینات ہوندا آسا جیہڑا سال بچ ہک وار کرناہ تحصیل دا بھی دورہ کردا آسا۔ اُستاداں دی ماہانہ تنخواہ بھی ہندواڑہ تھیں واگذار ہوندی آسی۔

اُستاداں تے پڑھائی دا پہار اس قدر آسا کہ دس بجے تھیں چار بجے تک مسلسل اوّل درجے تھیں پنجویں جماعت تک تمام مضامین پڑھالنا تہ فر معصوم تہ شریر بچیاں دی نگرانی، اُن دی صفائی ستھرائی، سکول دے لوازمات دی کمی، سکولی عمارت دا نہ ہونا، انہاں تمام مشکلاتاں دے باوجود اُستاداں دے درس و تدریس دے حوالے نال کدے حوصلے پست نیہہ ہوئے بلکہ پُھکھیاں پٹیاں میلاں دا سفر طے کر کا بروقت اپنی ڈیوٹی تے حاضر ہونا ہور فر شام تک بچیاں کو بغیر کسی وقفے دی تعلیم دینا، ایہی اُنہاں دا فرض منصبی آسا تہ پیشے نال سچی لگن آسی۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

وقت دی رفتار دے نال تعلیمی میدان بچ ترقی دی رفتار بچ بھی اضافہ ہوندا گیا۔ گزرے وقت دے مقابلے بچ اَج تحصیل کرناہ تعلیمی لحاظ نال اِس قدر ترقی دی راہ تے گامزن ہے کہ ضلع کپواڑہ بچ اس دا پہلا نمبر ہے۔اَج ہر کنبے دا ماحول ہِک تعلیمی ماحول بن گیا دا ہے۔ اَج تمام زندگی دیاں ضرورتاں کونظر انداز کرکا ہر فرد تعلیم دے حصول دی طرف مائل ہے۔زمانہ ماضی قریب بچ تعلیم نسواں دا تصور بھی نہ کیتے گیندا آسا مگر ۱۹۶۰ء تہ ۱۹۷۰ء دے درمیانی وقفے بچ چند ہِک آسودہ حال خاندان دیاں لڑکیاں اُٹھویں جماعت تک تعلیم حاصل کرنا دے بعد مقامی سکولاں بچ بحیثیت اُستانیاں تعینات ہوگیاں۔اگر چہ اُنہاں دی تعلیمی اہلیت یا قابلیت اس قدر نہ آسی کہ اوہ تسلی بخش طور تے سکولاں بچ تعلیم دے سکن مگر اس دا نتیجہ ایہہ بھی نکلیا کہ مادی لحاظ نال جس وقت انہاں دی کہریلو پوزیشن مستحکم ہوگئی اُن دی دِکھا دِکھی ہر کہر دا ایہہ رجحان بن گیا کہ اوہ بھی اپنی بچیاں کومروجہ تعلیم تھیں روشناس کرالے۔ایہہ بھی یقینی آسا کہ اُس وقت میٹرک پاس کرن والیاں لڑکیاں کو محکمہ تعلیم بچ اُستانی دی نوکری بہ آسانی مل گیندی آسی کیاں کہ سرکار دی طرفوں قائم کیتے گئے لڑکیاں دے سکولاں بچ اُستانیاں دی ضرورت آسی تہ سرکار سُن میٹرک پاس ہِک تعلیمی معیار مقرر کرکا ترجیحی بنیاداں تے کرناہ دیاں لڑکیاں کو ہی انہاں سکولاں بچ تعینات کیتا۔اگر چہ اَج بھی کئی لڑکیاں دے سکولاں بچ اُستانیاں دی کمی ہے ہور اس کمی کو پورا کیتے واسطے مرد اُساتذہ کو تعینات کیتا گیا دا ہے۔

(خواتین) لڑکیاں دا تعلیمی معیار بھی کافی حد تک بہتر ہور ہیا ہے۔کرناہ دی تہرتی تے پیدا ہونے والیاں نسلاں انتہائی ذہین ہین۔ایہہ مٹی بڑی ذرخیز ہے، اِس مختصر مگر دور دراز علاقے دے لڑکے ہور لڑکیاں دی اہلیت قابلیت تہ ذہنی ذرخیزی دا اندازہ اس گل تھیں لایا جل سکتا ہے کہ ایہہ پروفیشنل کالجاں بچ داخلہ کہد ے واسطے شہر دے تربیت یافتہ تہ ہر طراں دیاں سہولتاں تھیں فیضیاب طلباء نال مقابلہ کرکا اپنی ذہنی برتری دا لوہا منالدے آئے ہین۔کرناہ دی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تھرتی دی پیداوار اَج کئی درجن لڑکیاں تہ لڑکے سرجن سپیشلسٹ تہ ماہر فزیشن دے فرائض نبھائے واسطے وادی دے مشہور و معروف ہسپتالاں بچ تعینات ہین۔انجینئرنگ دے میدان بچ بھی اِس تھرتی سن بخل نال کم نیہہ کہدا۔اس وقت کئی درجن کرناہ تحصیل دے مایہ ناز انجینئر انجینئرنگ دے میدان بچ کارہائے نمایاں انجام دے رہے ہین۔کئی درجن لاگریجویٹ منظر عام تہ آئے جنہاں بچو چند ہک KCS کرکا انصاف دی کرسی تہ بحثیت جج تعینات ہوئے۔ کئی طالب علم KFC کرکے اس وقت محکمہ جنگلات بچ اعلیٰ عہدیاں تے فائز ہین بلکہ چیف کنزرویٹر فارسٹ دے منصب تک بھی پہنچ گئے۔ہک درجن تھیں زیادہ KPS آفیسر وادی دے مختلف اضلاع بچ تعینات ہین۔KAS تہ IAS کیڈر دے اعلیٰ عہدے داران دی بھی ہک بڑی تعداد کرناہ دی تھرتی تھیں پیدا ہوئی تہ مختلف محکمیاں دے سربراہان دی حیثیت بچ اپنے سرکاری فرائض انجام دے رہئے ہین تہ کجھ ہک سبکدوش بھی ہوگئے۔ تعلیمی شعبے دے حوالے نال دکھاں تاں کرناہ دی سرزمین انتہائی خوش قسمت واقع ہوئی دی ہے۔

سال ۱۹۴۷ء دی تقسیم دے بعد انتشاری کیفیت یا صورت حال دے دوران بھی تعلیم دا سلسلہ تقریباً جاری رہیا، البتہ سارے علاقے دے اندر تعلیمی ماحول دے پھیلاؤ یا قائم ہونا واسطے ہک طویل عرصہ درکار آسا۔سکولاں دی گنی چنی دی تعداد طلباء دی تعداد بچ روز بروز اضافے دے پیش نظر ناکافی آسی۔ تعلیمی سہولتاں دا فقدان آسا۔طالب علماں کو درسی کتاباں خرید کا پڑھنا دی طاقت نہ آسی۔ہکی ہکی کتاباں دی سیٹ پھٹنے ترٹنے دے باوجود کئی سالاں تک اُگوانے والے اُنہاں طالب علماں دے کم ایندی آسی جیہڑے کتاباں دی قوت خرید تھیں محروم ہوندے آسے۔اُس دی بہ نسبت اَج دے دور بچ ایسے ایسے ذرائع، ایسی ایسی سہولتاں تہ مراعات فراہم کیتیاں گئی دیاں ہین کہ کوئی شخص اپنے بچیاں کو ادنیٰ تھیں اعلیٰ درجے تک تعلیم حاصل کرالنا بچ کوئی تنگی، کوئی تکلیف یا پہار محسوس نیہہ کردا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اَج سرکاری ہور غیر سرکاری سکولاں دی تعداد بچ نا قابل یقین حد تک اضافہ کیتا گیا دا ہے۔ جس گراں بچ کدے کوئی پرائمری سکول دا تصور بھی نہ کرسکدا آسا۔ اَج اُس گراں دے تقریباً ہر محلے بچ سرکاری سکول کھولے گئے دے ہین۔ سکولاں دے اندر تدریسی عملے بچ تحت ضرورت اضافہ کیتا گیا دا ہے۔ پڑھے لکھے ڈگری یافتہ تہ تربیت یافتہ نوجواناں کو مضمون (Subject) دی الگ الگ تدریس واسطے تعینات کیتا گیا دا ہے۔ اُس وقت دے اُستاد کو ۱۰ ار بجے صبح تھیں شام چار ساڑھے چار بجے تک بچیاں کو پڑھالنا دے عمل بچ مصروف رہنا پینیدا آسا جبکہ اَج دے اُستاد کو زیادہ تھیں زیادہ اپنے مخصوص مضمون بچ صرف دو گھنٹے تک پڑھالنا پینیدا اہے۔ اَج اُستاداں دی تربیت ہور مہارت واسطے مختلف ٹرینِنگ کورسز دا انظام موجود ہے جبکہ اُس وقت ایہہ چیز بعید از قیاس آسی۔ اُس وقت دے اُستاد کو تمام مضامین خود پڑھالنے پینیدے آسے جبکہ اَج ہر مضمون دا ہک الگ ماہر اُستاد موجود ہے جس کو کسے دوئے مضمون نال کوئی واسطہ نیہہ۔ اَج ہر کہر بچ بچے کو راہنمائی کیتے واسطے ہک یا دو یا زیادہ پڑھے لکھے تہ ڈگری یافتہ افراد موجود ہین جبکہ اُس وقت سوائے استاد دے کوئی دُوا فرد راہنمائی دے قابل نہ آسا۔

''شیر کشمیر ہائی سکول کرناہ'' کو ترقی دے کا سرکار سُن ۱۹۷۶ء بچ ہائر سکینڈری سکول بنایا۔ اِس ہائر سکینڈری دے قائم ہونا نال کرناہ دے طالب علماں کو اپنے ہی علاقے بچ بارہویں جماعت تک پڑھنا دا موقعہ نصیب ہویا، ورنہ اُس تھیں قبل جدوں ہائر سکینڈری سکولاں دی سکیم رائج نہ آسی۔ کرناہ دے میٹرک پاس طالب علم کو وادی دے کالجاں بچ بالواسطہ گیارہویں جماعت بچ داخلہ کہنا پینیدا آسا۔ والدنیاں دے محدود وسائل دی وجہ نال کالج بچ داخلہ رہائش تہ کھانے پینے دے اخراجات، داخلہ فیس، نویں ماحول دے مطابق لباس وغیرہ دے جملہ اخراجات طلباء واسطے نا قابل برداشت آسے۔ ۱۹۷۶ء بچ ہائر سکینڈری سکول دے قیام دی وجہ نال ایہہ اخراجات کہٹ گئے لیکن پھر بھی آسودہ حال خانداناں دے لڑکے تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

لڑکیاں بڑی چاہت ہور شوق نال کالج بچ ہی داخلہ کہنا پسند کردے آسے۔ اَج کرناہ دیاں باشندیاں دی تقدیر سُن ساتھ دِتا تہ چار سال پہلاں سرکار سُن کرناہ والیاں کو انتہائی صابر ہونے دے صلے بچ ہک ڈگری کالج عنایت کیتا جیہڑا پچھلے دو ترے سالاں تھیں باضابطہ طور کم کر رہیا ہے ہور اِس کالج بچ بھی تعینات تدریسی عملہ اِسی تہرتی دی دین ہے. جتھاں بچ پرنسپل پروفیسر تے لیکچرار شامل ہین۔

اِس وقت موجودہ تحصیل کرناہ بچ دو تعلیمی زون قائم ہین۔ ہر زون دا ہک الگ زونل ایجوکیشن آفیسر تہ ہک زونل ایجوکیشن پلاننگ آفیسر دے علاوہ ہک ہک زونل فزیکل ایجوکیشن آفیسر تعینات ہین۔ جیہڑے باضابطہ طور تے اپنے اپنے کم بچ لگے دے ہین۔ ہر دو ایجوکیشنل زون (ٹنگڈھار زون تہ ٹیٹوال زون) بچ سروا شکھشا ابھیان سکیم دے تحت سینکڑے پرائمری سکول درجناں مڈل سکولاں دے علاوہ تقریباً سولاں ہائی سکول، چار ہائر سیکنڈری سکول تہ ہک ڈگری کالج شامل ہین۔ حیران کن گل ایہہ ہے کہ انہاں تمام سکولاں یا اداریاں دا تدریسی عملہ ۵۹ فیصد مقامی استاداں تے مشتمل ہے۔ حالاں بھی اعلیٰ تربیت یافتہ B.A,B.Ed, M.A, M.Ed, Ph.d, M.phil وغیرہ گریجویٹ تہ پوسٹ گریجویٹ اُمیدواراں دی ہک بچھی خاصی تعداد بے روزگار ہے تہ کئی بدنصیب سرکاری ملازمت حاصل ہونا دی مقررہ معیاد پار کر کا سرکاری نوکریاں دے حصول تھیں محروم ہو گئے دے ہین۔ مگر خدا دا شکر ہے کہ اپنی لکھاں روپے پونجی خرچ کر کا، دن رات محنت و مشقت نال کم کہن کا نوکری تھیں محروم ہونے دے باوجود بھی کسے اُمیدوار سُن خودکشی دے بارے کوئی قدم نیہہ چایا ورنہ ایسیاں وارداتاں دی ایسے مرحلیاں تے پوری توقع ہوندی ہے۔

تعلیم کو ہر کہر بچ عام کیتے واسطے مرکزی سرکار دی طرفو طلباء دی حوصلہ افزائی تہ مالی بوجھ کہٹ کرنا واسطے سکولاں بچ اوہ تمام سکیماں رائج ہین. جتھاں تھیں طالب علم استفادہ چا سکدے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہین۔ مثلاً دو پہر دا کھانا، وردی ہور کتاباں سرکار دی طرفوں مفت تقسیم ہوندیاں ہین۔ اِس دے علاوہ پہاڑی زبان تہ گوجری زبان بولن والے طلباء واسطے الگ الگ سالانہ وظیفے دی رقم دتی جُلدی ہے جیہڑی اِنہاں بچیاں دے دیگر تعلیمی اخراجات فیس، کاپیاں، پنسلاں وغیرہ تھیں بھی بدھ کا ہوندی ہے۔ غرض ایہہ کہ کسے والد تے اُس دے زیر تعلیم بچے دا کوئی پہار نیہہ۔

ذرائع آمدن: کرناہ بچ کارخانے یا دستکاریاں دے حوالے نال نہ کوئی پیش رفت پہلیاں آسی تہ نہ ہی اَج ہے۔ آبادی دے تناسب نال زمینی رقبہ اتنا قلیل ہے کہ جیہڑا رقبہ اَج موجود ہے اوہ بھی رہائشی عمارتاں دی تعمیر واسطے مختص کیتا جل رہیا ہے۔ زمینداری پیشہ ہُن صرف پیشے دی حد تک ہے آمدن دا ذریعہ نہ پہلے آسا تہ نہ اَج ہے۔ کسے بھی مالک زمین کو اپنی زمین دا اناج دو یا ترے مہینے تھیں زیادہ نیہہ چل سکتا۔ ذرائع آمدن دا دارومدار سرکاری ملازمتاں تہ فوج نال مقامی تعمیر وترقی دیاں کماں کا جاں بچ مزدوری تے ہے۔ کہریلو تہ سرکاری سطح تے مزدور کو مزدوری عام مل سکدی ہے۔ مال مویشی ذریعہ آمدن نیہہ رکیاں کہ محنت مزدوری تہ ملازمت حاصل ہُن دی وجہ نال مال مویشی دی سام سمہال ہک اوکھا مسئلہ بن گیا دا ہے نہ تہ لوکاں کول اوہ پہاروں بکریاں دے اُجڑ رہئے تہ نہ گائیاں منجھیاں۔ گوشت ہور دُودھ پیسے دے عوض بزاراں بچ دستیاب ہے تہ فردو دو تکلیفاں چاہئے دی کے ضرورت ہے۔ چند کہراں بچ اپنا دُدھ دستیاب ہوسی۔ باقی چھکے خالی، کہریلو زنانیاں مال مویشی نال رغبت رکھدیاں آسیاں اوہ ہُن تعلیم دے زیور تھیں آراستہ ہو کا سرکاری ملازماں بن گیاں تہ کوئی بنناں دے خواب دِکھ رہیاں ہین لہٰذا گائیں دے تھن یا بکری دے تھن چھکڑاں واسطے کسے نویں ٹیکنالوجی (روبوٹ) دا انتظار کرنا پیسی۔

شہید (ماکھیں) کسے زمانے کرناہ بچ عام ہوندا آسا مگر اتنا بھی نہ کہ اُس کو تجارتی مقصد

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

واسطے استعمال کیتا جلے۔ بس ہک گھر بچ ماکھیں تہ دس کہر خالی، لہٰذا اوہ منگ تنگ کا دوئے کو بھی کنگال تہ محتاج بنا چھوڑ دے آسے۔ لکھناں والے جس وقت اپنے مقالیاں بچ لکھدے ہین کہ کرناہ بچ کہے (گھی) تہ دُدھ عام آسے۔ اس بچ شک نیہہ کہ عام آسے مگر اسی حد تک کہ ہکی دوئے کو کھوالے واسطے نہ کہ عام تجارتی غرض واسطے۔ صرف ۱۰ فیصد لوک ماضی قریب بچ ماکھیں ، کہئے تہ کھوڑاں دی گری دا اُس وقت دی مقامی فرم (لالہ عشرداس، کرم چند و لالہ میلارام وغیرہ نال) کاروبار کردے آسے جس دے عوض بچ اوہ اپنی ضروریات زندگی حاصل کردے آسے۔ ایہہ کھتری لوک کاروباری آسے ہور اِنہاں دی اُس وقت دی تجارتی منڈی ٹیٹوال بچ موجود آسی جتھا وادی لیپا، وادی نیلم تہ وادی کرناہ بچو کہے، ماکھیں، اخروٹ دی گری دے علاوہ اگر کسے کول اناج دی اضافی پیداوار ہوندی آسی اوہ کھوڑے تہ دوئے مال مویشی کہن کا منڈی بچ آن کے دوئے طرف بیچ چھوڑ دے آسے۔ کرناہ بچ بھی اُس وقت چند ہک کہراں کو چھوڑ کا کسے کول اتنا کہئے دُدھ، ماکھیں وغیرہ نہ ہوندا آسا کہ اوہ کوئنٹلاں دے حساب نال بیچ کا اپنی سالانہ آمدن بچ اضافہ کردا۔ اَج بھی حالانکہ کرناہ دیاں لوکاں سُن اپنے اپنے ملکیتی رقبیاں بچ بے تحاشا کھوڑیاں دے بوٹے لائے دے ہین مگر فر بھی اخروٹ دی گری دی اتنی پیداوار نیہہ ہوندی، جس کو فروخت کر کا عام آدمی دی سالانہ آمدنی بچ معقول اضافہ ہو سکے۔ البتہ دُوکاندار پیشہ لوک اس کاروبار تھیں ہچھا خاصہ منافع حاصل کر کہندے ہین۔ اس بچ شک نیہہ کہ کھوڑاں تہ کھوڑاں دی گری دا کاروبار انتہائی منافع بخش ہے مگر ایہہ بھی چند ہی لوکاں تک محدود ہے۔ تقریباً ۹۰ فیصد آبادی اس کاروبار تھیں مستثنیٰ ہے۔ ایہئی حال پہاروان تھیں حاصل ہونا والی ''اُن'' (اُون) دا بھی رہیا۔ بمشکل لوک اپنے واسطے دو پٹیاں تہ ترے پٹیاں اونی چادراں (پٹوڑے) ادھر وادھر واُن خرید کا بنوالدے آسے۔ غرض ایہہ بھی کوئی ایسی مقامی صنعت نہ آسی، جس دی پیداوار بیرون علاقہ پہنچی جُل سکدی آسی۔ مقامی طور تے بھی اِس دی کھپت ناکافی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہین۔ مثلاً دوپہر دا کھانا، وردی ہور کتاباں سرکاردی طرفوں مفت تقسیم ہوندیاں ہین۔ اِس دے علاوہ پہاڑی زبان تہ گوجری زبان بولن والے طلباء واسطے الگ الگ سالانہ وظیفے دی رقم دتی جُلدی ہے۔ جیہڑی اِنہاں بچیاں دے دیگر تعلیمی اخراجات فیس، کاپیاں، پنسلاں وغیرہ تھیں بھی بدھ کا ہوندی ہے۔ غرض ایہہ کہ کسے والد تے اُس دے زیرِ تعلیم بچے دا کوئی پہار نیہہ۔

ذرائع آمدن: کرناہ نچ کارخانے یا دستکاریاں دے حوالے نال نہ کوئی پیش رفت پہلیاں آسی تہ نہ ہی اَج ہے۔ آبادی دے تناسب نال زمینی رقبہ اتنا قلیل ہے کہ جیہڑا رقبہ اَج موجود ہے اوہ بھی رہائشی عمارتاں دی تعمیر واسطے مختص کیتا جل رہیا ہے۔ زمینداری پیشہ ہُن صرف پیشے دی حد تک ہے آمدن دا ذریعہ نہ پہلے آسا تہ نہ اَج ہے۔ کسے بھی مالک زمین کو اپنی زمین دا اناج دو یا ترے مہینے تھیں زیادہ نیہہ چل سکتا۔ ذرائع آمدن دا دارومدار سرکاری ملازمتاں تہ فوج نال مقامی تعمیر و ترقی دیاں کماں کاجاں نچ مزدوری تے ہے۔ کھریلو تہ سرکاری سطح تے مزدور کو مزدوری عام مل سکدی ہے۔ مال مویشی ذریعہ آمدن نیہہ رکیاں کہ محنت مزدوری تہ ملازمت حاصل ہُن دی وجہ نال مال مویشی دی سام سمبھال ہک اوکھا مسئلہ بن گیا دا ہے نہ تہ لوکاں کول اوہ پہاروں بکریاں دے اُجڑ رہیے تہ نہ گائیاں منجھیاں۔ گوشت ہور دُدھ پیسے دے عوض بزاراں نچ دستیاب ہے تہ فر دو دو تکلیفاں چاہیے دی کے ضرورت ہے۔ چند کھراں نچ اپنا دُدھ دستیاب ہوسی۔ باقی چھنگے خالی، کھریلو زنانیاں مال مویشی نال رغبت رکھدیاں آسیاں اوہ ہُن تعلیم دے زیور تھیں آراستہ ہو کا سرکاری ملازماں بن گیاں تہ کوئی بنناں دے خواب دِکھ رہیاں ہین لہٰذا گائیں دے تھن یا بکری دے تھن چھکڑاں واسطے کسے نویں ٹیکنالوجی (روبوٹ) دا انتظار کرنا پیسی۔

شہید (ماکھیں) کسے زمانے کرناہ نچ عام ہوندا آسا مگر اتنا بھی نہ کہ اُس کو تجارتی مقصد

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

واسطے استعمال کیتا جلے۔ بس ہک گھر بچ ماکھیں تہ دس گھر خالی، لہٰذا اوہ منگ تنگ کا دوئے کو بھی کنگال تہ محتاج بنا چھوڑ دے آسے۔ لکھناں والے جس وقت اپنے مقالیاں بچ لکھدے ہین کہ کرناہ بچ کھیے (گھی) تہ دُدھ عام آسے۔ اس بچ شک نیہہ کہ عام آسے مگر اسی حد تک کہ ہکی دوئے کو کھوالے واسطے نہ کہ عام تجارتی غرض واسطے۔ صرف ۱۰ فیصد لوک ماضی قریب بچ ماکھیں، کھیئے تہ کھوڑاں دی گری دا اُس وقت دی مقامی فرم (لالہ عشرداس، کرم چندو لالہ میلارام وغیرہ نال) کاروبار کردے آسے جس دے عوض بچ اوہ اپنی ضرویات زندگی حاصل کردے آسے۔ ایہہ کھتری لوک کاروباری آسے ہور اِنہاں دی اُس وقت دی تجارتی منڈی ٹیٹوال بچ موجود آسی جتھا وادی لیپا، وادی نیلم تہ وادی کرناہ بچو کھیے، ماکھیں، اخروٹ دی گری دے علاوہ اگر کسے کول اناج دی اضافی پیداوار ہوندی آسی اوہ کھوڑے تہ دوئے مال مویشی کھن کا منڈی بچ آن کے دوئے طرف بیچ چھوڑ دے آسے۔ کرناہ بچ بھی اُس وقت چند ہک گھراں کو چھوڑ کا کسے کول اتنا کھیئے دُدھ، ماکھیں وغیرہ نہ ہوندا آسا کہ اوہ کوئنٹلاں دے حساب نال بیچ کا اپنی سالانہ آمدن بچ اضافہ کردا۔ اَج بھی حالانکہ کرناہ دیاں لوکاں سُن اپنے اپنے ملکیتی رقبیاں بچ بے تحاشا کھوڑیاں دے بوٹے لائے دے ہین مگر فر بھی اخروٹ دی گری دی اتنی پیداوار نیہہ ہوندی، جس کو فروخت کر کا عام آدمی دی سالانہ آمدنی بچ معقول اضافہ ہو سکے۔ البتہ دُوکاندار پیشہ لوک اس کاروبار تھیں ہچھا خاصہ منافع حاصل کر کھندے ہین۔ اس بچ شک نیہہ کہ کھوڑاں تہ کھوڑاں دی گری دا کاروبار انتہائی منافع بخش ہے مگر ایہہ بھی چند ہی لوکاں تک محدود ہے۔ تقریباً ۹۰ فیصد آبادی اس کاروبار تھیں مستثنیٰ ہے۔ ایہئی حال پہاروان تھیں حاصل ہونا والی "اُن" (اُون) دا بھی رہیا۔ بمشکل لوک اپنے واسطے دو پٹیاں تہ ترے پٹیاں اونی چادراں (پٹوڑے) ادھر وادھر واُن خرید کا بنوالدے آسے۔ غرض ایہہ بھی کوئی ایسی مقامی صنعت نہ آسی، جس دی پیداوار بیرون علاقہ پہچی جُل سکدی آسی۔ مقامی طور تے بھی اِس دی کھپت ناکافی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

آسی لہٰذا اس کو بھی ذریعہ آمدن کسے بھی لحاظ نال تصور نیہہ کیتا جل سکتا۔ اَج تہ بالکل ہی ایہہ سلسلہ اونی چادراں والا ختم ہو گیا دا ہے۔ اگر شمار کیتا جلّے تاں تحصیل کرناہ دے اندر کُل ملا کا ہک ہزار پہڈاں بکریاں نیہہ ہون لگیاں۔ خانہ بدوش زندگی یا موسمی لحاظ نال مال مویشی کو کہن کا دو چار مہینے واسطے بہکاں (دور دراز پہاڑاں دی اُچائیاں) تے گینا دا سلسلہ بھی ٹھپ ہو گیا دا ہے کیاں کہ ہُن لوکاں دا رجحان تعلیم ہور ملازمت والے پاسے لگ گیا دا ہے۔ سوائے ملازمت، مزدوری (جیہڑی کہ اَج عام ہے) تہ چھوٹے موٹے کاروبار ہی کرنا ہی عوام دی آمدن دے ذرائع ہین۔

البتہ سرکار دی طرفو مرتب کردہ سکیماں دے تحت پڑھے لکھے دے بے کار تہ بے روزگار نوجواناں واسطے روزگار دی فراہمی کو یقینی بنائے واسطے قرضہ جات مہیا کیتے گئے دے ہین تا کہ علاقے دے اوہ نوجوان جنہاں کو سرکاری ملازمت نیہہ مل سکی یا مقررہ مدت تھیں عمر دے لحاظ نال تجاوز کر گئے۔ اوہ اپنی مرضی دے مطابق مختلف فلاحی سکیماں دے تحت مختلف بنکاں کولو قرضہ جات حاصل کر کا کوئی روزگاری یونٹ چالو کر سکن۔ انہاں سکیماں تھیں کئی لوکاں فائدہ چایا تہ اوہ اَج کروڑاں روپے دے کاروبار کر رہئے ہین بلکہ اپنے کاروبار کو وسعت دے کا کرناہ تھیں باہر وا دی بچ بھی اپنے ٹھکانے بنا بیٹھے دے ہین۔ اُنہاں دے لڑکے ہور لڑکیاں اَج کئی مہنگے سکولاں بچ زیرِ تعلیم ہین۔

سرکاری محکمہ جات: ہک اوہ دور آسا کہ کرناہ بچ چند سکولاں دے علاوہ محکمہ مال، محکمہ جنگلات، پولیس تھانہ، ہک ڈاکخانہ تہ ہک شفا خانہ (ہسپتال) آسی۔ ٹیٹوال بچ پہلے نیابت آسی۔ فر تحصیل دا درجہ ملیا تہ ہک تحصیلدار غلام رسول ڈار، مرحوم نذیر احمد مسعودی دی قیادت بچ واردِ کرناہ ہویا۔ ٹیٹوال تھیں تحصیل ہیڈ کوارٹر کو کنڈی منتقل کیتا گیا۔ ڈاکخانہ تہ ہسپتال بھی موضع

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کنڈی بچ منتقل ہوئے۔ البتہ پولیس تھانہ کوشاٹھ پلہ کھاوڑپارہ بچ منتقل کیتا گیا۔ ایہہ اُس وقت کل سرکاری مشینری آسی جیہڑی لوکاں دے معاملات طے کردی آسی۔ اُس دور دے مقابلے بچ اَج موجودہ تحصیل کرناہ بچ پنجی تھیں تریہہ تک چھوٹے بڑے محکمے کم کر رہئے ہین جنہاں بچ محکمہ مال، محکمہ جنگلات، محکمہ آر اینڈ بی (پی ڈبلیوڈی) محکمہ رورل ڈیولپمنٹ، محکمہ بجلی، محکمہ صحت عامہ، محکمہ پی ایچ ای، محکمہ فلڈ کنٹرول، محکمہ فشریز (مچھی پالن) محکمہ سوشل ویلفیئر، محکمہ ڈاک، محکمہ بی ایس این ایل، محکمہ ایگریکلچر، ہارٹیکلچر، سری کلچر، سوئل کنزرویشن، سوشل فارسٹری وغیرہ قابل ذکر ہین۔ ۱۹۴۸ء مئی جون بچ ہندوستانی فوج دی آمد نال ٹنگڈھار دے گراں کو مرکزیت حاصل ہوگئی۔ اَج ٹنگڈھار دا قصبہ تحصیل کرناہ دا صدر مقام ہے ہور تمام محکمہ جات دے سرکاری دفاتر ہکی منی سول سیکریٹریٹ بچ کم کر رہئے ہین۔ ایہہ منی سیکریٹریٹ ٹنگڈھار ہور سلیمان دے گراواں دے درمیان اُس جگہ تعمیر کیتے گئی دی ہے جتھا کسے زمانے مہاراجہ دے دور بچ مہارانیاں دی تفریح طبع واسطے ہک قلعہ تعمیر کیتا گیا دا آسا۔ آکھتے ہین کہ اس قلعے دے اطراف بچ سیباں دے باغات آسے ہور اس جگہ کو اَج بھی باغ دے ناں نال پکاریا گیندا ہے۔ اگرچہ اَج باغاں دی جگہ لوکاں دے رہایشی مکانات موجود ہین۔

موجودہ تحصیل کرناہ بچ ٹنگڈھار دے مقام تے تھانہ صدر موجود ہے جس دی ماتحتی بچ یا زیرنگرانی ترے مزید پولیس چوکیاں بمقام ٹیٹوال، ٹاڈ ہور تربونی لا اینڈ آرڈر دی بحالی بچ ہمہ وقت مشغول ہین۔ سرکار دی جانب تھیں ٹنگڈھار دے مقام تے نالہ بتہ ماجی دے کنارے تے ہک شاندار ڈاک بنگلہ تعمیر کیتا گیا دا ہے، جس بچ کرناہ تحصیل دے دورے تے اینا والے سرکاری عہدے داران وزراء تہ کئی سیلانیاں دی رہائش دا معقول انتظام ہے۔ اِسی ڈاک بنگلے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے مشرقی جانب احاطے بچ ہک ''کلچرل ہال'' تعمیر کیتا گیا دا ہے، جس دی تعمیر واسطے
راجوری دے ممبر پارلیمنٹ تہ سابقہ سپیکر جموں کشمیر اسمبلی مرزا عبدالرشید سُن اپنے
M.P.Fand بچوں دس لکھ روپے دی رقم واگذار کیتی۔ اسی احاطے دے پنجاہ گز دی دُوری
تے ''سب ڈسٹرکٹ ہسپتال ٹنگڈ ھار'' موجود ہے، جس بچ کم از کم سو بستر دی گنجائش موجود ہے
۔اِس ہسپتال بچ نگران ڈاکٹر BMO مقامی ہے۔ سب ڈسٹرکٹ ہسپتال دے زیر نگرانی چار
مزید ہیلتھ سنٹر بمقام گبراہ، ٹاڈ، ٹیٹوال ہور چتر کوٹ کم کر رہئے ہین جتھاں بچ ہک ڈاکٹر ہک
کمپونڈر تہ باقی نیم طبی عملہ بھی تعینات ہے مگر علاقے دے لوکاں دی بدقسمتی کہ بسا اوقات ایہہ
ڈسپنسریاں ڈاکٹراں تھیں خالی رہندیاں ہین۔ مقامی ڈاکٹراں دی بچھی خاصی تعداد ہونا دے
باوجود سپیشلسٹ ڈاکٹراں دی کمی پورے علاقے بچ محسوس ہو رہئی ہے کیا نکہ اکثر مقامی ڈاکٹر
اپنے علاقے دے بجائے وادی دے دوے بڑے بڑے ہسپتالاں بچ کم کرنا کو ترجیح دیندے
ہین۔ سب ڈسٹرکٹ ہسپتال دے گردونواح بچ اگر چہ درجناں ادویات دیاں دکاناں موجود
ہین مگر لوکاں دی بدقسمتی کہ انہاں دکاناں تے معیاری دوائیاں دستیاب نیہہ۔ ہسپتال دے اندر
اگر چہ کارآمد مشیناں موجود ہین مگر انہاں مشیناں کو اوپریٹ کرنا واسطے ماہرین موجود نیہہ۔
شاید ہر طراں دی ترقی دے نال نال اس طراں دے چھوٹے موٹے زوال یار کاوٹاں لازمی
بن گیندے ہین۔

موجودہ تحصیل کرناہ بچ منی سول سیکریٹریٹ بچ جُملہ محکمہ جات دی نگرانی واسطے ہک
سب ڈویژنل مجسٹریٹ SDM تعینات ہے جیہڑا عوامی مسائل دے حل کرنا بچ محکمہ دے
سربراہان کو ہدایت جاری کردا ہے۔

سٹرکاں: ۱۹۴۷ء دے فوراً بعد کرناہ تحصیل ہک بند پنجرے دی مانند ہو گئی۔ وادی لیپا، وادی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نیلم تہ مظفر آباد نالو باؤنڈری لائن لگن دی وجہ نال کرناہ دا رابطہ تروان طرفاں تھیں کٹ گیا۔ ہُن صرف وادی کشمیر نال کرناہ کو مربوط کیتے واسطے ہک قدیم رستہ رہ گیا جیہڑا گیارہ ہزار فٹ دی بلند گلی ''نستہ چھن'' تھیں ہو کا گذردا آسا۔ ایہہ رستہ بوجہ برفباری نومبر دے اوائل بچ بند ہو کا مئی آخیر تک کُھلدا آسا۔ اِس دوران ایہہ ست مہینے دا عرصہ کرناہ دیاں لوکاں واسطے ہک قیامت دا دورانیہ ثابت ہوندا آسا۔ ست مہینے دی قید و بند بچ لوک کس مصیبت نال زندگی دے ناقابل تصور دن گزاردے آسے۔ ایہہ بیان تھیں باہر ہے۔ ہندوستانی فوج دی آمد نال اِس رستے کو کشادہ کر کا فوجی ہلکی گڈیاں واسطے سڑک بنائی گئی۔ انہاں فوجی گڈیاں نال سیول عوام دا کوئی واسطہ نہ آسا۔ ایہہ بمشکل فوجی ضروریات کو پورا کر سکتی آسیاں۔ فوجی ضروریات بچ اضافہ ہونے دے بعد فوج سُن عوام دی کٹھن زندگی کو محسوس کیتا تہ سڑک کو کشادہ کرنے دا کم جاری ہو گیا۔ سرکار سُن کرناہ تحصیل دی بدحالی تہ ترس کھا کا ۱۹۶۰ء دی دہائی بچ ہک ٹمیاڈار قسم دی چھوٹی گڈی عنائت کیتی جس بچ بمشکل دس پندرہ آدمی ٹنگڈھار تھیں چوکیبل تکر سفر کر سکدے آسے۔ ۱۹۷۱ء بچ آنجہانی اندرا گاندھی سن تحصیل کرناہ دا دورہ کیتا۔ ٹنگڈھار دے مقام تے چنار باغ بچ ہک جلسہ ہویا جس بچ علاقے دے قائدین سُن سڑک دی کشادگی دا معاملہ پیش کیتا۔ فوجی ہور دفاعی اہمیت کو محسوس کر دیاں ہویاں اندرا جی سن چوکیبل ٹنگڈھار سڑک کو نیشنل ہائی وے بنانے دا اعلان کیتا۔ محکمہ بیکن دی سرعت نال ۱۹۷۵ء بچ اس روڈ دی تعمیر دا کم تقریباً مکمل ہو گیا۔ اگرچہ اس وقت تہ ایہہ سڑک مکمل نیشنل ہائی وے دیاں شرطاں کو پوری نیہہ کر سکی، تاہم قابل یقین حد تک اس سڑک تے سیول ہور فوجی گڈیاں دی آمد و رفت اطمینان بخش ہے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اگر چہ برفباری دی وجہ نال گڈیاں دی آمد ورفت معطل ہوگیندی ہے مگر ایہہ سلسلہ ہک دو دن یا
زیادہ تھیں زیادہ ہک ہفتہ تک جاری رہندا ہے۔ تاہم محکمہ بیکن دی مشینری چند دناں دے اندر
اندر آمد ورفت کو بحال کر چھوڑ دی ہے۔ محکمہ بیکن دا عملہ اپنی مشینری دے سمیت باراں مہینے
لگاتار اس سڑک دی تعمیر ومرمت وصفائی بچ لگا رہندا ہے۔ اس نیشنل ہائی وے کو مزید بڑھاوا
دیکا ٹنگڈھار تھیں چھمکوٹ تکر تقریباً چار پنج کلو میٹر دا ہور اضافہ کیتا گیا دا ہے۔ اس دے تعمیر
ہونا نال تحصیل کرناہ بچ ترقی دیاں مزید راہواں کھل گیاں ہین۔ کسے علاقے دی تعمیر وترقی،
خوشحالی ہور فارغ البالی دا راز سڑکاں، نہراں تہ کوہلاں بچ پوشیدہ ہوندا ہے۔ ضرورت محسوس
کیتے گئی کہ تحصیل کرناہ دے ہر گراں کو تحصیل ہیڈ کوارٹر نال جوڑیا جلے، لہٰذا اندرونی رابطہ سڑکاں
دی تعمیر دا نہ ختم ہونے والا سلسلہ شروع کیتا گیا۔ کئی منصوبے ترتیب دتے گئے، کئی سکیماں تے
عمل کیتا گیا اور اَج آسانی نال ہر بوہے تے پُہچ گیندیاں ہین۔ اَج کرناہ تحصیل دی اندرونی
رابطہ سڑکاں تے سینکڑے ٹاٹا سومو مسافر گڈیاں دے علاوہ مال برداری دے ٹرک تہ ٹپر دوڑ
دے نظر ایندے ہین۔ چوکیبل تا چھمکوٹ نیشنل ہائی وے دی لمبائی تقریباً ۶۰ کلو میٹر ہے جبکہ
اندرونی رابطہ سڑکاں دی لمبائی تقریباً ڈیڑھ سو کلو میٹر تھیں زیادہ ہے۔ اس تھیں علاوہ سادھنا گلی
تھیں کیرن دی فرکیاں گلی تک دفاعی سڑک دی لمبائی کم از کم ۵۰ کلو میٹر ہے جس دا فائدہ کرناہ
دے عوام کافی حد تک چا رہئے ہین۔ کیئاں کہ اس سڑک دے دُواں طرف آخر تک واقع
بہکاں دی ہک بڑی تعداد موجود ہے جتھا گرمیاں دے موسم بچ لوکاں، دی ہک بڑی تعداد مال
مویشی دے ہمراہ انہاں بہکاں بچ دو چار مہینے واسطے گیندی ہے تہ اوہ اپنی ضروریات دا سامان

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کہن کا ہور خود گڈیاں دے ذریعے بھکاں نچ پہچ گیندے ہین۔ دفاعی لحاظ نال تعمیر شدہ ہور بھی کئی شٹرکاں ہین جیہڑیاں سیول آبادی واسطے انتہائی فائدہ مند ہین۔ جنہاں نچ مُرچھناں، ر یالہ تہ جاڈادیاں شٹرکاں قابل ذکر ہین۔ اَج کل کرناہ دے عوام دا شٹرکاں دے ذریعے ہکی گراں تھیں دوئے گراں تک پہچنا کافی آسان ہو گیادا ہے۔ اَج پہاڑاں دی بلندی تہ دیہاتاں دی دُوودی سمٹ کا ہکی قصبے دی مثال پیش کردی ہے۔ سڑکاں دی تعمیر دی وجہ نال کرناہ دے لوکاں دا طرزِ زندگی بالکل بدل کا رہ گیادا ہے۔ کوٹھا نما مکانات دی جگہ اَج پکے مکانات تعمیر ہو رہے ہین۔ آمد و رفت نچ اتنی آسانی ہو گئی دی ہے کہ طلباء تہ طالبات کئی میلاں دی مسافت گڈیاں دے ذریعے طے کرکا بروقت سکولاں ہور کالج تک پہچ سکدے ہین۔ مزدور اپنی من پسند مزدوری واسطے بھی کئی میلاں دی دُوری تک پہچ گیندا ہے۔

گڈیاں دی لگاتار آمد و رفت نال بزاراں دے نقشے بدل گئے۔ قدیم ایام نچ جنہاں چیزاں واسطے انسان کئی مہینے تک ترفدے تہ ترسدے آسے۔ اَج اوہ چیزاں مقامی بزاراں نچ نوبہ نو دستیاب ہین۔ ہر ضرورت دی چیز قریبی بزار نچ دستیاب ہے۔ کسے بھی ایمرجنسی واسطے فی الفور اپنے ہی محلے دے اندر رات دے کسے بھی پہر نچ گڈی دستیاب ہو سکدی ہے۔ شٹرکاں دی تعمیر دی وجہ نال لوکاں دے مالی حالات نچ کافی حد تک سدھار آیا۔ اَج ریاست یا بیرون ریاست تھیں برآمد کیتے گئے جانوراں دا گوشت کافی مقدار نچ حسب ضرورت بزاراں نچ دستیاب ہے۔

تحصیل کرناہ دیاں اِنہاں شٹرکاں دی تعمیر و مرمت دا کم محکمہ آر اینڈ بی (پی ڈبلیو ڈی) دی نگرانی نچ کیتا جُل رہیا ہے۔ کئی شٹرکاں دی تعمیر دا کم حالاں جاری ہے تہ کئی شٹرکاں تے تارکول بچھائے دا کم بھی نال نال چل رہیا ہے۔ محکمہ آر اینڈ بی تھیں ہٹ کا محکمہ دیہات سدھار (

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رورل ڈیولپمنٹ) بلاک سطح تے کافی ترقیاتی کم کرالناںچ مشغول ہے۔ تحصیل کرناہ کو دو تعمیری بلاکاں بچ تقسیم کیتا گیادا ہے۔ یعنی ٹنگڈھار بلاک تہ ٹیٹوال بلاک ہر دو بلاکاں بچ دو الگ الگ بلاک ڈیولپمنٹ آفیسر BDO ترقیاتی سکیماں دی عمل آوری واسطے تعینات ہین۔ محکمہ بلاک متعلقہ سرپنچ تہ پنچاں دی مدد نال ہر محلے تہ ہر گراں دے ترقیاتی کماں دے منصوبے مرتب کرکا اُنہاں واسطے رقوم مہیا کراکے تعمیری کم شروع کردے ہین۔ محکمے دے ذریعے عوامی فلاح و بہبود واسطے کئی تعمیراتی سکیماں زیر عمل ہین جنہاں بچوں نریگا، بی آر جی ایف، بی ڈی ایف، سی ڈی پنچائت وغیرہ قابل ذکر ہین۔ انہاں سکیماں دے تحت سینکڑے کم زیر تکمیل ہین جن دی وجہ نال چھوٹی چھوٹی بستیاں، محلے تہ گراواں دا حلیہ بدل گیادا ہے۔ مثلاً نریگا سکیم دے تحت زمینی تحفظ دا کم کیتا جُل سکدا ہے لوک اپنے اپنے رقبے بچ شجر کاری کر سکتے ہین۔ حفاظتی دیواراں تعمیر کیتیاں جل رہیاں ہین۔ ڈھلوانی ٹھاہیاں تہ نلیاں بچ برساتی ناہلیاں دی روک تھام واسطے رکاوٹی دیواراں Check Dames وغیرہ بنایاں جُل رہیاں ہین۔ ہر اوہ جگہ جتھاں زمینی کٹاؤ دا خطرہ ہے اتھا کئی دویاں سکیماں دا پیسہ خرچ کرکا زمین کو تہ رہایشی مکانات کو محفوظ کیتے دا عمل جاری ہے۔ عام لوکاں دے آمدورفت دے ہکی محلے تھیں دُوئے محلے تکر دے رستیاں گلی کوچے وغیرہ کو پختہ بنایا جُل رہیا ہے تاں جے رات دے انہیرے بچ بھی لوک بہ آسانی اِدھر اُدھر بغیر کسی رکاوٹ ہور خطرے دے آ گچھ سکن۔ اِسئی محکمے دے ذریعے محلے دے رہایشی مکانات تہ برساتی پانیاں دی نکاسی واسطے پُختہ نالیاں بنانے دا کم بھی بڑے زور و شور نال جاری ہے۔ غرض ایہہ کہ اس محکمے دی کارکردگی دی وجہ نال لوکاں دی زندگی دا معیار بدل گیادا ہے۔ صفائی ہور ستھرائی دے پیش نظر ہر محلے ہور ہر گراں بچ کئی بیت الخلاء تہ غسل خانے تعمیر کیتے گئے ہور اَج بھی تعمیر دا ایہہ عمل جاری ہے۔ انہاں سکیماں دی عمل آوری نال سب تھیں زیادہ فائدہ مزدور پیشہ طبقے کو ملدا ہے۔ کیاں کہ مزدور کو سر فیرنا دی فرصت نہہ ملدی تہ پورا پورا سال اوہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مزدوری بچ مصروف رہندا ہے۔ کئی پڑھے لکھے بے روز گار نوجوان بھی انہاں سکیماں تھیں مستفید ہور ہئے ہین۔

اِس محکمے دی طرفوں I.A.Y (آئی اے وائی) سکیم دے تحت غریبی سطح تلاگزر بسر کرن والے لوکاں کو رہائشی مکانات دی تعمیر و تکمیل واسطے پنجاہ ہزار روپے تکر دی نقد مالی امداد بھی مہیا کیتے جُلدی ہے۔ ہر اوہ آدمی جیہڑا اپنے واسطے رہائشی مکان بنانے دی طاقت نیہہ رکھدا یا مالی بدحالی تہ کمزوری دی وجہ نال مکان دی تعمیر ادھوری چھوڑ دتی، ایسے لوکاں دی مالی مدد واسطے محکمے کول "اندرا آواس یوجنا" نامی سکیم موجود ہے۔ ایہہ محکمہ بے روز گار پڑھے لکھے نوجواناں کو روز گار دے موقعے فراہم کیتے واسطے ملحقہ بنکاں (Banks) کولو قرضہ بھی دیالدا ہے تاں جے اوہ اپنی بے روزگاری دور کرنا واسطے کسے آمدن بخش یونٹ کو چلا سکن۔ ایہہ قرضہ جات سبسڈی تے مہیا کیتے گیندے ہین۔ غریبی دی سطح تھیں تلا گزر بسر کرنے والے دیہاتیاں کو "سولر لائٹ" فراہم کرنا دا انتظام بھی اسی محکمے دی وساطت نال ہوندا ہے۔ ایہہ دوئی گل ہے کہ عین مفاد چائے دے موقعے تے غیر مستحق شیطان صفت لوکاں دی مداخلت ہور خود غرضی نال کئی مستحق تہ غریب ترین افراد اپنے حقوق تھیں محروم ہو گیندے ہین۔ الغرض محکمہ آر اینڈ بی تہ محکمہ دیہی ترقی دے عہدیداران ہور کارکناں اگر کرناہ دی عوام دی فلاح و بہبود تہ تعمیر و ترقی واسطے منظور شدہ رقوم بچ ہیرا پھیری نہ کرن، رشوت کو اپنا ایمان نہ بناون تاں کرناہ دی تہرتی تے چار چن لگے دے ہوندے ہور فر مزید کسے ترقیاتی کم دی ضرورت محسوس نہ ہوندی۔

بجلی دی فراہمی: سال ۱۹۶۵ء تکر کرناہ تحصیل دے دیہات بجلی تھیں محروم آسے۔ ۱۹۶۵ء بچ سرکار دی طرفو ٹنگڈھار دے مقام تے ہک بجلی پیدا کرنے والا ڈی جی سیٹ، ڈیزل جنریٹر سیٹ نصب کیتا گیا جیہڑا ٹنگڈھار ہور اس دے ملحقہ چند گراں کو بجلی فراہم کردا آسا۔ کجھ سال گزرنا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے بعد عوامی احتجاج دے پیش نظر ہک ہور بڑا D.G.Set چتر کوٹ دے مقام تے نصب
کیتا گیا تا کہ ٹیٹوال بلاک دے لوک بھی بجلی تھیں مستفید ہو سکن۔ لیکن ایہہ دوئی جنریٹر پنجاہ
بچو دس یا پندراں گراں کو بمشکل بجلی سپلائی کر سکتے آسے باقی لوک بجلی تھیں محروم رہ گئے۔ سال
۱۹۸۷ء بچ سرکار سُن نالہ بتہ ماجی ہور نالہ قاضی ناگ دے پانیاں کو ملا کا پینگلہ ہری ڈل دے
مقام تے ہک مقامی منی ہائیڈل پروجیکٹ دی تعمیر دا کم شروع کیتا۔ اس پروجیکٹ دے تیار
ہونا بچ کم ازکم ترے سال لگ گئے۔ آخر خدا خدا کر کے اس پروجیکٹ دی بجلی علاقہ کرناہ دے
ہک مخصوص حصے کو سپلائی کیتے گئی۔ ایہہ پروجیکٹ بھی بجلی دی مقامی ضرورت کو پورا نہ کر سکیا۔
دو میگھاواٹ دا ایہہ پروجیکٹ سال ۱۹۹۲ء دے تباہ کن سیلاب دی نذر ہو گیا۔ اِس دی مشینری
کو اگر چہ کوئی خاص نقصان نیہہ پہنچیا، تاہم تریہہ چالی فٹ ریت دے ملبے تلے دب گئی۔
کرناہی عوام اِس عوامی اثاثے دی تباہی تے افسوس کرن لگے۔ بجلی دی دوبارہ بحالی دے
امکانات معدوم ہو گئے۔ پروجیکٹ تے تعینات سرکاری ملازم بھی پلہ ٹک کا نس گئے۔ لوک
مایوسی دا شکار ہو گئے مگر اللہ تعالیٰ ہر دور بچ باہمت و باحوصلہ انساناں تھیں تہرتی کو خالی نیہہ رکھدا"
ہمت مرداں مدد خدا" دے مصداق سماج دے چند بہترین ہمدرد تے خیر خواہ حضرات دے ہکی
گروپ سُن جنہاں دی قیادت ماسٹر کفیل الرحمٰن موجودہ ایم ایل اے کرناہ کر رہئے آسے، لوکاں
دے جذبات کو جھنجھوڑیا، لوکاں کو اُندے فرائض دا احساس دیا لیا ہور ایہہ بھی باور کرا لیا کہ اِس
پروجیکٹ دی تباہی دے بعد سرکار کرناہ دے علاقے بچ دُوا پروجیکٹ بنائے دی بے وقوفی نہ
کرسی۔ لہٰذا اسیں سب لوک اپنی مدد آپ دے طور تے مشینری زنگ آلود ہونا تھیں پہلاں اِس
جمع شدہ ملبے کو صاف کر کا علاقے دی بجلی دی بحالی دا انتظام کراں، لہٰذا اُنہاں دی آواز تے
لبیک آکھتے ہویاں سب تھیں پہلیاں کھاور پارے گراں دے سینکڑے آدمی اپنی گینتی اپنا بیلچہ
اپنا کھانا کہن کا ڈھول ٹھما کیاں نال پروجیکٹ تے پہنچ گئے۔ لوک حیران آسے کہ ایہہ کے مسئلہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہے۔لیکن جس وقت دو دن لگاتار کھاوڑ پارہ گراں دیاں لوکاں ملبہ چایا، تمام کرناہ دے لوکاں کو اِس گل دا احساس بھی ہو گیا تہ ہمت بھی بدھ گئی۔فر ہر گراں دی اپنی اپنی واری لگ گئی۔بجلی محکمہ دے نسے ہجے دے ملازمین بھی واپس آ گئے۔آخر کار ہک مہینے دی جدو جہد ہور محنت دے بعد پروجیکٹ دی مشینری کو بالکل محفوظ طریقے تے برآمد کیتا۔محکمے دے اعلیٰ عہدیدار بھی پہنچ گئے ہور باقی صفائی ستھرائی دا کم اُنہاں سمہالیا۔کجھ مہینے تک نہر دی مرمت دا کم لگا رہیا آخر کار منی ہائیڈل پروجیکٹ دی بجلی سپلائی علاقے واسطے بحال ہو گئی۔مذکورہ پروجیکٹ دی بجلی ناکافی ہوئے دا سرکار کو احساس ہو گیا ہور فر چند سال قبل سوپور گرڈ سٹیشن دی بجلی سپلائی دا منصوبہ عملایا گیا۔اَج پوری کرناہ وادی کو 33KV لائن والی بجلی مہیا کیتے جل رہی ہے تہ مقامی منی ہائیڈل پروجیکٹ بھی ہک میگاواٹ بجلی فراہم کر رہیا ہے۔موجودہ وزیر اعلیٰ عمر عبداللہ دے بیان دے مطابق ۱۲ رمیگھاواٹ دا ہک ہور پن بجلی پروجیکٹ بمقام گُھدری گھنڈی شاٹھ بنانے دا منصوبہ زیرِ غور ہے۔اُمید ہے کہ اس تے بھی جلدی کم شروع کیتا گیسی، کیاں کہ پروجیکٹ واسطے زمین دی نشاندہی ہو چکی دی ہے۔

نہراں: کرناہ بچ اگر چہ زرعی زمین کافی کہٹ ہے، تاہم ہر کنبے کو چار مہینے تھیں چھ مہینے تک دا راشن وصول ہو گیندا ہے بشرطیکہ آبپاشی دا معقول انتظام ہوئے۔کرناہ دی تحصیل آبی وسائل دے لحاظ نال خوش قسمت ہے۔ایہہ وادی پندراں ہزار فٹ اُچے شمس بری پہاڑ دے دامن بچ واقع ہے۔شمس بری پہاڑ برفانی گلیشر زرعی وجہ نال پانیاں دا منبع تصور کیتا گیندا ہے۔اس پہاڑ دے دامن بچ نکے نکے معاونین نالے تہ کسیاں مل کا ہک نالہ تشکیل دیندے ہین، جس داناں "بتہ ماجی" ہے۔اس دی وجہ تسمیہ بالکل عام فہم ہے کہ ایہہ کشمیری زبان دے دو الفاظ دا مرکب ہے جس دے معنی ہین "بہت دی ماء" وادی کرناہ دے مشرقی گراں نچیاں تھیں ایہہ نالہ زمیناں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کوسیراب کرداکرداسُر مہ پڑی دے کول تقریباً پندراں میل داسفر طے کرنادے بعدنالہ قاضی ناگ نال رَل گیندا ہے۔

اس نالے (بتہ ماجی) دے ہردوطرف تہائیں دے ہوریعنی آبی زمیناں موجود ہین تہ زیادہ تر بستیاں بھی نالے دے کناریاں تہ آباد ہین۔ایہاں تہ اِس نالے تھیں حسب ضرورت سیکڑے نکیاں نکیاں کوہلاں زمینداراں سُن آبپاشی واسطے کڈھی دیاں ہین مگر بڑیاں کوہلاں جنہان کواسیں نہراں آکھ سکدے ہاں اوہ ایہہ ہین۔ ہنڈوال نہر، گوہل کوہل، حیدر پرُ کوہل جیہڑی فوجی کیمپ دے پچھواڑے گذرکا بکھائیاں تکر پہچدی ہے۔لُونٹھ نہر جیہڑی پرانے لیبر آفس کولونکل کا چندسوگز دے فاصلے تے دوحصیاں بچ تقسیم ہوکا پورے لونٹھ گراں دیاں زمیناں کوسیراب کردی ہے۔شاٹھ پلہ کنڈی نہر جیہڑی لونٹھے ہورکنڈی بالادے درمیان کھڑی دے اگلے پاسے نکل کا کنڈی بالا تہ کنڈی پائین بلکہ دلدھار ہوربٹ پورے دیاں زمیناں کوبھی سیراب کردی ہے۔

لوہارمحلّہ نہر......ایہہ کنڈی لوہار محلے دے اگلے پاسے نالہ بتہ ماجی نالونکھیڑے گئی دی ہے تہ کوکہ محلّہ تھیں ہونڈیاں ہویاں میر محلّہ تہ کچیل محلّہ کنڈی بچ داخل ہوکا کنڈی جامع مسجد کول جاڈانالے نال مل گیندی ہے۔

ٹھنڈا اکٹھا چنی پورہ نہر......ایہہ نہر کنڈی دے جنوب مغرب بچ واقع ٹھنڈا اکٹھا پتی دے مخالف سمت نالہ بتہ ماجی تھیں الگ کرکا سُرمہ پڑی تکر پہچائی گئی دی ہے۔اس نال اگو تربونی گراں تھیں ذرا اگا بیلے بچو نالہ بتہ ماجی نالونکھیڑی دی ہک ہورکوہل یانہر رَل گیندی ہے۔

ایہہ دوئی نہراں تربونی، چنی پورہ بالا تہ چنی پورہ پائین دیاں زمیناں کوسیراب کردیاں ہین۔اِسی نہردے پانی داکجھ حصّہ چنی پورہ پائین تھیں اگا باندی دی بستی تکرپہچ گیندا ہے۔نالہ بتہ ماجی

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

نالو بٹ پورہ گلٹھ دے مقام تھیں ہِک ہور مشہور نہر بنائی گئی دی ہے جس دی لمبائی تمام نہراں تھیں زیادہ ہے۔ اس نہر داناں سازبان نہر ہے۔ ایہہ چھمکوٹ، چتر کوٹ دیاں آبی زیناں کو سیراب کردیاں ہویاں گھنڈی سیداں تہ گھنڈی گوجراں بچ داخل ہوگیندی ہے۔ انہاں دوہاں گراں کو سیراب کرنے دے بعد درگڑ دے گراں کو فیضیاب کردیاں ہویاں کرناہ تحصیل دے آخری گراں ٹیٹوال دے سراتے پہنچ گیندی ہے۔ اس نہر تے سالانہ لکھاں روپے خرچ کیتے گیندے ہین۔ نالہ بتہ ماجی دے علاوہ کئی چشمیاں دے پانیاں کو اکٹھا کر کے نہراں دے ذریعے گراواں تک پہچایا دا ہے۔ مثلاً سلیمان گراں دے چشمیاں دا پانی نہر دے ذریعے کھاوڑ پارہ دے وسیع گراں کو مختلف شاخاں بچ تبدیل ہو کا آبیاری کردا ہے۔ نالہ قاضی ناگ بھی چند غیر معمولی اہمیت والیاں نہراں یا کوہلاں تعمیر کر کا ہزاراں ایکٹر رقبیاں دی سینچائی دا معقول انتظام موجود ہے۔ مثلاً جنوبی سمیت بچ واقع سُدھ پورہ گراں دیاں زیناں کو جیہڑی کوہل یا نہر آبیاری کردی ہے اوہ نالہ قاضی ناگ دے اُس حصے بچوا لگ کیتے گئی دی ہے۔ جیہڑا پاکستانی زیرانتظام کشمیر دے لیپا وادی دے سرحدی گراں ''ناوراں'' تکر ہے۔ اِس پانی کو حاصل کیتے واسطے سدھپورہ ہور ''ناوراں'' گراواں دے درمیان سرحدی لائن تے دوّیاں حکومتاں دے آفیسران دی مشترکہ میٹنگ بلائی گیندی ہے جس بچ موضع سدھ پورہ دے لوکاں کو پانیاں دے حصول دے بدلے آبیانے دی ہِک رقم پاکستانی مقبوضہ کشمیر دے حکام کو دینی پیندی ہے۔ نالہ قاضی ناگ تھیں ہِک ہور کوہل سدھ پورے تھیں ٹاڈ تک آندے گئی دی ہے جیہڑی ٹاڈ گراں دے کجھ حصے کو سیراب کردی ہے۔ اسی طراں نالہ امروئی جیہڑا ابذات خود ہِک سرحدی لائن (لکیر) ہے۔ نالو ہِک کوہل تعمیر کیتے گئی دی ہے جیہڑی موضع چھتکوڑی دے سرحدی گراں کو سیراب کردیاں ہویاں موضع پراڑاہ بچ داخل ہوگیندی ہے تہ اتھادیاں زیناں دے بیشتر حصے دی آبیاری بھی کردی ہے۔ سکھ برج کھدری دے پاسا نالو نالہ قاضی ناگ تہ ایبکوٹ نالے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

دے پانی کو بھی ہک نہر دے ذریعے گھنڈی شاٹھ تھمڑیاں دے گراں دی سینچائی واسطے موڑیا گیادا ہے۔ مغربی سمت بچ گھنڈی شاٹھ گراں دے آخر تھیں نالہ قاضی ناگ تھیں ہک نہر موضع درنگلہ دیاں زمیناں دی سینچائی واسطے تعمیر کیتے گئی دی ہے۔ موضع درنگلہ تھیں ذرا اگانکل کا سجے پاسے تھیں ہک نہر نالہ قاضی ناگ تھیں الگ کیتے گئی دی ہے جیہڑی ٹیٹوال گینا والی سڑک دے کنڈے کنڈے ٹیٹوال گراں دیاں زمیناں کو سیراب کردی ہے۔ اس تھیں علاوہ سجے کھبے شمالاً جنوباً پہاڑاں دی اُچائی تھیں اینا والے چھوٹے چھوٹے معاون ناہلیاں دے پانیاں کو بھی کوہلاں دے ذریعے آبی زمیناں تک پُہچایا گیادا ہے۔ اسی واسطے تحصیل کرناہ دے اندر تہائیں (شالی) دی پیداوار زیادہ ہوندی ہے تہ لوک چاول کھینادے زیادہ عادی ہین۔ ہک زمانہ اوہ آسا کہ تہائیں یا مکئی دیاں زمیناں بچ سال بچ صرف ہک ہی فصل پیدا کرنا دے عادی آسے۔ ان دا تصور آسا کہ موسم سرما دے پیش نظر کوئی دوئی فصل پیدا نہیہ ہوسکتی۔ مگر پچھلے کئی سالاں تھیں اکثر زمیناں بچ دوہری فصل اُگائی جُل رہی ہے۔ ہُن سرمائی موسم بچ بھی اکثر لوک اپنی زمیناں بچ پیدا کردہ ہری سبزیاں دا استعمال کر رہئے ہین۔ اگر موضع کنڈی تھیں موضع ٹیٹوال تک دے لوک اپنی جاگرتی دا ثبوت دیون ہور اپنیاں زمیناں بچ مختلف قسم دیاں سبزیاں کاشت کرن تاں سادھنا گلی دے اُس پار کپواڑہ یا سرینگر تھیں سبزیاں منگالے دی کوئی ضرورت نہ پیسی۔ موضع درنگلہ بچ ہک ذرعی فارم سرکار دی نگرانی بچ محکمہ ایگریکلچر دے ذریعے قائم کیتا گیادا ہے جس بچ رنگا رنگ سبزیاں تہ اعلیٰ قسم دی تہائیں برائے حصول بیج کاشت کیتاں جل رہیاں ہین۔ اس دے علاوہ محکمہ ایگریکلچر ن اتھا بانس دی کاشت بھی شروع کیتی دی ہے جیہڑی بڑی کامیاب ہے۔ محکمہ زمینداراں کو ہر قسم دے اعلیٰ بیج بھی مہیا کردا ہے۔

سیاسی بیداری: ۱۹۴۷ء دی ملکی تقسیم دے دوران جیہڑی انتشاری کیفیت پیدا ہوگئی دی آسی، اُس دی وجہ نال علاقہ کرناہ دے باصلاحیت، باشعور تہ اہل بصیرت لوک انقلابی تبدیلیاں دے

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

رونما ہونے نال ایہہ سوچنا تے مجبور ہو گئے کہ کرناہ دی تہرتی کو بے سہارا تہ بے آسرا حالات دے رحم و کرم تے کسے صورت بھی ایہہ چھوڑیا جُل سکتا۔ سیاسی شعور شخصی دور دے ظلم و ستم ہور من مانی دا نتیجہ آسا۔ چند گنے چنے دے اوہ اہل علم تہ اہل ذوق حضرات جنہاں کو اُنہاں دی مشترکہ سماجی خدمات دی وجہ نال سماج دے اندر بڑی قدر دی نگاہ نال دِکھیا جُلدا آسا، سُن محسوس کیتا کہ کرناہی عوام دی زندگی دے دھارے کو صحیح سمت دینا اُنہاں دا اخلاقی فرض بن دا ہے۔ انہاں قائدین بزرگاں بچ کوئی اہل علم آسے، کوئی اہل تقریر آسے تہ کوئی اہل تحریر آسے۔ جنہاں بچ ٹنگڈہار دے خواجہ عبداللہ جُو مرحوم، خواجہ محمد یونس مرحوم، کھاوڑپار دے عبدالعزیز خان مرحوم، منشی پیر محمد چک مرحوم، کنڈی دے قاضی محمد شفیع مرحوم، قاضی خلیل الرحمٰن مرحوم، قاضی عبدالرحمٰن مرحوم، راجہ محمد یعقوب خان مرحوم، بہادر کوٹ دے منشی صفدر علی خان مرحوم، دلدار دے حاجی محمد میر عالم مرحوم، تہ گبرا دے محمد شفیع ماگرے مرحوم، ٹیٹوال دے خواجہ فتح جو مرحوم تہ بہادر کوٹ دے میر قلندر قابل ذکر ہین۔ ایہہ اوہ قائدین آسے جنہاں تے پوری کرناہی عوام اعتماد تہ پھروسہ کردی آسی۔ انہاں نال کئی اہل ثروت ذہین تہ جذباتی قسم دے لوک بھی شانہ بہ شانہ موجود آسے جیہڑے ہر قربانی دین واسطے تیار رہندے آسے۔ انہاں بزرگاں دی قوت ارادی قابل ستائش آسی۔ ''سونے تے سہاگہ'' دے مصداق اُس وقت دے سول ایڈمنسٹریٹر نذیر احمد مسعودی انہاں بزرگاں واسطے تہ بالخصوص کرناہی عوام واسطے فرشتہ رحمت بن کا کرناہ بچ وارد ہوئے۔ چونکہ نذیر مسعودی ہوریں اُس وقت سرکاری مشینری بچ بحیثیت DFO شامل آسے تہ دوئے طرفو اوہ تحصیل کرناہ دے سول ایڈمنسٹریٹر مقرر ہوئے دے آسے، انہاں دی سیاسی تہ سماجی جانکاری سن کرناہ دے قائدین واسطے راہبری تہ راہنمائی دا کم کیتا۔

مشترکہ ہندوستان بچ آزادی دے حصول واسطے قائم کردہ ''انڈین نیشنل کانگریس'' تہ ''مسلم لیگ''، جیسی سیاسی تنظیماں دا چرچہ عام لوکاں دیاں کناں تکر پہنچ گیا دا آسا۔ دوئے طرف

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ڈوگرہ فوج دے خلاف آواز بلند کیتے واسطے شیخ محمد عبداللہ مرحوم سُن بھی ہک تنظیم دا اعلان کیتا جس دا ناں مسلم کانفرنس رکھیا گیا جیہڑی بعد بچ نیشنل کانفرنس بچ تبدیل ہوگئی، بڑے پیمانے تے جلسے جلوس تہ احتجاجی مظاہریاں دیاں آوازاں اِس مختصر جیئے علاقے دے قائدین تکر پہچدیاں رہیاں تہ اُنہاں دا سیاسی شعور بیدار ہوندا گیا۔ شعور دی بیداری ہک الگ مسئلہ آسا مگر اِس واسطے موقعے دی تلاش دا مسئلہ نازک آسا۔ اُدھر دوئی طرف ریاست جموں وکشمیر دی عنان حکومت شیخ محمد عبداللہ دے ہتھ بچ پہچ گئی۔ سال ۱۹۵۳ء تکر حکومت دا نظم ونسق چلینے دے دوران ہی سیاسی ہور نظریاتی اختلافات دی وجہ نال مرکزی سرکار سن شیخ محمد عبداللہ کو قید کر کا حکومت تھیں بے دخل کر کا انہاں دی جگہ مرحوم بخشی غلام محمد کو ریاست جموں وکشمیر دے پرائم منسٹر دے منصب تے فائز کر چھوڑیا۔

کرناہ تحصیل بچ اُس وقت لالہ عشر داس دی فرم دے آخری تاجدار لالہ کرم چند ولالہ میلا رام نجھون اینڈ کمپنی محدود ہو کا صرف کرناہ بچ اپنا کاروبار چلانے تے مجبور ہو گئے دے آسے۔ انہاں کھتری برادران سن ٹیٹوال دے اُجڑنے دے بعد سرینگر ہور کانگڑے بچ بھی اپنے کاروبار دی نسبت نال قدم جمائے تہ رہائشی مکانات بھی تعمیر کیتے۔ انہان دی فرم ریاست دیاں مشہور فرماں بچو ہک آسی۔ محکمہ جنگلات دے اُچے پائے دے ٹھیکیدار فارسٹ لیسیز "Forest Laissez" آسے۔ کرناہ تحصیل بچ تمام ترقیاتی وتعمیری کماں دے علاوہ کئی ہزار فوج کو لکڑی دا بالن فراہم کرنا دا ٹھیکہ، دفاعی محکمہ دی طرفوں فوجی بیرکاں وغیرہ بنانے دا کم انہاں دے ہتھ بچ آسا۔

فرم دیاں مالکاں دا رابطہ فوج دے اعلیٰ کمانڈراں تہ جنرل دے عہدے تے فائز لوکاں نال ہو گیا۔ دوی طرفوا اپنے ٹھیکیاں دے حصول واسطے انہاں دی پہچ بخشی وزارت تکر ہو گئی۔ کرناہ بچ دورے تے آینے والے وزرا، ڈائریکٹر تہ دوے اعلیٰ عہدیداراں دی آؤ بھگت ہور

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کھانے پینے یا رہائش دے انتظامات اِسی فرم دے ذمے ہوندے آسے، لہٰذا اس اثر رسوخ کو فرم دے مالکان نہ صرف اپنے ذاتی مفاد واسطے بلکہ علاقے دی بہتری واسطے بھی استعمال کردے آسے۔ محکمہ جنگلات دے چھوٹے بڑے تمام سرکاری ملازمین وآفیسران نال فرم دے بڑے گہرے تعلقات آسے۔ اُس وقت خواجہ محمد یونس کرناہ فارسٹ رینج دے رینج آفیسر آسے تہ فرم واسطے نہایت ہی فائدہ مند ہور کارآمد شخصیت آسے جن دی وجہ نال فرم کو اُس زمانے بچ لکھاں روپے دا فائدہ ومنافع حاصل ہوندا آسا۔ چنانچہ فرم دے مالکاں سُن کوئی اپنا اثر رسوخ استعمال کیتا ہور کوئی فوجی سطح دے اعلیٰ آفیسران دی سفارش کراکے پرائم منسٹر ریاست جموں وکشمیر کولو خواجہ محمد یونس رینج آفیسر کرناہ کو ایم ایل اے دے منصب تے فائز کرالیا۔ ایہہ اس وقت دے ریاستی پرائم منسٹر دی چٹھی تہ عنایت تے ہویا نہ کہ کسی انتخاب دے ذریعہ۔ علاقے دے قائدین دی اس عمل کو مکمل حمایت حاصل آسی۔ اس طراں تحصیل کرناہ دے پہلے یا اولین ایم ایل اے خواجہ محمد یونس مرحوم بن گیئے۔ اس منصب تے پندراں سال یعنی ۱۹۷۲ء تکر فائز رہئے۔ اُس وقت ایم ایل اے دی کنسٹیچونسی دائرہ حدود کرناہ دے سیماری گراں تھیں کہن کا کپواڑہ دے رگی پورہ پل تکر آسا۔ جس وقت ۱۹۷۲ء بچ اسمبلی انتخابات دا وقت آیا تہ کرناہ تحصیل دے مٹھی پھر ووٹ جغرافیائی تہ لسانی تضادات دا شکار ہو گیئے۔ خواجہ محمد یونس ایم ایل اے کرناہ سادھنا گلی دے اُس پار ترہگام شمناگ دے کشمیری زبان بولنا والے اُمیدوار سید یٰسین شاہ تھیں ووٹاں دی بھاری تعداد کھٹ ہُن دی وجہ نال ہار گیئے۔ کرناہ دے لوک جیہڑے کہ دو سیاسی پارٹیاں نال منسلک آسے ہک وار فر مایوسی دا شکار ہو گیئے۔ اس دوران کوئی خاطر خواہ ترقی زمینی سطح تے محسوس نیہہ کیتے گئی۔ خواجہ محمد یونس مرحوم مقامی ایم ایل اے دے بعد ترے غیر مقامی ایم ایل اے کرناہ دی تقدیر نال کھلواڑ کردے رہئے۔ انہاں بچ سید یٰسین شاہ (ترہگام) عبدالغنی لون مرحوم (لون ہرئی) ترہگام تہ شریف الدین شارق (ہندواڑہ) شامل

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ہین۔ کرناہ دے چند ہک افرادسن اپنے آپ کوانہاں غیر مقامی ایم ایل اے صاحبان نال اپنے
ذاتی اغراض ومقاصد واسطے منسلک کیتا، جس نچ علاقے دی سالمیت کونقصان پہچیا۔کیاں کہ
ایہہ غیر مقامی ایم ایل اے کرناہ دے جغرافیائی مشکلات، سماجی مسائل تہ اقتصادی کمزوری
تھیں قطعی بے بہرہ آسے۔ ایہہ اپنے دور اقتدار نچ صرف ہک یا دودفعہ ہی کرناہ دادورہ کرنا دی
تکلیف گوارہ کردے آسے۔ دوئی گل ایہہ کہ اِنہاں کو مارسری چوکیبل تھیں کہن کارگی پورہ
کپواڑہ تکردے عوام نال نپٹنا پیندا آسا۔ اِس دوران کپواڑہ ضلع دی مختص ایم ایل سی دی سیٹ
تے کرناہ دے عبدالرحمٰن بڈھانہ کونامزد کیتا گیا۔ جیہڑے شیخ محمد عبداللہ دے دور اقتدار تھیں
فاروق عبداللہ دے دورِاقتدار تکر اِسئی منصب تے فائز رہئے بعد نچ ۱۹۹۶ء دے اسمبلی چناؤ نچ
نیشنل کانفرنس تھیں بغاوت کرکا بھارتیہ جنتادل دے ٹکٹ تے بحیثیت اُمیدوار اپنی نشست کھو
بیٹھے۔ سیاسی جاگرتی یا بیداری دا ایہہ واضح ثبوت ہے کہ ۱۹۹۶ء نچ تحصیل کرناہ کوبشمولہ کیرن
الگ اسمبلی حلقہ قرار دِتا گیا۔ ۱۹۹۶ء دے الیکشن نچ کرناہ تحصیل دے ترے اُمیدوار اپنی اپنی
سیاسی پارٹیاں دے ٹکٹ تے میدان نچ اُترے جنہاں نچو محکمہ ایجوکیشن دے ماسٹر کفیل الرحمٰن
بحیثیت ایم ایل اے پہاری اکثریت نال منتخب ہوگیئے۔ ماسٹر کفیل الرحمٰن سُن لگاتار ۱۹۹۶ء،
۲۰۰۲ ہور ۲۰۰۸ء نچ ترے واری اپنے مدمقابل اُمیدواراں کوشکست دے کا نیشنل کانفرنس
دے ٹکٹ تے کرناہ اسمبلی حلقہ دی سیٹ اپنے ناں کیتی۔ زیادہ تر ترقیاتی فلاحی تہ تعمیراتی کم انہی
پندرہ سالاں دے دوران ہوئے جنہاں دا واضح ثبوت زمینی حقائق تہ انفراسٹرکچر ہے۔ اَج
کرناہ تحصیل دے مختصر آبادی والے محدود علاقے نچ کروڑاں روپے دے منصوبے زیرِ تعمیل و
زیرِ تکمیل ہین۔ تحصیل کرناہ دے بلاکاں تہ پنچائت حلقیاں دی تقسیم بندی، سینکڑے نویں
سکولاں دی منظوری، ہائی سکولاں دی ترقی شٹرکاں دا جال ہور محکمہ سوشل ویلفیئر دے زیرِ اہتمام
سینکڑیاں دی تعداد نچ آنگن واڑی سنٹراں دی منظوری دا قیام موجودہ ایم ایل اے ماسٹر کفیل

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

الرحمٰن دی محنت دا نتیجہ ہے۔ سیکڑے پڑھے لکھے بے روزگار ڈگری یافتہ اُمیدواراں کو سکولاں دے کُھلنا نال بحثیت رہبر تعلیم اُساتذہ روزگار میسر آ گیا۔ اسی طراں دسویں ہور بارہویں پاس خواتین اُمیدواراں کو آنگن واڑی مرکزاں بچ تعینات کیتا گیا۔ اِس طراں سیکڑیاں دی تعداد بچ کنبے آسودہ حال ہو گئے ہین۔

دینی علمی بصیرت: مروجہ تعلیم دے نال نال کرناہ تحصیل دے لوکاں دینی علوم دے حصول دی طرف بھی خصوصی توجہ مرکوز کیتی۔ علاقائی سطح تے کئی درجن دینی مراکز قائم کیتے گئے دے ہین۔ انہاں دینی مراکز تھیں فارغ ہونے والے طلباء و طالبات کو نہ صرف وادی کشمیر بلکہ ہندوستان دے مختلف دینی مراکز بچ داخل کیتا گیا دا ہے تہ ایہہ سلسلہ اَج بھی جاری ہے۔ فارغ التحصیل طلباء و طالبات بچ کئی درجن مفتی دی ڈگری حاصل کر کا آئے۔ کئی قاری تہ کئی حافظ قرآن موجود ہین جیہڑے اِس وقت نہ صرف کرناہ دے دینی مراکز بچ درس و تدریس دے فرایض انجام دے رہئے ہین بلکہ وادی کشمیر بچ مختلف شہراں دی مقامی و جامع مساجد بچ خطیب اور امام دے منصب تے تعینات ہین۔ کرناہ تحصیل بچ دینی درسگاہواں دے نظم و نسق تہ درس و تدریس دا کم چلائے واسطے پہلیاں وادی یا وادی تھیں باہر دے ڈگری یافتہ تجربہ کار مفتیان، قاری یا حافظ قرآن دی خدمات حاصل کیتے گیندیاں آسیاں مگر ہُن اللہ دے فضل و کرم نال کہٹ تھیں کہٹ آبادی والی مقامی مسجد بچ بھی درس و تدریس ہور امامت دے فرائض انجام دتے واسطے کرناہ دے ہی نوجوان علما مہیا ہین۔ دینی علوم دے حصول دا ایہہ سلسلہ بڑے زور و شور نال جاری ہے تہ کرناہ دیاں درسگاہواں بچوں کئی درجن حافظ قرآن مفتی تہ قاری فارغ ہو رہئے ہین۔ انہاں درسگاہواں کو اعلیٰ پیمانے تے عوام دی حمایت ہمدردی تہ مالی امداد حاصل ہے۔ کرناہ بچ دینی درسگاہواں دا ایہہ سلسلہ باضابطہ ہک محکمے دی صورت اختیار کر رہیا ہے۔ مقامی ذی عزت، اہل علم ہور اہل ثروت حضرات دا انہاں دینی درسگاہواں کو پھر

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پورتعاون حاصل ہے۔
ادبی منظر نامہ نے ۱۹۴۷ء بچ ملکی تہ ریاستی سطح تے جیہڑی تقسیم عمل بچ آئی۔ اُس دے تحت جیہڑی بارڈر لائن یا لائن آف کنٹرول مقرر ہوئی، اُس دی وجہ نال سب تھیں زیادہ پہاڑی ہور گوجری زبان بولنے والے افراد متاثر ہوئے۔ سرحد دے اُس پار پاکستانی زیرانتظام کشمیر بچ تہ اُس تھیں بھی اُگا اسلام آباد راولپنڈی تک سو فیصد لوک پہاڑی زبان بولدے ہین۔ سرحد دے اس طرف پہاڑی زبان بولنا والیاں دے تقریباً چار بڑے خطے تہ کھنڈی پھٹی دیاں بستیاں ہین۔ کئی سالاں تک اِنہاں علاقیاں دے پہاڑی زبان بولن والے لوکاں دی زبان تے جندرا لگیا رہیا۔ ڈوگری ہور کشمیری زبان دے نرغے بچ رہ کا پہاڑی زبان دی ہیئت ہور بول چال متاثر ہون لگی۔ اِتھا تکر کہ پہاڑی زبان بولن والیاں دی تہذیب، ثقافت ہور شناخت تک مسخ ہون لگی۔ پہاڑی لوکاں دی پہچان سرکاری یا غیر سرکاری حلقیاں بچ معدوم ہوگئی دی آسی۔ پہاڑی لوک اپنے قومی مفاد واسطے کسے بھی حکومت وقت کولو کجھ سہولتاں یا مراعات منگناں دے قابل نہ رہئے دے آسے جبکہ انہاں ہی علاقیاں بچ بسن والے گوجر طبقے کو درج فہرست قبائل بچ جگہ دے کا حکومت وقت سن پہاڑی لوکاں دے سینے تے مونگ دل چھوڑے۔ ہر پہاڑی طبقے نال وابستہ شخص دی خواہش آسی کہ پہاڑی زبان بولنا والیاں کو بھی اُن دے حقوق ملنے چاہیدے ہین۔ آخر تحصیل کرناہ دے اُنہاں طالب علماں سُن جیہڑے اُس وقت وادی دے مختلف کالجاں بچ زیر تعلیم آسے، بہ اتفاق رائے ایہہ فیصلہ کیتا کہ ریاست جموں وکشمیر دے تمام پہاڑی زبان بولن والے لوکاں کو اُن دی اصل ماء بولی تھیں آگاہ کرکا، اُنہاں کو اپنی شناخت بحال کرکا صرف ہور صرف ہِکی پلیٹ فارم یا اسٹیج تے جمع کرنا دی سعی کیتی جُلے۔ چنانچہ انہاں طالب علماں سن اپنے آپ کو دوّاں جماعتاں بچ تقسیم کیتا۔ ہِک دھڑا اوہ آسا جس سن ریاست جموں وکشمیر دے کونے کونے تے ہر ستے دے پہاڑی کو جگا کا اُس کو اُس دی شناخت ہور

CC-0 Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

طاقت دے نال نال اُس دی اُس وقت تک دی محرومی تھیں آگاہ کیتا۔ باشعور، باغیرت تہ قومی جذبے تھیں سرشار تہ وقت دیاں ٹھوکراں تھیں تنگ آئے دے لوکاں سُن اس تھہڑے دا پورا پورا ساتھ دتا۔ دوئے دھڑے یا گروہ سُن ادبی تہ ثقافتی پہلو تھیں پہاڑی لوکاں کو روشناس کرالنا دا بیڑا چایا۔ چنانچہ ۱۹۷۳ء بچ سب تھیں پہلیاں ''پہاڑی کلچرل اینڈ ڈرامیٹک کلب کرناہ'' دا قیام عمل بچ آیا۔ اول الذکر گروہ دی قیادت نوراللہ قریشی، نوراحمد قریشی تہ عبدالحمید خان کرر ہئے آسے جبکہ موخرالذکر کلب دی راہنمائی قاضی محمد عالم قریشی، عبدالرشید قریشی، عبدالرشید لون تہ محمد مقبول خان کرر ہئے آسے۔ ''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' دی طرفو پہلا پہاڑی ڈرامہ بھی ۱۹۷۳ء بچ کنڈی کرناہ دے مقام تے پیش کیتا گیا۔ اس دوطرفہ محنت سن ہک تحریک دی شکل اختیار کیتی۔ ۱۹۷۵ء بچ ''آل جموں وکشمیر پہاڑی کلچرل اینڈ ویلفیئر فورم'' دی بنیاد رکھی گئی۔ جس دے اولین چیئرمین بہ اتفاق رائے نوراللہ قریشی مقرر ہوئے۔ اس دے بعد مرحوم نذیراحمد مسعودی دی قیادت بچ ایہہ فورم نہایت کامیابی نال اگا بدھن لگی۔ وقت دیاں حکومتاں کو پہاڑی قوم دی تعداد، اقتصادی بدحالی تہ پسماندگی دا احساس دیالے واسطے ہفتے دس دن بچ ہک ریزولویشن پیش کیتا جُلدا آسا۔ ادھر پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے بیرون کرناہ ادبی تہ ثقافتی پروگراماں کو دِکھے واسطے ہزاراں دی تعداد بچ لوک جوق در جوق حاضر ہوندے آسے، جس دی وجہ نال تمام پہاڑی زبان بولنے والے لوکاں دا ہکی نقطے یعنی مرکز تے اتفاق ہوندا گیا۔ اِسی فورم ہور کلچرل کلب کرناہ دی باہمی کوششاں دے نتیجے بچ ریڈیو کشمیر تھیں پہاڑی پروگرام دا آغاز ہویا ہور سب تھیں پہلاں گیتاں دی ریکارڈنگ بھی اِسی پہاڑی کلچرل کلب کرناہ دے فنکاراں دی آواز بچ ہوئی۔ اس تھیں پہلاں ریاستی کلچرل اکیڈیمی سرینگر بچ پہاڑی شعبے دا قیام عمل بچ آیا۔ شعبے دے قیام تھیں پہلیاں سرینگر دے ٹیگور ہال بچ فورم دی طرفو کئی پہاڑی کانفرنسیاں منعقد ہویاں۔ جتھاں بچ پہاڑی موسیقی دے نال پہاڑی ڈرامے، مشاعرے تہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

مقالیاں دی مجلس بھی سجائے گیندی آسی۔ قلمکاراں سُن اپنے فن دا مظاہرہ کرکا پہاڑی زبان نچ نظماں تہ غزلاں تے طبع آزمائی کیتی۔ مختلف موضوعات تے مقالے پڑھن والے حضراتاں سن سامعین تھیں بے پناہ داد وصول کیتی۔ ادب دے میدان نچ ایہہ پہاڑی لوکاں دا پہلا قدم آسا۔ اس واسطے کسے غیر معیاری غزل، نظم یا مقالے دی سامعین دی طرفو داد دینا ہک قلم کار دی حوصلہ افزائی آسی۔

پہاڑی شعبے دے قیام دے بعد جس وقت انہاں تحریراں دی شیرازہ بندی کیتے گئی تہ قلمکاراں دا ادبی ذوق ہور بلند ہوگیا۔ شعراء تہ دوئے پہاڑی مقالے نگار حضرات دی تعداد نچ بے پناہ اضافہ ہوگیا۔ اکیڈیمی دے شعبہ سُن حتی الامکان ہر پہاڑی خطے دے ہر پہاڑی زبان بولنا والے افراد واسطے ہکی راہنما دا کم کیتا۔ کئی دوئیاں زبان دیاں کتاباں دے پہاڑی زبان نچ ترجمے ہوئے۔ کئی شعراء تہ ادباء حضرات دے کلام و تحریراں دے مجموعے مرتب کرکا کتابی شکل دِتی۔

تحصیل کرناہ نچ اَدبی تہ ثقافتی سرگرمیاں ۱۹۷۵ء دے بعد لگاتار جاری رہیاں۔ اِس دوران ''پہاڑی کلچرل کلب کرناہ'' دی طرفوں کئی درجن ڈرامے سٹیج کیتے گئے ہور کئی مشاعرے منعقد کیتے گئے۔ موسیقی دے سینکڑے پروگرام نہ صرف کرناہ دے علاقے نچ بلکہ وادی دے پہاڑی زبان بولنا والے اضلاع ہور منتشر پہاڑی بستیاں نچ پیش کرکا اپنی پہاڑی زبان دی افادیت تھیں آگاہ کیتا۔ کئی بلند پایہ لکھاری تہ شعراء پہاڑی شعبے دے تعاون نال اپنے مجموعہ کلام کو کتابی شکل نچ منظر عام تے آندے نچ کامیاب ہوگئے۔ کرناہ دی تاریخ نچ ادیب تہ شعراء موجود آسے مگر صاحب کتاب کوئی نہ آسا جبکہ اَج شعراء دی مقالہ نگار تہ افسانہ نگار حضرات دی ہک اچھی خاصی تعداد درجے جھاں نچ صاحب کتاب بننا دی گنجائش ہور اہلیت موجود ہے۔ کرناہ دی تاریخ نچ کریم اللہ قریشی دیاں تقریباً ادھ درجن پہاڑی تصانیف دے بعد مرحوم لعل الدین مظلوم پٹھانیہ ساکنہ درنگلہ ٹیٹوال دوئے شاعر آسے جھاں دا شعری مجموعہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

کتاب دی شکل بچ چھپ کا پہاڑی قارئین واسطے منظر عام تے آیا۔ مرحوم دی تصنیفات دی فہرست ۲۸ رتک پہنچ گئی دی ہے جبکہ چار یا پنج زیر طبع ہین۔ اِس دے بعد میر حیدر ندیم ہوراں دا مقالیاں دا پہاڑی مجموعہ بھی ہک سال پہلاں چھپ کا سامنے آیا جس کو اکیڈیمی دی طرفوں" بہترین کتاب" دے ایوارڈ نال نوازیا گیا دا ہے۔ مشکور احمد شاد دا شعری مجموعہ بھی چھپ کا سامنے آ گیا دا ہے۔ اِس تھیں علاوہ راقم دے مقالیاں دا ہک ضخیم مجموعہ، عبدالرشید لون دے تحریر کردہ ڈرامیاں دا مجموعہ نور احمد قریشی دا شعری مجموعہ تے سید آصف شاہ دا پہاڑی گرائمر، زیر طبع ہین، مولوی شبیر احمد شمس دی کتاب سُلوء افسانوی مجموعہ ڈاکٹر جہانگیر دانش دیاں دو کتاباں" پہاڑی افسانوی ادب ،تنقیدی جائزہ" پہاڑی افسانوی ادب ،تنقیدی جائزہ پہاڑی زبان تہ پہاڑی ثقافت (اردو) تہ تعیم کرنا ہی دی ترجمہ کلام شیخ العالمؒ بعنوان "بول انمول" چھپ کے منظر عام تے آیاں ہین۔ انہاں تھیں علاوہ کئی دوئے شعراء تہ ادیب اپنی اپنی تصنیفات دی تکمیل بچ مشغول ہین۔ غرض ایہہ کہ کرناہ تحصیل اپنے ادبی ذوق ہور ثقافتی پہچان بچ تمام پہاڑی زبان بولنا والے علاقیاں بچ سرفہرست ہے۔ ایہہ ذہین تہ ظریف لوکاں دی سرزمین ہے۔ اکیڈیمی دے پہاڑی شعبے دے تعاون نال بہتر تھیں بہتر شاعر ادیب تہ قلمکار میدان ادب بچ اُترنا دے اڈیکوان ہین جنہاں دا ذوقِ تحریر بلند تہ مطالعہ وسیع ہے۔ ڈرامے ہور موسیقی دے میدان بچ بھی کرناہ تحصیل دے فنکار ہور گائیکار درجہ اوّل بچ شمار کیتے گیندے ہین کیا نکہ پوری ریاست جموں وکشمیر دے پہاڑی زبان بولنا والے علاقیاں بچو کرناہ تحصیل دے فنکاراں ہور گائیکاراں کو ایہہ فخر حاصل ہے کہ ریڈیو کشمیر توں سب تھیں پہلاں پہاڑی پروگرام انہاں ہی دی آواز بچ نشر ہویا۔ ادب ہور ثقافت دے میدان بچ تحصیل کرناہ سُن مثالی ترقی کیتی۔ پہاڑی زبان دی شناخت واسطے چلائی گئی تحریک دا آغاز بھی کرناہ تھیں ہویا ہور ایہہ خطہ زمین ریاست دے باندہ پہاڑی علاقیاں واسطے مشعل راہ ثابت ہویا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

قارئین کرام......انتہائی اختصار نال کم کہندیاں ہویاں بھی مقالہ طویل صورت اختیار کرگیا، جس واسطے میں معذرت خواہ ہاں۔ اِتنا طویل ہونا دے باوجود مقالہ پایہ تکمیل تے نیہہ پُہچیا۔ زندگی دے کئی پہلو ہوندے ہین تہ ہر پہلو تے روشنی باہنی انتہائی مشکل مرحلہ ہوندا ہے۔ کئی ہک پہلو دانستہ تہ کئی ہک پہلو نادانستہ طور تے چھٹ گیندے ہین۔ قارئین اپنی آراء تھیں آگاہ فرماون۔

شکریہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

''جانے والیاں دی یاد''

''گئی دیگر آئیاں نماشاں، لوک مُڑے کھراں نوں

اوہ فر کد کد مُڑدے اللہ لے گئی موت جنہاں نوں''

آکھدے ہین جے ''یاداں'' اِنسان دی زندگی دا بہترین سرمایہ ہین۔ یاداں اپنیاں ہوون یا پرائیاں، پر تعلق اُنہاں دا سینے نال ہوندا ہے۔ کدے کدے ایہہ مِٹھا مِٹھا درد دیندیاں ہین تہ کدے کدے اِتنیاں تلخ ہوندیاں ہین کہ کلیجہ زخمی ہوگیندا ہے۔ ہور انسان کو اپنا دل ڈُبدا محسوس ہوندا ہے۔ ایسیاں یاداں کو حادثاتی یاداں آکھ سکدے ہاں جیہڑے تیر بن کے جگر دے پار ہو گیندیاں ہین۔ میں بھی کُجھ ایسیاں ہی یاداں دا شکار ہاں جیہڑیاں پل کھڑی، آرام نیہہ کرن دیندیاں۔

موت بُو ہے بُو ہے فِر دی ہے۔ چُن چُن کا آدمیاں کو کھڑ دی ہے۔ آدمی، بُڈھے ہوون یا جوان ہوون یا بچے ہوون یا کمزور ہون کہ صحت مند، موت کو ایہہ شرطاں پسند نیہہ۔ اُس کو رُوح نال غرض ہے، روح جسدا کوئی بڑھاپا نیہہ، کوئی عمر نیہہ، کوئی صحت نیہہ، بس اَمرِ ربی ہے۔ موت بھی اَمرِ ربی ہے دوہاں دا تعلق ہے جسم مٹی دا مٹی دے حوالے تہ یاداں

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

اُنہاں واسطے جیہڑے پچھارہ گئے۔

اَج موت چوفیری ہے، کِس کِس کو یاد کراں، اکھیاں اگا انہیری ہے۔

پہاڑی زبان دے اُفق تے چمکنا والے تارے ہک ہک کرکا ڈبدے گئے

۔ پہاڑی ادب دے اُوہ تھم (ستون) ہک ہک کرکا چھڑ دے گئے ۔ اسدیاں پہاڑی شاعراں ہور ادیباں بچوں پہلاں موت سُن بسم اللہ پڑھی لُقمان راہی تے ۔ ۷ر ستمبر۹۴ء کو اسدا ایہہ دلیر، نڈر، بے باک اور سچا دوست اساں کو مایوس کرکا اُس دُنیا توں رخصت ہو گیا مگر اپنی شناخت پہاڑی ادب دے میدان بچ اس طراں چھوڑ گیا کہ کئی موقعیاں تے لگدا ہے کہ اوہ اَج بھی اُسدے درمیان موجود ہے ۔ اپنی نثر اور نظم دیاں تحریراں نال مختلف محفلاں کو رونق بخش گیا ۔ اُسدیاں تحریراں دے بہترین گواہ جموں اینڈ کشمیر کلچرل اکیڈیمی دے زیر اہتمام شائع ہون والے پہاڑی شیرازے ہین ۔ جیہڑے اُسدے جذبات دی صحیح عکاسی بھی کردے ہین ۔ ہکی موقعے تے لقمان راہی مرحوم اَج دے دور دے انسان دی بے بسی، لاپرواہی ہور بے اعتنائی دا ہر اشارہ کرکا آکھدے ہین۔

پُھکھیاں پٹیاں عید منانی کوئی جانے کوئی جانے نہ

اُجڑی بستی فِر بسینی کوئی جانے کوئی جانے نہ

مرحوم دے جنازے بچ شرکت واسطے گیاں تہ تکفین و تدفین بچ ہجاں کوئی دیر آسی ۔ ہزاراں مرد تہ عورتاں جمع آسیاں ۔ دُوہاں عورتاں کو روندیاں ہور گلاں کردیاں ڈٹھا، مکو جس ویلے کہراوالے تنگ کردے آسے تہ میں ہک دم دوڑ کا لقمان صاحب کول اِیندی آسیاں ۔ ایہہ ماہڑا پہرا آسیا ۔ ایہہ ماہڑ پے (باپ) آسا ۔ دوئی کُڑی آکھن لگی ایہہ تہ اسدا جج آسا ۔ اسدے سارے فیصلے ایہی کردا آسا ۔ ایہہ لقمان صاحب دا جذبہ ہمدردی آسا کہ اوہ اپنے آس پاس دے ماحول کو پُرامن رکھنا بچ کتنا کامیاب آسا ۔ لقمان صاحب ہی اوہ

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

پہلا آدمی ہے جس ہزاراں لوکاں بچ کھل کا آکھیا آسا کہ پہاڑی لوکاں دے مفاد واسطے اگر ماہڑی قربانی دی لوڑ ہے تاں مٹی دا تیل آن کا ماہڑے تے سٹو مکو اَگ لاویں اسی وقت سڑے واسطے تیار ہاں۔ اتنا بے باک، نڈر اور اعلیٰ ہمت اور جُرت والا آدمی ہور کیہڑا پیدا ہوسکدا اے۔ مرحوم سُن کئی پہاڑی ڈرامیاں بچ نمایاں رول ادا کیتا ہے اور اس سلسلے بچ صُوبہ کشمیر دے مختلف پہاڑی دیہاتاں بچ گین تو علاوہ سرینگر دے مشہور ٹیگور ہال بچ بھی پہچے۔ اپنی تکلیف دا کدے اظہار نیہہ کیتا۔ ہسدے متھے مِلن والیا جاتو ہڑے تے رب راضی۔ یاداں دا سلسلہ نہ تروڑیو۔ آواتھوا گا جُلاں دِکھاں اوہ کیہڑے پاسے لگا۔ اوہ جیہڑا خوش شکل آسا۔ جیہڑا خوبرو آسا، جیہڑا خوش پوش آسا۔ چمکتے تہ سفید ریشمی کرتے پجامے والا، اوہ جسدا متھا روشن آسا، جسدے ٹھڈاں تے مسکان آسی، جس دی کوئی ذات نہ آسی، جیہڑا چنگیاں نال بھی چنگا تہ مندیاں نال بھی چنگا آسا۔ جیہڑا بچہ آسا، جیہڑا جوان بھی آسا، جیہڑا بڈھا بھی آسا، جیہڑا بڈھیاں گُڑیاں دا پیارا پُتر آسا، جیہڑا جواناں گُڑیاں دا سکا پہرا آسا، اوہ جیہڑا مزدوراں دا آسرا تہ زمینداراں دا سہارا آسا، حاتم طائی آسا، غریباں دا مائی باپ آسا، یاراں دا یار آسا، ماؤ پیو دا فرمانبردار آسا، ادیب آسا، فنکار آسا، صحیح انسان آسا اوہ سیف علی خان آسا۔

سیف علی خان سیفی پہاڑی زبان تہ پہاڑی لوکاں واسطے ہک چٹان دی حیثیت رکھدے آسے۔ سرکاری ملازمت دے سلسلے بچ اگر چہ اوہ کہُر تو دور اپنی ڈیوٹی دیندے آسے مگر جس وقت بھی اوہ مختصر عرصے واسطے کہُر ایندے آسے۔ اُنہاں دا پہلا کم ایہی ہوندا آسا جے تمام پہاڑی دے سرکردہ لوکاں کو اکٹھا کر کے زبان دی پیش رفت دے بارے گل کردے آسے اوہ اگا واسطے پروگرام مرتب کردے آسے۔ اپنے بہترین مشورے دیندے آسے جیہڑے ساریاں لوکاں کو قابل قبول ہوندے آسے۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

ادب دے میدان وچ اوہ اگرچہ دیر نال باقی ادیباں تہ شاعراں نال داخل ہوئے مگر اُن دی شاعری اپنی مثال آپ ہے۔ اُن دے اشعار پڑھ کا ایہہ لگدا ہے کہ ایہہ تحفہ اُنہاں کو قدرتی طور ملیا دا ہے۔ اُن دے شعراں دا مرکزی خیال ''فانی دنیا'' ہے۔ اُن دی شاعری خبردار کردی کہ ایہہ دنیا ناپائیدار ہے ہور ہر انسان کو ایہہ چیز بیہہ پہلنی کہ آخر ہک دن مٹی تلا بسیرا کرنا ہے۔ مثلاً اُن دا ہک شعر عرض کرداں ۔

بڑے بڑے سلطان بھی آئے پیر پیغمبر ولی بھی آئے

اس دُنیا دی مٹی کھا گئی، بڑے بڑے دلدار

ایہہ دُنیا تھوڑے چر دی یار

اُن دی شاعری تھیں ایہہ عکس بھی ملدا ہے کہ اوہ اپنی موت تھیں پہلیاں ہی واقف ہو گئے دے آسے۔ مثلاً ہک شعر وچ آکھدے ہین ۔

سدا نہ مست جوانی رہسی سدا نہ مست بہاراں

سدا نہ سیفیؔ جنگلاں پھرسی سدا نہ محفل یاراں

اگر اوہ نثر والے پاسے بھی توجہ دیندے تو ماہڑے خیال وچ مُچ چنگا لکھدے۔ افسوس تہ اس گل دا ہے کہ موت دے بے رحم ہتھاں سُن سیفی کو بے دم کر چھوڑیا ہور مزید موقع اُنہاں کو نہ ملیا کہ اوہ اپنے کلام کو عام کر سکدے۔ اوہ بہت ہی کہٹ لکھ سکے ہور جیہڑا تھوڑا کلام چھوڑ گئے اوہ نہایت ہی سوز و گداز والا ہور ہزاراں غزلاں تہ نظماں تھیں پیارا ہے۔ اصل وچ جب تک کسی انسان دے دل وچ دُکھ ہور صدمات درد دی صورت وچ نہ پیدا ہوون اُوہ صحیح شاعر بیہہ بن سکدا۔ اُنہاں کو بھی اپنے ہک معصوم بچے دی موت دا اس قدر صدمہ ہویا کہ اوہ چُپ چُپ رہن لگے۔ دوستاں یاراں کو اُنہاں دی خاموشی عجیب لگی۔ جیہڑا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

شخص ہر محفل دی رونق ہووئے ہور اُس بغیر محفل نہ سجے یا ادھوری رہوے تہ ایہہ گل واقعی عجیب لگدی ہے۔ دوستاں دے اصرار تے اوہ فِر اپنے حال بچ واپس آئے مگر نال نال صدمات کو شاعری دی شکل دینی شروع کیتی ہور اپنے بچے دی موت دا ذکر اس طراں کردے ہین۔

ماپئیو کو رب پُتر دیندا چار تیہاڑے کھیڈ کھڈیندا
کھس کہندا جد مرضی آوے اوہ ہے آپ غفار
ایہہ دُنیا تھوڑے چِر دی یار

اس دنیا تو رخصت ہون تو پہلیاں اُنہاں اپنی شاعری بچ توبہ استغفار بھی کیتی ہور اپنے رب کولو معافی بھی منگی، مثلاً

رب دا بندہ سیفؔی بھی ہے دررب دے تے معافی بھی ہے
کول قبر دے پہنچ کے اوہ بھی کردا استغفار
دُنیا تھوڑے چِر دی یار

اُوہ ۱۸ر جنوری ۱۹۹۵ء کو اس فانی دُنیا توں رخصت ہو گئے مگر ہجاں کسے پہاڑی کو ایہہ یقین نیہہ ایندا کہ سیف علی خان سیفؔی اُساں بچ نیہہ رہے۔ بقول راقم

سیفؔی نہیں مرا مگر سچائی مر گئی سیفؔ علی کی آخری ہچکی کمال ہے

زندگی دی ڈور ترٹ گیندی مگر یاداں دی دوڑ نیہہ ترٹدی۔ خدا جانے کہ انہاں یاداں دی دوڑ دا سِر کُتھا گچھ کا مُکسی ہجاں یاداں دے اس سفر بچ عرفان عارفؔ جیئی شخصیت بھی ہے جس کولو کسے صورت بھی اکھیاں بند کر کے اگا لنگھ سکدا۔ مرحوم عرفان عارفؔ نال ادبی موڑ تے کافی ملاقاتاں ہوئیاں۔ اُنہاں کو دِکھ کا ایہہ لگدا آسا کہ اسیں اس فرشتے نال ہم کلام ہاں۔ انصاف دی کُرسی تے پہنچ کا بھی انہاں دی سادہ طبیعت بچ کوئی فرق نیہہ آیا۔ پہاڑی زبان

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

تہ پہاڑی لوکاں دے سچے خیر خواہ آسے۔ جدّوں بھی کوئی محفل موسیقی یا محفل افسانہ سجائی گئی
عارفؔ صاحب کو اُتھا حاضر ڈٹھا۔ ایہہ چیزاں اُن دی رگ رگ بچ سمائی دیاں آسیاں۔ اُن
دے حصّے بچ اعلیٰ ظرفی ہور حلیمی آئی جس دی مثال نیہہ ملدی ملنساری اُنہاں دا گہنا آسا۔
شرافت اُنہاں دا ورثہ آسی۔ عام وخاص نال یکساں برتاؤ دے سختی نال پابند آسے۔ ادبی ذوق
اُنہاں دا پیشہ آسا۔ اگر چہ اُنہاں کو لکھن دی فرصت کہٹ ہی ملی مگر جتنا کُجھ بھی لکھ سکے اوہ
اُنہاں دے ادبی ذوق دی ہِک مثال ہے۔ مقالہ نگاری بچ بھی ٹیگور ہال بچ حصہ دار بنے۔
اُنہاں دی عام گفتگو شاعرانہ قسم دی ہوندی آسی۔ اسدے ابتدائی پہاڑی شاعراں نال ایہہ
صدمہ عام آسا کہ اوہ اپنا کلام کدے سنبھال کے نہ رکھدے آسے۔ اگر کوئی ڈائری مرتب
کردے تاں انہاں دا قیمتی کلام آج ضائع نہ ہوندا۔ بلکہ شیرازیاں دی زینت ہوندا۔ کُجھ
لاپرواہی لیکھک حضرات دی بھی ہے کہ اوہ قیمتی معیاری اور پیاری چیزاں دے بارے اپنی
مرضی نال ہی قلم چیندے ہین۔ جبکہ اُنہاں کو کسی چیز کو تحریری شکل بچ آن کے محفوظ کرن
واسطے فوری قلم سنبھالنا چاہی دا۔ ایہہ ہی واقعہ جناب مرحوم عرفانؔ صاحب ہوراں نال پیش
آیا۔ جدّوں کوئی نظم یا غزل مرتب کیتی، سامعین تک تہ اوہ پہچ گئی مگر قارئین اس تھیں محروم رہ
گئے۔ سچی ہور نیک نیتی نال اگر کوئی اپنی خدمات کسے قومی مفاد واسطے وقف کردا ہے تو اوہی
شخص سچا مددگار تصور کیتا گیندا ہے۔ بس عرفانؔ عارف صاحب بھی پہاڑی ادب دے اعلیٰ
پائے دے معاونین بچ شمار کیتے گیندے ہین ہور ابتدائی شعراء دی قطار بچ تصور ہوندے
ہین۔ چٹکلہ بازی اُنہاں دا مشغلہ آسا ہور جس محفلِ یاراں بچ اوہ شمولیت کردے آسے اوہ
صرف ہاسیاں (ہسنے والوں) دی محفل بن گیندی آسی۔ عارفؔ صاحب دیاں محفلاں بچ
شامل ہون والے حضرات تاں دیاں نیندراں غائب ہو گیندیاں آسیاں۔ سادگی دا عالم ایہہ آسا
کہ ہِک رات اوہ ماہڑے نال اس طراں سُتے کہ اساں تلے تلائی (مٹرس) دے بدلے ننگا

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

فرش آسا اور رضائی (لحاف) دے بدلے ہک بڑے سائز دا تولیہ آسا۔ اسیں دو مُو ہیں سُتے دے آسیاں ۔ مذاق مذاق بچ اُنہاں مُکو لتا دی ماری ہور سارا تولیہ اپنے پاسے چھک کھڑیا۔ میں عرض کیتی جناب جج صاحب ایہہ کُتھا دا انصاف ۔ میں ننگا تہ تولیا تُساں چھِک کھڑیا۔ آکھن لگے پہیا ہمت ہے تہ توں بھی چھک کھڑ۔ میں آکھیا میں تولیہ تہ چھِک کھڑ ساں مگر لت نہ مار سکدا تُساں کو۔ آکھن لگے فِر اکٹھا ہو کا پرانیاں یاداں تازہ کرنا دا مطلب کے ہے۔ ایہہ ہی اُوہ محفل دی رات ہوندی ہے جس بچ چھوٹے بڑے دا امتیاز ختم کر کا ہک سطح تا رہنا پیندا ہے۔ کے دساں کہ کیسے کیسے لوک جن دی اساں کو ہی نہ بلکہ آن والیاں نسلاں کو بھی اُندی ضرورت آسی اساں کو، زبان وادب کو اپنا محتاج چھوڑ کا دور گچھ کا اسدا تماشا دِکھن بہہ گئے۔ ہک سال دے اندر اندر ترے (تین) اعلیٰ شخصیتاں پہاڑیاں کولوں اللہ تعالیٰ کھس کھڑیاں۔ ایہہ ہک نا قابلِ تلافی نقصان ہے جیہڑا اینے والے کئیں سالاں تک بھی پورا نیہہ ہوسکدا۔

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri

عبدالرشید قریشی ناں ہے ہک ایسی خاموش طبع شخصیت دا جیہڑی جد جد
اپنی خاموشی تروڑدی ہے تہ اُس دے منہہ تھیں موتی کردے ہین۔
اوہ جتھے ہک نامور گلوکار ہین اُتھے ہی اوہ ہک خوش نویس، ڈراما آر
شاعر تہ محقق وی ہین۔ اُندی ایہہ ہمہ پہلو شخصیت پہاڑی معاشرے
صرف قابل فخر ہے بلکہ قابل تقلید بھی ہے۔
اُندیاں مقالیاں دا ایہہ مجموعہ ''لِکھتاں پیار دیاں'' اپنی قو
واسطے ہک خوبصورت تحفہ ہے۔
اللہ اُندی عمر دراز فرماوئے تہ قلم کو مزید طاقت بخشے تاں جے اوہ اپنی ماء
بولی تہ اپنی ثقافت دی خدمت جاری رکھ سکن۔

ڈاکٹر مرزا فاروق انوار
(چیف ایڈیٹر پہاڑی)

سرینگر/ ۸ رمئی ۲۰۱۴ء

CC-0. Kashmir Research Institute, Srinagar. Digitized by eGangotri